ΝΟ 12988
ΗΟΤ 12858

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
27 ΜΑΡ. 200

ΛΙΑΚΟΥ ΕΛΕΝΗ

Οικονομική Ανάλυση των Επιπτώσεων των Σταυροφοριών στην Οικονομία και τη Διοίκηση του Βυζαντίου

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα, 2001.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΜΕΡΟΣ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9

1.1 Εισαγωγή και Στόχος της Έρευνας 9
1.2 Συνοπτικά Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης και Οικονομικής Ανάπτυξης 19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΥΡΩ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΣ 24

2.1 Ιστορική Αναδρομή: Σημασία του Βυζαντίου μέσα στον κόσμο. (Γενικά). 24
2.2 Σύντομη Αναδρομή στην Πολιτική Ιστορία μέχρι τις Σταυροφορίες (1081) 28
2.3 Ανασκόπηση σημείων της Οικονομικής Ιστορίας της Δύσης, των 37
Αράβων και των Γύρω της Αυτοκρατορίας λαών, μέχρι τις Σταυροφορίες 37
2.3.1 Περιληπτική αναδρομή σημείων της Οικονομικής Ιστορίας της Δύσης 37
2.3.2 Περιληπτική αναδρομή της Οικονομικής Ιστορίας των Αράβων και των γύρω λαών 41

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ 75

4.1 Χαρακτηριστικά της Κεντρικής Διοίκησης 75
4.2 Χαρακτηριστικά της Επαρχιακής Διοίκησης 86

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΜΥΝΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ 92

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ - ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ 114

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ 126

8.1 Μεταφορές 126
8.2 Ναυτιλία 130
8.3 Εμπόριο 137

ΜΕΡΟΣ ΙV

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ

(Φορολογία - Έσοδα - Νόμισμα - Νομισματική Διαχείριση)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ 148

9.1 Έσοδα και Πρόσοδοι της Αυτοκρατορίας 168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΝΟΜΙΣΜΑ - ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ 176

ΜΕΡΟΣ V

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ (ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ Δ΄)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ 203

11.1 Η αντιμετώπιση των Σταυροφόρων από τους Βυζαντινούς 208
11.2 Ο ρόλος των Ιταλικών Πόλεων 215
11.2.1 Τα επακόλουθα της ακμής των Ιταλικών Ναυτικών Πόλεων 221
επί του Βυζαντινού Εμπορίου 221
11.3 Αξιολόγηση της Βυζαντινής Οικονομίας κατά τις Σταυροφορίες (Ειδικότερα πριν από την Δ΄ Σταυροφορία) 225

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΟΠΩΛΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ - ΚΥΡΙΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ) 232

ΜΕΡΟΣ VI

ΟΙ ΑΓΟΡΕΣ, Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

ΠΟΙΟΣ ΠΛΗΡΩΝΕΙ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ, ΟΡΙΣΜΟΙ, ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ 251

13.1 Εισαγωγικά: Τι ίσχυε στο Βυζάντιο - απαντήσεις της Οικονομικής Ανάλυσης 251
13.2 Γενικά χαρακτηριστικά των Φόρων 256
13.3 Αντιδράσεις των φορολογουμένων στην επιβολή των Φόρων. 261
13.4 Έννοια του Φορολογικού Βάρους 266
13.4.1 Έννοια και κριτήρια δίκαιης κατανομής του Φορολογικού Βάρους 268

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΕΛΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ 273

14. 1 Πώς κάνει τον καταμερισμό η Αγορά 273
14.1.1 Καταμερισμός με τιμές και χωρίς τιμές 275
14.1.2 Προβλήματα της Αγοράς 277
14.2 Η Αποτελεσματικότητα της Ανταγωνιστικής Οικονομίας. 278
14.2.1 Ελλείμματα 280
14.2.2 Έλεγχος των τιμών 281
14.2.3 Πλεονάσματα 282
14.2.4 Αδυναμίες του καταμερισμού μέσω των τιμών 284
14.3 Ανεπάρκειες της Αγοράς: Λόγοι για τη δημόσια παραγωγή ιδιωτικών αγαθών 285
14.4 Απώλεια ευημερίας λόγω Μονοπωλίων και Μονοπωλιακής Τιμολόγησης 289
14.5 Η Τιμολογιακή Πολιτική των Δημοσίων Επιχειρήσεων 292
14.6 Τελικές φορολογικές επιπτώσεις σε ανταγωνιστικές Αγορές 297
14.7 Τελική επίπτωση Φόρων σε Μονοπωλιακό έναντι ανταγωνιστικού περιβάλλοντος 301
14.7.1 Σχέση μεταξύ μεταβολής της Τιμής και Φόρου 303

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ 304

15.2 Έλεγχος των Τιμών των αγροτικών προϊόντων με σκοπό τη βοήθεια προς τους αγρότες 310
15.3 Συνέπειες των Παρεμβάσεων για τον Αμέσο Έλεγχο των Τιμών 317

ΜΕΡΟΣ VII

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ ΟΠΩΣ ΑΠΟΡΡΕΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ 323

16.1 Ο χαρακτήρας της Βυζαντινής Οικονομίας 323
16.2 Συνέπειες σύμφωνα με την Οικονομική ανάλυση και τα ιστορικά δεδομένα 324

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ.....333

17.1 Η Παρεμβατική Βυζαντινή διαχείριση έναντι της φιλελεύθερης διαχείρισης των Βενετών..... 333

17.2 Η αναποτελεσματικότητα των κρατικών ελέγχων υποχώρησε στην αποτελεσματικότητα των μηχανισμών της Αγοράς..... 349

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ 363

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....372

ΠΗΓΕΣ.....383

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από την εποχή των Πανεπιστημιακών μου σπουδών η Οικονομική Ιστορία είχε ελκύσει το ενδιαφέρον μου. Ειδικότερα η περίοδος του Βυζαντίου κατά την οποία εμφανίζονται οι Σταυροφόροι, που συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό, στην αποσταθεροποίηση της οικονομικής και διοικητικής διάρθρωσης της Αυτοκρατορίας και τελικά στην κατάρρευσή της.

Θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέδραμαν στην πραγματοποίηση της έρευνας μου τόσο κατά τον σχεδιασμό, όσο και κατά την διεξαγωγή της.

Ευχαριστίες οφείλονται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με την πλούσια βιβλιοθήκη του, στους φιλόξενους χώρους του οποίου συλλέχθηκαν στοιχεία και γράφηκε ένα μεγάλο τμήμα της διατριβής μου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Σταύρο Θεοφανίδη, ο οποίος παρακολούθησε όλη την πορεία της έρευνας μου με αμέριστο ενδιαφέρον και μου πρόσφερε σημαντική βοήθεια με ουσιαστικές παρατηρήσεις, πολύτιμες υποδείξεις και συνεχή παρότρυνση. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ταξιάρχη Κόλια, που ως βυζαντινολόγος μου πρόσφερε πολύτιμη βοήθεια στην δομή της έρευνας, τις πηγές και τη βιβλιογραφία. Ευχαριστίες οφείλω και στον επίκουρο καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, μέλος της τριμελούς επιτροπής, κ. Βλάσιο Παπαγρηγορίου, για την πρόθυμη συμμετοχή του στο έργο αξιολόγησης της έρευνάς μου. Επίσης ευχαριστώ όλους τους κυρίους - κυρίους καθηγητές της επταμελούς επιτροπής που ασχολήθηκαν με την διατριβή μου και μου προσέφεραν τον πολύτιμο χρόνο τους.

Πολύτιμη στο αρχικό στάδιο υπήρξε η βοήθεια και η ενθάρρυνση του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Λουκά Φίλη. Αισθάνομαι καθήκον μου να του εκφράσω την βαθιά μου ευγνωμοσύνη. Στο πρώιμο στάδιο της έρευνάς μου αλλά και καθ' όλη την διάρκεια αυτής μου πρόσφερε μεγάλη βοήθεια ο Δρ. των Οικονομικών κ. Χρήστος Μπαλόγλου. Τον ευχαριστώ θερμά. Η

καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κα Δήμητρα Θεοχαροπούλου - Κοντόγιωργα μου πρόσφερε πολύτιμη βοήθεια. Της εκφράζω τις ευχαριστίες μου. Είμαι ευγνώμων στον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Κάρολο Μητσάκη, ο οποίος με βοήθησε στο αρχικό στάδιο, για την συλλογή στοιχείων από το Ιστορικό Σπουδαστήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο ξεκίνημα της προσπάθειάς μου συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η παρότρυνση της καθηγήτριας του Rand Africaans University Johannesburg, South Africa, Corina Matzukis. Την ευχαριστώ θερμά.

Στον μεγάλο μελετητή της Βυζαντινής Ιστορίας, τον αείμνηστο καθηγητή του London University, Εταίρο της Βρετανικής Ακαδημίας (F.B.A.), Επίτιμο Δημότη του Μυστρά, Robert Browning οφείλω πολλά για την ενθάρρυνσή του, κατά τη σύντομη συνάντησή μας τον Μάρτιο του 1996. Λυπήθηκα ιδιαίτερα όταν πληροφορήθηκα τον θάνατο του το τέλος του ιδίου έτους. Δεν πρόφθασε να μου στείλει το υλικό που μου υποσχέθηκε, αλλά για το ενδιαφέρον που έδειξε στην προσπάθειά μου θα τον ενθυμούμαι πάντα. Ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή της Στρατιωτικής Σχολής των Ευελπίδων κ. Σάββα Π. Σπέντζα, για το ενδιαφέρον που έδειξε και τις πολύτιμες συζητήσεις πάνω στα βυζαντινά - Οικονομικά θέματα που είχα μαζί του. Ευχαριστίες οφείλω και στον ομότιμο καθηγητή του Βιομηχανικού Πανεπιστημίου Πειραιώς κ. Λάζαρο Χουμανίδη, για τις συμβουλές του και την υπόδειξη πολύ χρήσιμης βιβλιογραφίας.

Η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής για μια πολύτεκνη μητέρα είναι δυσκολότερη υπόθεση από ότι για οποιονδήποτε άλλον. Για αυτό θέλω να εκφράσω στον σύζυγό μου Ταξιάρχη Κοκορέ (Ph.D.), Επιστημονικό Ερευνητή Α΄ (ΚΕΠΕ), τις ευχαριστίες μου, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις, παρεμβάσεις και υποδείξεις, ειδικότερα πάνω στα θέματα της οικονομικής ανάλυσης. Επίσης ευχαριστίες οφείλω στα τέσσερα παιδιά μου, για την ηθική συμπαράσταση, την τεχνική (λογισμική) υποστήριξη που μου πρόσφεραν και την υπομονή που έδειξαν όλο το μακρύ χρονικό διάστημα της εκπόνησης της διατριβής μου.

Φεβρουάριος 2001

Βραχυγραφίες

Graeco – Romanum

JGR: Jus Graeconfomanum, τ. I – VIII, εκδ. I και II, Ζέποι, Αθήναι, 1931 κ.ε.

Ο.Ε.Σ.Β.: Οργανισμός εκδόσεων σχολικών βιβλίων

Ο.Ε.Δ.Β.: Οργανισμός εκδόσεων διδακτικών βιβλίων

Μ.Ι.Ε.Τ.: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής τράπεζας

DOP: Dumbarton Oak Papers, Washington 1941 κ. Εξ.

TEM: Travaux des Memoires

ΕΕΠΑ: Επιστημονική Επιτηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΕΒΣ: (Ζακυθηνός) Επιτηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

CSHB: (Ζωναράς) Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

CFHB: (Βρυέννιος) Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1967 κ. εξ.

RH: Revue Historique (Παρίσι)

BZ: Byzantinische Zeitschrift

VR: Variorum Reprints (collected studies series), Λονδίνο

CMH: Cambridge Medieval History

ΜΕΡΟΣ Ι
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
"Τα Υγιή Οικονομικά Κάνουν την Καλή Πολιτική" (Ξενοφών)

1.1 Εισαγωγή και Στόχος της Έρευνας.

Λαμβανομένου υπόψη ότι η οικονομική ζωή κάθε χώρας δεν μπορεί να απομονωθεί και να εξετασθεί μεμονωμένα και ανεξάρτητα από το ότι συμβαίνει στο γύρω κόσμο, ως επίσης, δεν μπορεί να απομονωθεί και από ότι συνέβη στο παρελθόν, φαίνεται ότι ***η γνώση του παρελθόντος αποτελεί την πολυτιμότερη κληρονομιά του ανθρώπου***. Η "σοφία των αιώνων", όπως τονίζουν και οι S.B.Clough &R.T. Rapp[1] είναι το εκλεκτότερο απόκτημα του ανθρώπου. Ακόμα, όπως μας θυμίζει ο Ρ. Θεοχάρης[2], οι οικονομικές αποφάσεις και οι ενέργειες έχουν τις ρίζες τους στο παρελθόν. Έτσι, αν ενδιαφερόμαστε να πιθανολογήσουμε στο μέλλον, η γνώση του παρελθόντος αποτελεί απαραίτητο στοιχείο. Τα σύγχρονα, λοιπόν, οικονομικά προβλήματα δεν είναι δυνατόν να τα κατανοήσουμε, αλλά ούτε να διαμορφώσουμε βάσιμες απόψεις για τη χάραξη σωστής οικονομικής πολιτικής, χωρίς τη μελέτη της οικονομικής εξέλιξης και της οικονομικής ιστορίας του τμήματος της ανθρωπότητας που εξετάζουμε. Η μελέτη αυτή μας φανερώνει τα στοιχεία που κυριαρχούν κάθε περίοδο στην μακρόχρονη ιστορία του ανθρώπου, δηλαδή την αντιμετώπιση του βασικού οικονομικού προβλήματος, που είναι η κάλυψη των αναγκών (οι οποίες συνεχώς εξελίσσονται και πολλαπλασιάζονται) με τα υπάρχοντα ανεπαρκή αγαθά. Στην ουσία είναι η αδιάκοπη προσπάθεια του ανθρώπου να πετύχει την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών του, πολλαπλασιάζοντας και βελτιώνοντας τα αγαθά και τις βάσεις, για την ευρύτερη πνευματική και πολιτιστική του ανάπτυξη.

---

[1] S.B.Clough &R.T. Rapp: *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία. Η οικονομική Ανάπτυξη του Δυτικού Πολιτισμού*, Μτφρ. Χαμόδρακα Φ. et al., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979, Πρόλογος της β΄ έκδοσης.

[2] Θεοχάρης, Ρηγίνος: *Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1983, Εισαγωγή.

Η οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας παρά τις σημαντικές ρυθμίσεις και τους περιορισμούς, που θα περιγράψουμε, παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της μια ***"βασικά ελεύθερη οικονομία" καπιταλιστικού τύπου***[3]. Ο Λ. Χουμανίδης[4], όταν αναφέρεται στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το πλέον δυναμικό, επισημαίνει ότι ....."*η ελευθερία εις τας συναλλαγάς και η χρηματική μορφή του κινητού πλούτου, διέκρινεν επίσης, το ανατολικόν τμήμα έναντι του δυτικού*". Η οικονομία αυτή, όμως, κυρίως μετά τον 11° αιώνα μετατράπηκε από τη βαριά γραφειοκρατία της, την άδικη και συχνά αυθαίρετη φορολογία, σε μια ***οικονομία έντονου κρατικού παρεμβατισμού*** με όλες τις παρεπόμενες σοβαρές συνέπειες, που θα αναλυθούν στην παρούσα έρευνα και όπου οι Σταυροφόροι συνέβαλαν βαθμιαία αλλά αποφασιστικά.

Για την κατανόηση και την έρευνα της Οικονομικής Ιστορίας είναι απαραίτητη, βέβαια, η γνώση της Οικονομικής (λ.χ. περί τιμών, έννοιας και προσδιορισμού των, περί χρήματος, περί φόρων, δημοσιονομική διαχείριση κ.λ.π.). Τη γνώση της Οικονομικής για τη μελέτη και έρευνα της Οικονομικής Ιστορίας τονίζουν πολλοί συγγραφείς (Clough S.R. &Rapp R.T., Θεοχάρης Ρ. κ.α.) αλλά και ο Λ. Χουμανίδης (1990) σελ. 9 με έμφαση μας ενημερώνει ότι ....*"Δυστυχώς εν σχέσει με άλλας εργασίας επί της Οικονομίας παρουσιάζεται σχετική ερημιά διερευνητικών μελετών, όσον και συνθετικών εργασιών επί της Οικονομικής Ιστορίας"*.

Επίσης, ο αείμνηστος καθηγητής - ακαδημαϊκός Αγγ. Αγγελόπουλος[5] μας υποδεικνύει, αν και έμμεσα, την ανάγκη γνώσης των οικονομικών, προκειμένου να

---

[3] Βλ. Θεοχάρης, Ρ. σελ. 201.

[4] Η σπουδαιότητα της έρευνας των οικονομικών συνεπειών των Σταυροφοριών, αν και από μια άλλη σκοπιά, αυτή της Ευρωπαϊκής Οικονομίας, επισημαίνεται με έμφαση και από τον καθηγητή κ. Λάζαρο Χουμανίδη στον πρόλογο του βιβλίου του (Βλ. Χουμανίδη, 1990, σελ. 9) "*Εις το Βιβλίο Β΄ αναπτύσεται η Οικονομία του Βυζαντίου μέχρι της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Εις το Βιβλίον β΄ εσκέφθην να προσθέσω και ένα ιδιαίτερο τμήμα που θα αφεώρα εις τας Σταυροφορίας, λόγω όμως της σπουδαίοτητας τούτων και δια την καθόλον Οικονομίαν της Ευρώπης και δη των συνεπειών των επί της αναβίωσης της Οικονομίας της εθεώρησα ότι προτιμητέον θα ήτο να τας εξετάσω εις ετέραν διερευνητικήν μου μελέτη*". Στο σημείο αυτό θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Λάζαρο Χουμανίδη, τον οποίο αφού ενημέρωσα για την πορεία της έρευνάς μου, με ενεθάρυνε και με πραγματική επιστημονική σαφήνεια, αλλά και πλούσια καλοσύνη μου υπέδειξε πολύ χρήσιμη βιβλιογραφία και μου συνέστησε πρακτικούς τρόπους αξιοποίησής της. Χουμανίδης Λ.: *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, (τόμος πρώτος: *Από την αρχαιότητα μέχρι της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1990, σελ. 147.

[5] Βλ. Αγγελόπουλος Αγγ. : Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: 50 Χρόνια από τον Θάνατό του, Ομιλία, Έκτακτος Συνεδρία Ακαδημίας Αθηνών, της 2ας Δεκεμβρίου 1986.

μπορέσουμε να ερευνήσουμε πτυχές της Οικονομικής Ιστορίας και να κατανοήσουμε αυτό που έλεγε ο Α. Ανδρεάδης, ότι η δημοσιονομική επιστήμη ***"έχει τρομερόν τρόπον να εκδικείται τας Κυβερνήσεις αίτινες την αγνοούν ή την προκαλούν"***. Η πείρα μας έχει δείξει, συνεχίζει, πως το αξίωμα αυτό παραμένει ισχυρό, γιατί η επιτυχής αντιμετώπιση των οικονομικών και δημοσιονομικών προβλημάτων αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για τη στερέωση μιας κυβερνητικής εξουσίας.

Μένουμε πραγματικά έκπληκτοι όταν σκεφθούμε ότι από τον 4° αιώνα π.Χ. ο Ξενοφώντας πρώτος διεκήρυττε ότι τα ***"υγιή οικονομικά κάνουν την καλή πολιτική"***[6].

Ο Α. Σμπαρούνης[7] συνοψίζει τις απόψεις του Α. Ανδρεάδη για την άσκηση μίας καλής δημοσιονομικής πολιτικής διαχείρισης ότι: η πολιτική αυτή πρέπει να είναι διαμορφωμένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να έχει ευνοϊκές επιπτώσεις στην παραγωγή, την αποταμίευση και την ιδιωτική οικονομία. Ο Α. Ανδρεάδης ήταν πολέμιος των φοροαπαλλαγών, διώκτης των οικονομικών πειραματισμών, του κακώς ασκούμενου κρατικού παρεμβατισμού και κυρίως της υπερβολικής επιβάρυνσης του φόρου εισοδήματος, που οδηγεί στην παρασιτική οικονομία. Επίσης πρέσβευε ότι κάθε δαπάνη ή παροχή προϋποθέτει την ύπαρξη αντίστοιχου πόρου για την κάλυψή της. Οι φορολογικές απαλλαγές και η υπερβολική και άνιση επιβάρυνση της φορολογίας πίστευε ότι οδηγούν στη μεγάλη φοροδιαφυγή και στην δημιουργία μιας ολοένα διευρυνόμενης παραοικονομίας, που διαστρεβλώνει τους κανόνες λειτουργίας της αγοράς, συντηρεί τον πληθωρισμό, εξουδετερώνει την κυβερνητική πολιτική και οδηγεί σε σοβαρά ελλείμματα του προϋπολογισμού, που για να καλυφθούν επιδεινώνουν την κατάσταση (δανεισμός, πρόσθετοι φόροι κ.λ.π.).

---

[6] Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι, αν και δεν είναι του παρόντος, ο Ξενοφώντας δίκαια θεωρείται από πολλούς ότι πραγματικά είναι ο πατέρας, ο θεμελιωτής, της Οικονομικής Επιστήμης. Θα πρέπει ακόμα να διευκρινίσω ότι την παρούσα επισήμανση όπως και πολλές άλλες ενσωματωμένες στην έρευνά μου, οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Σταύρο Θεοφανίδη, τον οποίο και πάλι ευχαριστώ.

[7] A. Sbarounis: André Andreadis; Fondateur de la Science des Finances en Gréce, Athènes, 1936.

Ο Α. Ανδρεάδης (1876 - 1935) υπήρξε μια καταπληκτική πολύπλευρη φυσιογνωμία με παγκόσμια ακτινοβολία. Άφησε μνημειώδες έργο σαν θεωρητικός οικονομολόγος και ιστορικός.

Στη μελέτη του για την Τράπεζα της Αγγλίας ο Α. Ανδρεάδης αναζητεί τις αιτίες για τις γενικότερες επιπτώσεις που έχουν οι δημοσιονομικές δυσχέρειες. "*Σε αυτή τη σημαντική μελέτη*", γράφει ο Καθηγητής John Morley, ***"ο Ανδρεάδης απέδειξε ότι η κακή δημόσια οικονομία ήταν η αποκλειστική αιτία τεσσάρων επαναστάσεων, που είχαν παγκόσμια επίδραση"***.

Ο Ανδρεάδης πίστευε ότι αν και το ιδεώδες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας δεν άλλαξε, οι επιτακτικές ανάγκες που δημιούργησαν οι αλόγιστες παροχές προς τον πληθυσμό, χωρίς να υπάρχουν οι απαραίτητοι πόροι, οδήγησαν στην αλλαγή της πολιτικής[8]. Έτσι, το πιο λαμπρό στοιχείο του μεγαλείου των Αθηνών, έγινε ο βασικός παράγοντας της παρακμής τους.

Τα ίδια λάθη, ***"τα αιώνια λάθη της δημοσιονομικής πολιτικής"***, όπως αναφέρει ο ίδιος μεγάλος Έλληνας επιστήμονας, επαναλαμβάνονται και στην υπόλοιπη διαδρομή του Ελληνισμού: στην ελληνο-μακεδονική περίοδο, την ελληνιστική, στους βυζαντινούς χρόνους, στην Τουρκοκρατία και στους νεώτερους χρόνους, τα οικονομικά των οποίων εξετάζει διεξοδικά. Στο Βυζάντιο για παράδειγμα, οι υπερβολικές δαπάνες, η βαρύτατη φορολογία που προκαλούσε επαναστάσεις, η έλλειψη στοιχειώδους φορολογικής δικαιοσύνης, η υπέρμετρη επιβάρυνση της μικρής ιδιοκτησίας, τα τελωνιακά προνόμια που δίνονται στις αποικίες, όλα αυτά συνέτειναν στην προοδευτική παρακμή και τελικά στην πτώση του Βυζαντίου. Καταλήγει δε πως όλες οι δυστυχίες του Ελληνικού Έθνους οφείλονται σε λόγους πολύ περισσότερο οικονομικούς, παρά στρατιωτικούς.

[8] Έτσι, κατά την κλασσική περίοδο, κυρίως στην εποχή του Περικλή, όπως επισημαίνει ο Α. Ανδρεάδης, *[Βλ. Αγγελόπουλου Αγγ. : ως ανωτέρω. 1986]*, υπήρχε μια καλή διαχείριση των οικονομικών χωρίς σοβαρά προβλήματα στον προϋπολογισμό, ο δε λαός ενδιαφέρονταν για την καθολικότητα των δημοσίων εισφορών χωρίς υπέρμετρες αξιώσεις. Μετά τον θάνατο όμως του Περικλή, επεκράτησε τακτική αυξήσεως των δαπανών χωρίς αντιστοίχους πόρους, με μια ιδιάζουσα κοινωνική πολιτική, που μαζί με τις άλλες υπέρμετρες δαπάνες και σφάλματα εξωτερικής πολιτικής οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο, υπήρξαν δε αποφασιστικοί παράγοντες για την τύχη των Αθηνών.

Όπως γράφει ο Αγγ. Αγγελόπουλος, ως φανατικός δημοκράτης ο Ανδρεάδης, εκδηλώνει σε κάθε βήμα τον θαυμασμό του για το αθηναϊκό θαύμα, αλλά και την πιο σκληρή κριτική για τις δημοκρατικές υπερβολές. ***"Στην δημοκρατία"***, λεει, ***"η τήρηση του μέτρου είναι δύσκολη"***. Και είναι λυπηρό να διαπιστώνει κανείς ότι το ευγενέστερο σύστημα διακυβέρνησης, σε περίπτωση υπερβολής περιέχει μέσα του τον κίνδυνο να καταστραφεί.

Ο ίδιος επισημαίνει ότι τα βασικά αξιώματα, που θα μπορούσαν, συνοπτικά, να αποτελούν ένα είδος κατευθύνσεων της συνετής δημοσιονομικής πολιτικής (διαχείρισης) είναι τα ακόλουθα[9]:

- Σκοπός της πρέπει να είναι η επίτευξη της μέγιστης κοινωνικής ευημερίας του λαού της χώρας, που αποτελεί τον κεντρικό στόχο του σύγχρονου κράτους.
- Δυσαρμονία στην κατανομή των δαπανών με υπέρμετρες παροχές δίχως αντίστοιχους πόρους, οδηγεί κατ΄ ανάγκη σε μεγάλα ελλείμματα του προϋπολογισμού, που τροφοδοτούν υψηλό πληθωρισμό και μεγάλη οικονομική εξάρτηση από το εξωτερικό (όταν ο δανεισμός ξεπερνά τα επιτρεπόμενα όρια).
- Η φορολογική πολιτική πρέπει να βασίζεται στην αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης και στην αρχή της συμμετοχής όλων στα δημόσια βάρη, ανάλογα με την φοροδοτική ικανότητα του κάθε πολίτη, δίχως το συνολικό φορολογικό βάρος να ανακόπτει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο και να ωθεί στην φοροδιαφυγή και εν συνεχεία στην παρασιτική οικονομία.
- Μια συνεχώς υψηλή ελλειμματική πολιτική των δημοσίων οικονομικών αποτελεί κίνδυνο όχι μόνο για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, αλλά για την ίδια την Δημοκρατία. Ο τελευταίος αυτός κίνδυνος ανησυχούσε ιδιαίτερα τον Ανδρεάδη, ο οποίος, για να ισχυροποιήσει την άποψή του αυτή, επεκαλείτο συχνά την συμβουλή που ο Άγγλος πρωθυπουργός Γλάδστων έδωσε τον περασμένο αιώνα στον Γάλλο Jules Ferry, με την εγκαθίδρυση της Γαλλικής Δημοκρατίας: *"...Τώρα που έχετε την Δημοκρατία"*, του έγραφε, *"να φροντίσετε να κάνετε καλά οικονομικά, γιατί η Αρχαία Αθήνα, που είχε το πιο θαυμαστό πολίτευμα που αναφέρει η Ιστορία, κατέρρευσε από την κακή διαχείριση των οικονομικών της"*.

Εδώ οφείλουμε να υπενθυμίσουμε τις οικονομικές αντιλήψεις του Ζωναρά[10] [11], οι οποίες περιλαμβάνουν κριτική της οικονομικής πολιτικής του αυτοκράτορα

---

[9] Αγγελόπουλος Αγγ. : ως ανωτέρω, 1986.

[10] Την άποψη του κανονολόγου Ιωάννου Ζωναρά (12ος αιώνας) σύμφωνα προς την οποία είναι δυνατός ο δανεισμός όχι μόνον χρήματος, αλλά και διάφορων μορφών αναλωσίμων αποθεμάτων και ειδών διατροφής, παρά την ύπαρξη μιας υποτυπώδους τραπεζικής κοινότητας στο Βυζάντιο *[βλ. Michael Hendy, Financial Studies in the Byzantine Monetary Economy (c.300-1450), pub. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985, σ. 242 ff].*

Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) στο ζήτημα της αλόγιστης διάθεσης κρατικών πόρων και σπατάλης δημοσίου χρήματος, ως και της σκανδαλώδους εύνοιας που επεδείκνυε ο Αλέξιος προς συγγενικά πρόσωπα (ευεργετήματα, εκχωρήσεις περιουσιών κ.λ.π.). Ο ίδιος χρονογράφος-ιστορικός εκφράζει τη δυσαρέσκειά του προς την υπέρμετρη φορολογία και τις υπερβολές στη διάρθρωση των δαπανών[12].

Για το ίδιο θέμα της κακής οικονομικής πολιτικής που εφάρμοζαν οι βυζαντινές αυτοκρατορικές διοικήσεις κατά τους 11° και 12° αιώνα (***εποχή επέλασης των Σταυροφόρων***), ο Ανδρεάδης[13] γράφει: "*Ούχ ήττον δ' όμως αναμφισβήτητον είναι ότι το κατόρθωμα τούτο δεν επετεύχθη ειμή* ***διότι η υπό της πολιτείας εκ του εθνικού πλούτου και εισοδήματος προαφαιρουμένη μερίς υπερέβαλε τα σήμερον επιτρεπόμενα υπό της επιστήμης όρια, του μεν μεγέθους των αστικών και αγροτικών δημοσίων κτημάτων υπερβαίνοντος κατά πολύ το νυν σύνηθες, της δε φορολογίας ούσης εν ταυτώ άγαν πολυπλόκου και άγαν καταθλιπτικής***". Παλαιότερες ερμηνείες εξαρτούσαν πολύ στενά τις τάσεις της οικονομίας από τις πολιτικές τύχες του κράτους, και θεωρούσαν κατά συνέπεια τον 12° αιώνα περίοδο οικονομικής στασιμότητας.

Η περίοδος, όμως, από τα μέσα του 9ου αιώνα ως τις αρχές του 11ου θεωρείται κατά παράδοση περίοδος έντονης πολιτικής και πολιτισμικής αναζωογόνησης, χάρη στη συνετή προστασία των αγροτών και των στρατιωτών από τους αυτοκράτορες της Μακεδονικής Δυναστείας. Αντίθετα, τα τέλη του 11ου

---

[11] Αν και θεωρητικά η βυζαντινή οικονομία ήταν χρηματική, οι συναλλαγές σε είδος αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Κατά τον Ζωναρά, τα δάνεια δεν δίνονταν μόνο σε χρήμα, αλλά και σε κρασί, λάδι και άλλα είδη διατροφής. Φόροι και πρόσοδοι εισπράττονταν επίσης σε είδος, ενώ συχνά και η αμοιβή για εργασία ή υπηρεσίες, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες πληρώνονταν σε είδος. Οι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί και οι στρατιώτες έπαιρναν, εκτός από το μισθό τους, ρούχα και άλλα αγαθά. Ο κλήρος δέχονταν επίσης όχι μόνο χρήματα αλλά και σιτάρι. Η αμοιβή ενός γιατρού μπορούσε να είναι χρήματα και κρασί, ενώ ο μισθός του περιελάμβανε δημητριακά για την οικογένειά του και ζωοτροφές για τα ζώα του. Ένας πορτιέρης μπορεί να αμειβόταν με ένα δείπνο και μια κανάτα κρασί, ενώ κάποιοι χτίστες, όταν τελείωναν μια εκκλησία, ελάμβαναν χρήματα αλλά και ένα κριάρι. *[βλ. Kazhdan / H. P. Epstein/ Ann Wharton: Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, μτφρ., εκδ. MIET, Αθήνα, 1997, σελ. 85]*. Η παρούσα αναφορά είναι χρήσιμη για να σκεφθεί κανείς ότι στο Βυζάντιο ο υπολογισμός των δαπανών της σπατάλης κ.ο.κ. είναι δύσκολο να εκτιμηθούν.

[12] βλ. σχετικά, A. Kazhdan/S. Franklin (1984), σ. 59 f.

[13] Α. Ανδρεάδης: *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, εκδ. Παπαδήμα, τόμος Β΄, Αθήνα, 1992, σελ. 452.

και ο 12ος αιώνας θεωρούνται συνήθως περίοδος αποσύνθεσης και παρακμής. Παράλληλα, θεωρείται περίπου δεδομένο ότι η σοβαρή πολιτική παρακμή στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας συνδέεται με την οικονομική κατάρρευση και τη δημογραφική κρίση. Όλα αυτά τα συμπεράσματα μπορούν σήμερα να αμφισβητηθούν.

Επομένως, η παραδοσιακή άποψη ότι ο 11ος και ο 12ος αιώνας ήταν αιώνες παρακμής για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία επιδέχεται σοβαρή αμφισβήτηση. Το Βυζάντιο παραμένει ζωντανό και οικονομικά υγιές. Εν συντομία κατά τους Kazhdan και Epstein[14] η Αυτοκρατορία ευημερούσε την εποχή αυτή. Η Κωνσταντινούπολη συνέχιζε να ελέγχει όχι μόνο την παραγωγή πολλών ειδών πολυτελείας, αλλά και την πολιτική και πολιτισμική ζωή της Αυτοκρατορίας. Αυτή την ακόλουθία ανάμεσα στην πολιτική κυριαρχία της πρωτεύουσας και την οικονομική σημασία των επαρχιών την υπαινίσσεται, όπως θα δούμε, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όταν γράφει πως η Κωνσταντινούπολη περιφρονούσε τις επαρχίες και οι ευγενείς της δεν ενδιαφέρονταν για την ύπαιθρο, παρά μόνο για να στέλνουν εκεί φοροεισπράκτορες "με οδόντας θηρίων"[15].

Υπάρχουν όμως σημαντικές ενδείξεις για σταθερή αύξηση του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας και για εντατική αγροτική εκμετάλλευση κατά την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Επίσης, ο όγκος της νομισματικής κυκλοφορίας αυξήθηκε κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα και τα αστικά κέντρα πολλαπλασιάστηκαν. Επιπλέον, οι θετικές από οικονομική άποψη πλευρές στη διαμόρφωση φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής - η αλληλεξάρτηση πόλεων, εμπορίου και αγροτικής οικονομίας - ενισχύουν τη θέση πως η κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 12ου αιώνα δεν πρέπει να συσχετίζεται με την οικονομική παρακμή[16]. Στα συμπεράσματά του ο Alan Harvey (που αποτελούν και συμπεράσματα της διδακτορικής του διατριβής) σημειώνει:

"Η εκτίμηση πως δεν υφίσταται αντινομία μεταξύ της διαμόρφωσης μιας ισχυρής αριστοκρατίας που στηρίζεται στην έγγειο ιδιοκτησία από τη μια και την

[14] Βλ. Kazhdan/Epstein, Κεφ. 2.

[15] Μιχ. Ακομ. 2: 83.4 - 100.

[16] Harvey Alan: *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, M.I.E.T., 1997 (το βιβλίο αυτό αποτελεί επαυξημένη έκδοση της διδακτορικής του διατριβής) σελ. 394 και επόμενα.

ανάπτυξη του εμπορίου και των αστικών κέντρων από την άλλη, επιβάλλει την επανεξέταση της φύσης και των κοινωνικών δομών της βυζαντινής οικονομίας".

Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1081) σε ένα κείμενό του μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες σχετικές με τις ψυχολογικές αντιδράσεις των πωλητών και αγοραστών στις μεταβολές των τιμών[17].

Οι επισημάνσεις, λοιπόν, του Α. Ανδρεάδη [(1992) σελ 452] σε συνδυασμό με τις υποδείξεις του Λ. Χουμανίδη [(1990) σελ. 147], επίσης το συμπέρασμα της διδακτορικής διατριβής του Alan Harvey, ως και το κείμενο αυτό του Μιχαήλ Ψελλού ***απετέλεσαν την απαρχή του ερευνητικού ενδιαφέροντος για την απόπειρα της διεξαγωγής της παρούσας έρευνάς μου. Σκοπός της οποίας είναι:*** η οικονομική ανάλυση των επιπτώσεων των Σταυροφοριών στη διοίκηση και την οικονομία τοὺ Βυζαντίου. Έτσι, αφού παρουσιασθούν τα γενικά χαρακτηριστικά της διοίκησης και της οικονομίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Σταυροφοριών (ειδικότερα πριν την Δ΄), θα δοθούν στη συνέχεια όλα εκείνα τα εφόδια της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης, όπως: η διαμόρφωση ή ο καθορισμός των τιμών των συντελεστών της παραγωγής, οι γενικές αρχές φόρων και φορολογικής πολιτικής και θα γίνει αναφορά στις επιπτώσεις αυτών πάνω στη διοίκηση και την οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Προκειμένου, βέβαια, να αξιολογηθούν οι επιπτώσεις των ανωτέρω, είναι απαραίτητη η γνώση της μορφής και των μηχανισμών λειτουργίας των αγορών, όπου διεξάγονταν η δράση του κράτους και των ιδιωτών. Καθίσταται, λοιπόν, αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν όλα εκείνα τα αναλυτικά εργαλεία της οικονομικής επιστήμης, έστω και με την συνοπτικότερη μορφή τους, για να γίνουν κατανοητές οι συνέπειες των διαφόρων μορφών δράσης ή και παρέμβασης της διοίκησης – κράτους ή και των οικονομούντων ατόμων μιας κοινωνίας - στην προκειμένη περίπτωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Σταυροφοριών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η πρόταξη του τμήματος του εισαγωγικού κεφαλαίου (1.2): στοιχεία οικονομικής επιστήμης και οικονομικής ανάπτυξης που ακολουθεί, έχει σκοπό να παρουσιάσει ορισμένες βασικές έννοιες των οικονομικών, που θα βοηθήσουν στην κατανόηση των γενικών οικονομικών όρων που περιλαμβάνονται

[17] Kazhdan A., Hagiographical Notes, Byzantion 53 (1983), fasc 2, σελ. 538 - 558.

στα επόμενα - Μέρος ΙΙ ως V. Στο Μέρος VI (Οικονομική Ανάλυση). Βέβαια, ακόμα παρέχεται η απαραίτητη θεωρητική οικονομική ανάλυση κατά τρόπο κατανοητό ακόμα και από μη ειδικούς. Για το σκοπό αυτό γίνεται προσπάθεια αποφυγής χρησιμοποίησης της απαραίτητης, συνήθως μαθηματικής ανάλυσης, αλλά γίνεται χρήση διαγραμμάτων που χρησιμοποιούνται ευρύτατα σε πολλά εγχειρίδια. Στο τμήμα αυτό της παρούσας έρευνας, Μέρος VI, τίθενται τα ερωτήματα: πώς διαμορφώνονται και πώς μεταβάλλονται οι τιμές, τι επιπτώσεις έχει η επιβολή των φόρων, ποιος πληρώνει τους τελευταίους, είναι εφικτός ο έλεγχος των τιμών και όταν ασκείται, επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα;

Για να απαντηθούν, όμως, αυτά τα ερωτήματα που θα βοηθήσουν στη συναγωγή και διατύπωση των ευρημάτων - αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας, είναι απαραίτητο, ακόμα, να γίνει σύντομη, αλλά αναλυτική αναφορά στα γενικά γνωρίσματα, λειτουργίες, έννοιες, ορισμούς και ταξινόμηση των φόρων. Στο σημείο αυτό απαιτείται, ακόμα, η γνώση και ο τρόπος λειτουργίας της ανταγωνιστικής μορφής της αγοράς, η αποτελεσματικότητά της ως και οι ατέλειές της. Αναλύεται, επίσης, η μονοπωλιακή αγορά, γνώριμο μέσο άσκησης παρεμβατικής πολιτικής στο Βυζάντιο. Στη συνέχεια αξιολογείται η παρέμβαση της διοίκησης ή άλλων παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης και της επέλασης των Σταυροφόρων, στις αγορές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, κρίνονται οι επιπτώσεις και η αποτελεσματικότητα κάθε προσπάθειας ελέγχου ή διατάραξης της λειτουργίας των αγορών. Σταθμίζονται, λοιπόν, οι τελικές επιπτώσεις της επιβολής των φόρων, των μονοπωλίων και των ποικίλων προσπαθειών ελέγχου των τιμών, συνήθης, επίσης, πρακτική - ιστορικά θεμελιωμένη - στην Βυζαντινή Οικονομική δράση κατά την εξεταζόμενη περίοδο των Σταυροφοριών. Αξιολογείται, επίσης, στο Κεφάλαιο 16 το μέγεθος και η σπουδαιότητα των "αναταράξεων" που επέφεραν οι συνεχείς "παρεμβάσεις" στις όποιες αγορές λειτουργούσαν κατά καιρούς κατά την εξεταζόμενη περίοδο σε συνδυασμό και με την "πίεση" των Σταυροφόρων, ως και οι λόγοι που επέβαλαν στην Αυτοκρατορική Διοίκηση να "προσφύγει" σε συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής (πρώτιστα δημοσιονομικής διαχείρισης). Στο Κεφάλαιο 17 (Συμπεράσματα) αναφέρονται όλοι οι ανωτέρω παράγοντες και η συμβολή τους

στην αποδυνάμωση, τελεία αποδιοργάνωση και κατάρρευση της Βυζαντινής κεντρικής διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης.

1.2 Συνοπτικά Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης και Οικονομικής Ανάπτυξης

Πριν προχωρήσουμε κρίνεται σκόπιμο να σημειωθούν ορισμένες βασικές έννοιες των οικονομικών, οι οποίες θα δώσουν την οργανωτική διάρθρωση του υλικού που θα ακολουθήσει και σε συνδυασμό με το ΜΕΡΟΣ VI (Οικονομική Ανάλυση) θα βοηθήσουν στη μελέτη της Οικονομικής Εξέλιξης και της οικονομικής Ιστορίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Σταυροφοριών. Θα βοηθήσουν, επίσης, στην επισήμανση και ερμηνεία των οικονομικών εν γένει επιπτώσεων των μέτρων διαχείρισης της οικονομικής δράσης του κράτους και των οικονομούντων ατόμων, κατά την εποχή εκείνη.

Οικονομική, αρχικά, είναι η επιστήμη των αγαθών και των υπηρεσιών που έχουν ανταλλακτική αξίας[18] [19] [20]. Ασχολείται κυρίως με τα ακόλουθα ερωτήματα[21]:

- ποια αγαθά και υπηρεσίες θα παραχθούν, σε τι ποσότητες, σε ποιους τόπους, με ποιο ρυθμό και γιατί;
- με ποιους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους, με ποιες παραγωγικές διαδικασίες και με τι αποταμιεύσεις θα παραχθούν αυτά τα αγαθά και αυτές οι υπηρεσίες;
- από ποιους οικονομικούς οργανισμούς - οικογένειες, συντεχνίες, μετοχικές ή προσωπικές εταιρείες - παράγονται;
- ποιοι τελικά θα χρησιμοποιήσουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγονται;

Αν αυτά είναι τα κεντρικά θέματα της οικονομικής επιστήμης, αυτά είναι αναγκαστικά και τα κύρια αντικείμενα της οικονομικής ιστορίας. Παρόλα αυτά μεταξύ των δύο αυτών επιστημονικών κλάδων υπάρχει μια διαφορά εμφάσεως. Η οικονομική ενδιαφέρεται κυρίως για το "εδώ και τώρα" και μόνο κατά δεύτερο

---

[18] Σήμερα υπάρχουν πολλά αξιόλογα εγχειρίδια, Οικονομικής Επιστήμης, παρ' όλα αυτά εκείνο που έχει διδάξει αρκετές γενιές από την πρώτη του εμφάνιση το 1948 είναι του Paul Samuelson (Nobel) (στη 22η του πλέον επανέκδοση): Βλ. *Paul A. Samuelson & William D. Nordhaus: Economics. Ed. Mc Graw - Hill, Part one (1985).*

[19] Με σαφήνεια, επίσης, παρουσιάζονται οι γενικές αρχές της Οικονομικής Επιστήμης στο βιβλίο των *R.l. Heilbroner - L.C. Thurow: Understanding Microeconomics. 6th Edition. 1984 (Ελληνική μετφρ. Εκδ. Παπαζήση).*

[20] Επίσης, μεθοδική οικονομική ανάλυση βρίσκουμε στον *M. Chacholiades: Μικροοικονομική Ι. Εκδ. Κριτική Επιστ. Βιβλιοθήκη 1990 (μετφρ. Α. Κορκοτσίδη), 1990.*

λόγο για το παρελθόν. Ασχολείται συνεπώς με αναλύσεις, που θα ρίξουν φως σε τρέχοντα προβλήματα και θα βοηθήσουν στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής. Αντίθετα, η οικονομική ιστορία ενδιαφέρεται για τα προβλήματα του "γίγνεσθαι" - με την εξέλιξη - και για το λόγο αυτό δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις διαδικασίες, στις μακροχρόνιες τάσεις και στους προσδιοριστικούς παράγοντες των μεταβολών[22].

Ο κλάδος της οικονομικής ιστορίας φωτίζει την προέλευση των σύγχρονων οικονομικών θεσμών και τη διαδικασία της φυσικής επιλογής με την οποία οι θεσμοί μεταβάλλονται ή εξαφανίζονται. Επίσης, η οικονομική ιστορία μελετάει τα αίτια και τα αποτελέσματα των μεταβολών της παραγωγικότητας, που αλλάζουν την ευημερία του ανθρώπου στο καλύτερο ή στο χειρότερο. Η οικονομική ιστορία, επίσης, συσχετίζει τις μεταβολές της κουλτούρας. Το εμπόριο, για παράδειγμα, διευρύνει τα σύνορα της κουλτούρας και ο οικονομικός πλούτος δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να έχει ελεύθερο χρόνο και να μπορεί να τον δαπανήσει απολαμβάνοντας τα αισθητικά δημιουργήματα. Από όλα τα θέματα στα οποία η οικονομική ιστορία έχει αφιερώσει τις ικανότητές της και τα οποία έχει φωτίσει περισσότερο, εκείνο που παρουσιάζεται σαν κυρίαρχο είναι το θέμα της οικονομικής ανάπτυξης (η σπουδή της, βέβαια, περιλαμβάνει και την οικονομική παρακμή).

Μιλώντας για οικονομική ανάπτυξη εννοούμε κυρίως την αύξηση των αγαθών και υπηρεσιών που έχει στη διάθεσή του για χρησιμοποίηση ο άνθρωπος. Μπορεί κανείς να μιλήσει για την οικονομική ανάπτυξη μιας πολιτικής ή γεωγραφικής ενότητας. Οι επιδράσεις όμως της οικονομικής ανάπτυξης ποικίλλουν και μέσα στο γεωγραφικό ή άλλο τμήμα που εξετάζουμε, καθώς τα αγαθά και οι υπηρεσίες αυξάνονται, όχι μόνο σε απόλυτα, συνολικά μεγέθη, αλλά και αναλογικά με τον πληθυσμό. Έτσι, λοιπόν, η οικονομική ανάπτυξη σημαίνει, συνήθως και αυτή η έννοια θα χρησιμοποιηθεί και στην παρούσα διατριβή, όχι μόνον αύξηση της συνολικής προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών σε μια ενότητα

---

[21] Για αναλυτικότερη παρουσίαση αυτών των σημείων βλ. *J. Stiglitz:* Οικονομική του Δημοσίου Τομέα. *Εκδ. Κριτική Επιστημ. Βιβλιοθήκη, 1992, σελ. 39 κ. επ.*

[22] Βλ. *S.B. Clough - R.T. Rapp:* Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία. *Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979, Εισαγωγή.*

ανθρώπων, αλλά, πράγμα πολύ πιο σημαντικό, την αύξηση των αγαθών και υπηρεσιών κατά κεφαλή του πληθυσμού, που ανήκει σε αυτήν την ενότητα.

Συνεπώς, ο ιστορικός του οικονομικού βίου μπορεί να οργανώσει την ιστορική του ανάλυση γύρω από τα βασικά ερωτήματα της οικονομικής επιστήμης: ***Γιατί*** παράγονται τα αγαθά και οι υπηρεσίες, ***με τι*** ανθρώπινους και φυσικούς πόρους, ***με ποιες παραγωγικές διαδικασίες*** και με ***τι αποταμιεύσεις***.

Είναι φανερό ότι θεμέλιο της ανεύρεσης ***τρόπων και μέσων*** για την οικονομική ανάπτυξη είναι η επιθυμία του πληθυσμού για μεγαλύτερη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Η χρησιμοποίηση καλύτερης ***τεχνολογίας*** στην παραγωγή σημαίνει σαφώς ότι κάθε μονάδα ανθρώπινης εργασίας παράγει περισσότερα προϊόντα. Είναι ευνόητο ακόμα ότι η εύκολη απόκτηση υλικών για επεξεργασία διευκολύνει την παραγωγική διαδικασία. Λογικά, η κοινωνία πρέπει να έχει κάποια αποθέματα με τα οποία θα μπορεί να συντηρείται, ενώ πειραματίζεται σε νέους τρόπους κατασκευής αγαθών. Ο ερευνητής ιστορικός έχει κάποιες κατευθυντήριες βασικές αρχές με τις οποίες μπορεί να αρχίσει την έρευνά του - μερικές υποθέσεις - έστω και αν δεν έχει από την αρχή μια αδιαφιλονίκητη θεωρία.

Το ***έδαφος*** και τα ***είδη του φυτικού*** και ***ζωικού κόσμου*** υπήρξαν σε ολόκληρη τη διαδρομή της ιστορίας οι πόροι που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο και σε παγκόσμια κλίμακα. Πραγματικά, στο γνωστό παρελθόν, η οικονομική ανάπτυξη πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά σε περιοχές όπου το έδαφος ήταν εξαιρετικά εύφορο, όπως στις πεδιάδες του Νείλου, του Τίγρη και του Ευφράτη και του Ινδού. Ύστερα παρατηρήθηκε μεγάλη ανάπτυξη σε περιοχές όπου με το ***εμπόριο*** μπορούσαν να έχουν προσπέλαση στους πόρους άλλων περιοχών, όπως έγινε στην περίπτωση της Ελλάδας. Κρίσιμη σημασία, επίσης για την οικονομική ανάπτυξη, είχε ***η κατεύθυνση των ανθρωπίνων πόρων*** προς την παραγωγή αγαθών και παροχή υπηρεσιών. Όσο μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού αφιερώνεται στην παραγωγική διαδικασία και όσο εντατικοποιεί την εργασία του, τόσο μεγαλύτερες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών θα έχει στη διάθεσή του. Επιπλέον όσο μεγαλύτερη είναι η αναλογία των φυσικών πόρων προς τον πληθυσμό, τόσο περισσότερες θα είναι οι ευκαιρίες να παραχθούν πλεονάσματα

που θα μπορούν να επενδυθούν για την παραγωγή ακόμα περισσοτέρων αγαθών. Η γνώση της τεχνολογίας της παραγωγής, επίσης, αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης, γιατί προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την ποσότητα της ανθρώπινης εργασίας, που θα ενσωματωθεί σε κάθε μονάδα προϊόντος.

Έτσι, φτάνουμε στο ρόλο που παίζουν οι αποταμιεύσεις στην οικονομική ανάπτυξη. Αν μεγαλύτερη παραγωγή μπορεί να πραγματοποιηθεί φθηνότερα με καλύτερες μεθόδους και καλύτερο εξοπλισμό, για να επιτευχθεί διεύρυνση της παραγωγικής δραστηριότητας, θα πρέπει να δημιουργηθούν πλεονάσματα από την τρέχουσα παραγωγή, ώστε να γίνει δυνατή η ανάπτυξη των φθηνότερων αυτών μεθόδων ή η κατασκευή των καλύτερων μηχανημάτων. Έτσι μια κοινωνία που θέλει να αναπτυχθεί οικονομικά, αντί να αφιερώνει όλη της τη δραστηριότητα στην παραγωγή αγαθών αμέσου κατανάλωσης, πρέπει να διαθέτει μέρος της δραστηριότητάς της για την παραγωγή κεφαλαιουχικών ή παραγωγικών αγαθών. Όπως θα παρατηρήσουμε κατωτέρω, στην διερεύνηση της εξέλιξης της οικονομικής διαχείρισης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τους κρίσιμους αιώνες των Σταυροφοριών, η σπατάλη και οι αλόγιστες δαπάνες κάθε άλλο παρά συνέβαλαν στη δημιουργία "πλεονάσματος". Η αποταμίευση, βέβαια, αυτή μπορεί να είναι εκούσια ή αναγκαστική. Όποια όμως και αν είναι η φύση της, η αποταμίευση διευκολύνεται αν η οικονομία διαθέτει για τις ανταλλαγές κάποιο αναγνωρισμένο, άφθαρτο μέσο μετρήσεως των αξιών, όπως είναι ο χρυσός, στο οποίο να μπορούν να συσσωρευθούν οι αποταμιεύσεις, αν έχει θεσμούς για την προστασία και φύλαξη των αποταμιεύσεων αυτών και αν έχει κατάλληλους μηχανισμούς για τη συγκέντρωση των αποταμιεύσεων πολλών ανθρώπων, που να μπορούν να διατεθούν με τη μορφή πιστώσεων για την πραγματοποίηση επενδύσεων.

Σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης είναι, επίσης, η οργάνωση των επιχειρήσεων. Στην περίπτωση αυτή πολλά εξαρτώνται από τον καταμερισμό της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει αναπτυγμένο εμπόριο και σήμερα στις κοινωνίες που έχουν τα μεγαλύτερα κατά κεφαλήν εισοδήματα, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στο εμπόριο και τις

μεταφορές είναι σχετικά μεγαλύτερο από όσο είναι στις καθυστερημένες κοινωνίες.

Τέλος, υπάρχουν άλλοι τρεις βασικοί παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης. Ο πρώτος είναι η επιχειρηματική ηγεσία. Το αν η ηγεσία των επιχειρήσεων είναι ή δεν είναι ταλαντούχα, θα εξαρτηθεί από τον τρόπο επιλογής (αξιοκρατικά, λόγω συγγενικών δεσμών ή με τη βία), από την εκπαίδευση που έχει πάρει και από τα κίνητρα που της προσφέρονται. Ο δεύτερος βασικός παράγοντας είναι ότι η αγοραστική δύναμη πρέπει να είναι αρκετά κατανεμημένη (ισοκατανομή)[23] [24] [25] στον πληθυσμό, ώστε να υπάρχει ενεργή ζήτηση αγαθών από μέρους των μαζών, γιατί μόνο όταν η ζήτηση είναι επαρκής ενθαρρύνονται οι επιχειρηματίες να ριψοκινδυνέψουν κεφάλαια και πόρους για την παραγωγή περισσότερων αγαθών. Τρίτος παράγοντας, η λειτουργία της οικονομίας, εξαρτάται από τις γενικές συνθήκες που συμβάλλουν στη διεξαγωγή ομαλών επιχειρήσεων. Έτσι, σε περιόδους ειρήνης, κοινωνικής αρμονίας και πολιτικής σταθερότητας, μπορεί να αφιερωθεί μεγαλύτερη δραστηριότητα στην οικονομική πρόοδο, από όση σε περιόδους αναταραχών. Όπως θα παρατηρήσουμε κατωτέρω, πολλοί από τους πιο πάνω παράγοντες, απαραίτητους για την στήριξη και διατήρηση της αναπτυξιακής πορείας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διαταράχθηκαν, εξέλιπαν ή στρεβλώθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο των Σταυροφοριών.

---

[23] Για τη μεγάλη σημασία του τρόπου κατανομής της αγοραστικής δύναμης (εισοδήματος) βλ. *William Branson and James Litvack: Μακροοικονομική Θεωρία Gutenberg, Αθήνα, 1992, Κεφ. 10 και 14.*

[24] Επίσης, λεπτομερή, πολύ προσεκτική ανάλυση της σημασίας και των επιπτώσεων των διαφόρων μέτρων και μέσων πολιτικής πάνω στη συμπεριφορά της συνολικής συνάρτησης κατανάλωσης βλ. *F.S. Brooman: Macroeconomics, The Minerva Series No 9.*

[25] *G. Allen and Irwin, London, 1962, κεφάλαιο 5, ειδικότερα σελ. 114 - 118.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΥΡΩ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΣ

2.1 Ιστορική αναδρομή: Σημασία του Βυζαντίου μέσα στον κόσμο. (Γενικά).

Η γεωγραφική θέση του Βυζαντίου[1] μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, με επικοινωνία με την Αφρική, τις θάλασσες Μεσόγειο, Μαύρη Θάλασσα, μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό και ειδικότερα η γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης, που προφυλαγμένη από τα ισχυρά τείχη κατά ξηρά και θάλασσα, παρέμεινε για αιώνες απόρθητη, καθόρισε την πολιτική και εκπολιτιστική της εξέλιξη. Μέχρι τον 7ο αιώνα είχε το μονοπώλιο του παγκόσμιου εμπορίου, που διεξάγονταν από Έλληνες και Σύρους και έφερε άπειρο πλούτο στο Κράτος. Η γεωγραφική λοιπόν θέση βοήθησε να αναπτύξει το Βυζάντιο οικονομική ζωή, απαραίτητη προϋπόθεση για την μακροβιότητά του. Ο Steven Runciman[2] αναφέρει ότι η ιστορία του Βυζαντίου είναι προπάντων ιστορία της οικονομικής του πολιτικής και του εμπορίου του Μεσαίωνα. Ο Michael Angold[3] τονίζει ότι χωρίς το Βυζάντιο ο Ευρωπαϊκός Μεσαίωνας δεν μπορεί να κατανοηθεί.

Λόγω της προνομιακής γεωγραφικής θέσης του το Βυζάντιο, όπως θα δούμε πιο κάτω, απειλήθηκε από πολλούς εχθρούς[4] και κινδύνευσε πολλές φορές.

---

[1] Άμαντος, Κωνσταντίνος: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, 867 – 1204 μ.Χ., εκδ. ΟΕΣΒ, Αθήνα, 1977, σελ. 2.

[2] Runciman, Steven: Βυζαντινός Πολιτισμός, μτφρ. Δέσποινα Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας – Ερμείας, Αθήνα, 1969, σελ. 183.

[3] Angold, Michael: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία, μτφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1997, σελ. 15.

[4] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 3 κ. επ.: Αμέσως μετά τον χωρισμό του από το Δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος αντιμετώπισε το 395 τους Γότθους με αρχηγό τον Αλάριχο, τους Οστρογότθους, που ενήργησαν επιδρομές και κατέστρεψαν την Μακεδονία, τους Γερμανούς υπό διαφόρους αρχηγούς, που κατέστρεψαν επαρχίες στη Δύση και απείλησαν την Ανατολή επί 150 περίπου έτη. Ο Ιουστινιανός Α΄ κατάφερε να τους διαλύσει και να τους απομακρύνει από την Ανατολή. Οι Ούννοι, με αρχηγό τον Αττίλα κατέβηκαν από τον Βορρά στην Ευρώπη και την Βαλκανική, έκαναν μεγάλες καταστροφές και συνετέλεσαν στο να αραιωθεί πολύ ο πληθυσμός των πεδινών περιοχών, τον οποίο αντικατέστησαν με εποικισμούς. Οι Σλαύοι και οι Βούλγαροι, λαοί νομαδικής Τουρκικής προέλευσης, ασχολήθηκαν με τη γεωργία και έκαναν για αιώνες καταστρεπτικές επιδρομές εναντίον του Βυζαντίου. Το ίδιο καταστρεπτικές ήταν και οι επιδρομές των Περσών τον 6ο αιώνα και τις αρχές του 7ου, με αρχηγό τον Χοσρόη Α΄ και Β΄, τους οποίους νίκησε ο αυτοκράτορας Ηράκλειος και διέλυσε το κράτος τους.

Μετά τους Πέρσες νέος εχθρός εμφανίστηκε και απείλησε την Αυτοκρατορία, οι Άραβες, νομάδες Μωαμεθανοί. Κατέλαβαν την Αίγυπτο και τη Συρία που ήταν οι πλουσιότερες επαρχίες και εφοδίαζαν την

Τον 11° αιώνα οι Τούρκοι νομάδες και άγριοι πολεμιστές επιτέθηκαν εναντίον της Αυτοκρατορίας, νίκησαν τα Βυζαντινά στρατεύματα υπό τον αυτοκράτορα Ρωμανό τον Διογένη το 1071 στο Μαντζικέρτ της Αρμενίας και κατέστρεψαν μεγάλες περιοχές. Κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα οι Νορμανδοί σκληροί Σκανδιναβοί πολεμιστές, που έφθασαν στη Μεσόγειο από τον Βορρά, εγκαταστάθηκαν στη Νότιο Ιταλία και τη Σικελία και το 1070 σάρωναν τη μια μετά την άλλη τις Βυζαντινές κτήσεις. Η απειλή που δημιουργήθηκε στην Αυτοκρατορία από τους Νορμανδούς ήταν μεγαλύτερη από εκείνη των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, ο οποίος είχε να αντιμετωπίσει πολλούς εχθρούς (Πατσενέγκους, Κουμάνους, Σελτζούκους Τούρκους) προκειμένου να αντιμετωπίσει την απειλή των Νορμανδών, συμμάχησε με τους Βενετούς, στους οποίους πρόσφερε εμπορικά προνόμια και εκείνοι εμπόδισαν τους Νορμανδούς να γίνουν κύριοι μεγαλύτερου τμήματος της Αυτοκρατορίας για ένα χρονικό διάστημα. Η εξάρτηση όμως αυτή του Βυζαντίου από τους Βενετούς και η ανάμειξη των Δυτικών στις υποθέσεις του ήταν μια από τις κύριες αιτίες που το οδήγησαν στην άλωση του 1204.

Τέλος οι Σταυροφόροι, Ευρωπαίοι, Χριστιανοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοί έδωσαν το τελικό χτύπημα. Οι Σταυροφορίες έφεραν για πρώτη φορά τη Δύση σε στενή επαφή με το Βυζάντιο. Στην αρχή με φιλικό σκοπό, να βοηθήσουν για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Μουσουλμάνους. Κατόπιν ο αγαθός σκοπός μετατράπηκε σε ανοιχτή εχθρότητα, που κατέληξε στην άλωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204, από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας.

Κατά τον Αύγουστο Heisenberg[5] το Βυζάντιο είναι «***εκχριστιανισθέν Ρωμαϊκόν Κράτος του Ελληνικού Έθνους***». Όπως και το Άγιο Ρωμαϊκό Κράτος

Αυτοκρατορία με αγαθά. Οι πειρατές επί 300 περίπου έτη ενοχλούσαν τα παράλια της Μεσογείου και του Αιγαίου. Τον ίδιο καιρό με τους Άραβες οι Βούλγαροι με αρχηγό τον Συμεών επιτέθηκαν ξανά εναντίον του Βυζαντίου. Ο Ιωάννης Τσιμισκής τους νίκησε το 971 και ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος διέλυσε το κράτος τους.

[5] Heisenberg, A,: Staat und Gesellschaft des Byz. Reiches. Die Kultur der Gegenwart, Β΄ , 4,1, 1923, σελ. 364.

του Γερμανικού Έθνους έτσι και το Βυζαντινό, ορμώμενο από την Ρώμη, είχε γίνει ο χώρος της πολιτικής και της πνευματικής σταδιοδρομίας του μεσαιωνικού Ελληνισμού[6]. Στην κρατική οργάνωση και σε πολλές εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής υπήρχε η ρωμαϊκή παράδοση. Το στοιχείο όμως του Ελληνισμού όχι μόνο δεν είχε χαθεί από το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος (Βυζάντιο), αλλά υπήρχε παντού ιδιαίτερα έντονη η παρουσία του. Η μεγάλη δύναμη του Ελληνισμού ήταν η αξεπέραστη πνευματική του παράδοση. Η ελληνική γλώσσα έγινε η βασική γλώσσα της παιδείας, αντικατέστησε την Λατινική και εισχώρησε στη δημόσια ζωή και στον κρατικό μηχανισμό (Διοίκηση).

Ο Χριστιανισμός, που καθιερώθηκε από τον ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης (ως πρωτεύουσας του Βυζαντίου), τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Α΄, επηρέασε την νομοθεσία, τις κρατικές δραστηριότητες και γενικά όλη τη ζωή της Αυτοκρατορίας. Έτσι ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός ήταν τα ζωτικά στοιχεία που συγχωνεύτηκαν και συγκρότησαν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του Βυζαντίου, τον Ελληνικό και ταυτόχρονα Χριστιανικό χαρακτήρα του.

Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία η ελληνική σκέψη, η ελληνική τέχνη και αρχιτεκτονική διαιώνιζαν την ελληνική παράδοση[7]. Μέσα στην Αυτοκρατορία η παιδεία του ελληνιστικού κόσμου συνεχίζεται και επηρεάζει βαθιά τα επιτεύγματα του Βυζαντίου. Στην τέχνη οι Βυζαντινοί ακολουθούν τα ελληνιστικά πρότυπα, κληρονομούν τη ρητορική παράδοση, τη φιλομάθεια, τον θαυμασμό για την κλασσική Ελλάδα. Άρα ο πολιτισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας θεωρείται συνέχεια του αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού, προσηλωμένος στην παράδοση, με την πεποίθηση ότι η Αυτοκρατορία ήταν δημιούργημα της θέλησης του Θεού και προστατεύονταν από τον Θεό και τον Υιό του. Η απολυταρχία παρέμεινε αμετάβλητη. Ο αυτοκράτωρ θεωρούνταν εκπρόσωπος του Θεού, ήταν μεγάλη

[6] Ζακυθηνός, Διονύσιος: Βυζαντινή Ιστορία, 324 – 1071, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα, 1989, σελ.9.

[7] N. H. Baynes – H. St.L.B. Moss: Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό, μτφρ. Δημοσθένη Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1996, έκδοση ΣΤ', σελ. 21 κ.επ.

ή δύναμης, με απόλυτη εξουσία και από αυτόν εκπορεύονταν ο ρωμαϊκός
μος[8].

[8] Μερικοί μελετητές, όμως, έχουν δώσει αρνητική εικόνα του Βυζαντίου. Ο M.B. Levtchenko *[Βλ. **M.B. Levtchenko: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταφρ. Γιάννης Βιστάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, 1955, σελ. 131]*** αναφέρει ότι ο Βυζαντινός πολιτισμός είναι καρπός τριών στοιχείων, που είχαν την πηγή τους στις αρχαίες και τις ελληνιστικές παραδόσεις, στον Χριστιανισμό και την επίδραση της Ασιατικής και βαρβαρικής Ανατολής. Κατά τον ίδιο συγγραφέα, ο Μαρξ επίσης χαρακτηρίζει το Βυζάντιο σαν ένα κράμα του δυτικού πολιτισμού και της Ασιατικής βαρβαρότητας. Επίσης, ο Ένγγελς λεει ότι, ενώ στη Δυτική Ευρώπη οι βαρβαρικές εισβολές είχαν εξαφανίσει τον αρχαίο πολιτισμό (την πολιτική, το δίκαιο) και ο Μεσαίωνας γεννιόταν μέσα σε μια κατάσταση από τις πιο πρωτόγονες, το Βυζάντιο περιμάζεψε την κληρονομιά του Ελληνισμού. Όλα τα ονομαστά αρχαία κέντρα της ελληνιστικής εποχής, η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, ακόμη και η Κωνσταντινούπολη, που στην πραγματικότητα ήταν πόλη ελληνική, ενσωματώθηκαν στην Ανατολική Αυτοκρατορία και διατήρησαν τους θησαυρούς αυτούς της αρχαιότητας. Τους θησαυρούς αυτούς τους κληροδότησαν οι βυζαντινοί, μετά την άλωση του 1204 από τους Σταυροφόρους στη Δύση, στην Ευρώπη που με την αναγέννησή της ο δυτικός άνθρωπος έκτισε πάνω στην πλούσια κληρονομιά του Βυζαντίου.

2.2 Σύντομη Αναδρομή στην Πολιτική Ιστορία μέχρι τις Σταυροφορίες (1081)

Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία από την ίδρυσή της το 335 μ.Χ. μέχρι την κατάλυσή της το 1204 από τους Σταυροφόρους, ο αυτοκράτορας ήταν ένας παράγων σταθερός, απόλυτος μονάρχης και βασίλευε με μεγαλοπρέπεια στην Κωνσταντινούπολη. Πολλές δυναστείες βασίλευσαν, χωρίς όλες να κρατούν μεγάλο χρονικό διάστημα. Ορισμένες από αυτές, οι Ηρακλείδες, οι Ίσαυροι, οι Μακεδόνες, οι Κομνηνοί, οι Άγγελοι και οι Παλαιολόγοι, διεδραμάτησαν σημαντικό ρόλο καθ' όλη την διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και σπουδαία γεγονότα συνδέθηκαν με το όνομά τους[9].

Εχθροί, όμως, όπως οι Πέρσες, οι Γερμανοί από το Ρήνο και οι Ούννοι από την Μογγολία παρενόχλησαν πολλές φορές το Βυζάντιο με άσχημα αποτελέσματα[10].

---

[9] Η μεταφορά της πρωτεύουσας, που έγινε τον 4ο αιώνα, από τη Ρώμη στη νέα πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, η οποία ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας αποικίας των Μεγαρέων και άρχισε να αποτελεί το νέο διοικητικό κέντρο, αυτοκράτορας ήταν ο ιδρυτής της Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας (306 – 337 μ.Χ.). Ο J. J. Norwich [*Βλ. **Norwich, J. J.: Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, μτφρ. Δ.Π. Κωστελένος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1999, σελ. 49, 50***] αναφέρει, ότι ορθώς ο Κωνσταντίνος Α΄ πήρε τον τίτλο «Μέγας», για δύο αποφάσεις του. Η πρώτη ήταν η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία του κράτους και η δεύτερη η μεταφορά της πρωτεύουσας από την Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας επιδόθηκε στην ανέγερση επιφανών κτιρίων για τον καλλωπισμό της νέας πρωτεύουσας και βοηθούμενος από την μητέρα του Ελένη εργάστηκε για την ενότητα της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας. Πάντα καλλιεργούσε μέσα του ένα ισχυρό αίσθημα περί της θείας αποστολής του. Το όραμα του Σταυρού, «Εν Τούτω Νίκα», τον βοήθησε να νικήσει τον Μαξέντιο στη μάχη στη Μουλβία Γέφυρα και να γίνει κύριος όλης της Ευρώπης. Μετά τον θάνατό του συμβασίλεψαν οι τρεις γιοι του, που τον διαδέχθηκαν, Κωνσταντίνος Β΄, ο Κωνστάντιος Β΄ και ο Κώνστας Α΄. Οι φιλονικίες των αδελφών τους κατέστησαν ανίκανους να αντιμετωπίσουν την δύσκολη εξωτερική κατάσταση της Αυτοκρατορίας, που επί της βασιλείας τους χειροτέρευσε.

[10] Ο Ιουλιανός (337-363) που τους διαδέχθηκε έμεινε στην ιστορία για την αποστασία του και την επιστροφή στην ειδωλολατρία. Η προσπάθειά του αυτή δεν έγινε δεκτή από τον λαό. Και στα στρατιωτικά απέτυχε. Στον πόλεμο εναντίον των Περσών, μετά την αποτυχία σκοτώθηκε.

Ο Ιοβιανός έκλεισε ειρήνη με τους Πέρσες, με δυσμενείς όρους για το Βυζάντιο, εξέδωσε διάταγμα περί ανεξιθρησκείας και αποκατέστησε τα δικαιώματα και τα προνόμια των χριστιανών σε όλη την Αυτοκρατορία. Ο διάδοχός του Βαλεντιανός προτιμούσε για διοικητική έδρα του την Δύση και στην Ανατολή εγκατέστησε τον αδελφό του Ουάλλη, ως συμβασιλέα. Ο Ουάλλης ήταν αρειανός, αιρετικός και δεν ήταν συμπαθής στο λαό. Εχθροί όπως οι Βησιγότθοι, οι Ούννοι και οι Γότθοι, με άδειά του εγκαταστάθηκαν στην Αυτοκρατορία και δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα. Μετά τον θάνατό του ο Γρατιανός κυβέρνησε συνετά, έκανε ειρήνη με πολλούς από τους εχθρούς, περιόρισε την ειδωλολατρεία και στη Δεύτερη Οικουμενική Σύνοδο, που έγινε το 383 στην Κωνσταντινούπολη, ένωσε τον χριστιανικό κόσμο *[βλ. **Runciman Steven: ως ανωτέρω, σελ. 36]***. Ο 19 ετών Γρατιανός εμπιστεύθηκε την διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας στον Θεοδόσιο, γιο ενός κορυφαίου στρατηγού του πατέρα του. Ο Θεοδόσιος ήταν ικανότατος στρατιωτικός, άξιος κυβερνήτης, επιεικής στις αποφάσεις του, ευγενής και

Τον 6ο αιώνα επί Ιουστινιανού Α΄ η Αυτοκρατορία δοξάστηκε πολύ. Εξωτερικώς σημειώθηκαν μεγάλες επιτυχίες. Έγινε επανάκτηση της Αφρικής από τους Βάνδαλους, της Ιταλίας από τους Οστρογότθους, της Ισπανίας από τους Βησιγότθους και κρατήθηκαν οι Πέρσες μακριά. Η Περσία πάντα δημιουργούσε πρόβλημα όχι μόνο πολεμικό, αλλά και εμπορικό. Η Κωνσταντινούπολη, που ήταν

ευπροσήγορος, πολύ αγαπητός στον λαό. Επαξίως επονομάστηκε «Μέγας» και ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας που κυβέρνησε ενιαία τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μετά από αυτόν η Αυτοκρατορία μοιράστηκε στους δύο γιους του, τον 17χρονο Αρκάδιο που πήρε την Ανατολή και τον δεκάχρονο Ονώριο που βασίλευσε στη Δύση.

Επί Αρκαδίου το 395 οι Γότθοι με αρχηγό τους τον Αλάριχο έφθασαν έξω από την Κωνσταντινούπολη, προσπαθώντας να δημιουργήσουν μια νέα πατρίδα μέσα στους κόλπους της Αυτοκρατορίας. Αυτή τη νέα πατρίδα τους την παραχώρησε ο Ονώριος με αντάλλαγμα την προάσπιση της Ρώμης από κάθε εχθρό. Τον Αρκάδιο διαδέχθηκε ο γιος του Θεοδόσιος Β΄, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του οποίου χτίστηκαν τα περίφημα Θεοδοσιανά Τείχη, που πολλές φορές προστάτευσαν την Κωνσταντινούπολη από εχθρούς. Η προικισμένη με Ελληνιστική μόρφωση σύζυγός του Αθηναΐς, βοηθούμενη από τον Έλληνα ποιητή και φιλόσοφο Κύρο Πανοπολίτη ίδρυσαν Πανεπιστήμιο με χριστιανικές όμως βάσεις. Έργο του είναι και ο «Θεοδοσιανός Κώδικας», νομοθετικό έργο, κωδικοποίηση όλων των νόμων, που είχαν ισχύ σε Ανατολή και Δύση από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Την πραγματική διακυβέρνηση όμως ασκούσε η αδελφή του Θεοδοσίου, Πουλχερία μαζί με τον σύζυγό της Μαρκιανό, οι οποίοι κράτησαν τους βαρβάρους με επιτυχία μακριά.

Την εποχή αυτή (434) οι Ούννοι, βαρβαρικά φύλλα, με αρχηγό τους τον Αττίλα εξαπλώθηκαν από τα Βαλκάνια ως τον Καύκασο και απέκτησαν μια τεράστια βαρβαρική επικράτεια. Κατέβηκαν στην Κωνσταντινούπολη, την οποία έσωσαν τα Θεοδοσιανά Τείχη και ο ετήσιος φόρος που τους πλήρωνε ο Θεοδόσιος, ο οποίος φόρος κάθε φορά που ο Αττίλας ενοχλούσε την Αυτοκρατορία διπλασιάζονταν, τριπλασιάζονταν, εις βάρος πάντα των υπηκόων του Θεοδοσίου, από τους οποίους συλλέγονταν, ήταν πολύ βαρύς. Τον φόρο αυτόν προς τους Ούννους σταμάτησε ο Μαρκιανός με εξαιρετική διπλωματία. Άλλο σοβαρό θέμα την ίδια εποχή ήταν η αίρεση του μονοφυσιτισμού, η οποία μερικώς έληξε με την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο στην Χαλκηδόνα.

Τον Μαρκιανό και την Πουλχερία διαδέχθηκε ο Λέων Α΄, που αναγορεύτηκε από την Σύγκλητο. Αυτόν ο εγγονός του Λέων Β΄ και ο πατέρας του Ζήνων, γαμπρός του Λέοντος Α΄ από την κόρη του Αριάδνη. Ο Ζήνων τελείωσε τον πόλεμο με τους Βανδάλους, υπέγραψαν ειρήνη και η Αυτοκρατορία δεν ενοχλήθηκε ξανά από αυτούς. Μετά τον θάνατό του η Αριάδνη παντρεύτηκε τον Αναστάσιο Α΄, έναν δίκαιο και ακέραιο άνθρωπο, που φρόντισε για τα οικονομικά του κράτους κάνοντας απαγορεύσεις και περικοπές, με συνέπεια να γίνει το αυτοκρατορικό ταμείο πλουσιότερο κατά 150.000 κιλά χρυσού *[βλ. **Norwich, J. J.: ως ανωτέρω, σελ. 124**]*.

Η μετακίνηση του Αναστασίου από τη Χριστιανική Ορθόδοξη πεποίθηση στον μονοφυσιτισμό δημιούργησε σοβαρά προβλήματα. Την ίδια εποχή ο λαός διαιρέθηκε σε δύο αντίζηλες ομάδες, που διακρίνονταν από τα χρώματα που φορούσαν στον Ιππόδρομο, τους Βένετους δηλ. μεγάλους γαιοκτήμονες και αριστοκράτες και τους Πράσινους, που αντιπροσώπευαν τους εμπόρους, τους βιοτέχνες και τους δημόσιους υπαλλήλους. Οι πράσινοι έκλειναν προς τον μονοφυσιτισμό και απέκτησαν την εύνοια του αυτοκράτορα.

Η αντιζηλία μεταξύ των δύο φατριών ήταν η αιτία παραλίγο να ανατραπεί το 511 ο αυτοκράτορας, που τελικά, επικράτησε και στα βαθιά του γεράματα, εντελώς τυχαία, ζήτησε από τον Ιουστίνο Α΄, έναν χωρικό από τη Θράκη, αμόρφωτο και ακαλλιέργητο, να ανέβει στο θρόνο. Ο νέος αυτοκράτορας ήταν φανατικός Ορθόδοξος, εχθρός του μονοφυσιτισμού, απέκτησε την συμπάθεια του στρατού και του λαού, για τον οποίο ξόδεψε σε δωρεές μεγάλα χρηματικά ποσά. Όταν γέρασε κάλεσε κοντά του τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565), έναν μορφωμένο και πολύ καλλιεργημένο νέο, ανεψιό του, Θρακικής επίσης καταγωγής.

κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου, προμηθεύονταν πολλά εμπορεύματα από την Κίνα και τις Ινδίες, μετάξι, μπαχαρικά, πολύτιμους λίθους. Η Περσία όμως απέκλεισε τους δρόμους από ξηρά και όλα τα εμπορεύματα έπρεπε να εκφορτωθούν στον Περσικό Κόλπο. Τεράστιοι τελωνειακοί δασμοί επιβλήθηκαν, ιδιαίτερα στο μετάξι, που ήταν το πλέον ζητούμενο είδος[11]. Ο Ιουστινιανός έλυσε το πρόβλημα αυτό με το να ανοίξει καινούργιους δρόμους που παρέκαμπταν τελείως την Περσία. Η λύση όμως αυτή δεν είχε μεγάλη επιτυχία. Μόνο όταν δύο καλόγηροι το 522 έφεραν με τέχνασμα από την Ανατολή αυγά μεταξοσκώληκα στην Κωνσταντινούπολη, καθώς επίσης και τεχνικές γνώσεις, λύθηκε το πρόβλημα. Συστήθηκε βιοτεχνία επεξεργασίας της μέταξας στην Κωνσταντινούπολη, την Αντιόχεια, την Τύρο, τη Βηρυτό και στις Ελληνικές πόλεις Θήβα, Κόρινθο, Πάτρα. ***Η μεταξοτεχνία του παλατιού αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο και ήταν πολύ επικερδής***[12].

Σε όλα τα πολυδάπανα έργα και στην διακυβέρνηση του κράτους βοηθό του είχε ο Ιουστινιανός την σύζυγό του Θεοδώρα, γυναίκα ικανότατη και θαρραλέα. Τα χρήματα που απαιτούνταν για τα πολυδάπανα αυτά έργα εξοικονομούνταν από την αυστηρή φορολογία, η οποία έγινε από τον Ιωάννη Καπαδόκη, υπουργό του Ιουστινιανού, ακόμη αυστηρότερη[13].

Ο Ιουστινιανός Α΄ ήταν αξιωματικός της φρουράς του παλατιού επί Ιουστίνου. Εργάστηκε σκληρά για την επανένωση της Ανατολικής και της Δυτικής εκκλησίας, επειδή την θεωρούσε απαραίτητη για την ενότητα της Αυτοκρατορίας.

[11] Norwich, J. J.: Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, μτφρ. Δ.Π. Κωστελένος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1999, σελ. 160.

[12] Στο εσωτερικό ο Ιουστινιανός έκανε προσπάθεια για διοικητικές μεταρρυθμίσεις, αναδιοργάνωσε την διοίκηση, την έκανε συγκεντρωτική και ενδιαφέρθηκε πολύ για τη νομοθεσία. Ελάττωσε τον αριθμό των υπαλλήλων και αύξησε τους μισθούς τους, για να μην δωροδοκούνται στην εκτέλεση των καθηκόντων τους. Με τη βοήθεια του μεγάλου νομομαθή Τριβωνιανού έκανε αναθεώρηση και κωδικοποίηση (συστηματική και μεθοδική συγκέντρωση και κατάταξη των νόμων) των ρωμαϊκών νόμων *[Βλ. Runciman Steven: ως ανωτέρω, σελ. 41]* και εξέδωσε το μεγάλο του κώδικα (533), που είναι ένα μνημείο της νομικής επιστήμης. Έργο του ήταν ο ***Πανδέκτης***, επιλογή από γνώμες και ερμηνείες μεγάλων Ρωμαίων νομομαθών, οι ***Εισηγήσεις***, σύνοψη της νομοθεσίας και ***νομικό εγχειρίδιο*** για τους σπουδαστές των νομικών. Τέλος, το άλλο έργο του ήταν οι ***Νεαρές***, σώμα νόμων, το μόνο γραμμένο στα ελληνικά.

Ο Ιουστινιανός ενδιαφέρθηκε πολύ για την κατασκευή δημοσίων έργων. Σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας κατασκευάστηκαν φιλανθρωπικά ιδρύματα, δημόσια λουτρά, υδραγωγεία, δρόμοι, γέφυρες και πολλά αμυντικά έργα, φρούρια και οχυρά. Ο εξωραϊσμός της Κωνσταντινούπολης τον απασχόλησε ιδιαίτερα. Τότε χτίστηκε και ο ναός της του Θεού Σοφίας (Αγία Σοφία), για τον οποίο υπερηφανεύτηκε ότι ξεπέρασε και τον Σολομώντα («Νενικηκά σε, Σολομών»).

[13] Ο λαός δυσανασχέτησε και ο Καπαδόκης έγινε το πιο μισητό πρόσωπο. Άλλο άτομο που ήταν αντιπαθητικό στο λαό ήταν ο νομομαθής Τριβωνιανός, ειδωλολάτρης και άνθρωπος που χρηματίζονταν. Οι

Ο Λέων ο Γ΄ ο Ίσαυρος (716 - 741 μ.Χ.) ανέβηκε στο θρόνο του Βυζαντίου σε μια εποχή εσωτερικής διαταραχής και μεγάλου εξωτερικού κινδύνου, εφόσον ο επικίνδυνος εχθρός, οι Άραβες, είχε φθάσει έξω από την Κωνσταντινούπολη, όπου αντιμετωπίστηκε με επιτυχία από τον Λέοντα Γ΄ και μέχρι το Πουατιέ της Γαλλίας, όπου νικήθηκε από τον Κάρολο Μαρτέλ. Με τις νίκες αυτές η Ευρώπη και το Βυζάντιο λυτρώθηκαν από τον εξισλαμισμό και διατηρήθηκαν Χριστιανικά κράτη[14].

δύο αυτοί στενοί συνεργάτες του Ιουστινιανού ήταν οι υπαίτιοι για την εξέγερση στον Ιππόδρομο των δύο φατριών, των Πράσινων και των Βένετων, η γνωστή ως «***Στάση του Νίκα***», η οποία παραλίγο να στοιχίσει τον θρόνο στον αυτοκράτορα.

Ο Ιουστινιανός πέθανε σε βαθύ γήρας, αφού είχε στέψει αυτοκράτορα τον ανεψιό του Ιουστίνο Β΄, σε μια εποχή που πολλοί εχθροί περιστοίχιζαν την Αυτοκρατορία, Λομβαρδοί, Αβάροι, Αρμένιοι, Πέρσες ακόμη και οι μονοφυσίτες δημιούργησαν προβλήματα. Ο αυτοκράτορας για να τους αντιμετωπίσει συμβασίλευσε με τον Τιβέριο Α΄ (578-582), ο οποίος έγινε και διάδοχός του. Ο Τιβέριος κυβέρνησε ήπια και κέρδισε την εμπιστοσύνη και την αγάπη του λαού, για τον οποίο διέθεσε μεγάλα ποσά του θησαυροφυλακίου. Οι σπατάλες του όμως χρεοκόπησαν την Αυτοκρατορία και ο επόμενος αυτοκράτορας Μαυρίκιος αντιμετώπισε οικονομικά προβλήματα. Η έλλειψη χρημάτων τον ανάγκασε να απαγορεύσει στα βυζαντινά στρατεύματα που βρίσκονταν στο Δούναβη να επιστρέψουν τον χειμώνα στις οικογένειές τους, όπως συνηθίζονταν, με αποτέλεσμα να εξεγερθούν και να ανακηρύξουν ηγέτη τους τον Φωκά, άνθρωπο σκληρό, ειδεχθή, τύραννο και διεφθαρμένο, που εξετέλεσε τον Μαυρίκιο και τους τέσσερις γιους του, καθώς και όλους τους συνεργάτες του.

Οι Πέρσες με αρχηγό τον Χοσρόη επιτέθηκαν στο Βυζάντιο, κατέλαβαν πολλές επαρχίες και έφθασαν απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Οι Σλάβοι και οι Άβαροι εξαπλώνονταν στην Βαλκανική. Οι Εβραίοι της Αντιοχείας εξεγέρθηκαν, σκοτώνοντας τους Χριστιανούς και σαν να μην έφθαναν όλα αυτά οι Πράσινοι έκαναν στάση και έκαψαν πολλά δημόσια κτήρια μέσα στην Κωνσταντινούπολη. Στη δύσκολη για το Βυζάντιο εποχή εμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη με στρατό και στόλο ως ελευθερωτής ο γιος του έπαρχου της Αφρικής, Ηράκλειος (610-641), η δυναστεία του οποίου διατηρήθηκε πέντε γενιές(έως το 716). Διεξήγαγε πολλούς πολέμους εναντίον των Αβάρων και των Σλάβων, οι οποίοι ήλθαν από τις Ασιατικές στέπες, ήταν μογγολικής καταγωγής και άπλωσαν την κυριαρχία τους στις Ουγγρικές πεδιάδες, απειλώντας διαρκώς το Βυζάντιο και εναντίον των Περσών, μέχρις ότου το 628 μ.Χ. τους κατέστρεψε οριστικά. Οι Άραβες με θρησκεία τον Μωαμεθανισμό εμφανίζονται απειλητικά. Οι δύο γιοι του Ηρακλείου, Κωνσταντίνος Γ΄ και Ηρακλείωνας δε πρόφθασαν να επιτελέσουν έργο. Τους διαδέχθηκε ο Κώνστας, ο οποίος απελπισμένος κατέφυγε στις Συρακούσες της Σικελίας, όπου και φονεύθηκε. Ο γιος του και διάδοχός του Κωνσταντίνος Δ΄ ο Πωγωνάτος βασίλευσε σε μια εποχή γεμάτη πολέμους και παρέδωσε την βασιλεία του στο γιο του Ιουστινιανό Β΄, τυραννικό ηγέτη, που αντικαταστάθηκε για ένα διάστημα τριών χρόνων (695-698) από τον Λεόντιο, ο οποίος καθαιρέθηκε από τον Τιβέριο Β΄. Ο Ιουστινιανός Β΄ όμως κατέλαβε και πάλι τον θρόνο και θανάτωσε τους δύο προκατόχους του, αλλά εκθρονίστηκε και πάλι, και θανατώθηκε. Αυτοκράτορας αναγορεύτηκε ο Φιλιππικός Βαρδάνης και κατόπιν ο Αναστάσιος Β΄, ο οποίος εκθρονίστηκε από τον Θεοδόσιο Γ΄, σε μια οικτρή για την Αυτοκρατορία εποχή. Ευτυχώς, μπροστά στο μεγάλο κίνδυνο (Άραβες) που είχε περιπέσει η Αυτοκρατορία κατά την βασιλεία όλων αυτών των ανικάνων ηγετών, εμφανίστηκε ένας ικανότατος στρατηγός, ο μεγαλύτερος στρατηγός της Αυτοκρατορίας, ο Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος, που αναγορεύτηκε αυτοκράτορας (- 716).

[14] Την ίδια εποχή η Εκκλησία και πολλά μοναστήρια που είχαν δημιουργηθεί είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη, περιουσίες από δωρεές, είχαν απαλλαγές φορολογικές και ως εκ τούτου ζημίωσαν την οικονομία του Βυζαντίου. Ο Λέων θέλησε να εξουσιάσει την Εκκλησία, εξεδίωξε τους επισκόπους και τους μοναχούς, απαγόρευσε την προσκύνηση πρώτα των εικόνων και κατόπιν τις κατέστρεψε. Δημιουργήθηκε μεγάλη αναταραχή, όσοι θρησκευτικοί ηγέτες και μοναχοί κατέφυγαν στην Ευρώπη άρχισαν να τον πολεμούν και από την αντίδρασή τους επήλθε σοβαρή ρήξη μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας.

Ο Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος, όμως, εφήρμοσε μια καλή κοινωνική πολιτική, φρόντισε την διοίκηση και τα οικονομικά, ενδιαφέρθηκε για την ανάπτυξη της γεωργίας, που αποτελούσε την βάση της οικονομίας, προστάτεψε τους μικροκαλλιεργητές από τους ***"δυνατούς"*** γαιοκτήμονες δίνοντάς τους μικρές ιδιοκτησίες δίπλα στα κτήματα των δυνατών και τελειοποίησε το σύστημα των ***"θεμάτων"***. Η θρησκευτική όμως αναταραχή, για την οποία ήταν υπαίτιος, τον έκανε μισητό στους Βυζαντινούς[15].

Αργότερα, μετά από 150 χρόνια περίπου, κατά τον 9ο αιώνα, μαζί με τον πατέρα του Βασίλειο Α΄, ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (886-912) αναθεώρησε την νομοθεσία του Ιουστινιανού και κατήργησε την νομοθεσία των εικονομάχων Ισαύρων. Οι νέοι κώδικες ήταν: ο ***Πρόχειρος Νόμος***, η ***Επαναγωγή***, τα ***Βασιλικά***, το ***Επαρχικό Βιβλίο*** και οι ***Νεαρές***. Υπήρχε στροφή προς την αρχαία κλασσική

---

[15] Οι διάδοχοί του Λέοντα Γ΄, Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος, Λέων Δ΄ ο Χάζαρος και ο ανήλικος Κωνσταντίνος ΣΤ΄ δεν επέδειξαν άξια λόγου έργα. Η Ειρήνη μητέρα του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ και συμβασίλισσά του, ως εικονολάτρισσα συγκάλεσε στη Νίκαια της Βιθυνίας την ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 787, απόφαση της οποίας ήταν η αναστήλωση των εικόνων. Η Ειρήνη καθαιρείται από τον Νικηφόρο Α΄ αρχηγό των στασιαστών, ικανό στρατιωτικό, που αντιμετώπισε με επιτυχία τους Βούλγαρους, στην μάχη όμως με αυτούς σκοτώθηκε και τον διαδέχθηκε ο γιος του Σταυράκιος, για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα τριών μηνών και αυτόν κατόπιν διαδέχθηκε ο Μιχαήλ Α΄ ο Ραγκαβές (811-813), σύζυγος της αδελφής του Προκοπίας. Αυτός σύντομα παραιτήθηκε από τον θρόνο και εμόνασε. Τον διαδέχθηκε ο Λέοντας Ε΄ ο Αρμένιος (813-820), ο οποίος μετά από λίγο δολοφονήθηκε από τον Μιχαήλ Β΄ τον Τραυλό (820-829), στρατιωτικό από το Αμόριο της Φρυγίας, αρχηγό της εξ Αμορίου δυναστείας, που βασίλευσε μισό αιώνα έως το 867.

Έτσι, στον Βυζαντινό θρόνο ανέρχεται η Δυναστεία η εξ Αμορίου, με πρώτο αυτοκράτορα τον Μιχαήλ Β΄ τον Τραυλό (820-829). Ο Μιχαήλ Β΄ ήταν εικονομάχος, όπως και ο γιος του Θεόφιλος (829-842), ο οποίος όμως ήταν ικανός στα θέματα της διοίκησης, με ορισμένες επιτυχίες στους πολέμους με τους Άραβες, προστάτης των γραμμάτων και των τεχνών. Επί Θεοφίλου άρχισε μια προσπάθεια να μελετηθούν τα αρχαία κείμενα, τα χειρόγραφα των κλασσικών σχολιάζονται, αντιγράφονται και ταξινομούνται σε κώδικες και σε εγκυκλοπαίδειες. Το έργο αυτό συνεχίστηκε και επί Μακεδονικής Δυναστείας και διασώθηκαν αποσπάσματα από έργα αρχαίων συγγραφέων. Ο Πατριάρχης Φώτιος που έργο του είναι η «Μυριόβιβλος» (αποσπάσματα, περιλήψεις και κρίσεις για πολλά αρχαία κείμενα) έγραψε, με τους μαθητές του Αρέθα και Νικόλαο Μυστικό, λεξικό και θεολογικά έργα μεγάλης αξίας. Επί Θεοφίλου υπήρχε μεγάλος πλούτος στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο, που τον είχε συσσωρεύσει η αυστηρή οικονομική πολιτική του πατέρα του Μιχαήλ Β΄ και έτσι ο νέος αυτοκράτορας ζούσε μέσα στη χλιδή. Έκτισε πολυτελή κτήρια στην Κωνσταντινούπολη (Μεγάλο Παλάτι) και έκανε αμυντικά έργα (τείχη). Ο ανήλικος διάδοχός του Μιχαήλ Γ΄ επιτροπεύονταν από τη μητέρα του Θεοδώρα, εικονολάτρισσα, η οποία το 843 αποκατέστησε την λατρεία των εικόνων και κέρδισε την εμπιστοσύνη και την αγάπη του λαού. Η άσωτη ζωή του Μιχαήλ Γ΄ «Μέθυσου» και η παρέμβαση των στρατηγών θείων του Βάρδα, συμβούλων του αυτοκράτορα, αδελφών της Θεοδώρας, είχε ως αποτέλεσμα να φονευθεί ο Μιχαήλ από τον παρακοιμώμενο, φίλο και διάδοχό του Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα (867-886). Αρχηγός της Μακεδονικής Δυναστείας (867-1057), ικανός στρατηγός με μεγάλες επιτυχίες τα δώδεκα χρόνια που κυβέρνησε, όπως η υποχώρηση των Σαρακηνών, η συντριβή των Παυλικιανών, ο προσηλυτισμός στην Ορθοδοξία των Βουλγάρων και των Σέρβων, η αναθεώρηση της Νομοθεσίας, η ηρεμία στην Ανατολική και Δυτική Εκκλησία και ο εξωραϊσμός της Κωνσταντινούπολης. Τον διαδέχθηκε ο εικοσαετής δεύτερος γιος του, Λέων ΣΤ΄ μορφωμένος περισσότερο από όλους τους προκατόχους του, για αυτό τον λόγο του δώθηκε η επωνυμία «Σοφός».

παιδεία. Ο Λέων ΣΤ΄ δίδαξε, μαζί με άλλους κορυφαίους διδασκάλους, Φώτιο, Αρέθα, Μιχαήλ Ψελλό, στο πανεπιστήμιο της Μαγναύρας που είχε αναδιοργανωθεί από τον Μιχαήλ Γ΄. Τα μοναστήρια είχαν πλούσιες βιβλιοθήκες με αρχαία χειρόγραφα, που έσωσαν την αρχαία κληρονομιά[16].

Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος[17] (912 - 959) ανέλαβε τελικά το 945 την διοίκηση του Βυζαντινού κράτους. Είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του την αγάπη για την γνώση και έγραψε σημαντικά έργα όπως: (α) ***Περί Βασιλείου Τάξεως***, εγκυκλοπαίδεια των βυζαντινών τελετουργιών και του πρωτοκόλλου της Αυλής και (β) ***Προς τον Ίδιον Υιόν Ρωμανόν***, συμβουλευτικό για την διακυβέρνηση του Κράτους. Όταν ο γιος του Ρωμανός Β΄ (959-963) τον διαδέχθηκε το Βυζάντιο βρίσκονταν στην καλύτερη οικονομική και στρατιωτική κατάσταση. Η σύζυγός του Θεοφανώ, σκληρή, τρομερή και φιλόδοξη, δημιούργησε πολλά προβλήματα, μέχρι που πιστεύεται ότι δηλητηρίασε τον Ρωμανό. Τα δύο παιδιά της που τον διαδέχθηκαν ο Βασίλειος (963-1025) και ο Κωνσταντίνος (963-1028) ήταν έξη και τριών ετών αντίστοιχα και για το λόγο αυτό κηδεμόνας τους ορίστηκε η μητέρα τους. Η Θεοφανώ παντρεύτηκε αμέσως τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά (963-969) και αναγορεύτηκε εκείνος κηδεμόνας των ανήλικων αυτοκρατόρων. Ο Νικηφόρος Φωκάς έμεινε στην ιστορία ως ο «νικητής» από τις πολλές πολεμικές του νίκες, ανάκτηση της Κιλικίας, της Κύπρου, της Αντιοχείας[18].

---

[16] Ο Λέων ΣΤ΄, αφού συμβασίλευσε τον τελευταίο χρόνο της ζωής του με τον αδελφό του Αλέξανδρο (921-913), άφησε διάδοχό του τον γιο του από τον τέταρτο γάμο του Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (912-959), που έγινε αυτοκράτορας σε ηλικία επτά ετών και επιτροπεύονταν από συμβούλιο. Αργότερα κηδεμόνας έγινε ο Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός, ο οποίος ήρθε σε ρήξη με τον άλλο σφετεριστή της κηδεμονίας του αυτοκράτορα Λέοντα Φωκά.

[17] Norwich, J. J.: ως ανωτέρω, σελ. 292.

[18] Ήρθε σε ρήξη με τους Βούλγαρους, οι οποίοι για τριάντα οκτώ χρόνια προφύλασσαν την Αυτοκρατορία από Βορρά από τους Ρώσσους, ***με αντάλλαγμα την είσπραξη ετήσιου φόρου από τους Βυζαντινούς***. Όταν οι πρέσβεις πήγαν να τον εισπράξουν ο Νικηφόρος τους τιμώρησε βαριά, με αποτέλεσμα να δυσαρεστήσει τους Βούλγαρους. Για να ασφαλίσει τα σύνορά του ζήτησε την βοήθεια των Ρώσσων, έκλεισε συμφωνία με τον Σβιατοσλάβο του Κιέβου και με αυτή την ενέργειά του αντικατέστησε έναν ανίσχυρο και φιλειρηνικό γείτονα με ένα φιλόδοξο και επιθετικό εχθρό *[Βλ. **Norwich, J. J.: ως ανωτέρω, σελ. 310**]*. «Νικηφόρος Φωκάς ο νικητής», όπως αποκαλείται από τον Μ. Ψελλό στην ***Ιστορία Σύντομο*** *[Βλ. **Ψελλός, Μιχαήλ: Historia Syntomos, εκδ. W.J. Aerts, Berlin – New York 1990, σ. 98, 82 εξ.** και **Κόλια, Ταξιάρχη**: Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969). Ο Στρατηγός Αυτοκράτωρ και το Μεταρρυθμιστικό του Έργο, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1993, σελ. 57 κ. επ]* στο κεφάλαιο περί της βασιλείας του Νικηφόρου, ο στρατηγός αυτοκράτωρ, ο νικηφόρος στρατηγός, για τον οποίο οι γνώμες των βυζαντινών ιστορικών (Λέων Διάκονος,

Όπως αναφέρει ο Κόλιας Ταξιάρχης[19]: προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα ο Νικηφόρος, για τη διεξαγωγή των πολέμων, περιέκοψε μέρος από τα «φιλοτιμήματα» που εισέπρατταν τα μέλη της Συγκλήτου και το σύνολο των βασιλικών χορηγιών προς ευαγείς οίκους και εκκλησίες. Απαγόρευσε με νόμο την αύξηση της ακίνητης περιουσίας της Εκκλησίας. Επινόησε και το λεγόμενο «***τεταρτηρόν***» προβαίνοντας έτσι ουσιαστικά σε υποτίμηση του νομίσματος. Απαιτούσε μάλιστα οι εισπράξεις του δημοσίου να γίνονται σε καθαρό νόμισμα, ενώ οι καταβολές εκ μέρους αυτού σε νοθευμένο (κιβδηλεία). Η τακτική αυτή οδήγησε σε αύξηση της τιμής των αγαθών (πληθωρισμός).

Πολύ σοβαρό πρόβλημα επί της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά, που προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια στο λαό, ήταν και η βαρύτατη φορολογία. Ο αυτοκράτορας είχε ανάγκη από χρήματα για τις ατελείωτες πολεμικές επιχειρήσεις του, για να διατηρεί τα στρατεύματά του αξιόμαχα και οικονομικά ικανοποιημένα επέβαλε σε όλους, πλουσίους και φτωχούς, κληρικούς και λαϊκούς, στρατιωτικούς και πολίτες, βαρείς φόρους. Η δυσαρέσκεια υπήρχε και μέσα στο παλάτι, στο περιβάλλον της αυτοκράτειρας Θεοφανούς, η οποία ανακάλεσε έναν άλλο άξιο στρατιωτικό, ανεψιό του Νικηφόρου, τον Ιωάννη Τσιμισκή, συνωμότησε μαζί του και το 969 δολοφόνησαν τον Νικηφόρο[20].

Ο Βασίλειος Β΄ (963-1025), εύστροφος και δραστήριος πολιτικός και στρατιωτικός, κυβέρνησε το Βυζάντιο ως απόλυτος μονάρχης. Ήταν ολιγαρκής

Ιωάννης Σκυλίτζης, Ιωάννης Ζωναράς, Μιχαήλ Γλύκας) δεν συμπίπτουν. Άλλοι διάκεινται φιλικά προς τον Νικηφόρο και άλλοι εχθρικά.

[19] Κόλιας, Ταξιάρχης: Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1973 σελ. 60, 61.

[20] Αμέσως μετά ο Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής γίνεται συνάρχοντας των δύο ανήλικων αυτοκρατόρων. Ο Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής (969-976) διακρίνονταν για την ομορφιά, την ευφυΐα, την αυτοπεποίθηση, τη καλοσύνη, την γενναιοδωρία και την γενναιότητά του. Ήταν καλός στρατιωτικός, αντιμετώπισε με επιτυχία και υπέταξε τους Ρώσους με τον Σβιατοσλάβο, ξανακέρδισε την Βουλγαρία και πήρε υπό τον έλεγχο του Βυζαντίου την Παλαιστίνη, την Συρία, τον Λίβανο και την Μεσοποταμία. Μετά από έξι χρόνια βασιλείας πέθανε με μυστηριώδη τρόπο, μάλλον από δηλητήριο και παραχωρήθηκε τελικά η Αυτοκρατορία στους νόμιμους αυτοκράτορες Βασίλειο Β΄ και Κωνσταντίνο Η΄, γιους του Ρωμανού Β΄. Επειδή ο Κωνσταντίνος δεν είχε καμία διάθεση να ασχοληθεί με τα θέματα της Αυτοκρατορίας, η διακυβέρνηση έμεινε στα χέρια του Βασιλείου.

και αυστηρός, απέφευγε τις σπατάλες και τις διασκεδάσεις, απλός στην αμφίεσή του, τόσο που δεν ταίριαζε σε αυτοκράτορα[21].

Ο St. Runciman αναφέρει ότι ποτέ άλλοτε η Αυτοκρατορία, από την εποχή του Ηρακλείου, δεν είχε την έκταση που είχε στο τέλος της βασιλείας του Βασιλείου και ποτέ δεν είχε γνωρίσει τέτοια ευημερία[22] [23].

---

[21] Την βασιλεία του τάραξαν σοβαρά γεγονότα, όπως οι εξεγέρσεις των Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά, τους οποίους αντιμετώπισε με μαεστρία, στρέφοντας τον ένα εναντίον του άλλου. Υπήρξε ένα διάστημα ανακωχής, διότι οι δύο αντίπαλοι πάντα είχαν βλέψεις στον θρόνο, που στο διάστημα αυτό ο Βασίλειος φρόντισε τον στρατό, το ναυτικό, τα θέματα της Εκκλησίας και των μοναστηριών και όλους τους τομείς του κράτους. Την εποχή των αναφερόμενων εξεγέρσεων οι Βούλγαροι με αρχηγό τον Σαμουήλ επιτέθηκαν στην Αυτοκρατορία, προχώρησαν και έφθασαν μέχρι την κεντρική Ελλάδα. Ο Βασίλειος ζήτησε την βοήθεια των Ρώσων, πάντρεψε την αδελφή του Άννα με τον αρχηγό τους πρίγκιπα Βλαδίμηρο, του οποίου ο προσηλυτισμός σηματοδότησε το πέρασμα της Ρωσίας στον Χριστιανισμό *[Βλ. **Norwich, J. J.: ως ανωτέρω, σελ. 335]***. Το 995 ο Εμίρης του Χαλεπίου, βυζαντινού προτεκτοράτου, ζήτησε την βοήθεια του Βασιλείου εναντίον των Φατιμιδών που τον απειλούσαν. Ο Βασίλειος εξεστράτευσε στην Συρία επικεφαλής μεγάλης εκστρατείας, κατετρόπωσε τους Φατιμίδες και τους ανάγκασε να τραπούν σε φυγή. Για πρώτη όμως φορά ο αυτοκράτορας επισκέπτονταν το κομμάτι αυτό της Αυτοκρατορίας και διαπίστωσε για μεγάλη του έκπληξη ότι οι «***δυνατοί***» ήταν κάτοχοι τεράστιων περιουσιών, οι οποίες βέβαια δεν είχαν περιέλθει στην κατοχή τους με νόμιμο και ομαλό τρόπο. Αμέσως εξέδωσε αυτοκρατορικό διάταγμα για την επιστροφή των περιουσιών στους κατόχους τους, χωρίς να επιτρέπεται καμία αποζημίωση (ούτε για τις βελτιώσεις) στους δυνατούς.

Οι Βούλγαροι στην Βαλκανική Χερσόνησο δεν είχαν ησυχάσει και το 1014 οι αυτοκρατορικές στρατιές τους αντιμετώπισαν σε μια μάχη που έληξε με νίκη των Βυζαντινών και έμεινε στην ιστορία από το μαρτύριο (τιμωρία) της τύφλωσης που επέβαλε ο Βασίλειος στους αιχμαλώτους, εξ ου και η προσωνυμία «Βουλγαροκτόνος». Οι πόλεμοι αυτοί στοίχισαν πολλά χρήματα, τα οποία με τη μεγάλη του οικονομία (οικονομική διαχείριση) φρόντιζε να συγκεντρώσει ο Βασίλειος.

[22] Runciman, St.: ως ανωτέρω, σελ. 56.

[23] Μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β΄ , που ουδέποτε παντρεύτηκε, ούτε ενδιαφέρθηκε για τη διαδοχή, άρχισε η παρακμή. Τα τρία επόμενα χρόνια (1025-1028) στον θρόνο έμεινε ο αδελφός του Κωνσταντίνος Η΄, ένας γέρος αδιάφορος για τα θέματα του κράτους, με μόνο ενδιαφέρον την πολυτέλεια και τις απολαύσεις. Τον διαδέχθηκαν οι δύο μικρότερες θυγατέρες του Ζωή και Θεοδώρα. Η αντιζηλία ανάμεσά τους απομάκρυνε την Θεοδώρα και έμεινε η Ζωή με τους συζύγους της να κυβερνά.

Ο Ρωμανός Γ΄ ο Αργυρός (1028 – 1034) παντρεύτηκε τη Ζωή και διορίστηκε διάδοχος του θρόνου από τον πατέρα της. Δολοφονήθηκε όμως μέσα στο λουτρό και την ίδια μέρα αναγορεύτηκε αυτοκράτορας ο δεύτερος σύζυγος της Ζωής Μιχαήλ Δ΄ ο Παφλαγόνας (1034-1041), αδελφός του Ιωάννη του Ορφανοτρόφου. Ο νέος αυτοκράτορας ήταν ωραίος, αλλά άρρωστος βαριά. Διαισθάνονταν ότι το τέλος του έρχονταν γρήγορα, απομάκρυνε την Ζωή από όλα τα θέματα της διοίκησης και επιδόθηκε στην ίδρυση Εκκλησιών, μοναστηριών, ασύλων, ορφανοτροφείων και ιδρυμάτων προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό να σώσει την ψυχή του. Μετά τον θάνατό του τον διαδέχθηκε ο ανεψιός του Μιχαήλ Ε΄ ο Καλαφάτης (1041-1042), ο οποίος απομάκρυνε την Ζωή στην εξορία. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης αντέδρασε, την επανέφερε, όπως και την από 15ετία εξόριστη αδελφή της Θεοδώρα, ανάγκασε τον Μιχαήλ να παραιτηθεί από το θρόνο και να κλειστεί σε μοναστήρι.

Οι δύο αυτοκράτειρες Ζωή (1042-1050) και Θεοδώρα (1042-1056) συμβασίλευσαν, αν και η Ζωή είχε ένα προβάδισμα εμφανές. Ο νέος σύζυγός της Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος (1042-1055), τεμπέλης, διεφθαρμένος και άσωτος, έβλαψε την Αυτοκρατορία. Δεν ενδιαφερόταν για τον στρατό και δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει την μεγάλη απειλή των Νορμανδών, που καταλάμβαναν τα βυζαντινά εδάφη το ένα μετά το άλλο. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ βασίλευσε και μετά το θάνατο της Ζωής.

Μετά τον θάνατό του, επειδή η Θεοδώρα ηλικιωμένη δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις του αξιώματός της, εξελέγη ένας ηλικιωμένος πατρίκιος ο Μιχαήλ ΣΤ΄ ο Στρατιωτικός (1056-1057), ο οποίος κατά την βραχεία (μόνος ένα έτος) βασιλεία του θέλησε να επιτύχει μια ισορροπία μεταξύ της διοίκησης

Επί της βασιλείας του Ρωμανού Δ΄ του Διογένη (1068 - 1071) η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ηττήθηκε από τους Σελτζούκους Τούρκους της Αρμενίας στο Μαντζικέρτ (1071), η οποία αποτυχία θεωρήθηκε ως η πιο κρίσιμη καμπή στη βυζαντινή ιστορία. Ο Ρωμανός αιχμαλωτίσθηκε και την εξουσία ανέλαβε ο Μιχαήλ Ζ΄, ο οποίος είχε πλέον ενηλικιωθεί. Η ήττα των Βυζαντινών, στο Μαντζικέρτ είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν πλούσια εδάφη της Ανατολής, ο μεγαλύτερος σιτοβολώνας και η κυριότερη επαρχία για στρατολογία. Η κακή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει η Αυτοκρατορία έγινε χειρότερη. Ο Μιχαήλ Ζ΄ , καλός στρατιωτικός, χωρίς όμως γνώσεις πολιτικής, υποχρεώθηκε σε παραίτηση και έγινε μοναχός. Ανέλαβε ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (1078-1081). Με τον Νικηφόρο Βοτανειάτη τελείωσε η Μακεδονική Δυναστεία, που βασίλευσε δύο αιώνες στο Βυζάντιο και τη διαδέχθηκε η Δυναστεία των Κομνηνών.

και της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Αντάμειψε με τίτλους και τιμές την διοίκηση, ενώ για τους στρατιωτικούς δεν έδειξε καμία μέριμνα. Εκθρονίστηκε από τους στρατιωτικούς, που εγκατέστησαν στον θρόνο τον αρχηγό τους Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό (1057-1059), ο οποίος αρνήθηκε την τιμή που του έκαναν και αποσύρθηκε στα κτήματά του στην Παφλαγονία. Διάδοχός του έγινε ο Κωνσταντίνος Ι΄ ο Δούκας (1059-1067), άνθρωπος λόγιος, γόνος μιας παλιάς στρατιωτικής οικογένειας, ο οποίος αδιαφόρησε για τον στρατό και ενδιαφέρονταν περισσότερο για συζητήσεις με διανοουμένους και τροποποιήσεις στα πιο λεπτά θέματα της νομοθεσίας. Μετά το θάνατό του τον διαδέχθηκε ο ανήλικος γιος του Μιχαήλ Ζ΄ ο Παραπινάκιος, η δε μητέρα του παντρεύτηκε τον Ρωμανό Δ΄ τον Διογένη (1068-1071), ο οποίος αναγορεύτηκε συνάρχοντας του Μιχαήλ.

2.3 Ανασκόπηση σημείων της Οικονομικής Ιστορίας της Δύσης, των Αράβων και των γύρω της Αυτοκρατορίας Λαών, μέχρι τις Σταυροφορίες

2.3.1 Περιληπτική αναδρομή σημείων της Οικονομικής Ιστορίας της Δύσης

Η οικονομία της Δυτικής Ευρώπης ήταν αγροτική. Για να παραχθεί πλούσιο γεωργικό προϊόν απαιτούνταν γόνιμη γη, νερό, σωστή θερμοκρασία, παράγοντες με τους οποίους η Δυτική Ευρώπη ήταν προικισμένη. Οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν τέλειες για πλούσιες σοδειές και βοσκή (λιβάδια), όπως και για την εκτροφή των ζώων. Ο γαιοκτήμονας κατείχε το φέουδο (τιμάριο), ένα μεγάλο κτήμα, όπου την κυριότητα της γης είχε ο άρχοντας, ο δε λαός ήταν δεμένος με τη γη, που είχε δικαίωμα να καλλιεργεί. Οι δούλοι, που είχαν επίσης την χρήση της γης, έδιναν στον γαιοκτήμονα ορισμένες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών, με αντάλλαγμα την προστασία που τους παρείχε. Ο θεσμός αυτός της φεουδαρχίας[24] έκανε τις σχέσεις του άρχοντα και των εργαζομένων στη γη δύσκαμπτες, διότι ένας απολάμβανε τα οφέλη και οι άλλοι όφειλαν πίστη και αφοσίωση στον ανώτερο. Η πολιτεία δώριζε μεγάλες εκτάσεις γης σε διοικητικούς και στρατιωτικούς, με αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν μεγάλες ιδιοκτησίες στην Ιταλία και Γαλλία.

Η Ρώμη είχε αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο και είχε οργανώσει με άριστο τρόπο τις γνωστές μεθόδους παραγωγής. Η κατασκευή δρόμων και λιμανιών, για την διευκόλυνση του εμπορίου, υδραγωγείων και αρδευτικών καναλιών, για το πότισμα των καλλιεργειών, βοήθησαν στην οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη έδωσε στη Ρώμη τη δυνατότητα να επεκτείνει την κυριαρχία της στην υπόλοιπη Δυτική Αυτοκρατορία, εισέπραττε φόρους από τις υπόλοιπες χώρες, δικά της βιομηχανικά προϊόντα αντάλλασσε με τρόφιμα, σιτηρά και πρώτες ύλες και ασκούσε πολιτική διοίκηση για οικονομικό της όφελος. Η μεγάλη αυτή οικονομική δραστηριότητα της Ρώμης είχε σαν επακόλουθο την αύξηση του πληθυσμού και την αστικοποίηση, που έδωσε μεγαλύτερη ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη. Η ανάπτυξη των πόλεων βοήθησε

---

[24] S. B. Clough και R.T. Rapp: Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, Φ. Διαμαντόπουλος, Μ. Κολλιάκος, Γ. Ταλαρούγκας, Φ. Χαμόδρακας, τόμος Α', εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1980, σελ. 58.

επίσης στην ανάπτυξη των τεχνών, της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής και των γραμμάτων[25].

Με την πάροδο των χρόνων όμως η οικονομία της Δυτικής Αυτοκρατορία άρχισε να κάμπτεται. Η γη συγκεντρώθηκε σε μεγάλες ιδιοκτησίες, τα «***λατιφούντια***», των οποίων οι κύριοι ζούσαν με πολυτέλεια στις πόλεις, ενώ οι καλλιεργητές έπαιρναν για την εργασία τους τόσο λίγα, ώστε δεν είχαν κίνητρο για να αυξήσουν την παραγωγή τους. Οι χώρες που είχαν κατακτήσει οι Ρωμαίοι, υιοθέτησαν τις τεχνικές τους, αύξησαν την παραγωγή ειδών. Οι Ρωμαίοι με την πάροδο των χρόνων έχαναν τις δραστηριότητές τους σε όλους τους τομείς, έκαναν πλέον εισαγωγές και η εγχώρια ρωμαϊκή βιομηχανία άρχισε να δείχνει φθίνουσα παραγωγικότητα. Έκαναν λιγότερες επενδύσεις σε κεφαλαιουχικά αγαθά και δαπανούσαν το πλεόνασμά τους σε πολυτελή αγαθά για προσωπική ικανοποίηση. Η κεντρική διοίκηση δέχθηκε πλήγμα βαρύ από τις εισβολές και τον εποικισμό νέων πληθυσμών, άλλοτε ειρηνικά και άλλοτε βίαια. Η ανάμιξη αυτή των φυλών, μαζί με την ηθική παρακμή, που ήταν επακόλουθο της πολυτελούς διαβίωσης των γαιοκτημόνων, η υπερβολική εξάπλωση της αριστοκρατίας, η δουλεία, η γραφειοκρατία, η ελάττωση της παραγωγικότητας της γης, η κακή διοίκηση του στρατού και η πάλη των τάξεων (ευγενών και ταπεινών), η καταπιεστική φορολογία, αναγκαία για τα απαραίτητα έσοδα για την άμυνα των εκτεταμένων συνόρων, ο πληθωρισμός και η αποσταθεροποίηση του νομίσματος, ήταν οι αιτίες της οικονομικής παρακμής της Ρώμης, της πτώσης της παραγωγικότητας και του επιπέδου ζωής.

Ο εκφεουδαλισμός της κοινωνίας ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς πολυσύνθετων παραγόντων. Με τον αργό ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, τη χαλαρή εμπορική δραστηριότητα και με το λίγο χρήμα, ο κοινός άνθρωπος ζητούσε πάνω από όλα γη και προστασία. Οι αυτοκράτορες, οι βασιλιάδες και τα άτομα με τις πολιτικές φιλοδοξίες πάλι από την πλευρά τους ήθελαν να συγκεντρώνουν δύναμη, για να μπορούν να επιβάλλουν τις θελήσεις τους στους άλλους, να διατηρούν την τάξη και να ζουν καλά. Για να μπορούν να συγκεντρώνουν στρατεύματα για την άμυνά τους ή για να εξυπηρετούν διάφορες

[25] S. B. Clough και R.T. Rapp: ως ανωτέρω, σελ 45 κ.επ.

άλλες δημόσιες ανάγκες, επικαλούνταν την παμπάλαια δικαιολογία ότι όλη η γη ανήκε σε αυτούς και ότι την παραχωρούσαν σε εκείνους που θα πρόσφεραν ορισμένες υπηρεσίες, όπως π.χ. στρατό σε περίπτωση ανάγκης. Έτσι, όσοι αποκτούσαν μεγάλα κτήματα, παραχωρούσαν με τη σειρά τους μικρότερα κομμάτια σε άλλους που θα έκαναν τις βαριές δουλειές στα χωράφια και τα δάση, με την προϋπόθεση ότι θα έδιναν στους παραχωρητές ορισμένα προϊόντα ή θα πρόσφεραν ορισμένες υπηρεσίες. Άλλοι, όμως, πολιτικοί ηγέτες εγκαθιστούσαν απλούστατα τοπικές διοικήσεις για να τηρούν την τάξη στην περιοχή, αφού έλειπε οποιαδήποτε άλλη ισχυρή αρχή. Κατά γενική αρχή πάντως, οι πρίγκιπες είχαν τον τρόπο να εγκαθιστούν μια ένοπλη δύναμη για να τηρεί την τάξη, οι άρχοντες είχαν το εργατικό δυναμικό για τα κτήματά τους και οι κατώτερες τάξεις είχαν τη χρήση της γης[26].

Στη φεουδαρχική Ευρώπη επικρατούσε το καλλιεργητικό σύστημα διετούς εναλλαγής των χωραφιών. Η γη χωρίζονταν σε δύο κομμάτια και κάθε χρόνο καλλιεργούνταν το ένα και το άλλο το διέθεταν για βοσκή, ούτως ώστε να ανανεώνεται η γονιμότητά του. Από τον 8° έως τον 9° αιώνα καθιερώθηκε νέα μέθοδος καλλιέργειας πιο αποδοτική, η της τριετούς εναλλαγής των χωραφιών. Τον ένα χρόνο καλλιεργούνταν χειμερινές καλλιέργειες (σιτάρι, σίκαλη), τον άλλο ανοιξιάτικες (κηπευτικά, κριθάρι, φασόλια) και τον τρίτο διέθεταν το χωράφι για βοσκή. Με το σύστημα αυτό, που είχε καθιερωθεί στις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, αυξήθηκε η ποσότητα εργασίας (μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό) και αυξήθηκε η παραγωγικότητα της γης. Έτσι οι μεταβολές στη γεωργία και η αύξηση του πληθυσμού συνδέονται μεταξύ τους.

[26] S. B. Clough και R.T. Rapp: ως ανωτέρω, σελ. 59.

Πίνακας 1. Εκτιμήσεις του πληθυσμού της Ευρώπης, 400 π.Χ.- 1350 μ.Χ. (σε εκατομμύρια κατοίκων)

Χρονολογία	*Εκτίμηση πληθυσμού*
400 π.Χ.	*23*
1 μ.Χ.	*37*
200	*67*
700	*27*
1000	*42*
1050	*46*
1100	*48*
1150	*50*
1200	*61*
1250	*69*
1300	*73*
1350	*51*

ΠΗΓΗ: Clough & Rapp. (1979), σελ. 69

Οι κάτοικοι της Ευρώπης, όπως φαίνεται στον ***Πίνακα 1***, διπλασιάστηκαν μετά τον 8° αιώνα. Η αυτάρκεια που επικρατούσε πριν δεν ήταν πλέον αρκετή για την επιβίωση του πληθυσμού, διότι αναπτύχθηκαν άλλες αγορές τροφίμων και αγαθών. Το εργατικό δυναμικό στη γεωργία μεγάλωνε και η δέσμευση του καλλιεργητή με τη γη του σιγά-σιγά έπαψε να υπάρχει, άρα το φέουδο (τιμάριο) άρχισε να παρακμάζει. Στην παρακμή του φεουδαρχισμού εκτός από την αύξηση του πληθυσμού άλλη αιτία ήταν η αναβίωση του εμπορίου. Η Δυτική Ευρώπη τον 11° αιώνα ανέπτυξε εμπορική δραστηριότητα στη Μεσόγειο, τη Βόρεια Θάλασσα και τη Βαλτική από χερσαίους, θαλάσσιους και παρακαμπτηρίους δρόμους. Η ανάπτυξη αυτή του εμπορίου είχε σαν επακόλουθο τη δημιουργία πόλεων και την ανάπτυξη βιομηχανίας σε αυτές. Το εμπόριο και η βιομηχανία απαιτούσαν χρήμα για τις οικονομικές συναλλαγές. Έτσι η ανταλλακτική οικονομία αντικαταστάθηκε

με την εγχρήματη[27]. Διακρίνονταν, λοιπόν, η οικονομία της Ρώμης για την ελεύθερη οικονομική δράση, τις εγχρήματες συναλλαγές και την πίστη, δια των οποίων δραστηριοποιούνταν το εμπόριο και η αγροτική οικονομία.

Την οικονομική, όμως, ανάπτυξη ακολουθούσε παρακμή. Οι πόλεμοι, οι αρρώστιες και κατά καιρούς η πείνα προκάλεσαν μείωση του πληθυσμού και έλλειψη του εργατικού δυναμικού. Ο ιπποτικός στρατός, αντικαταστάθηκε από μισθοφορικό, για την πληρωμή του οποίου απαιτούνταν χρήματα, προερχόμενα κυρίως από βαριά φορολογία. Όλες αυτές οι δύσκολες καταστάσεις ώθησαν πολλούς άνδρες να λάβουν μέρος σε κατακτητικές εκστρατείες, όπως των Νορμανδών της Σικελίας τον 11° αιώνα, του Γουλιέλμου του Κάτακτητή (1066) και τέλος οι Σταυροφορίες από το 1096 μέχρι την άλωση του 1204.

2.3.2 Περιληπτική αναδρομή της Οικονομικής Ιστορίας των Αράβων και των γύρω λαών

Κατά τον Κωνσταντίνο Άμαντο[28] η γεωγραφική θέση καθιστούσε επισφαλή τη θέση του Βυζαντινού Κράτους, διότι το εξέθετε σε ατελείωτες επιδρομές εχθρικών λαών προπάντων από την Ασία. Κανένα άλλο κράτος του Μεσαίωνα, ούτε το Φραγκικό, ούτε το Αραβικό, είχε τόση γεωγραφική διάσταση, ούτε τόσους εχθρούς να αντικρούσει. Όταν το Βυζαντινό Κράτος χωρίστηκε το 395 από το Δυτικό Ρωμαϊκό, είχε αμέσως να αντικρούσει τον κίνδυνο από τους Γερμανούς, οι οποίοι απείλησαν και την Ανατολή, ενώ κατέστρεφαν και τις επαρχίες της Δύσης. Οι ***Γερμανοί*** , λαός πολεμικός, σχημάτισαν στο Ρωμαϊκό κράτος διάφορους πολιτειακούς οργανισμούς (κράτη Βανδάλων, Βησιγότθων, Οστρογότθων, Βουργουνδίων), από τους οποίους το Βυζάντιο απειλήθηκε επί 150 έτη. Το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπίσει κατά τα τέλη του 4ου αιώνα τα Γερμανικά φύλλα, τους Γότθους που επιτέθηκαν πολλές φορές, τους Οστρογότθους που ενήργησαν

---

[27] Χουμανίδης, Λ.: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, εκδ. Παπαζήσης, τόμος Α΄, Αθήνα, 1990, σελ. 154.

[28] Κ. Άμαντο: ως ανωτέρω, σελ. 2.

επιδρομές και έκαναν καταστροφές στη Μακεδονία, τους Ερούλους, τους Γεπίδες, τους Λογγοβάρδους, τους Βανδάλους και τους Σλαύους[29].

Ο Θεοδόσιος είχε διορίσει πολλούς Γότθους στις διοικήσεις των μεγάλων στρατιωτικών μονάδων και τους είχε ανοίξει έτσι το δρόμο της υπεροχής μέσα στη διοίκηση του Κράτους[30]. Με αρχηγό τον Γαϊνά, στα χέρια του οποίου βρίσκονταν οι στρατιωτικές δυνάμεις, ενόχλησαν πολλές φορές το Βυζάντιο[31].

Κάτω από τα αυτοκρατορικά λάβαρα, υπηρετούσε ένα μωσαϊκό από φυλές και εθνότητες. Τον 6ο αιώνα υπήρχε συνήθεια κάθε αρχηγός στρατού να έχει στην υπηρεσία του μεγάλο αριθμό μισθοφόρων τους «***Βουκελλάριους***» ή «***υπασπιστές***», που τους συντηρούσε και πολεμούσαν για αυτόν[32]. Παρότι ο στρατηγός Βελισσάριος είχε 7.000 από βοηθητικά στρατεύματα, νίκησε τους

---

[29] Οι Γότθοι *[Βλ. Vasiliev, A.A.: **Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταφρ. Σαβράμη Δ., εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1953, σελ. 111** κ. επ.]*, βαρβαρικός λαός, κατέβηκαν τα τέλη του 2ου αιώνα από τη Βαλτική στη Νότια Ρωσία ως τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Τον 3ο αιώνα επιδόθηκαν στην πειρατεία, στη λεηλασία των παράκτιων πόλεων και εγκαταστάθηκαν στα σύνορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Δούναβη), πέρασαν τον Βόσπορο και έφθασαν στο Αιγαίο. Προχώρησαν στην Ελλάδα, έκαναν επιδρομές στην Έφεσο, τη Θεσσαλονίκη, την Κόρινθο και το Άργος. Η Κρήτη, η Ρόδος και η Κύπρος πέρασαν πολλά δεινά από τις Γοτθικές επιδρομές. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες για να ησυχάσουν από αυτούς πλήρωναν ετήσιο φόρο.

Τον 3ο αιώνα διδάχθηκαν τον Χριστιανισμό από χριστιανούς αιχμαλώτους και οι Γότθοι της Κριμαίας, έμειναν όπως πάντα Ορθόδοξοι. Οι Γότθοι της Ανατολής ήταν οι Οστρογότθοι και της Δύσης οι Βησιγότθοι. Όταν εμφανίστηκαν οι Ούννοι, Σλαβικές φυλές, νίκησαν τους Οστρογότθους, ενώθηκαν μαζί τους και προχώρησαν να κατακτήσουν τις περιοχές των Βησιγότθων. Ζήτησαν από την Αυτοκρατορία να εγκατασταθούν στη Θράκη, να ασχοληθούν με τη γεωργία και να καταταγούν στον στρατό. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να απαλλάξουν τους κατοίκους των επαρχιών, οι οποίοι προτιμούσαν να εξαγοράσουν την στρατιωτική θητεία, ενέργεια συμφέρουσα προς το δημόσιο ταμείο του Κράτους.

Έτσι οι Γότθοι εγκαταστάθηκαν στην Αυτοκρατορία και ζούσαν ειρηνική ζωή. Οι καταχρήσεις όμως των στρατιωτικών τους δυσαρέστησαν, με αποτέλεσμα να επαναστατήσουν, να επιτεθούν εναντίον της Αυτοκρατορίας και να φθάσουν χωρίς δυσκολία μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Τότε ο Θεοδόσιος, επειδή κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να τους νικήσει, χρησιμοποίησε ειρηνικά μέτρα και τους τοποθέτησε σε μονάδες του Ρωμαϊκού στρατού. Έτσι οι Γότθοι (Γερμανοί) πήραν ανώτατες θέσεις στον στρατό και τη Διοίκηση, απέκτησαν μεγάλη επιρροή με κίνδυνο να απειλήσουν την ίδια την Αυτοκρατορία.

[30] M.B. Levtchenko: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Γιάννης Βιστάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, 1955, σελ. 49.

[31] Σύμφωνα με τον Κώδικα του Ιουστινιανού ένα από τα τρία συνθετικά στοιχεία που αποτελούσαν τον Βυζαντινό στρατό, εκτός από τα ***τακτικά στρατεύματα*** (ντόπιους στρατιώτες), τις ***ένδεκα σχολές*** (σώματα πραιτοριανής φρουράς), ήταν οι «***φοιδεράτοι***» στρατολογημένοι από τους βαρβάρους, που πλανιόνταν σε όλα τα σύνορα της Αυτοκρατορίας, έτοιμοι να πουλήσουν τις υπηρεσίες τους στον καθένα που θα προσφέρονταν να τις αγοράσει.

[32] "Στον 6ο αιώνα κρατούσε η στερεή συνήθεια κάθε αρχηγός στρατού να έχει στην υπηρεσία του ένα ορισμένο αριθμό στρατιωτών, που δένονταν μαζί του με όρκο πίστης. Τους συντηρούσε αυτός και πολεμούσαν στο πλευρό του. Τους πολεμιστές αυτούς τους έλεγαν "βουκελλάριους" ή "υπασπιστές". Ο αριθμός τους ήταν ανάλογος με την αξία και το κύρος του αρχηγού. Πολλές φορές έφτανε σε χιλιάδες. Λόγου χάρη, ο Βελισσάριος, στο στρατό που διοικούσε, είχε εφτά χιλιάδες τέτοιους "βουκελλάριους". Οι "βουκελλάριοι" αποτελούσαν τις καλύτερες μονάδες και ήταν οι περισσότερο σταθεροί και έμπιστοι", ***[M.B. Levtchenko: ως ανωτέρω, σελ.107]***.

Γότθους στη Σικελία και την κάτω Ιταλία περισσότερο με τη Βυζαντινή διπλωματία. Με τις νίκες αυτές των Βυζαντινών εναντίον των Γότθων εφαρμόστηκε βαριά φορολογική καταπίεση. Οι πόλεμοι αυτοί απαιτούσαν χρήματα, τα οποία συγκεντρώνονταν από τη φορολογία. Οι σκληροί φοροεισπράκτορες σκορπούσαν παντού την αγανάκτηση, κατάσταση που εκμεταλλεύτηκαν οι Γότθοι με αρχηγό αργότερα τον Τωτίλα.

Ο Ιουστινιανός Α΄ επίσης είχε να αντιμετωπίσει πολλούς εχθρούς, ***Βανδάλους***, ***Οστρογότθους***, ***Βησιγότθους***, ***Ούννους***[33], ***Πέρσες*** και ***Σλάβους***. Ενώ όμως ο στρατός ήταν απασχολημένος με αυτούς στη Δύση, οι ***Πέρσες*** απείλησαν την Αυτοκρατορία. Ο Ιουστινιανός για να απαλλαγεί από τον πολύ επικίνδυνο αυτόν εχθρό έκανε μαζί τους ειρήνη με όρους ταπεινωτικούς. Πλήρωνε στον βασιλιά των Περσών μεγάλα χρηματικά ποσά. Τα χρήματα αυτά αρνήθηκε αργότερα να πληρώνει ο Ιουστίνος, με αποτέλεσμα να διακοπεί η ειρήνη και να ενταθούν οι σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Περσίας. Τότε το Βυζάντιο ζήτησε την βοήθεια των Τούρκων, έγινε Τουρκο-Βυζαντινή συμμαχία εναντίον των Περσών, η οποία δεν έφερε τα ποθούμενα αποτελέσματα, παρά μόνο έκανε τους Τούρκους μεσάζοντες στο εμπόριο του μεταξιού και των μπαχαρικών με την Κίνα, δια του δρόμου που έδωσαν στους Βυζαντινούς στην βόρεια επικράτειά τους.

Οι ***Λομβαρδοί*** ή ***Λογγοβάρδοι***, λαός βαρβαρικός το 568 λεηλάτησαν την Βόρεια Ιταλία και ίδρυσαν δικό τους κράτος, μεγάλο Γερμανικό, την Λομβαρδία. Οι επιτυχίες των Λογγοβάρδων στην Ιταλία[34], αφενός έδειξαν την αποτυχία της εξωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού, αφετέρου θεμελίωσαν την βαθμιαία απομάκρυνση της Ιταλίας από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και την εξασθένιση της πολιτικής εξουσίας της Αυτοκρατορίας στην Ιταλία.

---

[33] Επί Θεοδοσίου Β΄ οι ***Ούννοι*** με αρχηγό τον Αττίλα εισέβαλαν στις παραδουνάβιες επαρχίες της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, κυρίευσαν πολλές από αυτές και έφθασαν έξω σχεδόν από την Κωνσταντινούπολη. Ο Θεοδόσιος, που είχε στείλει μεγάλο μέρος του στρατού του προς βοήθεια των δυτικών στον πόλεμο εναντίον των Βανδάλων, με αρχηγό τον Γελίμερο, υποχρεώθηκε να υπογράψει ειρήνη με πολύ εξευτελιστικούς όρους. Μεγάλη ποσότητα χρυσού δόθηκε στον Αττίλα, σε μια δύσκολη εποχή που είχε χαθεί από τους Βανδάλους η Αφρική, ο σιτοβολώνας της Αυτοκρατορίας. Το 447 νέες επιθέσεις των Ούννων και η καταστροφή 100 πόλεων ανάγκασε την Αυτοκρατορία να υπογράψει νέα συνθήκη ειρήνης, με δυσμενείς όρους για αυτήν.

[34] Vasiliev, A.A.: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Σαβράμη Δ., εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1953, σελ. 218.

Επί Ηρακλείου (610-717), ικανού και δραστήριου αυτοκράτορα, με σημαντικά κατορθώματα, οι ***Πέρσες*** απείλησαν πάλι την Αυτοκρατορία, υπέταξαν την Συρία και κατέλαβαν την κυριότερη Ανατολική επαρχία του Βυζαντίου, την Αντιόχεια[35].

Οι Πέρσες μετά τη Συρία και την Παλαιστίνη κατέκτησαν την Αίγυπτο, τον μεγάλο σιτοβολώνα της Κωνσταντινούπολης, προκαλώντας οικονομική αναταραχή στην πρωτεύουσα. Ο Ηράκλειος έδωσε πολλούς και σκληρούς αγώνες, από το 622 έως το 639, εναντίον των Περσών. Οι πόλεμοι αυτοί είχαν μακρά διάρκεια, μείωσαν, λόγω σοβαρών απωλειών σε άνδρες, τη στρατιωτική δύναμη του Βυζαντίου και το εξάντλησαν οικονομικά. Η νικήτρια κατάληξη όμως αποζημίωσε τους Βυζαντινούς, τους απέφερε πολλά πλούτη, από τα πλούσια λάφυρα που συνέλεξαν. Το Περσικό κράτος αποδυναμώθηκε και έχασε την παλιά του αίγλη. Το Βυζάντιο μετά τη νίκη του απέκτησε όλες τις Ανατολικές επαρχίες, που είχε ως τότε στερηθεί και όλα τα οικονομικά οφέλη που αποκόμιζε από αυτές. Για τον λόγο αυτό οι πόλεμοι του Βυζαντίου εναντίον των Περσών αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[36].

Με τη λήξη των Περσικών πολέμων νέος εχθρός απείλησε την Αυτοκρατορία, οι ***Άραβες***[37],.

Ο Κωνσταντίνος Άμαντος[38] [39] υποστηρίζει ότι η Αραβική κατάκτηση υπήρξε αιφνίδιος τυφώνας για τον παλαιότερο πολιτισμό της ανθρωπότητας.

---

[35] Το 614 μπήκαν στην Παλαιστίνη και πολιόρκησαν την Ιερουσαλήμ. Λεηλάτησαν, πυρπόλησαν και κατέστρεψαν έργα μεγάλης αξίας, πολλοί κάτοικοί της φονεύθηκαν και πολλοί στάλθηκαν αιχμάλωτοι στην Περσία. Η Περσική εισβολή απομάκρυνε αμέσως από την Παλαιστίνη την επιρροή του Ελληνο-Ρωμαϊκού πολιτισμού, κατέστρεψε τη γεωργία και διέκοψε την πρόοδο *[Βλ. Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 244].*

[36] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 247.

[37] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: Ο Βυζαντινός «Ιερός Πόλεμος», η Έννοια και η Προβολή του Θρησκευτικού Πολέμου στο Βυζάντιο, εκδ. Στ. Βασιλόπουλου, Αθήνα, 1991,σελ. 187κ. επ., 317κ. επ.

[38] Οι Άραβες λαός σημιτικής καταγωγής, ζούσαν χωρισμένοι σε φυλές, με πρωτόγονες θρησκευτικές πεποιθήσεις στην αρχή, αργότερα ασπάσθηκαν τον μωαμεθανισμό, εγκαταστάθηκαν στην Αραβική χερσόνησο από όπου ορμώμενοι έκαναν πολλές επιδρομές τον 7° αιώνα και κατέλαβαν την Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Από τις χώρες αυτές που είχαν κατακτήσει εισέπρατταν φόρους και αποκόμιζαν οικονομικά οφέλη. Απεναντίας το Βυζάντιο στερήθηκε τις πλούσιες επαρχίες του, που του απέφεραν τα περισσότερα οικονομικά οφέλη. Ο ανοργάνωτος, ανίκανος και κουρασμένος από τους Περσικούς πολέμους βυζαντινός στρατός δεν μπόρεσε να προβάλει καμία αντίσταση. Η Αυτοκρατορία είχε εξ αιτίας των μακροχρόνιων Περσικών πολέμων εξαντληθεί οικονομικά και δυσκολεύονταν να αντιμετωπίσει την Αραβική απειλή. Ο στόλος των Αράβων έφθασε με μεγάλη ευκολία μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Η χρήση του «*υγρού πυρός*» από μέρους των Ελλήνων έσωσε την πρωτεύουσα και τις γύρω περιοχές. Το Βυζάντιο βρέθηκε πάλι στην πλεονεκτική θέση, να αποτελεί το προπύργιο της Δυτικής

Γεννήθηκε και αναπτύχθηκε τυχαίως εκεί όπου δεν περίμενε κανείς, στη φτωχή και νομαδική Αραβία. Τα δύο μεγάλα γειτονικά κράτη, το Βυζάντιο και η Περσία, σχεδόν δεν κατάλαβαν τα γεγονότα της Αραβίας και μόνον όταν οι Άραβες εισέβαλαν στη Βυζαντινή Συρία, ο Ηράκλειος αντιλήφθηκε τον κίνδυνο. Σε διάστημα λιγότερο από έναν αιώνα το Αραβικό κράτος εκτείνονταν από τη Γαλλία μέχρι τις Ινδίες, προκαλώντας ριζική αναστάτωση, διαδίδοντας τον Μωαμεθανισμό και την Αραβική γλώσσα. Επιβλήθηκαν χρησιμοποιώντας την βία και το κέρδος, αρχές αντίθετες προς τις χριστιανικές, οι δε κάτοικοι των κατακτηθέντων από τους Άραβες χωρών δημιούργησαν αυτό που σήμερα λέγεται Αραβικός Πολιτισμός.

Οι κατακτήσεις αυτές των Αράβων ήταν αναμφίβολα μείζονος σημασίας για την πολιτική και οικονομική κατάσταση της Ευρώπης. Η Μεσόγειος από Ρωμαϊκή λίμνη έγινε Μουσουλμανική. Οι εμπορικές όμως σχέσεις μεταξύ της Δυτικής Ευρώπης και των Ανατολικών χωρών, αν και περιορίστηκαν από τους Μουσουλμάνους, δεν διακόπηκαν. Οι έμποροι και οι προσκυνητές συνέχισαν να ταξιδεύουν, ενώ τα εξωτικά προϊόντα της Ανατολής διατίθονταν στην Ευρώπη, όπως π.χ. στη Γαλατία[40].

Οι ***Σλάβοι***, που από τον 6ο αιώνα ενοχλούσαν την Αυτοκρατορία, επί Ηρακλείου το 626 μαζί με τους Άραβες λεηλάτησαν τις Βαλκανικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, έφθασαν μέχρι την Κωνσταντινούπολη, κατέβηκαν στο Αιγαίο Πέλαγος και την Πελοπόννησο, στη Μ. Ασία και τη Συρία. Στην Πελοπόννησο μάλιστα επιχείρησαν επαναστατικό κίνημα, το οποίο κατέπνιξε με

Ευρώπης από την Μουσουλμανική απειλή. Οι Μαρδαΐτες, στρατιωτικά ανταρτικά τάγματα, αποτέλεσαν ένα τείχος για την Ευρώπη, που εμπόδιζε τις Αραβικές επιδρομές. Επειδή η προσπάθεια για κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και εν συνεχεία της Δύσης απέτυχε, οι Άραβες άλλαξαν κατεύθυνση και άρχισαν να κυριεύουν την Κύπρο, την Κρήτη, τη Σικελία (860), την Βόρειο Αφρική (το κράτος των Φατιμιδών), το Γιβλαρτάρ, την Ισπανία και τον 8ο αιώνα η Δυτική Ευρώπη είχε δεχθεί το Μωαμεθανικό στοιχείο από την χερσόνησο των Πυρηναίων. Τον 9ο αιώνα από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο και με τη βοήθεια των Ρώσων, έγινε προσπάθεια ανάκτησης της Κρήτης (943), της Κύπρου (966) μετά από μακρά δουλεία, της Αντιοχείας (969) και του Χαλεπίου. Ο Νικηφόρος Φωκάς ανέκτησε την Κιλικία και την Βόρεια Συρία.

[39] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 172. κ. επ.

[40] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 482.

ευκολία ο στρατηγός Κρινίτης Αροτράς, με αποτέλεσμα να μην επαναλάβουν παρόμοια ενέργεια οι Σλάβοι[41].

Τον 9ο αιώνα οι Σλάβοι στις επιδρομές τους βοηθούνταν από τους ***Ρώσους***[42], οι οποίοι μέσα σε δύο αιώνες έφθασαν τέσσερις φορές ως την Κωνσταντινούπολη. Το 907 μ.Χ. επί Λέοντος ΣΤ΄ , ο Ρώσσος πρίγκιπας Ολέγ έφθασε έξω από την Κωνσταντινούπολη. Οι Βυζαντινοί δέχθηκαν να συνάψουν μαζί τους ειρήνη, αφού τους παραχώρησαν σοβαρά εμπορικά προνόμια. Το 956 μια Ρωσίδα πριγκίπισσα, η Όλγα, βαπτίστηκε χριστιανή και μετέφερε τον Χριστιανισμό στη Ρωσία. Από τότε οι σχέσεις Ρώσων και Βυζαντινών είναι ειρηνικές.

Οι ***Βούλγαροι***[43], Σλαβόφωνη φυλή Τουρκικής καταγωγής προερχόμενη από τον Καύκασο, ενόχλησε πολλές φορές την Αυτοκρατορία και απείλησε την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Τον 10ο αιώνα άρχισε ένας σκληρός πόλεμος που κράτησε 30 χρόνια μέχρις ότου ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος τους κατατρόπωσε.

Οι ***Πατσενέγκοι***, οι ***Κουμάνοι***, οι ***Χάζαροι***, οι ***Ούζοι***, οι ***Ούγγροι***, οι ***Μαγυάροι*** (Άβαροι) ήταν λαοί βάρβαροι του Βορρά, που ενόχλησαν την Αυτοκρατορία επί έξι αιώνες. Οι Πατσενέγκοι είχαν εγκατασταθεί στα σύνορα της Αυτοκρατορίας από τον 9ο αιώνα και είχαν φιλικές σχέσεις με τους Βυζαντινούς. Οι αυτοκράτορες τους χρησιμοποιούσαν για να αναχαιτίζουν τους Ρώσους, τους Μαγυάρους και τους Βούλγαρους. Έτσι, οι φιλικοί Πατσενέγκοι ήταν πολύ χρήσιμοι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία τόσο από πολιτική όσο και από οικονομική[44] άποψη, διότι είχαν αναλάβει και την καλλιέργεια των συνοριακών περιοχών. Πολλοί από τους Πατσενέγκους και τους Ούζους υπηρετούσαν στον Βυζαντινό στρατό, έπαιξαν δε σπουδαίο ρόλο στη μάχη του Μαντζικέρτ (1071).

---

[41] Από τότε ως σύμμαχοι ή εχθροί, ως υπήκοοι ή αιχμάλωτοι σκορπίστηκαν μέσα στην Αυτοκρατορία και έκαναν αποικισμό. Επί Ιουστινιανού επιτίθονταν στις επαρχίες της Βαλκανικής και έφθασαν μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Με την βοήθεια των Αβάρων (Τουρκικών φύλλων) κατέλαβαν την Βαλκανική και απείλησαν την Κωνσταντινούπολη. Εγκαταστάθηκαν εκεί και ενοχλούσαν διαρκώς την Αυτοκρατορία. Η εγκατάστασή τους αυτή δημιούργησε μετά από αιώνες το σοβαρό πρόβλημα του εκ-Σλαβισμού της Ελλάδας, κατά τον Fallmerayer.

[42] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 301.

[43] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 300.

[44] Vasiliev, A.A. : ως ανωτέρω, σελ. 403.

Άλλοτε δια των όπλων και άλλοτε δια της διπλωματικής οδού, δια της Χριστιανικής θρησκείας, δια του εμπορίου και δια του πολιτισμού της κατόρθωνε η Αυτοκρατορία να τιθασεύσει όλες αυτές τις βαρβαρικές φυλές, που είχαν εγκατασταθεί στα σύνορα ή μέσα στο Βυζάντιο ως ομοσπονδίες μικρών επικρατειών[45], από την Κασπία Θάλασσα μέχρι την Σικελία και από την Αζοφική μέχρι τη Συρία. Με τον έλεγχο αυτόν επιτύγχανε τον εκπολιτισμό των βαρβάρων και προφύλασσε τη Δυτική Ευρώπη από αυτούς.

Κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα οι ***Νορμανδοί*** [46], σκληροί Σκανδιναβοί πολεμιστές, που έφθασαν στη Μεσόγειο από το Βορρά εγκαταστάθηκαν στη Νότιο Ιταλία και τη Σικελία, σάρωναν το 1070 τη μια μετά την άλλη τις βυζαντινές κτήσεις στην Απουλία και την Καλαβρία και το 1071 κατέλαβαν το Μπάρι. Ένας από τους αρχηγούς τους ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος θέλησε να προχωρήσει, να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη και να γίνει αυτοκράτορας. Η απειλή που δημιουργήθηκε στην Αυτοκρατορία από τους Νορμανδούς ήταν μεγαλύτερη ακόμα και από εκείνη των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία[47]. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, ο οποίος είχε να αντιμετωπίσει πολλούς εχθρούς (Πατσενέγκους, Κουμάνους, Σελτζούκους Τούρκους, Σταυροφόρους) προκειμένου να αντιμετωπίσει την απειλή των Νορμανδών, συμμάχησε με τους Βενετούς, στους οποίους πρόσφερε πολλά εμπορικά προνόμια και εκείνοι εμπόδισαν τους Νορμανδούς να γίνουν κύριοι μεγαλύτερου τμήματος της Αυτοκρατορίας για ένα χρονικό διάστημα.

---

[45] Rambaud, A.: L' Empire Grec au dixième siecle, Constantin Porphyrogenete, Paris, 1870, σελ. 439.

[46] Είναι γνωστό ότι από τις αρχές του 9ου αιώνα, περίοδος της δυναστείας των Μακεδόνων, οι Vikings, Σκανδιναβοί πειρατές, Δανοί, Νορβηγοί, Σουηδοί, ξεχύθηκαν προς τις ακτές της Βόρειας Θάλασσας, του Ατλαντικού και μέχρι τη Μεσόγειο και έγιναν η μάστιγα των πληθυσμών. Ιδιαίτερα καταστρεπτική ήταν η επιδρομή τους στη Γαλλία τα έτη 856-862 και επί ένα έτος πολιόρκησαν το Παρίσι (885-886). Με την πάροδο των ετών οι σκληροί αυτοί πολεμιστές υπέστησαν την επίδραση του ντόπιου στοιχείου και προσήλθαν στον χριστιανικό πολιτισμό της Δύσης. Από τον κλάδο αυτόν έλκουν την καταγωγή οι ιδρυτές του Νορμανδικού κράτους της Ιταλίας και της Σικελίας. Κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα εδραιώθηκε στην Ιταλία και τη Σικελία η δύναμη των Νορμανδών. Οι νέοι αυτοί έποικοι της Ιταλικής χερσονήσου προέρχονταν από τις επαρχίες της βόρειας Γαλλίας, η οποία και σήμερα φέρει το όνομά τους, Νορμανδία. Κοκορέ-Λιάκου, Ελένη: *Ο Ρόλος της πόλης των Θηβών στην Οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Ανακοίνωση στο Δ΄ Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9 – 12 Σεπτεμβρίου, 2000. Υπό δημοσίευση.

[47] Browning, Robert: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μτφρ. Νικ. Κονομή, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1992, σελ. 186 κ. επ.

Οι ***Σελτζούκοι Τούρκοι***[48], [49] ήταν γνωστοί στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία από τον 6ο αιώνα. Είχαν συμμαχήσει με τους Βυζαντινούς και υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό ως μισθοφόροι ή μέλη της Αυτοκρατορικής φρουράς και μέχρι τον 11° αιώνα υπήρχαν κυρίως φιλικές σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων. Κατά τα μέσα του 11ου αιώνα κατέλαβαν την Μεσοποταμία, τη Δυτική Ασία και το χαλιφάτο των Φατιμιδών στην Αίγυπτο. Άρχισαν όμως να απειλούν και τα σύνορα της Αυτοκρατορίας με επιτυχείς επιθέσεις, κατέλαβαν την Αρμενία, τη Συρία, την Κιλικία, την Καππαδοκία και προχώρησαν στη Μικρά Ασία. Οι σφαγές χριστιανών ήταν πολλές και οι καταστροφές που προκαλούσαν στο πέρασμά τους μεγάλες. Αρκετές εκστρατείες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων έγιναν εναντίον τους, με μερικές νίκες στην αρχή. Ο μισθοφορικός στρατός του Βυζαντίου ήταν όμως ανοργάνωτος και δεν μπόρεσε να αντισταθεί στην ορμή των βαρβάρων Τούρκων. Μάλιστα πολλοί από τους μισθοφόρους αισθάνθηκαν φιλικούς δεσμούς με τους Τούρκους, παρά με τους Βυζαντινούς.

Το τελικό χτύπημα δόθηκε το 1071 στο Μαντζικέρτ της Αρμενίας, που κατέληξε σε ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων υπό τον Ρωμανό το Διογένη, ο οποίος συνελήφθη αιχμάλωτος και πλήρωσε μεγάλα χρηματικά ποσά στον αρχηγό των Τούρκων, τον Άρπ-Αρσλάν, για να αποκτήσει της ελευθερία του. Επίσης οι Βυζαντινοί υποχρεώθηκαν να πληρώνουν ετήσιο φόρο στους Τούρκους και την επιστροφή των Τούρκων αιχμαλώτων. Η ήττα στο Μαντζικέρτ ήταν δυνατό χτύπημα για την Αυτοκρατορία, διότι ο στρατός της αποδεκατίσθηκε και δεν υπήρχαν πλέον υπερασπιστές των συνόρων και η Μικρά Ασία, πηγή πλούτου για την Αυτοκρατορία, χάθηκε για πάντα. Οι Τούρκοι εξολόθρευσαν την Ελληνική φυλή και ξερίζωσαν την Ελληνική γλώσσα από τα ενδότερα της Μικράς Ασίας.

---

[48] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 317.

[49] Vasiliev, A.A. : ως ανωτέρω, σελ. 439-444.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ
ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Το Βυζάντιο, Αυτοκρατορία πολυεθνική[1], που είχε όμως εμπιστοσύνη στην πολιτιστική της δύναμη, διέθετε τα χρήματα της Αυτοκρατορίας στη σοφή διπλωματία του, που ενθάρρυνε τους πείσμονες αρχηγούς των διαφόρων ομάδων των επιδρομέων να αναζητήσουν αλλού καταφύγιο και τόπο για την εγκατάσταση τους.

Η Ανατολική Αυτοκρατορία, χάρη στο αμυντικό της σύστημα και στην επιδέξια διπλωματία της έστρεψε τους βαρβάρους τον έναν εναντίον του άλλου, μπόρεσε δε να απορροφήσει τους βαρβάρους που εισέδυσαν στο έδαφος της και προμήθευαν εργατικά χέρια για τη γεωργία και οπλίτες για τις αυτοκρατορικές στρατιές. Διατήρησε την εδαφική της ακεραιότητα σχεδόν άθικτη για αιώνες, με διαμορφωμένη εθνική και πολιτική φυσιογνωμία.

Η Κωνσταντινούπολη που βρίσκονταν στο σταυροδρόμι της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου, δέσποζε στις θάλασσες, ο πληθυσμός της συσσώρευε τα πλούτη που της προμήθευε ο έλεγχος της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου, ενώ οι αυτοκράτορές της οργάνωναν πάνω σε νέες βάσεις το οικουμενικό κράτος του

---

[1] Το Βυζάντιο ήταν ταυτόχρονα μια πόλη και μια Αυτοκρατορία. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης συμβόλιζε την ίδρυση της Χριστιανικής Αυτοκρατορίας, διότι η αποδοχή του Χριστιανισμού ανταποκρίνονταν στους πόθους των ανατολικών πληθυσμών, οι οποίοι προμήθευαν στο κράτος τα μέσα για την άμυνά του, σε ανθρώπους και χρήμα. Η ίδρυση της νέας πρωτεύουσας μαρτυρούσε τη μετάθεση της προσοχής της κυβέρνησης προς την Ανατολή, ήταν στην πραγματικότητα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της χριστιανικής Ανατολής με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, με τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής ιδεολογίας του βυζαντινού κόσμου. Μια σχεδόν απόλυτη προσκόλληση στις ρωμαϊκές και χριστιανικές αξίες, όπως τις είχε κατανοήσει ο ελληνικός και εξελληνισμένος κόσμος της Ανατολής, *[**Hélène Ahrweiler**: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετάφραση Δρακοπούλου Τούλας, εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 1988, σελ. 11 και επόμενες].*

Βυζαντίου. Η κεντρική κυβέρνηση ενισχύθηκε, δημιουργήθηκαν τα **λογοθέσια** (υπουργεία), που ήταν υπεύθυνα για την οικονομία, τα δημοσιονομικά και για τον αυτοκρατορικό στρατό.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε μια πολύκλαδη δημόσια διοίκηση[2], ιεραρχημένη και εξειδικευμένη, που για αιώνες ακολουθούσε ένα σύστημα, μέχρις ότου αυτό αποδειχθεί αναποτελεσματικό και αντικατασταθεί από άλλο, που θα κρίνονταν πιο πρόσφορο. Από τους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας βαρβαρικές επιδρομές, ιδίως στα Ευρωπαϊκά εδάφη της και πολιτική αστάθεια είχαν αντίκτυπο στην οικονομία, όπου παρατηρήθηκε μεταξύ άλλων κάμψη του εμπορίου, έλλειψη αγροτικών χεριών, επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας, πληθωριστικά φαινόμενα. Από την αρχή ο Διοκλητιανός ζήτησε τη λύση όχι στη λήψη κατάλληλων οικονομικών μέτρων, αλλά στον αυθαίρετο καθορισμό των τιμών. Για τον σκοπό αυτόν εξέδωσε το 301 διάταγμα περί τιμών , στο οποίο με σχολαστική ακρίβεια καθόριζε τις τιμές κάθε εμπορεύματος στις διάφορες ποικιλίες του, ανάλογα με την ποιότητα και τον τρόπο κατεργασίας του. Παράλληλα το διάταγμα ρύθμιζε και τις αμοιβές για τις υπηρεσίες, που παρείχαν γιατροί, συμβολαιογράφοι, ναυπηγοί, κεραμοποιοί και άλλοι.

Ο Μ. Κωνσταντίνος είχε δημιουργήσει τον τίτλο του **πατρικίου** στην αρχή για περιορισμένο αριθμό τιτλούχων. Τον 10ο αιώνα δημιουργήθηκε ένας μεγαλύτερος τίτλος **ο μάγιστρος.** Αργότερα δημιουργήθηκαν και άλλοι τίτλοι, αλλά ως την εποχή των Παλαιολόγων οι περισσότεροι από αυτούς είχαν εξαφανισθεί[3].

Ο Georg Ostrogorsky[4] αναφέρει ότι επί της δυναστείας του Ηρακλείου διοίκησαν το Βυζάντιο άνδρες με μεγάλη πολιτική ικανότητα και επέδειξαν επί

---

[2] Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη: «Επιλογή». Απόψεις της Βυζαντινής Οικονομίας. Η Οικονομική Ζωή στο Βυζάντιο. Ετήσια Ειδική Έκδοση, Αθήνα 1992, σελ. 345.

[3] Τον 4ο αιώνα η Αυτοκρατορία είχε διαιρεθεί σε 4 μεγάλες επαρχότητες, τις οποίες διοικούσαν οι έπαρχοι με εξουσία διοικητική, οικονομική, δικαστική. Το διοικητικό όμως αυτό σύστημα δεν κράτησε πολύ. Οι βαρβαρικές επιδρομές του 5ου αιώνα περιόρισαν την έκταση της Αυτοκρατορίας, ο δε καταμερισμός του πλούτου μεταξύ των επαρχιών έπαψε να είναι ο ίδιος.

[4] Ostrogorsky, Georg: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, εκδόσεις Βασιλόπουλος Στ., Αθήνα 1995, μτφρ. Παναγόπουλος Ιωάννης, σελ. 215, τόμος Α΄.

έναν αιώνα έργο δημιουργικό. Κατά τους χρόνους της δυναστείας του Ιουστινιανού Α΄ η Αυτοκρατορία απέκτησε ενιαία και συμπαγή στρατικοποιημένη διοικητική διάρθρωση και νέα οργάνωση του στρατού ,που στηρίχθηκε στους στρατιώτες- γεωργούς. Ο Ιουστινιανός προσπάθησε να αναδιοργανώσει όλο το μηχανισμό, απαγόρευσε να πωλούνται τα αξιώματα και έδωσε στους διοικητές έναν μισθό, με τον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να ζουν. Ο Ιουστινιανός, ακολουθώντας το παράδειγμα του Διοκλητιανού, υποχρέωνε τους χωρικούς να μένουν προσκολλημένοι στη γη. Διόρισε μάλιστα και έναν υπάλληλο, τον **κοιαίστωρα** , ειδικώς για να προσέχει να μην έρχονται οι επαρχιώτες στην Κωνσταντινούπολη, παρά μόνο για δουλειές, καθώς επίσης τον κατέστησε υπεύθυνο για να φροντίζει να βρίσκουν δουλειά στα κρατικά εργοστάσια οι άνεργοι της Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος αυτοκράτορας, για να αντιμετωπισθούν οι ανωμαλίες που ταλαιπωρούσαν την Αυτοκρατορία, έκανε νέα οργάνωση και στρατιωτικοποίησε τους διοικητές των επαρχιών. Έτσι έγιναν τα **θέματα.** Παρά το ότι η διοίκηση των επαρχιών ήταν στρατιωτική, η κεντρική κυβέρνηση έμενε πάντα πολιτική[5].

---

[5] Υπήρχαν δύο κατηγορίες υπαλλήλων οι **κριτές** και οι **σεκρετικοί**. Οι σεκρετικοί ήταν κυρίως οικονομικοί υπάλληλοι. Τον 6ο αιώνα υπήρχαν 7 θησαυροφυλάκια. Τους επόμενους αιώνες έγιναν και υποδιαιρέσεις και τη διαχείριση των οικονομικών την είχαν διάφορα γραφεία, με ανώτατο επόπτη τον **σακελλάριο.** Μετά τον σακελλάριο ήταν οι τέσσερις λογοθέτες, **ο Λογοθέτης του δρόμου** (διοικητής των αυτοκρατορικών ταχυδρομείων), **ο Λογοθέτης του γενικού** (ο κεντρικός εισπράκτορας των φόρων), **ο Λογοθέτης του στρατιωτικού** (ο ταμίας που μισθοδοτούσε τον στρατό) και **ο Λογοθέτης των αγελών** (ο διαχειριστής των οικονομικών του αυτοκρατορικού υππικού, του μεταγωγικού και των καταυλισμών). Στο τέλος του 11ου και 12ου αιώνα ο μέγας λογοθέτης ήταν ο πρώτος γραμματέας του κράτους. Επί Κομνηνών και κατά την Σταυροφορική περίοδο ο σακελλάριος αντικαταστάθηκε από τον **μεγάλο λογαριστή** *[Βλ. **Angold Michael: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025-1204. Μία Πολιτική Ιστορία**, μετάφραση Ευαγγελία Καργιανιώτη, επιμέλεια Αγαπητός Παναγιώτης, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1997, σελ. 248-251]* προστέθηκε και ο Λογοθέτης των σεκρέτων, επέβαλε και συντόνιζε τις λειτουργίες των διαφόρων γραφείων της δημόσιας διοίκησης *[Βλ. Α. **Ζακυθυνός**: ως ανωτέρω, σελ. 145 και St **Runciman**: ως ανωτέρω, σελ. 102].*

Τον 7ο αιώνα ο αυτοκράτορας Ηράκλειος έκανε την μεγάλη διοικητική μεταρρύθμιση *[Βλ. **Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνη**: «Επιλογή». Απόψεις της Βυζαντινής Οικονομίας. Η Οικονομική Ζωή στο Βυζάντιο. Ετήσια Ειδική Έκδοση, Αθήνα 1992, σελ. 345-350]* για να ενισχύσει τη δημιουργία αγροτικών κλήρων μικρότερων μεγεθών, ιδίως σε συνδυασμό με τη συγκρότηση εθνικού στρατού. Ο θεματικός στρατός συγκροτήθηκε από την τοπική κατά θέμα στρατολογία των χωρικών. Την οικονομική βάση αποτέλεσε η ιδιόκτητη γη με τη μορφή στρατιωτικών κτημάτων, που είχαν καταχωρηθεί σε ειδικούς καταλόγους. Αυτά τα στρατιωτικά κτήματα τα **στρατιωτόπια** ή **στρατοτόπια** ή **στρατιωτική γη** ή **στρατιωτικοί κλήροι** όφειλαν να ανταποκρίνονται στην ορισμένη από το κράτος κατώτατη περιουσιακή αξία. Η υποχρέωση της στρατείας εβάρυνε όχι το άτομο αλλά τον στρατιωτικό οίκο. Αντιστάθμισμα της υποχρέωσης σε στράτευση ήταν ορισμένα δημοσιονομικά προνόμια, που απολάμβανε ο στρατιωτικός οίκος (απαλλαγή από αγγαρείες, από άλλες δημοσιονομικές επιβαρύνσεις, αλλά όχι από την καταβολή του έγγειου φόρου και του **αερικού,** φόρου οικιών.

Πάγια πρακτική του κράτους και τους επόμενους αιώνες ήταν να ενισχύσει τον πληθυσμό σε περιοχές, που για διάφορους λόγους (εχθρικές εισβολές, επιδημίες, λιμοί) είχαν απογυμνωθεί από τους κατοίκους τους και μάλιστα σε συνοριακές περιοχές όπου σοβαροί κίνδυνοι παραμόνευαν. Εκεί μετέφεραν κατοίκους από την Μικρά Ασία, τη Βόρεια Συρία και από αλλού ή επέτρεπαν σε ξένους να εγκατασταθούν στη Βυζαντινή επικράτεια, εφόσον αυτοί εντάσσονταν στο έννομο σύστημα που επικρατούσε. Στην περίπτωση αυτή διοικητικά και οικονομικά μέτρα διευκόλυναν την εγκατάσταση των μετοικιζομένων ή των ειρηνικώς νεοεισερχομένων. Η Σλαβική μετανάστευση τον 7° και 8° αιώνα πύκνωσε τον αγροτικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας. Αργότερα επί Λέοντος ΣΤ΄ έγινε κυβερνητικό πρόγραμμα για την εγκατάσταση νέων καλλιεργητών, κυρίως αιχμαλώτων. Το κράτος τους παραχώρησε εγκατάσταση και τριετή φορολογική απαλλαγή από τους φόρους **καπνικό** και **συνωνή** .

Η κοινωνική και πολιτική οργάνωση του Βυζαντίου ήταν στα Ρωμαϊκά πρότυπα, με κάποια βέβαια βελτίωση. Στην κορυφή της βυζαντινής ιεραρχίας, πολιτικής, στρατιωτικής και κοινωνικής βρίσκονταν ο **αυτοκράτορας** με απόλυτη εξουσία επί των υπηκόων του, στα χέρια του οποίου βρίσκονταν και η δημόσια οικονομική διαχείριση. Αποφάσιζε για τις δαπάνες που έπρεπε να γίνουν, τους φόρους που θα επιβληθούν, διόριζε και προήγαγε τους δημόσιους λειτουργούς. Ο αυτοκράτορας αποτελούσε το κυρίαρχο όργανο [6], [7], [8], [9] είχε την απόλυτη δύναμη, από τον 7° αιώνα, όμως, δεν συμμετείχε ενεργά στην διακυβέρνηση του κράτους, την οποία ασκούσε για τις εσωτερικές υποθέσεις μια καλά οργανωμένη κλειστή υπαλληλία, για δε τις εξωτερικές υποθέσεις η διπλωματία και ο στρατός. Ο αυτοκράτορας μετά την ενθρόνισή του ήταν ισόβιος, δεν υπήρχε νόμος συνταγματικός να τον εκθρονίσει, παρά μόνο επανάσταση των πολιτών λόγω

---

[6] Bury, J.B.: Later Roman Empire, Imperial Administrative System in the Ninth Century (British Academy) London 1911, (ανατύπ. New York, 1958) σελ. 73, 75.

[7] Σπέντζας, Π. Σάββας: Δημοσιονομική Διερεύνηση του Βυζαντινού Κράτους, Συμβολή εις την Ελληνικήν Δημόσιαν Οικονομίαν, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1983, σελ. 18 και επόμενες.

[8] Θεοχάρης, Ρηγίνος: Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1983, σελ. 191.

[9] Baynes N.H. – Moss H.St.L.B. (Wilhelin Ensslin) : Βυζάντιο, Εισαγωγή στον Βυζαντινό Πολιτισμό, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1996, μτφρ. Σακκάς Δ., σελ.378-427.

δυσαρέσκειας. Ήταν ανώτατος και απόλυτος πολιτικός και στρατιωτικός άρχοντας, μολονότι ελέγχονταν περισσότερο τυπικά και λιγότερο ουσιαστικά από την Σύγκλητο, δεν μπορούσε όμως να παραγνωρίσει την από αιώνες καθιερωμένη έννομο τάξη, τους θεσμούς και τις παραδόσεις της διοίκησης.

Ειδικότερα ο αυτοκράτορας μπορούσε να διορίζει και να απολύει όλους τους κρατικούς λειτουργούς κατά την κρίση του και είχε τον απόλυτο έλεγχο επί των οικονομικών. Συγκέντρωνε στο πρόσωπό του το σύνολο των εξουσιών, νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, σχετίζονταν δε και προς την άσκηση της θρησκευτικής εξουσίας. Δικαίωμα κληρονομικής διαδοχής δεν υπήρχε, άρα οποιοσδήποτε ανεξαρτήτως προέλευσης και καταγωγής είχε δικαίωμα να φιλοδοξεί τον θρόνο. Ο αυτοκράτορας ως αρχηγός του στρατού διατηρούσε σώμα συμβούλων, ο ίδιος όμως μόνος του μπορούσε να αποφασίζει περί πολέμου ή ειρήνης. Ήταν ο κύριος νομοθέτης και δικαστής της Αυτοκρατορίας, ρύθμιζε την διοίκηση, διόριζε τους υπαλλήλους και τους στρατιωτικούς και είχε τον έλεγχο αυτών. Ασκούσε την οικονομική διοίκηση, όριζε τους φόρους, εισέπραττε τα χρήματα από αυτούς και είχε τον πλήρη έλεγχο των εσόδων του θησαυροφυλακίου του κράτους, **της Σακέλλης.**

Ο αυτοκράτορας ήταν ο προστάτης της Χριστιανικής Εκκλησίας, την οποία διοικούσε ως ανώτατος ηγέτης της και η ενότητα της οποίας σήμαινε την ενότητα ολόκληρης της Αυτοκρατορίας[10].

Για λόγους πρακτικούς τον αυτοκράτορα βοηθούσε στις κυριότερες αποφάσεις του ένα μικρό συμβούλιο. Επικεφαλής αυτού ήταν ο ίδιος και πίσω του ακολουθούσαν όλοι οι άρχοντες και οι αξιωματούχοι της Αυτοκρατορίας, με αυστηρή σειρά ανάλογα με την τάξη τους[11].

---

[10] Ο αυτοκράτορας ήταν συνεχώς απασχολημένος με τα διάφορα καθήκοντά του. Κάθε ημέρα σχεδόν υπήρχε κάποια τελετή που έπρεπε να πάει, μια γιορτή της Εκκλησίας, η υποδοχή κάποιου πρέσβη, η ανάληψη εξουσίας από έναν υπουργό, μια επίσημη επίσκεψη στον Ιππόδρομο. Στον ενδιάμεσο χρόνο έπρεπε να συγκεντρώνει πληροφορίες και να προεδρεύει στα συμβούλιά του. Στις εκστρατείες ο ίδιος ήταν ο επί κεφαλής του στρατού, οι δε εκστρατείες ήταν πάρα πολλές. Έτσι ο αυτοκράτορας είχε πολύ λίγο χρόνο στην διάθεσή του για την προσωπική του ψυχαγωγία. Μερικοί από αυτούς, όπως ο Λέων ΣΤ΄ και ο γιος του Κωνσταντίνος Ζ΄ κατόρθωσαν να γράψουν διάφορα βιβλία.

[11] Εκείνοι που υπηρετούσαν τον αυτοκράτορα, την οικογένειά του και γενικά φρόντιζαν το παλάτι, ήταν οι **ευνούχοι.** Αρχηγός των ευνούχων ήταν ο **αρχιθαλαμηπόλος,** ο **παρακοιμώμενος,** που στο τέλος του 9ου και 10ου αιώνα ήταν ο πρωθυπουργός του κράτους. Η χρησιμοποίηση των ευνούχων ήταν στο

Η μεγάλη υπαλληλία που κυβερνούσε την Αυτοκρατορία κόστιζε πολύ, εκτός δε από τους υπαλλήλους ακριβά κόστιζε ο μεγάλος στρατός και η διπλωματία. Για να αντεπεξέλθει η Αυτοκρατορία σε όλες αυτές τις δαπάνες έπρεπε να έχει μεγάλα έσοδα. Τα έσοδα της Αυτοκρατορίας σε καμιά περίοδο δεν μπόρεσαν να υπολογισθούν, όπως συνέβη και με τις δαπάνες. Από έμμεσες πληροφορίες καταλήγουμε ότι τόσο η άμεση όσο και η έμμεση φορολογία ήταν η κύρια πηγή εσόδων.

Η αυτοκρατορική εξουσία δεν ήταν αυτόματα κληρονομική και για να εξασφαλίσουν τη διαδοχή τους από κάποιο μέλος της οικογενείας τους επέλεγαν τον συμβασιλέα. Ακολουθούσε η τάξη των **Συγκλητικών** ή **Ευγενών**, που ήταν χωρισμένοι σε διάφορες κατηγορίες και είχαν ειδικά προνόμια, απαλλάσσονταν αυτοί και οι περιουσίες τους από τους δημοτικούς φόρους, εισφορές και αγγαρείες. Κατόπιν έρχονταν η **μεσαία τάξη,** αποτελούμενη από υπαλλήλους του κράτους και στρατιωτικούς που δεν ανήκαν στους ευγενείς, ακολουθούσε η τάξη των **ταπεινών** και στο τέλος της ιεραρχίας ήταν οι **δούλοι,** οι οποίοι αγοράζονταν και πωλούνταν με το ίδιο το κτήμα με το οποίο ήταν δεμένοι, η μοίρα τους ήταν σκληρή και παρά τη διδασκαλία της Εκκλησίας, που απαγόρευε τη δουλεία, ήταν στο Βυζάντιο πολυάριθμοι.

Η διοικητική οργάνωση του Βυζαντινού κράτους αποτελούσε αρχικά συνέχεια του διοικητικού συστήματος, που οργανώθηκε στους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας, με κέντρο εξουσίας το αυτοκρατορικό παλάτι και σπουδαιότερους αξιωματούχους τον **Έπαρχο του Πραιτωρίου της Ανατολής, τον Έπαρχο της Πόλης,** που διοικούσε την Κωνσταντινούπολη, τον **Ταμία,** με αρμοδιότητα πάνω στους δημόσιους υπαλλήλους, τον **Μάγιστρο των Οφφικίων** ,υπεύθυνο για την εσωτερική ασφάλεια και τις διεθνείς σχέσεις και τους **Κόμητες των ιερών θησαυρών,** που ασχολούνταν με τις ιδιωτικές υποθέσεις. Υπήρχαν και οι **Μάγιστροι της Μιλίτριας,** αρχηγοί του στρατού.

αποκορύφωμά της στο τέλος του 10ου αιώνα με τις αρχές του 11ου αιώνα και εμπόδισαν αυτοί οι ευνούχοι την εξέλιξη προς την φεουδαρχία *[Βλ. **Kazhdan A. P. and Wharton Epstein Ann**: Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, μετάφραση Παππάς Ανδρέας, Δημήτρης Τσουγκαράκης, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σελ. 107 και επόμενες.]*.

Με το πέρασμα όμως των αιώνων το διοικητικό σύστημα αναδιοργανώθηκε και παρότι ήταν θεωρητικά συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό και αυταρχικό, ***είχε εφαρμόσει συστηματικό και συνεχή έλεγχο σε όλες τις δραστηριότητες των πολιτών, εμπόριο, βιοτεχνία, ναυτιλία, αγοραπωλησίες***[12].

Η Βυζαντινή Σύγκλητος[13] παρουσιάζεται χρονολογικά από την αρχή της Αυτοκρατορίας, αποτελεί συνέχεια της Ρωμαϊκής και είχε ενεργό συμμετοχή στην διακυβέρνηση του κράτους. Επηρέαζε ουσιαστικά τον δημόσιο βίο και ήταν ο αποκλειστικός φορέας μιας κάποιας συλλογικής εξουσίας, ως προς την Νομοθετική, Εκτελεστική και Δικαστική. Οι συγκλητικοί είχαν οικονομικά και δημοσιονομικά ενδιαφέροντα.

Από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα ήταν περίοδος κρίσης στο εξωτερικό (εμφάνιση του Ισλάμ, στρατιωτικές επιτυχίες των Αράβων, νέες επιθέσεις των Σλάβων, Βουλγάρων, Μωαμεθανών, πειρατών), έντονες θρησκευτικές και κοινωνικές διαμάχες (εικονομαχίες, σχίσμα) στο εσωτερικό. Από τα τέλη του 9ου έως τα μέσα του 11ου αιώνα το Βυζάντιο φθάνει στο απόγειο της ακμής του. Η οικονομία ανθεί με το εμπόριο και τη βιοτεχνία – μεταποίηση στην πρώτη θέση. Παράλληλα καλλιεργούνται τα γράμματα και οι τέχνες. Η διοικητική διάρθρωση ακολουθεί τη Ρωμαϊκή με επαρχότητες, που διαιρούνται σε 7 διοικήσεις και 42 επαρχίες. Η επίσημη γλώσσα μέχρι τον 7ο αιώνα ήταν η λατινική, αργότερα επικράτησε η ελληνική. Επήλθε εξελληνισμός της διοίκησης στο Βυζάντιο και καθιερώθηκε ο θεσμός των Λογοθετών και Λογοθεσίων, αντιστοίχων των σημερινών υπουργών και υπουργείων.

---

[12] Στην Αυτοκρατορία υπήρχαν διάφοροι τίτλοι *[Βλ. **Runciman Steven**: ως ανωτέρω, σελ. 92]* όχι πάντα κληρονομικοί, που έδιναν στον κάτοχό τους ένα προβάδισμα. Πολλές από αυτές τις διακρίσεις μπορούσε κανείς να τις αγοράσει και να έχει ύστερα μια ορισμένη αντιμισθία, γιατί στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα είδος κυβερνητικών ασφαλίσεων. Έχουμε τρεις πλήρεις καταλόγους τίτλων και αξιωμάτων, έναν του 5ου αιώνα (**Notitia Dignitatum**), έναν του 10ου αιώνα **το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου,** (πρωτόκολλο που καθορίζει την τάξη των υπαλλήλων στις τελετές, χωρίς όμως να μας παρέχει διασαφήσεις για τα πραγματικά τους καθήκοντα *[Βλ. **Α. Ανδρεάδης** 423-429]*) και έναν του 14ου αιώνα **περί οφφικίων,** αποδιδόμενο στον Κωδινό. Οι κατάλογοι αυτοί μας δίνουν πληροφορίες για την Αυτοκρατορική διοίκηση. Σε όλες τις εποχές παρατηρείται η τάση να μεγαλώνει ο αριθμός των υπαλλήλων, οι επίσημες θέσεις να γίνονται απλώς τιμητικές, ενώ οι τίτλοι, που με τον τρόπο αυτόν γίνονταν περισσότεροι, έχαναν την αξία τους.

[13] Σπέντζας, Π. Σάββας: ως ανωτέρω, σελ. 19.

Κατά τον 9ο και 10ο αιώνα οι στρατιωτικοί αποτελούσαν την ανώτερη τάξη, αμείβονταν πιο γενναιόδωρα από τους πολιτικούς, προς μεγάλη δυσαρέσκεια των τελευταίων, που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να μειώσουν την δύναμή τους. Η αντιζηλία αυτή έγινε μεγάλη τον 10ο και 11ο αιώνα με ολέθρια αποτελέσματα. Αντίθετα με τους υψηλά αμειβόμενους στρατιωτικούς και ανώτατους υπαλλήλους οι κατώτεροι υπάλληλοι, που πληρώνονταν από το δημόσιο ταμείο, είχαν μικρά εισοδήματα, τα οποία συμπλήρωναν από την συλλογή πρόσθετων φόρων.

Επί της δυναστείας των Ισαύρων με ειδική νομοθεσία αποκαθίσταται η ισχύς της κεντρικής διοίκησης, τελειοποιείται το σύστημα των θεμάτων και αναδιοργανώνεται ο στρατός. Η θεματική διοίκηση ήταν η σπονδυλική στήλη του μεσαιωνικού Βυζαντινού κράτους και διαδραμάτισε ουσιαστικότερο ρόλο στην επίλυση όλων των τοπικών προβλημάτων, ώστε η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης να ασχολείται με την προώθηση των γενικότερων προβλημάτων της[14].

Ο ***Charles Diehl*** [15] ανέφερε ότι «*από την Διοίκηση των Ισαύρων Αυτοκρατόρων ξεπήδησε μία νέα αρχή ζωής*».

Με νομοθετικές πράξεις αποδόθηκαν στη γεωργία οι νεκρές εκτάσεις των μοναστηριών, που ουδέποτε είχαν καλλιεργηθεί, με ουσιαστικές οικονομικές επιπτώσεις υπέρ των αγροτών της βυζαντινής κοινωνίας και του βυζαντινού προϋπολογισμού. Ο Γεωργικός Νόμος αποτέλεσε τη βάση διαμόρφωσης του γεωργικού δικαίου, διότι ρύθμισε πολλά θέματα ιδιοκτητών, ενοικιαστών, ποιμένων και λοιπά. Ο ***Charles Diehl***, θεωρεί τον Γεωργικό Νόμο ως έργο του Λέοντος Γ΄ και του υιού του, προχωρεί ακόμη περισσότερο, αναφέροντας ότι «ο νόμος αυτός είχε σκοπό να συγκρατήσει την ανησυχητική ανάπτυξη των μεγάλων ιδιοκτησιών, να σταματήσει την εξαφάνιση των ελεύθερων μικροϊδιοκτησιών και να εξασφαλίσει στους αγρότες καλύτερες συνθήκες ζωής».

---

[14] Την ίδια εποχή παρουσιάζονται τέσσερα ανεπίσημα βοηθήματα, ο **Γεωργικός Νόμος, η Εκλογή των Νόμων, ο Ναυτικός Νόμος των Ροδίων,** και ο **Στρατιωτικός Νόμος.** Ο Γεωργικός Νόμος αποτελεί ιδιαίτερα επαινετή πράξη της περιόδου. Δια του νόμου αυτού καταβάλλεται σοβαρή προσπάθεια προς ανάπτυξη ελεύθερης αγροτικής τάξης, με ποικίλες πιέσεις των ισχυρών, για να προστατευτούν οι κατώτερες και μεσαίες κοινωνικές τάξεις.

[15] Diehl, Charles: Cambridge Medieval History IV, εκδ. Πανεπιστ. Καίμπριτζ, 1923, σελ. 26.

Επί Μακεδονικής Δυναστείας[16] ολοκληρώνεται η συγκέντρωση του κρατικού μηχανισμού και η κυβερνητική γραφειοκρατία θριαμβεύει ολοκληρωτικά. Η μοναρχία εδραιώθηκε δια της επικράτησης του πνεύματος της νομιμότητας και εμφανίστηκε ένας νέος θεσμός στην ανώτατη διοίκηση η **συμβασιλεία.** Επί Βασιλείου του Α΄, ιδρυτή της Μακεδονικής Δυναστείας, πραγματοποιήθηκε αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου, ενίσχυση της διοίκησης, χρησιμοποιώντας τα πρόσωπα με κριτήριο όχι τη φιλία αλλά την αξία και ρύθμιση των οικονομικών [17].

Ο Βασίλειος Β΄, ικανός πολιτικός[18], που διοίκησε σωστά το κράτος, πίστευε στον ικανό αρχηγό, που πρέπει να επιβάλλεται, για να μην επικρατήσουν υπονομευτές της εξουσίας και ανίκανοι υπάλληλοι. Ο Βασίλειος Β΄ όπως και ο Ιουστινιανός Α΄ πίστευαν ότι οι νόμοι πρέπει να είναι καλοί και σαφείς για να βοηθούν στην καλύτερη διακυβέρνηση του κράτους. Το **Επαρχικό Βιβλίο** του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού θεωρείται πολύτιμο για την οικονομική και διοικητική ιστορία. Το κράτος επεμβαίνει και κανονίζει δια του **Έπαρχου** της Πόλης, ήτοι του γενικού διοικητή, όλα τα ζητήματα των συντεχνιών, στις οποίες υπάγονται όλοι οι βιοτέχνες και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, πού θα πωλούν τα εμπορεύματά τους, σε ποια τιμή, με ποιο κέρδος και πως θα κατανέμεται το αγοραζόμενο από την συντεχνία εμπόρευμα. Οι συντεχνίες λέγονταν **σύλλογοι, συστήματα ,σωματεία.** Εμπορικός ανταγωνισμός δεν επιτρέπονταν, εφόσον τα πάντα αγοράζονταν από το κράτος και για τον λόγο αυτόν τιμωρείτο όποιος προσέφερε περισσότερο ενοίκιο, για να εκτοπίσει τον παλιό ενοικιαστή. Επίσης δεν μπορούσε κανένας μικρέμπορος να πωλήσει εμπορεύματα, που είχαν ορισθεί για άλλους μικρέμπορους. Έτσι στο Επαρχικό Βιβλίο δεν υπήρχε ελευθερία. Το κράτος είχε κάθε παρέμβαση, γνώριζε κάθε λεπτομέρεια της εμπορικής ζωής, την οποία ρύθμιζε προς όφελός του, κυρίως εν καιρώ επιδημίας ή λιμού. Ορισμένα είδη, όπως όπλα ή μεταξωτά, δεν επιτρέπονταν να πωλούνται σε ξένους. Η

---

[16] Levtchenco, M.B.: Ιστορία του Βυζαντίου, εκδόσεις Νέα Ελλάδα, Αθήνα 1955, Α΄ έκδοση Moscow-Leningrand, 1940, σελ. 202.

[17] Καργάκος, Σαράντος : Βυζαντινή Ιστορία, εκδόσεις Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1958, σελ. 351 και επόμενες.

[18] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, Τόμος Β΄, σελ. 49, 84,317.

κατασκευή μάλιστα των όπλων, η νομισματοκοπία, η κατεργασία της πορφύρας, της μέταξας και άλλων πολύτιμων προϊόντων αποτελούσε μονοπώλιο του κράτους[19].

Ο Έπαρχος επέβλεπε και τους ξένους εμπόρους, οι οποίοι δεν επιτρέπονταν να μείνουν πέραν των τριών μηνών στην Κωνσταντινούπολη. Εκείνος ήταν η ανώτατη αρχή μετά τον αυτοκράτορα, είχε εξουσία ανώτερη και από τους υπουργούς, για να μπορεί να λύνει ταχύτατα τα οικονομικά ζητήματα. Το κράτος μέσω του Επάρχου διηύθυνε την οικονομία, δεν επέτρεπε ελευθερία εμπορίου και περιόριζε την ατομική πρωτοβουλία. Η οικονομία του Βυζαντίου ήταν δηλαδή διευθυνόμενη και κατά τον Σίδερη ***ημιδεσμευμένη***[20].

Επί Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου δεν παρατηρείται αλλαγή στην εσωτερική διοίκηση. Η ισχυρή οικονομική κατάσταση της Αυτοκρατορίας δημιούργησε, με την συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των ολίγων, μια νέα κοινωνική τάξη, την τάξη των **ισχυρών.** Η τάξη αυτή αποτελούμενη από τους μεγαλογαιοκτήμονες δημιούργησε προβλήματα στην Αυτοκρατορία και στον λαό, διότι αυτοί είχαν υποκαταστήσει στις περιοχές τους την κεντρική κυβέρνηση. Η

---

[19] Η πρώτη διάταξη του Επαρχικού Βιβλίου αναφέρεται στους ταβουλάριους (συμβολαιογράφους), η δεύτερη στους πολύτιμους λίθους, τον χρυσό και τον άργυρο, τους οποίους εμπορεύονται οι αργυροπράται. Η τρίτη διάταξη αναφέρεται στους τραπεζίτες ή καταλλάκτες. Αυτοί αντάλλασσαν τα νομίσματα, ευθύς όμως όταν τους προσφέρονταν κίβδηλο νόμισμα έπρεπε να το εμφανίσουν στον Έπαρχο, διαφορετικά εξορίζονταν. Ήταν υπεύθυνοι για τους υπαλλήλους τους και τιμωρούνταν δια της αποκοπής των χειρών αν κάποιος από αυτούς έκανε παραχάραξη νομισμάτων. Το τραπεζικό σύστημα του Βυζαντίου το μιμήθηκαν αργότερα οι Γενοβέζοι.

Οι διατάξεις 4, 6, 7 και 8 αναφέρονται στο εμπόριο και την κατεργασία της μετάξης. Οι βεστιοπράται εμπορεύονταν τα μεταξωτά ενδύματα, οι μεταξωπράται αγόραζαν από το εξωτερικό την ακατέργαστη μέταξα και οι σηροκάριοι την ύφαιναν. Η διάταξη 5 αναφέρεται στους πρανδιοπράτες, οι οποίοι εμπορεύονταν υφάσματα μάλλινα ή βαμβακερά προερχόμενα από τη Συρία. Η διάταξη 9 αναφέρεται στους οθονοπράτες, οι οποίοι εμπορεύονταν τα λινά υφάσματα. Η διάταξη 10 ασχολείται με τους μυρεψούς, οι οποίοι εμπορεύονταν αρώματα ή βαφικά είδη, πιπέρι, κίναμμον, μόσχον, λιβάνι, σμύρνα. Η διάταξη 11 ασχολείται με τους κηρουλάριους, δηλαδή τους κηρεμπόρους, που επεξεργάζονταν το κερί, η νόθευση του οποίου τιμωρούνταν. Η διάταξη 12 ασχολείται με τους σαπωνοπράτες, τους εμπόρους και κατασκευαστές του σαπουνιού. Μεγάλη τιμωρία ορίζονταν για όσους χρησιμοποιούσαν λίπος ζώου για την παρασκευή σαπουνιού κατά την Μεγάλη Τεσσαρακοστή (νηστεία), όπως επίσης και για εκείνον που πωλούσε σαπούνι μη σφραγισμένο από τον Έπαρχο. Η διάταξη 13 ασχολείται με τους σαλδαμαρίους δηλαδή τους παντοπώλες, οι οποίοι μπορούσαν να πωλούν προϊόντα σε οποιοδήποτε μέρος, το ποσόν όμως του επιτρεπόμενου κέρδους οριζόταν σε δύο μιλιαρίσια του νομίσματος. Η διάταξη 15 ασχολείται με τους μακελλαρίους, σφαγείς προβάτων και βοών, η 16 με τους χοιρεμπόρους, η 17 με τους ιχθυοπράτες, η 18 με τους αρτοποιούς. Η 19 ασχολείται με τους κάπηλους, οι οποίοι είχαν το εμπόριο του οίνου, του οποίου την τιμή όριζε ο Έπαρχος. Η τελευταία διάταξη, η 20, ασχολείται με τους χειροτέχνες ή εργολάβους.

[20] Σίδερης, Α.: Ιστορία του Οικονομικού Βίου, Η Οικονομία του Βυζαντίου, έκδ. Β', Αθήνα, 1947, έκδ. Γ', Αθήνα, 1950, σελ. 297.

Μακεδονική Δυναστεία με διάφορα νομοθετήματα προσπαθούσε πάντα να προστατεύσει τον λαό. Μετά τον Βασίλειο Β΄ βασίλεψαν ανίκανοι αυτοκράτορες, που άνοιξαν τον δρόμο για την παρακμή. Οι δειλές προσπάθειες των τελευταίων αυτοκρατόρων της δυναστείας αυτής και των διαδόχων τους, ως το 1081, να δημιουργήσουν ένα συγκεντρωτικό κράτος με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση απέτυχε. Η εσωτερική κρίση πολιτική, δημοσιονομική, οικονομική, που ρίζες της βρίσκονται ήδη στον 10ο αιώνα διαφαίνεται καθαρότερα από τα μέσα του 11ου αιώνα και κορυφώνεται στην δεκαετία 1071-1081. Την εποχή αυτή εμφανίζονται οι Σταυροφόροι με όλα τα ολέθρια αποτελέσματα. Τότε επήλθαν μεταβολές στους διοικητικούς θεσμούς και γενικά στην κεντρική και την επαρχιακή διοίκηση.

Επί της Μακεδονικής Δυναστείας άρχισε η πρώτη εγκατάσταση και η βαθμιαία ισχυροποίηση των ξένων υπηκόων, Ενετών, Γενουατών, Πιζάνων, οι οποίοι δημιούργησαν ισχυρές κοινότητες, επέτυχαν την παροχή προνομίων, έφθασαν να ελέγχουν σχεδόν αποκλειστικά το εμπόριο της Αυτοκρατορίας, αναλαμβάνοντας τις μεταφορές με δικά τους πλοία. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ολέθρια για την Βυζαντινή οικονομία, με αντίκτυπο κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό. Η ισχυροποίηση των ξένων στην πρωτεύουσα, οι οποίοι απαιτούσαν και συμμετοχή στην διοίκηση της χώρας, έθιγε το εθνικό γόητρο των Βυζαντινών, δημιουργούσε διαρκώς προστριβές, οι οποίες οδήγησαν σε πολλές περιπέτειες τους Βυζαντινούς[21].

Η Αυτοκρατορία λοιπόν βαλλόμενη από πολλούς εχθρούς, στην προσπάθειά της να αποκτήσει ισχυρό αμυντικό σύστημα, μεταρρύθμισε και το διοικητικό της σύστημα, έθεσε τις βάσεις μιας ισχυρής γραφειοκρατίας, που ήλεγχε τις εσωτερικές υποθέσεις λεπτομερώς. Η ισχυρή αυτή γραφειοκρατία, το ισχυρό αμυντικό σύστημα και η πολυέξοδη αυτοκρατορική αυλή πίεσαν πολύ τα οικονομικά, με αποτέλεσμα να εφαρμοσθεί μια επαχθής οικονομική πολιτική.

[21] Vasiliev, A. A.: ως ανωτέρω, Τόμος Α΄, σελ. 435, 447.

Η πολιτική και η στρατιωτική εξουσία χωρίστηκαν. Οι μεγάλες επαρχίες[22], [23], [24] διαιρέθηκαν σε μικρότερα διοικητικά διαμερίσματα, το Ανατολικό με πέντε διοικήσεις και το Ιλλυρικό με δύο διοικήσεις και πλήθος υπαλλήλων[25].

---

[22] Κορδώσης, Μιχαήλ: Ιστορικογεωγραφικά Πρωτοβυζαντινών και εν γένει Παλαιοχριστιανικών Χρόνων, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, εκδόσεις Καραβία Νότη, Αθήνα, 1996, σελ. 183 και επόμενες.

[23] Cambridge Medieval History, IV: Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μτφρ. Ντουντού Σαούλ, τόμος Β' κεφάλαιο XX, τόμος Α', εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1977, σελ. 625-655.

[24] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 102.

[25] Οι υπάλληλοι που διοικούσαν ήταν οι εξείς: Ο **πραιφέκτος,** ανώτατος πολιτικός, ανώτατος δικαστής με εξουσία επί της αστυνομίας, αρμόδιος για την συγκέντρωση και την διάθεση της **αννώνα** (φόρου γαιοκτησίας), από τα έξοδα του οποίου εξοικονομούσαν τα χρήματα για τους μισθούς των υπαλλήλων, των στρατιωτικών, ως και της τροφής του στρατού. Οι **βικάριοι** ήταν διοικητές των διοικητικών διαμερισμάτων, είχαν άμεση επικοινωνία με τον αυτοκράτορα, υπήρχε δηλαδή σύστημα αμοιβαίου ελέγχου μεταξύ των αξιωματούχων, η δε διοικητική τους επιρροή ήταν ισχυρή. Οι **σκρινιάριοι,** οι υπάλληλοι του σκρίνιου, του αυτοκρατορικού γραφείου, αύξησαν την επιρροή τους στις πολιτικές υπηρεσίες από τον 5ο αιώνα, οι δε φορολογικοί υπάλληλοι κέρδιζαν διαρκώς έδαφος σε βάρος των υπαλλήλων της κεντρικής διοίκησης.

Η Κωνσταντινούπολη, βέβαια, ήταν πάντα η έδρα του αυτοκρατορικού συμβουλίου και η έδρα της κεντρικής διοίκησης, η οποία αποτελούνταν μόνο από τις δημόσιες υπηρεσίες και διεξάγονταν από τον Έπαρχο, με την βοήθεια πολλών αξιωματούχων, σημαντικότερος των οποίων ήταν ο **Μάγιστρος των οφφικίων,** που είχε την εποπτεία των αυτοκρατορικών γραφείων (σκρινίων) . Ο Έπαρχος όμως της Πόλης (Praefectus Urbis) επεκράτησε και κατείχε την ανώτερη θέση. Ο Φιλόθεος διακρίνει τους διοικητικούς αξιωματούχους σε **Κριτάς,** δικαστικούς υπαλλήλους και σε **Σεκρετικούς** ,οικονομικούς υπαλλήλους. Τον 6ο αιώνα υπήρχαν 7 θησαυροφυλάκια. Τους επόμενους αιώνες έγιναν και άλλες υποδιαιρέσεις και τη διαχείριση των οικονομικών την είχαν αναλάβει διάφορα γραφεία, με ανώτατο επόπτη τον **σακελλάριο.** Κατόπιν ο **Καιέστωρ του ιερού παλατιού** ήταν πρόεδρος του κρατικού συμβουλίου και υπουργός δικαιοσύνης. Ο **Κόμης των ιερών δωρεών** και ο **Κόμης των ιδιοκτησιών** ήταν υπουργοί των οικονομικών, είχαν την εποπτεία του κρατικού θησαυροφυλακίου, τις εισφορές από φόρους, τέλη, εμπόριο, βιομηχανία, δασμούς, μεταλλεία και νομισματοκοπεία. Επίσης διαχειρίζονταν τις μεγάλες ακίνητες κρατικές περιουσίες και το αυτοκρατορικό ταμείο. Οι **Παλατιανοί** ήταν κατώτεροι αξιωματούχοι των κεντρικών οικονομικών υπηρεσιών. **Ο Παρακοιμώμενος** είχε την διοίκηση της περιουσίας που προορίζονταν για την συντήρηση και διατήρηση της αυλής, ο **Σακελλάριος** ήταν ο διαχειριστής του αυτοκρατορικού ταμείου, της **Σακέλλης,** δηλαδή του κρατικού θησαυροφυλακίου.

Οι **Σεκρετικοί** ,που γραφεία τους ήταν τα σέκρετα, ήταν οικονομικοί υπάλληλοι με ανώτερους τους **Λογοθέτες.** Έτσι μετά τον Σακελλάριο ήταν οι τέσσερεις Λογοθέτες, Ο **Λογοθέτης του Γενικού** υπεύθυνος για την διαχείριση του έγγειου φόρου, ήταν ο κεντρικός εισπράκτορας των φόρων. Ο **Λογοθέτης του Στρατιωτικού** είχε την εποπτεία και την πληρωμή του στρατού, ο **Λογοθέτης του Ειδικού** ήλεγχε την προμήθεια εφοδίων για τον στρατό, ο **Λογοθέτης των Αγελών** επέβλεπε τον χώρο διαμονής των αλόγων, που χρειάζονταν για τις ανάγκες του στρατού. Ήταν διαχειριστής των αυτοκρατορικών κτημάτων. Μετά τους Λογοθέτες έρχονταν οι **Χαρτουλάριοι,** με ανεξάρτητο πρώτον από όλους τους άλλους τον **Χαρτουλάριο του Σακελλίου,** του κρατικού θησαυροφυλακίου. Αυτός ήταν υφιστάμενος του μεγάλου Σακελλάριου, που με την πάροδο των χρόνων είχε προαχθεί σε γενικό ελεγκτή όλων των Σέκρετων, όλων δηλαδή των οικονομικών υπηρεσιών .

Ο **Ορφανοτρόφος** είχε τον κρατικό οικονομικό έλεγχο της Εκκλησίας, κοινωνικών ιδρυμάτων, νοσοκομείων, πτωχοκομείων, ξενοδοχείων, ορφανοτροφείων. Τέλος ο **Μάγιστρος των Οφφικίων** ήταν ο υπουργός των οικονομικών και τελευταία ονομάστηκε **Μέγας Λογοθέτης.** Στο τέλος του 11ου και 12ου αιώνα ο Μέγας Λογοθέτης ήταν ο πρώτος γραμματέας του κράτους. Επί Κομνηνών , εποχή των Σταυροφοριών, ο σακελλάριος αντικαταστάθηκε με τον μεγάλο λογαριαστή. Υπήρχαν και οι ειδικές υπηρεσίες ,όπως εκείνη του **Σύγκελλου,** ανώτατου κληρικού, που είχε την υπηρεσία επικοινωνίας ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον Πατριάρχη. Οι ειδικές αυτές υπηρεσίες δεν είχαν σπουδαιότητα για την γενική διοίκηση.

Για να συντηρηθούν όλοι αυτοί οι υπάλληλοι και ο στρατός απαιτούνταν, όπως προαναφέρθηκε, πολλά χρήματα, τα οποία η κυβέρνηση εξασφάλιζε με τα έσοδα που είχε από το εμπόριο, την βιοτεχνία, τους τελωνειακούς δασμούς, τα μονοπώλια, την εξαγορά τίτλων και αξιωμάτων, με βασική πάντα πηγή εσόδων την βαριά φορολογία. Αυτό το σύστημα της φορολογίας, το καλά οργανωμένο, που εφοδίαζε συνεχώς τον αυτοκράτορα με ρευστό χρήμα και του έδινε έτσι την δυνατότητα να διατηρεί τους πολλούς περί αυτόν υπαλλήλους και τον μόνιμο στρατό του, τοποθετούσε τον αυτοκράτορα σε μια θέση ασύγκριτα ισχυρότερη από την θέση οποιουδήποτε άλλου δυτικού μονάρχη. Οι μεγάλοι όμως φόροι σήμαιναν ότι οι υπήκοοί του ήταν διαρκώς δυσαρεστημένοι και επίσης ότι βρέθηκαν σε θέση μειονεκτική, όταν εμφανίστηκαν εμπορικοί αντίπαλοι οι Βενετοί, κατά την εποχή των Σταυροφοριών. Οι Βυζαντινοί δεν είχαν διαθέσιμα κεφάλαια για νέες επιχειρήσεις και όταν επί Κομνηνών όλο το οικονομικό σύστημα κατέρρευσε το βάρος έγινε αβάσταχτο. Σχεδόν φαίνονταν προτιμότερη η κυριαρχία των Σελτζούκων, παρά η των Νορμανδών.

Ο διοικητικός μηχανισμός του Βυζαντίου ήταν πολυέξοδος και δυσκίνητος, ήταν όμως αρκετά ελαστικός όσον καιρό τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας εξακολουθούσαν να είναι σε καλή κατάσταση, οπότε ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικός. Έπρεπε να είναι ευρύς, γιατί θεωρούσαν ότι κάθε λεπτομέρεια της ζωής της Αυτοκρατορίας ήταν υπόθεση του κράτους. Η ιδέα του laissez-faire ήταν αδιανόητη. Στην εκπαίδευση, στη θρησκεία, σε κάθε τι το σχετικό με το εμπόριο και τα οικονομικά το κράτος ασκούσε τον έλεγχό του. Μια τέτοια άγρυπνη προσοχή και ένας τέτοιος παρεμβατισμός, που αφορούσε τα πάντα, δημιούργησε πλήρη απασχόληση για τους υπαλλήλους. Αυτός ο πατερναλισμός έβρισκε πεδίο δράσης και στην επίβλεψη που ασκούσε η κυβέρνηση ακόμη και στην θρησκεία.

Τα ιδεώδη της Βυζαντινής διοίκησης θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε ***σοσιαλιστικά***. Η διοίκηση έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στους πλούσιους – δυνατούς και τους φτωχούς – πένητες. Προσπαθούσε να περιορίσει τους

Ο **Λογοθέτης του Δρόμου** ήταν ο γενικός διευθυντής του ταχυδρομείου, δεν ανήκε όμως στην οικονομική διοίκηση και ας συγκαταλέγονταν μεταξύ των σεκρετικών, των οικονομικών υπαλλήλων.

αυτοκράτορες σε καθήκοντα μόνο στρατιωτικά, διατηρώντας τις πολιτικές υπηρεσίες δημοκρατικές και ελεύθερες. Από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες ελάχιστοι μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν επιτυχώς στην διακυβέρνηση της χώρας. Ο Μιχαήλ Ψελλός[26] αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ συνειδητοποιώντας την ποικιλία των ευθυνών της διοίκησης και αντιλαμβανόμενος πως δεν ήταν καθόλου εύκολο πράγμα η διακυβέρνηση ενός τόσο μεγάλου κράτους, εφήρμοσε σκληρή τακτική διαβίωσης πρώτα στον εαυτό του και κατόπιν στους υπηκόους του, απασχολούμενος με όλα τα προβλήματα του κράτους και ιδιαίτερα των συνόρων, αποφασισμένος να απαλλάξει την Αυτοκρατορία από την απειλή των βαρβάρων που πίεζαν τα ανατολικά και τα δυτικά σύνορά της. Κατά την περίοδο που καλύπτει την βασιλεία των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας, δηλαδή από τα μέσα του 9ου έως τα μέσα του 11ου αιώνα, το Βυζάντιο ακολουθεί μια επεκτατική πολιτική, την οποία ολοκληρώνει χάρη στα μέσα, σε ανθρώπους και χρήμα, που του προμηθεύει η ανακτημένη Ανατολή. Έτσι αυτή την εποχή το Βυζάντιο βρίσκεται στο απόγειο της δόξας του, και είναι μια μεγάλη παγκόσμια δύναμη.

Η χαλαρή και δημαγωγική πολιτική του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη είχε οδηγήσει την Αυτοκρατορία σε ναυάγιο, ενώ η χρεοκοπία των δημόσιων οικονομικών προστέθηκε στην καταστροφή των στρατιών της. Επί Αλεξίου Κομνηνού, που τον διαδέχθηκε, οι Νορμανδοί της Ιταλίας, με αρχηγό τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, που είχε βλέψεις στον Βυζαντινό θρόνο, είχαν αποβιβαστεί στις Αλβανικές ακτές και προχωρούσαν στο εσωτερικό της χώρας. Οι Τούρκοι είχαν φθάσει στις ακτές του Βοσπόρου, ενώ οι Πατζινάγκοι εμφανίστηκαν μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινούπολης. Στα άλλα Βυζαντινά σύνορα, στη Δύση και στο Βορρά, εμφανίστηκαν άλλοι εχθροί και παρουσιάστηκε έλλειψη αφοσίωσης προς την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης.

Οι επιτυχίες των Νορμανδών μπορεί να εξηγηθούν μόνο αν δεχθούμε ότι οι εισβολείς βρήκαν στους πληθυσμούς των περιοχών μια ευμενή ουδετερότητα, αν όχι μια ενεργό συνεργασία. Σε αυτή τη στάση των επαρχιών πρέπει να προστεθεί

[26] Ψελλός, Μιχαήλ: Χρονογραφία, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 1993, σελ. 78.

και η αντίδραση των αγροτικών και απόκληρων πληθυσμών εναντίον της πολιτικής της Κωνσταντινούπολης. Θα δούμε το αποτέλεσμα της επεκτατικής και ιμπεριαλιστικής πολιτικής του Βυζαντίου τον 11ο αιώνα, που αξίωσε από τις εργαζόμενες μάζες σημαντικές θυσίες, για να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, χωρίς ωστόσο να επωφεληθούν οι επαρχιακοί πληθυσμοί από τις επιτυχίες του. Είχε επιβληθεί σε αυτούς, από μια ανελέητη διοίκηση, ένα βαρύ και αυστηρό φορολογικό σύστημα, το οποίο πλούτισε μεν τα ταμεία της κυβέρνησης, γέμισε όμως δυσαρέσκεια τους κατοίκους[27].

Ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης εξασθένισε εξ αιτίας της αδύναμης διοίκησής της, διότι ήταν ανίκανη να κυβερνήσει αποτελεσματικά τις επαρχίες, που ωθήθηκαν στην απομάκρυνσή τους από την κεντρική διοίκηση. Έτσι οι επαρχίες επειδή είχαν αφεθεί στην τύχη τους από την διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, με κίνδυνο απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς, διότι η άμυνά τους ήταν ελλιπής, προσπαθούσαν να βρουν μόνες τους λύσεις, για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν. Την διακυβέρνηση σημαντικών περιοχών, που είχαν παραμεληθεί από την κεντρική διοίκηση, τελείως, κατά το τέλος του 12ου αιώνα και είχαν πληγεί φοβερά από τους Σταυροφόρους, ανέλαβαν τοπικοί ηγέτες[28].

---

[27]Ahrweiler, Hélène: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Δρακοπούλου Τούλας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 1992, σελ. 80 .

[28] Ο Βασίλειος Β΄ είχε συντρίψει την ισχυρή στρατιωτική αριστοκρατία των επαρχιών, είχε δώσει το προβάδισμα στην πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, με αποτέλεσμα την πολιτιστική της άνθηση και την κατάπτωση της στρατιωτικής δύναμης της Αυτοκρατορίας. Οι μετά τον Βασίλειο Β΄ Μακεδόνες αυτοκράτορες δεν αναδείχθηκαν ικανοί στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας *[Βλ. **Ostrogorsky Georg**: ως ανωτέρω, Τόμος Β΄, σελ.**205, 206**]*. Μετά από αυτόν το εσωτερικό εγκαταλείφθηκε στις δυνάμεις της αποσύνθεσης, παρατηρήθηκε μια εσωτερική αδράνεια και επακολούθησε η κατάρρευση του συστήματος. Διαλύθηκαν τα αγροτικά και τα στρατιωτικά κτήματα και επήλθε η κατάρρευση της αμυντικής δύναμης και της εσωτερικής ευρωστίας του Βυζαντίου.

Ο αδελφός και διάδοχος του Βασιλείου Β΄, Κωνσταντίνος Η΄, δεν είχε τα προσόντα του αδελφού του, ανέθεσε τις κρατικές υπηρεσίες σε λογιότατους ανθρώπους και ο ίδιος περιορίστηκε σε εύκολες διοικητικές αρμοδιότητες. Οι κόρες του Ζωή και Θεοδώρα που τον διαδέχθηκαν, ούτε από διοίκηση ήξεραν, ούτε σταθερές απόψεις είχαν για τις κρατικές υποθέσεις, σκορπούσαν μόνο αφειδώς τον πλούτο του δημόσιου ταμείου. Η λεηλασία των πάντων στάθηκε η κυριότερη αιτία πλήρους χρεοκοπίας. Ο σύζυγος της Ζωής, Ρωμανός Γ΄ ο Αργυρός, κατήργησε ακόμη και την αύξηση της φορολογίας, που είχε επιβληθεί από τον Βασίλειο Β΄ στους δυνατούς, για τις ερημωμένες αγροτικές εκτάσεις, το **αλληλέγγυον**, που ήταν το βασικότερο στοιχείο του Βυζαντινού φορολογικού συστήματος. Ο διάδοχός των δύο αυτοκρατήρων, Ζωής και Θεοδώρας, Κωνσταντίνος 9ος ο Μονομάχος δεν είχε καταλάβει καλά τι σημαίνει βασιλική εξουσία, ούτε ότι χρειάζεται εγρήγορση για την καλή διοίκηση των πραγμάτων, έμοιαζε σαν να είχε αναλάβει την βασιλεία μόνο για να απολαμβάνει τα αγαθά της και χωρίς διάθεση να εκτελεί κανένα από τα καθήκοντά της. Τη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων την είχε αναθέσει σε άλλους, κρατώντας για τον εαυτό του ένα ελάχιστο μόνο μέρος.

Περίοδος Σταυροφοριών

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος[29] αναφέρει ότι ο Αλέξιος Κομνηνός όταν προσπάθησε να καλυτερεύσει τα δημόσια πράγματα συνάντησε μεγάλες δυσκολίες[30].

Την εποχή αυτή η παντοδυναμία και η απανταχού παρουσία της αυτοκρατορικής γραφειοκρατικής μηχανής περιορίζεται ακόμη περισσότερο. Ο διοικητικός μηχανισμός έχασε ακόμη περισσότερο τον αυστηρό γραφειοκρατικό του χαρακτήρα. Η κεντρική κυβέρνηση εκχωρεί ακόμη και τη συλλογή των φόρων και εκμισθώνει τις εισφορές ορισμένων περιοχών, εξασφαλίζοντας έτσι κάποια σταθερότητα στα έσοδά της. Μαζί με την εφαρμογή του μέτρου της εκμίσθωσης των φόρων εφαρμόσθηκε και η εξαγορά των αξιωμάτων, η οποία επεξετάθη και στην κεντρική υπηρεσία διαχείρισης των οικονομικών. Οι πολίτες όμως που αποκτούσαν αυτά τα ***ωνητά*** αξιώματα και γίνονταν κρατικοί υπάλληλοι πλήθαιναν όλο και περισσότερο και είχαν υπερβολικές απαιτήσεις, διότι αυτοί πλέον αποτελούσαν την άρχουσα τάξη. Οι γύρω από τον αυτοκράτορα ξόδευαν υπερβολικά ποσά, το κράτος πτώχευε και κατέρρευσε σε μια χρονική περίοδο μεγάλων εξωτερικών κινδύνων.

Οι Νορμανδοί ήταν ένας από τους εξωτερικούς εχθρούς που εμφανίσθηκαν εκείνη την εποχή, βρήκαν εξασθενημένη εσωτερικά την Αυτοκρατορία, με την αμυντική της δύναμη να έχει καταρρεύσει, ειδικά μετά την ήττα στο Μαντζικέρτ το 1071 από τους Τούρκους του Άρπ Αρσλάν και την υποδούλωση της Ιταλικής πόλης Μπάρι από τον αρχηγό των Νορμανδών Ροβέρτο Γυισκάρδο. Το άλλοτε ισχυρό διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα, μετά την γενική κατάρρευση του

---

[29] Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, βιβλίο 12, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα, 1971, σελ. 50.

[30] Κατά την Άννα Κομνηνή την περίοδο των Σταυροφοριών το κράτος είχε περιέλθει σε αθλιότητα και τα βασιλικά ταμεία δεν είχαν κανένα άξιο λόγου περίσσευμα. Ο Αλέξιος Κομνηνός όμως είχε από πολύ ενωρίς δείξει πολλή στρατηγική και πολιτική δεξιότητα, που θα μπορούσε κανείς να ελπίσει σπουδαία βελτίωση των πραγμάτων από αυτόν. Εσωτερικός αντίπαλος δεν υπήρχε, από τις Ευρωπαϊκές επαρχίες μπορούσε να συγκροτήσει αξιόμαχο στρατό, οι χρηματικοί πόροι των επαρχιών ήταν άφθονοι, πλουσιοπάροχοι και η Κωνσταντινούπολη ήταν το εμπορείο της οικουμένης. Αν είχε τον χρόνο να τακτοποιήσει όπως έπρεπε τη διοίκηση, θα μπορούσε και τους Τούρκους να εκδιώξει από την Μικρά Ασία και να ανακτήσει τα επί της Μακεδονικής Δυναστείας σύνορα του κράτους και τον νέο και φοβερότερο εχθρό τους Νορμανδούς θα ήταν έτοιμος να αντιμετωπίσει, καθώς και τους Σταυροφόρους.

Βυζαντινού συστήματος των στρατιωτών – γεωργών χάθηκε και μαζί του και η ίδια η Μικρά Ασία. Από τον θάνατο του Βασιλείου του Β΄ μέχρι την άνοδο στον θρόνο του Αλεξίου Κομνηνού είχε καταρρεύσει η Βυζαντινή κυριαρχία στην Ασία, στο εξωτερικό εχθροί πολλοί απειλούσαν την Αυτοκρατορία, στο δε εσωτερικό παρατηρήθηκε παράλυση της κεντρικής εξουσίας, σοβαρή οικονομική κρίση, ***υποτίμηση του νομίσματος***, πληθωρισμός, διάλυση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος της μέσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επίσης η ναυτική της αίγλη είχε χαθεί και είχε αντικατασταθεί από την ισχύ των Ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών.

Ο Ιωάννης Κομνηνός, που διαδέχτηκε τον Αλέξιο Κομνηνό, άνδρας ικανός, με φρόνηση μάλλον παρά με τόλμη, γνώριζε ότι απαιτούνται πολλά χρήματα για να συντηρηθεί ο στρατός, γιαυτό ένα μεγάλο ποσό το συγκέντρωνε από τα διόδια[31].

Κατά την διάρκεια της δυναστείας των Κομνηνών το ***ωνητόν των θέσεων***, δηλαδή η αγορά των θέσεων και των αξιωμάτων, ήταν μια συνηθισμένη κατάσταση για το Βυζαντινό κράτος, κυρίως σε περιόδους οικονομικών δυσχερειών (πόλεμοι, λιμοί)[32].

Παντού στο Βυζάντιο παρατηρείται αυξημένη υπαλληλία και ισχυρή γραφειοκρατία, όπως έχει προαναφερθεί. Ίσως η γραφειοκρατία αυτή να αποτελεί φραγμό κατά της αναρχίας και διατήρηση της διοίκησης του Βυζαντινού κράτους,

---

[31] Πρώτα απέκλεισε όλους τους δρόμους που οδηγούσαν στην Πόλη, τοποθετώντας στον καθένα ισχυρή φρουρά, που δεν επέτρεπε σε κανέναν να μπει ή να βγει χωρίς τη δική του γνώση και συγκατάθεση. Την είσοδο ή την έξοδο στην Πόλη την επιβάρυνε οικονομικά (διόδια). Την είσπραξη των δημοσίων φόρων έκανε όχι άτακτα και συγκεχυμένα, αλλά οργανώνοντας αρχεία, διορίζοντας σχολαστικούς εισπράκτορες και απογράφοντας τα πάντα, ώστε να έχει υπολογισμένες επακριβώς τις εισπράξεις. Ο Ισαάκιος Κομνηνός άνθρωπος δραστήριος σε ότι αναλάμβανε, έγινε κύριος των πάντων από την πρώτη στιγμή, πήρε στα χέρια του την διοίκηση της Αυτοκρατορίας και επιδόθηκε αμέσως στη διευθέτηση των στρατιωτικών και πολιτικών υποθέσεων.

[32] Ενωρίτερα, επί Λέοντος του Σοφού καθιερώθηκε α΄) η πώληση αξιωμάτων που απέφεραν μισθό, β΄) η πώληση αξιωμάτων που απέφεραν έστω και μικρό μισθό, συμβολικό, γ΄) καταβολή πρόσθετου ποσού παρά του αγοραστή του τίτλου. Η πώληση αυτή των αξιωμάτων ήταν μια μορφή δημόσιου δανείου, για την αντιμετώπιση τρεχουσών συνήθως πληρωμών (διοικητικών, διπλωματικών, δικαιοσύνης, παιδείας, Εκκλησίας, στρατού). Οι ωνητοί τίτλοι τους οποίους εξαγόραζαν αθρόα οι ματαιόδοξοι άνθρωποι, ήταν αρκετά ακριβοί, είχαν δε αποβεί μια πλουτοπαραγωγική πηγή για το κράτος. Όπως αναφέρει ο Ι. Καραγιαννόπουλος *[Βλ. **Καραγιαννόπουλος Ιωάννης: Το Βυζαντινό Κράτος Α΄. Κρατική Οργάνωση, Κοινωνική Δομή, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1988, σελ. 61]*** έτσι εξηγείται ο πληθωρισμός, η διαρκής εναλλαγή των τίτλων και το γεγονός ότι σε επαρχιακά κτηματολόγια, όπως π.χ. της μικρής πόλης των Θηβών, όλοι σχεδόν οι αναφερόμενοι έφεραν τιμητικούς τίτλους.

ώστε να αντεπεξέρχεται στις κρίσεις, τους κινδύνους και τις απειλές. Επί αιώνες ολόκληρους η πραγματική διοίκηση του κράτους βρίσκονταν στα χέρια της ανώτατης γραφειοκρατίας. Για τους καταβαλλόμενους μισθούς όλης αυτής της πολυπληθούς υπαλληλίας και την μισθολογική διάρθρωση γενικά της βυζαντινής διοίκησης δεν γνωρίζουμε πολλά. Γνωστό είναι πως εκτός από τους μισθούς προσφέρονταν και σιτηρέσιο, το οποίο προστιθέμενο στο μισθό βελτίωνε την θέση των υπαλλήλων. Σε αυτές τις αμοιβές πρέπει να προστεθούν και οι διανομές, τακτικές, ετήσιες επί ευκαιρία ευτυχών γεγονότων, όπως και αυθαίρετες , που επιβάρυναν τον βυζαντινό προϋπολογισμό. Κυρίως επί της δυναστείας των Αγγέλων αναφέρονται δυνατότατες σπατάλες, οι οποίες σκοπό είχαν να διατηρήσουν τον ***Ισαάκιο Άγγελο*** στην εξουσία ως αυτοκράτορα, αν και ακατάλληλο, ανίκανο και γέροντα. Τον συνοδεύει η χειρότερη φήμη ως αυτοκράτορα και η Ιστορία τον κατατάσσει ως κυρίως υπεύθυνο για την άλωση του 1204 από τους Σταυροφόρους, εξ αιτίας ανυπαρξίας πολεμικού ναυτικού, ανυπαρξίας δημόσιου χρήματος, τυπικά υπάρχοντος στρατού.

Όλα αυτά τα συμβάντα την εποχή των Σταυροφοριών έφεραν ολέθρια αποτελέσματα. Ο Αλέξιος Κομνηνός, όπως αναφέρθηκε, επέδειξε πολιτική ευστροφία, αλλά μόνο προσωρινά αποτελέσματα έφερε, ***διότι ούτε οικονομικούς πόρους διέθετε***, ούτε στρατό ικανό παρά μόνο μισθοφόρους, για την πληρωμή των οποίων υποχρεώθηκε να εκποιήσει τα ιερά σκεύη των εκκλησιών. Η Αυτοκρατορία ανίσχυρη στη θάλασσα περισσότερο από την ξηρά, υποχώρησε μπροστά στη συμπαράσταση της ισχυρής ναυτικής δύναμης της Βενετίας. Στους Βενετούς παραχωρήθηκαν εδάφη μέσα στην Κωνσταντινούπολη, δόθηκαν προνόμια και οι Βενετοί αφέθηκαν ελεύθεροι πλέον σε εμπόριο κάθε είδους εμπορευμάτων, χωρίς υποχρέωση να καταβάλλουν οποιονδήποτε φόρο, με αποτέλεσμα να κλονίσουν το εμπορικό σύστημα του Βυζαντινού κράτους. Όλη αυτή η ολέθρια κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν η βυζαντινή Αυτοκρατορία, δεν έφερε κανένα εμπόδιο στους Σταυροφόρους, που επέτυχαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204.

Κατά την περίοδο, λοιπόν, των Σταυροφοριών (ως Σταυροφορική περίοδος νοείται η χρονική περίοδος από την πρώτη Σταυροφορία 1096 μέχρι την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204), διάφορα διοικητικά και νομοθετικά μέτρα ασκούσαν μια τακτική προσέλευση αλλοδαπών[33]. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180) πρωτοστάτησε φαίνεται, λόγω φιλικών αισθημάτων προς τους ξένους, στην πολιτική αυτή. Μεταξύ των μέτρων τα οποία βοήθησαν στην προσέλευση των αλλοδαπών υπηκόων αναφέρονται : α΄) ο σεβασμός προς τις ξένες θρησκείες και δόγματα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι υπήρχε απόλυτη ελευθερία στις ιεροτελεστίες των Λατίνων, στην ανοικοδόμηση με δαπάνες του κράτους αλλοδαπού ναού στην πρωτεύουσα (τζαμί). β΄) Η εντονότερη οικονομική υποστήριξη προς τους αλλοδαπούς, δια της παροχής πάσης φύσης οικονομικών προνομίων και ατελειών, ειδικότερα προς τις ναυτικές πόλεις της Ιταλίας και γ΄) τα νομοθετήματα υπέρ του εμπορίου, της ναυτιλίας και της μεταποίησης. Στους ανωτέρω συνεπώς λόγους αποδίδεται και η παρουσία περίπου 60.000 Ιταλών και άλλων 60.000 αλλοδαπών πριν από την άλωση του 1204, οι οποίοι κατά τον Αλέξανδρο Πασπάτη ***«κατέστησαν οι κυριώτεροι εργάται της καταστροφής του κράτους»***[34].

Έτσι την εποχή των Σταυροφοριών, [35], [36], [37] πολλοί ξένοι έμποροι είχαν εισρεύσει στην Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη και εμπορεύονταν μόνο σε αυτές τις δύο πόλεις, για να βρίσκονται υπό την επίβλεψη του Έπαρχου. Οι Έλληνες όμως έμποροι μπορούσαν να έχουν εμπορικές συναλλαγές σε όλες τις πόλεις και χώρες χωρίς κανέναν περιορισμό. Σταδιακά, λοιπόν, μέσα από τις υπηρεσίες που παρείχε το κράτος, μια ισχυρή τάξη των αξιωματούχων της επαρχίας κατάφερε να αυξήσει την οικονομική, κοινωνική και στρατιωτική της

---

[33] Σπέντζας, Π. Σάββας: ως ανωτέρω, σελ. 158, 159.

[34] Πασπάτης, Αλέξανδρος: Βυζαντιναί Μελέται, Τοπογραφικαί και Ιστορικαί, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 208, εκδ. Αντωνίου Κορομηλά, Κωνσταντινούπολη, 1877, ανατύπ. Διονύσης και Νότης Καραβιάς, Αθήνα, MCMLXXXVI, σελ. 127 κ.επ.

[35] Grousset, Rénè: Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerousalem, Τόμος Γ΄, Paris, 1934-36, μτφρ. Πάγκαλος Ανδρέας, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1988, σελ.51, 148.

[36] Setton, Kenneth M.: A History of the Crusades. I. First Hundred Years, publications M.W.Baldwin, Philadelpria, 1955. II. The Later Crusades 1189-1311, Publ. R. I. Wolff and H.W.Hazard, Philadelphia, 1962.

[37] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 58-62.

δύναμη σε σημείο ώστε να αποτελεί μια φυγόκεντρο δύναμη, που απειλούσε την εδαφική και διοικητική ενότητα της Αυτοκρατορίας. Το κέντρο βάρους είχε μετατοπισθεί από τα παραδοσιακά αστικά κέντρα της Δυτικής Μικράς Ασίας στην τραχιά ενδοχώρα της χερσονήσου. Για την αριστοκρατία η άλλη πηγή πλουτισμού ήταν η συμμετοχή στον μηχανισμό της κεντρικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη. Στην ιστοριογραφία η πορεία του Βυζαντίου εξετάζεται συνήθως μέσα από το πρίσμα της αντιπαράθεσης αυτών των δύο αντιμαχόμενων ομάδων της αριστοκρατίας, διοικητικών και στρατιωτικών, για τον έλεγχο του κράτους.

Ο 11ος, λοιπόν αιώνας χαρακτηρίστηκε ως κρίσιμη εποχή[38] τα δε κύρια γεγονότα που βοήθησαν για αυτόν τον χαρακτηρισμό ήταν οι μεταβολές στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα μετά από εσωτερικές συγκρούσεις. Τον 11ο αιώνα συμβαίνουν μεταβολές στον δημόσιο και κοινωνικό βίο του Βυζαντίου και παρατηρούνται οι πρώτες ρωγμές στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με γενικότερες κοινωνικές αναδιαρθρώσεις, που συντελούνται τον 11ο αιώνα. Οι εξελίξεις της οικονομίας, ο ανταγωνισμός των μερών του πολιτικού σώματος, η αγροτική και αστική πολιτική, το σύστημα της διοίκησης και της στρατιωτικής οργάνωσης, η αναγέννηση των πόλεων όλα αυτά οδήγησαν την κοινωνία στην διαφοροποίηση. Είχε αρχίσει η πορεία προς την κατάρρευση. Ο Μανουήλ Κομνηνός, ο τελευταίος των μεγάλων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών, αποκατέστησε για λίγο την αίγλη της Αυτοκρατορίας.

Η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επήλθε με πολλούς τρόπους και για πολλούς λόγους. Οι βυζαντινοί πλοιοκτήτες, έμποροι και βιομήχανοι, πιθανόν προσκολλημένοι παθητικά σε πεπαλαιωμένες μεθόδους εργασίας, δεν μπόρεσαν να συναγωνιστούν τους νεώτερους Ιταλούς ανταγωνιστές τους. Από την άλλη πλευρά η βυζαντινή οικονομική οργάνωση ήταν κρατική και κατά συνέπεια γραφειοκρατική και οι γραφειοκρατίες καταλαμβάνονται ακόμη πιο γρήγορα από την παρακμή, από ότι οι κοινότητες. Η ανεπαρκής και αδύναμη εξουσία της

[38] Ζακυθηνός, Διονύσιος: Βυζαντινή Ιστορία, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1989, σελ. 476.

Κωνσταντινούπολης υποχώρησε από περιοχές ζωτικής σημασίας για την Αυτοκρατορία. Παρατηρήθηκε χαλάρωση των δεσμών των περιοχών αυτών με την Κωνσταντινούπολη, της οποίας η διοίκηση αδυνατούσε να ασχοληθεί με τα προβλήματα των επαρχιακών πληθυσμών. Η πολυτελής και διεφθαρμένη ζωή των ανακτόρων και του λαού της Κωνσταντινούπολης, που έπαιξε τον ρόλο της κατά την άλωση της Δ΄ Σταυροφορίας, έγινε η αιτία για δρυμείς κατηγορίες αγνωμοσύνης και αδιαφορίας από τους επαρχιακούς πληθυσμούς προς τον λαό της πρωτεύουσας. Από τον 11° αιώνα η βυζαντινή διοίκηση δεν ήταν πλέον ικανή να προστατεύσει τους μικροϊδιοκτήτες γης[39].

Έτσι επήλθε ρήξη στο εσωτερικό του βυζαντινού κόσμου, που δοκίμαζε την απειλή πολλών εξωτερικών εχθρών, των Βουλγάρων που ανασύστησαν το δεύτερο βουλγαρικό κράτος, των Νορμανδών που μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1185 απείλησαν και την ίδια την Κωνσταντινούπολη, των Σταυροφόρων που κατέλαβαν εδάφη ζωτικής σημασίας για την Αυτοκρατορία. Στο διάστημα των χρόνων που διήρκεσαν οι Σταυροφορίες, μέχρι την άλωση του 1204, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία γνώρισε την διάβρωση και την κατάπτωση. Αυτό είχε αντίκτυπο στις επαρχίες, που η μια μετά την άλλη προσπαθούσαν να απομακρυνθούν από την Κωνσταντινούπολη, που παρέμενε απομονωμένη και αδιάφορη, με μοναδικό μέλημά της την εκμετάλλευση των επαρχιών, που ο μόνος σύνδεσμός τους με την πρωτεύουσα ήταν η παρουσία των ανελέητων φορολογικών υπαλλήλων. Η εξουσία, η διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, είχε γίνει για τους πληθυσμούς των επαρχιών την εποχή των Σταυροφοριών ένας θεσμός αδικίας και διαφθοράς[40]. Κράτος ξένων ή ντόπιων μισθοφόρων στην υπηρεσία εκείνου που πρόσφερε περισσότερα, στο έλεος των ξένων εμπορικών αποικιών. Κράτος αιχμάλωτο μιας κάστας νεόπλουτων, που μοιράζονται μεταξύ τους ευεργετήματα και προνόμια, παρά τη δυστυχία που βασιλεύει παράλληλα με την ανασφάλεια στις επαρχίες. Λεία τέλος των εσωτερικών αγώνων που συγκλονίζουν καθόλου τις συνειδήσεις των κυβερνητών και των διανοουμένων, το βυζαντινό κράτος στην αυγή του δεκάτου τρίτου αιώνα βάδιζε αδυσώπητα προς το χαμό και το διαμελισμό του,

[39] Ostrogorsky, Georg: ως ανωτέρω, Τόμος Β΄, σελ. 230 - 241, Τόμος Γ΄, σελ. 34, 35.

[40] Hélène, Ahrweiler: ως ανωτέρω, σελ. 108-109.

ανεξάρτητα από όποια ενέργεια έκανε εναντίον του ο εξωτερικός εχθρός και στη συγκεκριμένη περίπτωση οι Σταυροφόροι της τέταρτης σταυροφορίας και οι σύμμαχοί τους. Έτσι οι επαρχιακοί πληθυσμοί στρέφονταν προς τους εξωτερικούς εχθρούς, των οποίων η συμπεριφορά ήταν πιο ήπια και υποφερτή, από εκείνη των υπαλλήλων της Κωνσταντινούπολης.

Μπορεί κανείς επίσης να υποθέσει ότι με την αδιάκοπη παρέμβαση των υπαλλήλων της διοίκησης, οι οποίοι καθώς ο χρόνος περνούσε χειροτέρευαν, το κράτος προξένησε περισσότερο κακό παρά καλό στο εμπόριο και την βιομηχανία. Το κεντρικό αυτό διοικητικό σύστημα δεν άλλαξε καθόλου ως την στιγμή που το σταμάτησε βάναυσα, το 1204, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, που κατέστρεψε όλον τον κρατικό μηχανισμό. Όλη αυτή η οικτρή κατάσταση που επικρατούσε στο Βυζάντιο, χωρίς να έχει γίνει αντιληπτή από τους κυβερνώντες αυτό, ήταν αιτία ώστε την αρχή του 13^{ου} αιώνα να βρεθεί ότι οδήγησε στην καταστροφή, που επέφερε την άλωση του 1204 και τον διαμελισμό του.

Άρα η παρακμή του Βυζαντινού κράτους είχε αιτία την διαφθορά των ηθών της διοίκησης, που εμπόδιζε τον σωστό μηχανισμό της, παρότι ασκούσαν αυτή τη διοίκηση στελέχη έμπειρα και αξιόλογα. Επίσης η παρακμή είχε αιτία την έλλειψη αφοσίωσης των επαρχιακών πληθυσμών απέναντι στην αδιάφορη προς αυτούς διοίκηση της πρωτεύουσας και την απληστία και αρπακτικότητα των φοροεισπρακτόρων. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ήταν μια συνέπεια αναπόφευκτη της κατάστασης που επικρατούσε πριν στο Βυζαντινό κράτος, που ο μηχανισμός του ήταν σοβαρά και σχεδόν αθεράπευτα άρρωστος. Νεότεροι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η πτώση του 1204 ήταν γεγονός σωτήριο, για να επέλθει κάποια εξυγίανση αργότερα.

Η αντιβυζαντινή πολιτική των Νορμανδών είναι σημαντικός σταθμός στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης. Οι Νορμανδικές επιθέσεις πλήγωσαν τους χριστιανούς της Ανατολής, διότι τις θεώρησαν σαν προδοσία και πόλεμο αδελφοκτόνο. Η νορμανδική επίθεση στην αρχή φάνηκε σαν συνέπεια του σχίσματος και σαν προοίμιο των Σταυροφοριών, που ήταν η πιο φοβερή μορφή

της δυτικής επίθεσης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδέα και το φαινόμενο των Σταυροφοριών ήταν ακατανόητα για τους βυζαντινούς, τα δε καταστροφικά τους αποτελέσματα αδικαιολόγητα. Έτσι η Σταυροφορία, αν και εμφανίζονταν σαν ιερός πόλεμος, για τους βυζαντινούς ήταν ανοσιούργημα, αφού μεταξύ των Σταυροφόρων πολεμούσαν και ιερείς, ενώ η Εκκλησία καταδίκαζε αυστηρά το να φέρουν όπλα οι ιερείς[41].

Μετά την άλωση από τους Σταυροφόρους το 1204 η βυζαντινή πολιτική κυριαρχική εξουσία και η βυζαντινή πολιτισμική κυριαρχία δεν είχαν τελείως ακριβή σύνορα. Υπήρχαν περιοχές που αναγνώριζαν την βυζαντινή κυριαρχία, αλλά βρίσκονταν έξω από το βυζαντινό διοικητικό σύστημα, πλήρωναν φόρο στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά δεν αναγνώριζαν την επικυριαρχία της. Πολλές Ιταλικές πόλεις-κράτη, όπως η Βενετία, η Νεάπολη και η Αμάλφη αρχικά ήταν μέρη που αποτελούσαν την Αυτοκρατορία, με πλήρη υποτέλεια στην βυζαντινή επιρροή και μόνο βαθμιαία ανέπτυξαν μια ανεξάρτητη πολιτική οντότητα και δικό τους τρόπο ζωής, όταν κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών τους παραχωρήθηκαν εμπορικά προνόμια.

Πιο τραγικό από την λεηλασία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν τα μέτρα που πήραν οι Δυτικοί για το μοίρασμα των κατακτηθέντων εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των νικητών. Έτσι δημιουργήθηκε η Λατινική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου, χωρίς την ίδια όμως επιτυχία στην Μικρά Ασία, όπου κατέφυγαν πολλοί από τους εξόριστους και δημιούργησαν την Αυτοκρατορία της Νικαίας, την πιο σημαντική εστία αντίστασης, με σκοπό την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας[42].

Κατά τον Νικήτα Χωνιάτη μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 και τη φοβερή λεηλασία που επακολούθησε, οι επαρχιακοί πληθυσμοί χαίρονταν για την καταστροφή που χτύπησε την πρωτεύουσά τους και τους κατοίκους της και πίστευαν πως είχε

[41] Hélène, Ahrweiler: ως ανωτέρω, σελ. 91.

[42] Hélène, Ahrweiler: ως ανωτέρω, σελ. 122.

αποδοθεί δικαιοσύνη, διότι επακολούθησε πλέον νομική ισότητα, όλοι φτωχοί, ***ισοπολιτεία***[43]. Η συμπεριφορά αυτή ήταν φυσική συνέπεια της αδιαφορίας που από πολύ καιρό είχε δείξει η πρωτεύουσα προς τους κατοίκους των επαρχιών και τους φτωχούς. Ενωρίτερα, πριν την άλωση του 1204, ολόκληροι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας εγκατέλειπαν τις βυζαντινές πόλεις, για να εγκατασταθούν σε περιοχές που διοικούσαν οι Τούρκοι, διότι οι Τούρκοι έδειχναν πολύ καλύτερη συμπεριφορά προς τους Χριστιανούς από ότι η διοίκηση της Κωνσταντινούπολης. Δηλαδή, υπήρχε ρήξη εθνικής ενότητας, με όλα τα επακόλουθα της γενικής καταστροφής και καταφυγή των επαρχιακών πληθυσμών προς αυτούς που πριν ονομάζονταν εχθροί και βάρβαροι. Η μνησικακία και η πίκρα ήταν τα αισθήματα των επαρχιωτών απέναντι στην αδιαφορία της πρωτεύουσας, που στο τέλος του 12ου και αρχή του 13ου αιώνα ήταν μια πόλη καταδικασμένη στην αφάνεια. Έτσι η καταστροφή του 1204 ήταν μια συνέπεια της στάσης των πληθυσμών αυτών. Υπήρχαν εθνικές διαφωνίες, διαφορές κοινωνικής κατάστασης και κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις, που έγιναν φανερές με τα γεγονότα του 1204. Οι Σταυροφόροι της Δ΄ Σταυροφορίας την κυρίευσαν οδηγούμενοι από τους Ενετούς εμπόρους, με παροικία μέσα στην Κωνσταντινούπολη, που ήταν πιο ικανοί να γνωρίζουν και να εκτιμήσουν το στρατηγικό ενδιαφέρον της, στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων δρόμων και τα οικονομικά πλεονεκτήματα του ρόλου της πόλης αυτής. Οι ίδιοι οι Ενετοί παρουσίασαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους σαν μια σωτήρια επιχείρηση, διότι στον Βυζαντινό θρόνο θα ανέβαιναν χριστιανοί αυτοκράτορες.

Μετά την άλωση του Βυζαντίου από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 και την ολοσχερή κατάλυση του Βυζαντινού κράτους δημιουργήθηκαν επτά νέα κράτη-ηγεμονίες[44], τέσσερα από τους Φράγκους ηγεμόνες, η Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης υπό τον Βαλδουίνο, κόμη της Φλάνδρας, το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης υπό τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό, το κράτος των Ενετών επί των Ιονίων νήσων και η Φραγκική ηγεμονία του

[43] Hélène, Ahrweiler: ως ανωτέρω, σελ. 111, 112.

[44] Μηλιαράκης, Αντώνης: Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Α΄ έκδοση αδελφών Περρή, Γ. Κοσδόνη, Leipzig, 1898. Ανατύπωση Διονύση και Νότη Καραβία, Ευαγγέλου Κων. Λάζου, Αθήνα, 1994, σελ. 345 και επόμενες.

Μορέως υπό τον Βιλλαρδουίνο. Εκτός των τεσσάρων Φραγκικών κρατών ιδρύθηκαν και τρία Ελληνικά, ήτοι : το βασίλειο της Νικαίας στη Βιθυνία της Μικράς Ασίας υπό τον Θεόδωρον Α΄ Λάσκαρην, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας υπό τον Αλέξιο Κομνηνό και το Δεσποτάτο της Ηπείρου υπό τον Μιχαήλ Α΄ Άγγελο Κομνηνό Δούκα.

Για το διοικητικό σύστημα των αυτοκρατόρων της Νικαίας έχουμε πολύ λίγες πληροφορίες. Προσπάθησαν να δημιουργήσουν και στην Νίκαια μια κεντρική υπαλληλία, κατά το πρότυπο της υπαλληλίας της Κωνσταντινούπολης, οι δύσκολες όμως οικονομικές καταστάσεις που διέρχονταν δεν τους επέτρεπαν να πετύχουν τον στόχο τους και έτσι όλα έγιναν σε πολύ μικρότερη κλίμακα. Το περί οφφικίων δίνει έναν κατάλογο όλων των κρατικών λειτουργών στα μέσα του 14ου αιώνα, με τα καθήκοντα και τα εμβλήματά τους. Επί κεφαλής της διοίκησης όπως είχε διαμορφωθεί τότε ήταν ο **μέγας λογοθέτης,** τον οποίο βοηθούσαν ο **μέγας δομέστικος** (υπουργός των στρατιωτικών) και ο **μέγας δούκας** (υπουργός των ναυτικών). ***Κωδινού*** *: Περί οφφικίων, 23,38*[45].

Αποδεικνύεται λοιπόν, ότι ο μοναδικός και περίπλοκος διοικητικός μηχανισμός της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το εκλεπτυσμένο νομικό της σύστημα, ο πλούτος της, η προχωρημένη τεχνολογία, είτε στο πεδίο της βιομηχανίας, είτε σε εκείνο του πολέμου, έκαναν την βυζαντινή Αυτοκρατορία, μέχρι την καταστροφή της Δ΄ Σταυροφορίας του 1204, αυτό που στους νεώτερους χρόνους θα ονομάζονταν **υπερδύναμη**.

Το έτος 1204 θεωρήθηκε από τους ιστορικούς το τέλος της οικουμενικής Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, η δε χριστιανική Δύση, μετά την ιεροσυλία,

---

[45] Στην Αυτοκρατορία της Νικαίας τον Θεόδωρον Α΄ Λάσκαρη διαδέχτηκε ο Ιωάννης Βατάτζης (1222-1255), επί της βασιλείας του οποίου παρατηρήθηκε εσωτερική ακμή του κράτους. Η συνετή και πατρική διοίκηση του Βατάτζη έκανε τους πολίτες να ζουν ευδαιμονικά. Ο πλούτος εισέρεε σε όλες τις τάξεις των πολιτών, έβριθαν δε χρημάτων τα βασιλικά ταμεία. Ο πλούτος αυτός, που είχε συσσωρευτεί στο Βασίλειο της Νικαίας γέμισε ευμάρεια τους πολίτες. Το εμπόριο είχε πολύ αναπτυχθεί με όλες τις χώρες δυτικές και ανατολικές, λόγω των εμπορικών συνθηκών που είχε συνάψει ο Βατάτζης με την Βενετία και τη Γένουα. Επειδή δε ο αυτοκράτορας φοβήθηκε μήπως η ευδαιμονία αυτή ήθελε εξαγάγει όλον τον εισρεύσαντα νομισματικό πλούτο στην χώρα του, ***απαγόρευσε δια διατάγματος τους υπηκόους του όλων των κοινωνικών τάξεων, να χρησιμοποιούν προϊόντα του ξενικού εμπορίου.*** Αργότερα ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1258-1282) περιβεβλημένος το αξίωμα του μεγάλου δούκα και επιτρόπου ανέλαβε επιτυχώς την διοίκηση των κοινών. Έφερε την τάξη στα εσωτερικά και μερίμνησε για τα εξωτερικά.

θεωρήθηκε ο μόνος εχθρός της Ανατολής. Αυτό διότι η Δ΄ Σταυροφορία παρεξέκλεινε της αρχικής της ιδέας, που ήταν η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, με το πρόσχημα δε αυτό του ιερού πολέμου η Δύση επιδίδονταν σε μια μεγάλη επιχείρηση λεηλασίας εναντίον του πλούσιου κόσμου της Ανατολής, που υπήρξε το μεγάλο θύμα του ιερού πολέμου της Δύσης και όχι το Ισλάμ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ

4.1 Χαρακτηριστικά της Κεντρικής Διοίκησης

Οι δειλές προσπάθειες των τελευταίων αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας και των διαδόχων τους, ως το 1081, να δημιουργήσουν ένα συγκεντρωτικό κράτος με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση απέτυχε. Η εσωτερική κρίση, πολιτική, δημοσιονομική, οικονομική, που ρίζες της βρίσκονται ήδη στον 10° αι. διαφαίνεται καθαρότερα από τα μέσα του 11ου αι. και κορυφώνεται στη δεκαετία 1071-1081.

Από το δεύτερο μισό του 10ου αι. δημιουργούνται θέσεις γενικών στρατιωτικών διοικήσεων, που δίνονται σε έμπιστα στον αυτοκράτορα πρόσωπα, για να εξασφαλισθεί ο έλεγχος του στρατού. Η συγκεντρωτική αυτή τάση στη διοίκηση του στρατεύματος εντείνεται τον 11° αι. (περίοδος Σταυροφοριών). Τοποθετούνται κυβερνήτες, με πολιτική και στρατιωτική εξουσία, σε εκτεταμένες διοικητικές, κυρίως παραμεθόριες περιοχές. Η τεράστια δύναμη των στρατηγών των θεμάτων είχε γίνει επικίνδυνη για την κεντρική διοίκηση, ιδιαίτερα όταν η αριστοκρατία της γης άρχισε να μονοπωλεί την ανώτατη ηγεσία του στρατού των θεμάτων και μπορούσε εύκολα να τον μεταβάλει σε ένα είδος ιδιωτικού στρατού στην υπηρεσία των αποκεντρωτικών της τάσεων.

Οι προσπάθειες δημιουργίας ισχυρής κεντρικής κυβέρνησης[1] εμφανίζονται από το πρώτο μισό και εντείνονται στο δεύτερο μισό του 11ου αι. Οι φορολογικές και γενικότερα οι οικονομικές υπηρεσίες του κράτους αναδιοργανώνονται. Ιδρύεται ιδιαίτερη ανεξάρτητη υπηρεσία για τη διεύθυνση του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας με επικεφαλής τον **παραθαλασσίτη**. Οι δικαιοδοσίες του **Σακελλάριου** αυξάνονται και η εξουσία του ενισχύεται. Έγινε γενικός επιθεωρητής των δημοσίων οικονομικών, είχε το δικαίωμα ελέγχου των

[1] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Βυζαντινός Ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί Χρόνοι. Κεφ. 4°, Α΄ Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1979, Αθήνα, 1980, σελ.55 - 57.

οικονομικών υποθέσεων όλων των **σεκρέτων** (υπηρεσιών) του κράτους και από την εποχή του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081) πήρε τον τίτλο του **Μεγάλου Σακελλάριου**. Νέα αυτόνομα **σέκρετα** δημιουργήθηκαν για τη διοίκηση της αυτοκρατορικής και της κρατικής περιουσίας. Από την εποχή του Κων/νου Θ΄ του Μονομάχου οι περισσότεροι αυτοκράτορες για τον συντονισμό όλων των σεκρέτων του κράτους χρησιμοποιούν πάλι τον **παραδυναστεύοντα-μεσάζοντα**, είδος πρωθυπουργού.

Περίοδος Σταυροφοριών

Την ίδια αυτή πολιτική, που αποσκοπεί στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, εκφράζουν και οι εξελίξεις στη σύνθεση του στρατού. Ο μόνιμος επαγγελματικός στρατός των **ταγμάτων** είχε την προτεραιότητα, η δε αντιμετώπιση των εξόδων του (οπλισμός, μισθοδοσία αξιωματικών και οπλιτών κλπ.) επιβάρυνε αποκλειστικά το κεντρικό ταμείο του κράτους. Όσον αφορά τον στρατό των ***θεμάτων*** σε περίοδο επιστράτευσης μέρος των εξόδων συντήρησης επιβάρυνε τους ίδιους τους στρατιώτες. Οι Κομνηνοί οργάνωναν σύστημα χρηματοδότησης του στρατού. Ο κεντρικός μόνιμος και μισθοδοτούμενος στρατός των ταγμάτων, συμπληρώνεται από τον δευτερεύοντα εφεδρικό στρατό των θεμάτων. Η εξέλιξη αυτή εντείνεται τον 11° αι., στο τέλος του όμως ο στρατός των θεμάτων παίρνει εντελώς περιθωριακό χαρακτήρα.

Στην αριθμητική μείωση και την οικονομική παρακμή των στρατιωτών συνέβαλε η συνειδητή πολιτική των αυτοκρατόρων, που ευνοούσε ολοένα και περισσότερο τον στρατό των ταγμάτων, για λόγους στρατιωτικής τακτικής (μεγαλύτερη ευκινησία και βαρύτερος οπλισμός) και πολιτικής σκοπιμότητας. Η κεντρική διοίκηση έχανε την εμπιστοσύνη της στο στρατό των θεμάτων και τον θεωρούσε επικίνδυνο για την ασφάλειά της, διότι ήταν στρατολογημένος μεταξύ ξένων πληθυσμών, οι οποίοι δεν είχαν ισχυρούς δεσμούς με την Αυτοκρατορία και πολλές φορές γίνονταν όργανο των στασιαστικών διαθέσεων των στρατηγών. Έτσι, ένας θεσμός που στάθηκε επί αιώνες στήριγμα της Αυτοκρατορίας βρέθηκε τον 11° αι. σε τραγικό κατάντημα. Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν στην παρακμή

και στην εγκατάλειψη του στρατού των θεμάτων. Πρώτα από όλα η απορρόφηση των στρατιωτικών κτημάτων από την μεγάλη ιδιοκτησία των **δυνατών** και η μετατροπή των παλαιών ιδιοκτητών τους σε εξαρτημένους καλλιεργητές (παροίκους ή ελεύθερους ενοικιαστές).

Κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών στην κεντρική διοίκηση όπως και στην επαρχιακή εφαρμόστηκε η ίδια αρχή. Ο Αλέξιος Κομνηνός ήταν η κεφαλή της αριστοκρατικής οικογένειας και διόριζε τα μέλη της στις πιο ισχυρές θέσεις της[2].

Ακολούθησε η αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος, το οποίο ήταν καταπιεστικό και χαοτικό. Ο υπολογισμός των φόρων είχε γίνει με την παλιά αξία του νομίσματος, πριν την υποτίμηση, που ήταν συνέπεια των Σταυροφοριών. Με τις συνεχείς υποτιμήσεις του νομίσματος την εποχή εκείνη έπρεπε να υπολογισθεί ένας τεράστιος αριθμός από διαφορετικές εκδόσεις νομισμάτων με διαφορετική καθαρότητα. Σε ποια νομίσματα θα πληρώνονταν ο φόρος; Ποια θα ήταν η σχέση των υποτιμημένων νομισμάτων με τα παλιά νομίσματα; Υπήρχαν μεγάλες ευκαιρίες για να πλουτίσουν οι φοροεισπράκτορες. Για να πάψει να επικρατεί χάος στη φορολογία, διότι περί χαοτικού συστήματος επρόκειτο, έπρεπε να αποκατασταθεί η τάξη στο νομισματικό σύστημα. Επειδή ο αυτοκράτορας δεν είχε χρήματα για την έκδοση του νέου νομίσματος, ο Αλέξιος Κομνηνός έκανε την οικονομική μεταρρύθμιση. Ακολούθησε μια ανεύθυνη οικονομική πολιτική ενώ συνεχίζονταν η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος. Μόνο το 1092 με την ευκαιρία της γέννησης του γιου του Ιωάννη εξέδωσε ένα χρυσό νόμισμα πλήρους αξίας σαν μια αναμνηστική έκδοση. Αργότερα εξέδωσε το **υπέρπυρο** κράμα ασημιού και χρυσού, του οποίου η αξία ήταν το $^1/_3$ του νέου νομίσματος. Παράλληλα εξέδωσε

---

[2] Στην μητέρα του Άννα Δαλασσηνή είχε ανατεθεί ο έλεγχος της κυβερνητικής μηχανής μέχρι τον θάνατό της. Η διοίκησή της ήταν σκληρή και κατηγορήθηκε αυτή για το καταπιεστικό καθεστώς των Κομνηνών. Η Άννα όχι μόνο ασκούσε την κυβέρνηση, αλλά εξασφάλιζε την οικογενειακή ενότητα. Σαν βοηθός της, διότι ήταν αντιβασίλισσα, διορίστηκε ο **λογοθέτης των σεκρέτων**, που συντόνιζε τις λειτουργίες των διαφόρων γραφείων της δημόσιας υπηρεσίας. Αυτόν αργότερα αντικατέστησε ο **Μέγας Λογαριαστής των σεκρέτων**, ο οποίος συντόνιζε και επόπτευε τις δραστηριότητες της οικονομικής υπηρεσίας της κεντρικής κυβέρνησης. Το 1099, κατά την διάρκεια της Α΄ Σταυροφορίας, ένα νέο οικονομικό αξίωμα εμφανίζεται για πρώτη φορά. Είναι ο **Μέγας Λογαριαστής των ευαγών σεκρέτων**, που επέβλεπε τα κοινωφελή ιδρύματα, τα οποία ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια. Αυτή ήταν μια πηγή εισοδημάτων (που είχε μεγάλη ανάγκη η Αυτοκρατορία κατά την περίοδο των Σταυροφοριών) *[Βλ. **Angold Michael**: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025-1204. Μια πολιτική Ιστορία, μετάφραση Ευάγγ. Καργιανιώτη, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1997, σελ. 251]*

ένα νόμισμα από ευτελές κράμα, του οποίου η αξία ήταν το $^{1}/_{48}$. Τα παλαιά υποτιμημένα νομίσματα εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν σε αφθονία. Σταδιακά τα νέα νομίσματα δημιούργησαν ένα βαθμό νομισματικής σταθερότητας, γεγονός που επέτρεψε το 1109 μετά την Α΄ Σταυροφορία τη δημιουργία μιας ικανοποιητικής βάσης για την συλλογή των φόρων. Η βασική φορολογία θα συλλέγονταν σε νέα νομίσματα και υπέρπυρα. Οποιοδήποτε κλάσμα του νομίσματος, σημαντικό μέρος πάντοτε των εσόδων, πληρώνονταν με χάλκινα νομίσματα, καθώς η παλιά ισοτιμία μεταξύ χρυσού και χαλκού είχε περίπου αποκατασταθεί. Με αυτή τη μεταρρύθμιση το βασικό φορολογικό ποσοστό είχε τετραπλασιαστεί.

Ο Αλέξιος Κομνηνός σε στιγμές απόγνωσης δήμευε την εκκλησιαστική περιουσία. Πολλές φορές εκμεταλλεύτηκε οικονομικές αβεβαιότητες για να δημεύσει μεγάλες εκτάσεις γης. Το δημοσιονομικό σύστημα ο ίδιος αυτοκράτορας δεν ενδιαφέρθηκε να το αλλάξει, απλώς ήθελε να το κάνει να λειτουργήσει. Επειδή για την εσωτερική δύναμη του Βυζαντινού κράτους το πιο σημαντικό ήταν το νομισματικό και το φορολογικό του σύστημα, ο Αλέξιος αποκατέστησε το νομισματικό σύστημα και έκανε το φορολογικό να λειτουργεί πιο αποτελεσματικά [3].

Μια από τις ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις των Κομνηνών στην κεντρική διοίκηση, όπως αναφέρθηκε, ήταν: η θεσμοθέτηση του αξιώματος του **λογοθέτη των σεκρέτων**, ως ιδιαίτερου κανονικού και αυτόνομου διοικητικού λειτουργού, είδος πρωθυπουργού, που συντονίζει και κατευθύνει τις διάφορες υπηρεσίες του κράτους (σέκρετα). Δεύτερη μεταρρύθμιση ήταν η θέση του ανώτατου συντονιστή και ελεγκτή των οικονομικών υπηρεσιών, δηλαδή του λειτουργήματος του **μεγάλου λογαριαστή**, που ήταν επί κεφαλής μιας κεντρικής υπηρεσίας, η οποία ήλεγχε όλα τα οικονομικά του κράτους και όλες τις υπηρεσίες. Την ίδια εποχή έγιναν και σημαντικές μεταρρυθμίσεις στην διοίκηση του στρατού και του στόλου. Ο στρατός που ήταν μισθοφορικός, επαγγελματικός, λάμβανε μισθό και η συντήρησή του γίνονταν κατευθείαν από το κεντρικό ταμείο του κράτους και είχε εξάρτηση από την κεντρική εξουσία. Η κεντρική διοίκηση είχε δικαίωμα

[3] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: ως ανωτέρω, σελ. 58 - 61.

εποπτείας των στρατηγών, διοικητών του στρατού και κυβερνητών των θεμάτων που έπαιρναν διαταγές απευθείας από τον αυτοκράτορα [4].

Η ενοποίηση της διοίκησης των στρατιωτικών δυνάμεων (στρατού και ναυτικού) αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό των μεταρρυθμίσεων. Ο **μέγας Δομέστικος** τίθεται επί κεφαλής της διοίκησης του στρατού και ο **μέγας Δούκας** επί κεφαλής της διοίκησης του ναυτικού. Ο **μέγας Δρουγγάριος** είχε την διοίκηση του στολίσκου που τίθονταν στην διάθεση του αυτοκράτορα και οι **Δούκες κατεπάνω** ήταν οι στρατιωτικοί διοικητές του στρατού και του στόλου των επαρχιών.

Οι σημαντικότερες όμως μεταρρυθμίσεις επί Κομνηνών κατά την περίοδο των Σταυροφοριών, που βρίσκονται σε άμεση σχέση με την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών δομών της Αυτοκρατορίας, είναι όσες αφορούν τη χρηματοδότηση του στρατού και του στόλου. Παλιότερα οι κάτοχοι στρατιωτικών κτημάτων εξαργύρωναν τις προσωπικές τους στρατιωτικές υποχρεώσεις. Στο τέλος όμως του 11° αι. (Σταυροφορίες) με την προοδευτική εξαφάνιση του στρατού και του στόλου των θεμάτων, ο εξαργυρισμός των στρατιωτικών υποχρεώσεων για την κατοχή στρατιωτικών κτημάτων γενικεύτηκε. Στην περίοδο των Κομνηνών, η χρηματική αυτή επιβάρυνση υπέρ του στρατού και του στόλου, που εκφράζεται με τον όρο **στρατεία**, επεκτείνεται σε ολόκληρη τη γαιοκτησία και σε κάθε είδος ακίνητης περιουσίας και γίνεται τακτικός στρατιωτικός φόρος, παράλληλα με τις έκτακτες χρηματικές καταβολές ή υπηρεσίες στρατιωτικού χαρακτήρα.

Ειδικότερα, σημαντικές ήταν οι μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε για τον τρόπο χρηματοδότησης των στρατιωτικών δυνάμεων ο **μέγας λογαριαστής** Ιωάννης εκ Πούντζης, που ήταν επί κεφαλής των οικονομικών επί Ιωάννη και Μανουήλ Κομνηνών (Σταυροφορίες). Η ναυπήγηση και συντήρηση, σε ορισμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας, ενός μόνιμου στόλου θεωρήθηκε πολυδάπανο μέτρο από τον Ιωάννη Κομνηνό, άρα περιττό.

---

[4] Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Cambridge; Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ώς ανωτέρω, σελ. 641.

Τα έσοδα που προέρχονταν από **πλευστικές στρατείες** καταβάλλονταν μέσα στο βασιλικό ταμείο, το οποίο φρόντιζε για την ναυπήγηση πλοίων, τον εξοπλισμό στόλου, την μισθοδοσία πληρωμάτων, μέτρο που θεωρήθηκε ολέθριο και η βασική ουσία να εξασθενίσει η άμυνα της Αυτοκρατορίας στη θάλασσα, με αποτέλεσμα τη θαλασσοκρατία των Βενετών, κατά τις Σταυροφορίες και την κυριαρχία των θαλασσών από τους πειρατές. Ανάλογα μέτρα πάρθηκαν επί Κομνηνών, πιθανόν από τον ίδιο υπουργό, για τη μισθοδοσία και τη συντήρηση του στρατού. Τα ποσά που προέρχονταν από τις στρατιωτικές φορολογικές υποχρεώσεις και προορίζονταν για τη μισθοδοσία του στρατού, συγκεντρώνονταν στο δημόσιο ταμείο. Οι δωρεές των παροίκων αντικαθιστούσαν τους μισθούς των στρατιωτών ανάλογα με τη γη που καλλιεργούσαν.

Χαρακτηριστική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Κομνηνού ήταν η ***δημιουργία και απονομή νέων αυλικών τίτλων.*** Η παραχώρηση τίτλων πριν τον Αλέξιο Κομνηνό είχε καταλήξει στην πλήρη υποτίμησή τους. Τον 11ο αιώνα παραχωρούνταν ή πωλούνταν στο μεγάλο πλήθος, έχασαν την αξία τους και εξαφανίστηκαν στο τέλος του 11ο και τον 12ο αιώνα. Πρόθεση του Αλεξίου Κομνηνού ήταν να δημιουργήσει μια ισχυρή δυναστεία. Δημιούργησε νέους ανώτατους τίτλους και τους παραχώρησε στα μέλη του αυτοκρατορικού οίκου, τα οποία τοποθέτησε στις ανώτερες θέσεις της κρατικής μηχανής. Ο Αλέξιος παρέμεινε πιστός στο παλιό διοικητικό σύστημα, το οποίο λειτουργούσε προς όφελος της οικογενείας του, που κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή του 11ο αιώνα. Η αυτοκρατορική οικογένεια κατείχε τα υψηλότερα αξιώματα και είχε μεγάλη συμμετοχή στη διακυβέρνηση του κράτους. Ο Μανουήλ προσπάθησε να εξουσιάσει τόσο την οικογένειά του, όσο και τον παραδοσιακό μηχανισμό της κυβέρνησης. Φρόντισε κάθε πλευρά του αυτοκρατορικού αξιώματος να έχει την ιδιαίτερη θέση της. Την εποχή του Μανουήλ Κομνηνού οι Λατίνοι βρίσκονταν σε εξέχουσα θέση και σε αυτό βοήθησε πολύ η Βυζαντινή απολυταρχία. Ο Μανουήλ χρησιμοποίησε τους ξένους, να τον βοηθήσουν στην προσπάθειά του, να εδραιώσει την προσωπική του ισχύ στη Βυζαντινή κυβέρνηση και κοινωνία. Έτσι χρησιμοποίησε στην προσωπική του υπηρεσία μια ομάδα ιπποτών, που είχε

στρατολογήσει στη Δύση και συνδέονταν με τον αυτοκράτορα με δεσμούς φεουδαρχικής πίστης.

Έτσι, η εξέχουσα θέση των εχόντων τα ανώτερα αξιώματα εξαρτιόταν από την ακριβή σχέση με τον εκάστοτε αυτοκράτορα. Η αυλική κυριαρχία ήταν: ***σεβαστοκράτορες, σεβαστοί, στρατηγοί, επαρχιακοί διοικητές***, ακολουθούσαν οι δημόσιοι υπάλληλοι και άλλοι αξιωματούχοι: ***νοβελίσσιμοι, κουροπαλάται, πρόεδροι.***

Κατά το Νικήτα Χωνιάτη, επί Μανουήλ Κομνηνού τα χρήματα ξοδεύονταν χωρίς κανέναν πρακτικό σκοπό, τα έσοδα που συγκεντρώνονταν από φόρους μοιράζονταν σε μοναστήρια και εκκλησίες, σε ξένους ανάξιους ανθρώπους που είχαν εισρεύσει στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα σε Λατίνους, ενώ θα μπορούσε ο αυτοκράτορας να κρατήσει ένα ικανό απόθεμα, για να αντιμετωπίσει έκτακτες καταστάσεις. Έτσι αποδείχτηκε πως το ολέθριο δεν ήταν η οικονομική δυσχέρεια, διότι ο Μανουήλ Κομνηνός δεν είχε ποτέ δυσκολίες για να συγκεντρώσει χρήματα για τις πολεμικές του επιχειρήσεις, αλλά η κακή διαχείριση των οικονομικών μέσων, το δημοσιονομικό του σύστημα δεν λειτουργούσε σωστά και αυτό κληροδοτήθηκε και στους διαδόχους του. Οι φοροεισπράκτορες, που πολλές φορές ήταν ξένοι, Λατίνοι, έκαναν εκβιασμούς υπό την εποπτεία ενός Βυζαντινού. Έτσι υπήρχε δικαιολογία και μπορούσε να κατηγορεί τους ξένους και τους Λατίνους, που είχαν εγκατασταθεί στην Αυτοκρατορία, για τις διαρκείς αποτυχίες της βυζαντινής διοίκησης.

Τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση και ο Μανουήλ αναζητούσε νέες πηγές εσόδων. Εξ ίσου καταστροφική με την οικονομική πολιτική του Μανουήλ ήταν και η μεταρρύθμιση που έκανε στα οικονομικά του στρατού. Παλαιότερα το προνόμιο της **πρόνοιας** είχε δοθεί μόνο σε ορισμένες μονάδες. Ο Μανουήλ το ευεργέτημα της πρόνοιας το πρόσφερε στα περισσότερα στρώματα του Βυζαντινού στρατού. Αυτό όμως, κατά του Νικήτα Χωνιάτη, υπονόμευε το ηθικό των στρατευμάτων, που εστερούντο από μια προνομιακή θέση. Ο ίδιος αυτοκράτορας οργάνωσε μια μακροπρόθεσμη στρατιωτική αναδιοργάνωση. Βελτίωσε και εξόπλισε το ιππικό σύμφωνα με τον δυτικό τρόπο, το δε κόστος αυτής της μεταρρύθμισης ήταν τόσο μεγάλο που

ζητήθηκε από τους στρατιώτες να επωμισθούν το κόστος της αρχικής δαπάνης. Κατά τον G. Ostrogorsky, η φιλόδοξη αναδιοργάνωση του στρατού από τον Μανουήλ Κομνηνό απαιτούσε μια επέκταση ευρείας κλίμακας του συστήματος της πρόνοιας, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί αυτή. Σε πολλές όμως περιοχές της Αυτοκρατορίας η ανάπτυξη της στρατιωτικής πρόνοιας φαίνεται ότι είχε λάβει χώρα μετά το 1204 και όχι πριν.

Η **πρόνοια** ήταν μια νέα μορφή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, που παρεμβάλλονταν μεταξύ του κράτους και του φορολογούμενου. Το νομικό καθεστώς των χωρικών, που υπόκεινταν σε αυτή, άλλαζε και απειλούσε τα δικαιώματα των παλαιών γαιοκτημόνων, που είχαν τον φόβο ότι και αυτοί θα κατέληγαν να γίνουν πάροικοι. Η όλη κατάσταση δημιούργησε επιπλοκές, που ο Μανουήλ για να τις αντιμετωπίσει το 1166 αναδιοργάνωσε τα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης. Οι δικαστικές του όμως μεταρρυθμίσεις συνέπεσαν με μια σειρά από δυσάρεστα γεγονότα, όπως ανατροπή του Ανδρόνικου Κομνηνού. Με τις δικαστικές μεταρρυθμίσεις ο Μανουήλ ήθελε να αποκαταστήσει την ηθική κατεύθυνση της κυβέρνησης. Επανέφερε και διόρθωσε κάποια σημεία της νομοθεσίας του 10ο αιώνα.

Μέχρι τον 12ο αιώνα η πόλη είχε καθιερωθεί ως το κέντρο της οικονομίας και της κοινωνίας των Ελληνικών περιοχών, η δε ανάπτυξη της είχε ήδη αρχίσει να ενεργοποιεί τη γεωργία. Οι Ενετοί συγκεντρώνονταν στις πόλεις διότι πίστευαν ότι η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων θα συνέχιζε, ίσως και να επιταχύνονταν. Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων τον 11ο και αρχές του 12ο αιώνα διακόπηκε από την Νορμανδική λεηλασία από το 1147 μέχρι το τέλος του 12ο αιώνα.

Οι **άρχοντες** ήταν πρόσωπα-κλειδιά στις επαρχιακές πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ήταν οι ντόπιοι γαιοκτήμονες, με την περιουσία τους συγκεντρωμένη γύρω από την πόλη όπου ζούσαν και έπαιζαν ενεργό ρόλο στην τοπική διοίκηση. Αυτοί, κατά τις Σταυροφορίες, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ομάδα, πρέπει να ευεργετήθηκαν από την παρουσία των Ενετών στις πόλεις της Ελλάδας[5].

[5] Η Κόρινθος παρήγαγε υφάσματα, η Αθήνα επικεντρώθηκε στην παραγωγή βαφών και σαπουνιού και η Θήβα στην επεξεργασία του μεταξιού. Μέχρι τα μέσα του 12ου αιώνα η Θήβα είχε ξεπεράσει την Κωνσταντινούπολη, ως κύρια παραγωγός μεταξιού, μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Τα παραγόμενα

Η Βυζαντινή αριστοκρατία το 1185 αντιμετώπιζε δυσκολίες, που για να ξεπεραστούν έπρεπε να αναλάβει την διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας ένας ήπιος και χαρισματούχος αυτοκράτορας, όχι σκληρός όπως ο Ανδρόνικος. Έτσι μια νέα δυναστεία, η δυναστεία των Αγγέλων καθιερώθηκε στην εξουσία. Οι Άγγελοι τέθηκαν επί κεφαλής της αντίδρασης στον Ανδρόνικο Κομνηνό, του οποίου το μεταρρυθμιστικό έργο απέτυχε ***προκαλώντας αδιαφορία για εργασία*** στους δημόσιους υπαλλήλους. Την εποχή των Αγγέλων όμως η Αυτοκρατορική κυβέρνηση έβρισκε όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες να ελέγξει την τοπική εξουσία. Έτσι παρατηρήθηκε αναρχία σε πολλές επαρχίες, που δεν μπορούσαν να ανεχθούν τους τοπικούς διοικητές, την καταπιεστική και άτακτη φορολογία, διότι διαρκώς υπήρχαν απαιτήσεις για επιπρόσθετους φόρους. Η ευημερία της Αθήνας χάθηκε και η κύρια αιτία ήταν η καταπιεστική δημοσιονομική διοίκηση, καθώς και η αποτυχία της αυτοκρατορικής κυβέρνησης να προστατέψει την περιοχή από τους πειρατές. Εξ αιτίας αυτής της δυσάρεστης κατάστασης στην Πελοπόννησο ορισμένοι ντόπιοι επιβλήθηκαν ως ανεξάρτητοι άρχοντες. Η κατάσταση χειροτέρεψε την εποχή των Αγγέλων. Στο τέλος του 12° αιώνα (Σταυροφορίες) η δημόσια υπηρεσία εξαπλώνονταν και οι καταχρήσεις, που παλαιότερα ήταν υπό έλεγχο, τώρα ήταν ανεξέλεγκτες. Τα αξιώματα πωλούντο για λίγα χρήματα, όλοι προσπαθούσαν να αποκτήσουν θέσεις και χρήματα. Έτσι ως το 1203 η Αυτοκρατορική κυβέρνηση είχε χάσει τον έλεγχο στις περισσότερες επαρχίες. ***Αυτό έκανε φανερό το ότι η Αυτοκρατορία κατέρρεε από το εσωτερικό.*** Οι άρχοντες ήταν απασχολημένοι με τα συμφέροντά τους στην Κωνσταντινούπολη

μετάξια ήταν άριστης ποιότητας, οι δε γυναίκες μεταξουργοί διάσημες. Οι Νορμανδοί το 1147 όταν λεηλάτησαν την πόλη συνέλαβαν τις γυναίκες τεχνίτριες του μεταξιού, τις οδήγησαν στην εξορία στη Σικελία και Ιταλία όπου άρχισαν να αναπτύσσουν ή να βελτιώνουν την καλλιέργεια και επεξεργασία μεταξιού. Οι περιγραφές της λείας που πήραν μαζί τους είναι η καλύτερη μαρτυρία για τον πλούτο της Θήβας στα μέσα του 12° αιώνα (περίοδος Σταυροφοριών). Το τρίγωνο που αποτελούσαν η Θήβα, η Αθήνα και η Κόρινθος ήταν μοναδικό στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία για την επικέντρωσή του στη χειροτεχνία, η οποία δημιουργούσε εξειδίκευση της εργασίας. Το **θέμα της Ελλάδας** εξελίχθηκε με αυτόν τον τρόπο, διότι απολάμβανε σχετική ασφάλεια. Οι αναστατώσεις του τέλους του 11° αιώνα δεν το έθιξαν, ενώ αντίθετα με τα άλλα θέματα της Αυτοκρατορίας διατήρησε την διοικητική δομή που είχε αναπτύξει στην αρχή του 11° αιώνα. Οι πόλεις αυτές προσέλκυαν ικανούς αριθμούς Εβραίων. Εβραίοι της Θήβας ήλεγχαν την παραγωγή μεταξιού. Η παρουσία των Εβραίων και το εμπορικό ενδιαφέρον των Ενετών για το γεωργικό πλούτο της περιοχής συνδυάσθηκαν με τα συμφέροντα των τοπικών ***αρχόντων,*** για να προωθήσουν τη Θήβα ως κέντρο χειροτεχνικής παραγωγής. Δημιουργήθηκε αρκετός ντόπιος πλούτος, ώστε να ενθαρρυνθεί η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Άρα ο ρόλος των αρχόντων στις επαρχιακές πόλεις ήταν σημαντικός.

και αδιαφορούσαν για τα προβλήματα των επαρχιών. Το μόνο τους μέλημα ήταν η αποστολή φοροεισπρακτόρων, που απογύμνωναν τις επαρχίες από τον λιγοστό πλούτο που τους είχε απομείνει. Το ενιαίο κράτος που υπήρχε είχε διαλυθεί.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκονταν για μια ακόμη φορά σε πλήρη διάλυση. Αυτό δεν συνέβαινε μόνο εξ αιτίας της απογοήτευσης από τον αυτοκρατορικό θεσμό, αλλά κυρίως από τη διείσδυση τόσων Δυτικών σε τόσο διαφορετικά επίπεδα της Βυζαντινής κοινωνίας. Είχαν γίνει πλέον αναγκαίοι σε αυτή την κοινωνία για τα στρατιωτικά και εμπορικά τους καθήκοντα. Οι Βυζαντινοί στράφηκαν σε αυτούς και ζήτησαν τη βοήθειά τους για τις εσωτερικές υποθέσεις της Αυτοκρατορίας. Έτσι η Δ΄ Σταυροφορία (1204), την οποία προκάλεσαν και υποκίνησαν οι ίδιοι οι Άγγελοι, θα απομυζούσε την παρακμάζουσα Αυτοκρατορία επιφέροντας ολέθρια αποτελέσματα.

Οι Ιταλοί έμποροι[6] πλούτιζαν πολύ διαρκώς, διότι η Βυζαντινή διοίκηση τους παρείχε ασφάλεια και ο στόλος τους κυριαρχούσε στις θάλασσες. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν είχαν στόλο, η πειρατεία ενδημούσε και το εμπόριο δεν ήταν ασφαλές. Τα συμφέροντα των Δυτικών ήταν πολλά και ήθελαν να δημιουργήσουν μια λατινική Αυτοκρατορία με κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Οι θρησκευτικές προκαταλήψεις εναντίον των Λατίνων υπήρχαν πάντοτε αλλά ξέσπασαν, μόνο κατά τις σφαγές του 1182 (καταστροφή ολοσχερής της εμπορικής παροικίας). Τα εμπορικά συμφέροντα της Βενετίας ήταν ένας άλλος παράγοντας που οδήγησε τη Σταυροφορία εναντίον του Βυζαντίου. Έτσι επήλθε η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204. Όσο η δυναστεία των Κομνηνών διατηρούσε την συνοχή της, δημιουργήθηκε ένα αποτελεσματικό σύστημα διακυβέρνησης, παρότι ήταν εύθραυστο. Η αποσύνθεσή του τον 12ο αιώνα έφερε την φθορά.

Μπορεί κανείς επίσης να υποθέσει ότι, με την αδιάκοπη παρέμβαση των υπαλλήλων της διοίκησης, οι οποίοι καθώς ο χρόνος περνούσε χειροτέρευαν, το κράτος προξένησε περισσότερο κακό παρά καλό σε όλους τους τομείς. Παρά όλα ταύτα το κεντρικό διοικητικό σύστημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν καλά οργανωμένο και δεν άλλαξε καθόλου ως την στιγμή που το σταμάτησε βάναυσα,

---

[6] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: ως ανωτέρω, σελ. 61.

το 1204, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, που κατέστρεψε όλον τον κρατικό μηχανισμό.

4.2 Χαρακτηριστικά της Επαρχιακής Διοίκησης

Οι πολλοί εξωτερικοί εχθροί και κυρίως οι Πέρσες ανάγκασαν τους αυτοκράτορες (Ηράκλειο) να ενώσουν την στρατιωτική και πολιτική εξουσία και να δημιουργήσουν τα **θέματα**[7] , που αντικατέστησαν το παλιό Ρωμαϊκό σύστημα διοίκησης. Τα θέματα συνδέονταν διοικητικά με την κεντρική εξουσία και δεν σήμαιναν μόνο ένα στρατιωτικό σώμα, αλλά την επαρχία, την οποία διοικούσαν στρατηγοί, με πολιτικές και διοικητικές αρμοδιότητες.

Ο αριθμός των θεμάτων, όπως έχει αναφερθεί, ήταν οι δύο υποδιοικήσεις, μια δυτική, που περιελάμβανε 12 θέματα και μια ανατολική με 17 θέματα. Η ανατολική ήταν η πλουσιότερη, προμήθευε στην Αυτοκρατορία τα περισσότερα και σπάνια αγαθά, συγκέντρωνε τα μεγαλύτερα έσοδα, εφοδίαζε αυτήν με τους καλύτερους στρατιώτες και ναύτες, οι δε διοικητές των ανατολικών θεμάτων είχαν το προβάδισμα στο Βυζάντιο. Επειδή τα θέματα της Ανατολής ευημερούσαν, από την γένεση τους έως την άλωση του 1204, καταργήθηκε ο κεφαλικός φόρος όσον αφορά τους πληβείους των πόλεων. Από τον 11° αιώνα ο αριθμός των θεμάτων ανήλθε σε 38 και οι διοικητές δεν λέγονταν πλέον στρατηγοί, αλλά δούκες. Ενώ με την διαίρεση της Αυτοκρατορίας σε θέματα δημιουργήθηκε αποκέντρωση, προκειμένου περί των δημοσιονομικών αυτά τα ασκούσε η κεντρική αρχή. Η Κωνσταντινούπολη και οι περιοχές της ουδέποτε αποτέλεσαν *θέμα*[8] παρότι οι Αραβικές πηγές του 9ου και 10ου αιώνα μνημονεύουν την επαρχία *Τάματα*, που περιελάμβανε την Κωνσταντινούπολη.

Τα θέματα τα διοικούσαν οι ***στρατηγοί***, που είχαν εξάρτηση από τον αυτοκράτορα. Ο ***χαρτουλάριος*** θέματος ήταν υπεύθυνος για την πληρωμή των στρατιωτών, ο δε ***πρωτονοτάριος*** ήταν ανώτατος δικαστής του θέματος(10ος αιώνας). Δίπλα στον αυτοκράτορα ήταν ο ***πραιφέκτος*** της πόλης και ο ***κοιαίστωρ*** ανώτατοι δικαστικοί λειτουργοί, οι οποίοι κατά τον 11° αιώνα αντικαταστάθηκαν

---

[7] Χουμανίδης, Λάζαρος: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος. Η Οικονομία των Βυζαντινών Χρόνων, Βιβλίο Α΄, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σελ. 173.

[8] Ζακυθηνός, Διονύσιος: ως ανωτέρω, σελ. 214.

από τον μεγάλο ***δρουγγάριο.*** Πέραν αυτών των δικαστικών λειτουργών και η Εκκλησία είχε δικαιοδοσία σε πολιτικά θέματα, η δικαιοδοσία όμως αυτή μετά τον 11° αιώνα και κυρίως μετά την άλωση του 1204 από τους Σταυροφόρους έγινε περισσότερο σκοτεινή και έπαιζε η Εκκλησία πιο σημαντικό ρόλο στην διοίκηση και την διακυβέρνηση του κράτους.

Τα θέματα είχαν την ίδια διοικητική διάρθρωση ,όπως και τα κεντρικά τμήματα της Αυτοκρατορίας. Τα θέματα της Ελλάδας και της Πελοποννήσου είχαν πολιτικό διοικητή τον ***πραίτορα,*** ενώ στα άλλα, που μετά την ανάκτηση της Μικράς Ασίας και την σταθεροποίηση των συνόρων ενοποιήθηκαν και συγκρότησαν μεγάλα θέματα, ο πραίτορας είχε αντικατασταθεί με τον ***δούκα,*** στρατιωτικό διοικητή και τον ***κατεπάνω,*** εκπρόσωπο του αυτοκράτορα στην επαρχία, με δικαστικές, φορολογικές και αστυνομικές δικαιοδοσίες, για την αποκατάσταση της τάξης. Τούτο διότι στις ίδιες αυτές περιοχές Ελλάδα και Πελοπόννησο δεν υπήρχε πόλεμος ή ξένη εισβολή.

Η γη από την άλλη πλευρά δεν είχε αξία χωρίς τους αγρότες που την καλλιεργούσαν[9]. Αυτοί οι αγρότες πολλές φορές περιγράφονται ως ελεύθεροι και άγνωστοι στο κράτος. Ήταν ξεριζωμένοι χωρίς δική τους γη, είχαν υποφέρει πολύ από τις ταραχές του 11ου αιώνα (Σταυροφορίες), ήταν οι ονομαζόμενοι πάροικοι και όφειλαν τις υπηρεσίες τους ή στο κράτος, οπότε ονομάζονταν ***δημοσιακοί*** ή στον γαιοκτήμονα ή ήταν ελεύθεροι αγρότες και είχαν ειδικά στρατιωτικά καθήκοντα. Τον 12° αιώνα οι κρατικοί πάροικοι ήταν υποτελείς στο κράτος, ενώ οι ιδιωτικοί στον γαιοκτήμονα. Διακρίνονται σε τάξεις, ανάλογα με τη γη που κατείχαν: ***ζευγαράτοι, βοϊδάτοι, ακτήμονες, άποροι.*** Οι πάροικοι, εκτός από τον φόρο που πλήρωναν στο κράτος, έπρεπε να πληρώσουν και τη δεκάτη (1/10 της εσοδείας) στον γαιοκτήμονά τους.

Μετά την εξάρθρωση που είχαν υποστεί οι περισσότερες περιοχές της Αυτοκρατορίας από τα προβλήματα του ύστερου 11ου αιώνα, η επαρχία αρχίζει πάλι να βρίσκει την ισορροπία της. Οι περισσότεροι αγρότες του 12ου αιώνα στην επαρχία την ελληνική ήταν σχετικά εύποροι, ο δε πλούτος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον αιώνα αυτόν στηρίζονταν πάνω στην ευημερία της υπαίθρου.

---

[9] Angold, Michael: ως ανωτέρω, σελ. 456.

Έτσι το εμπόριο σε αγροτικά προϊόντα εξελίσσονταν ανοδικά και συνδέονταν με την παρουσία Ιταλών εμπόρων στις ελληνικές πόλεις.

Σε σύγκριση με τις ελληνικές επαρχίες, η αγροτική αναδόμηση στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας είχε διαφορετικό χαρακτήρα και ρυθμό. Στην Μικρά Ασία η ανάκαμψη καθυστέρησε εξαιτίας των Τούρκων, που κατείχαν την κεντρική Μικρά Ασία και έκαναν διαρκείς επιθέσεις και λεηλασίες (ήττα στο Μυριοκέφαλο το 1176).

Οι Ενετοί τον 12ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και έχοντας δικές τους παροικίες και σταθμούς ήλεγχαν το εμπόριο. Οι Ενετοί που είχαν αντιπάλους τους Εβραίους, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στα παράλια της Μικράς Ασίας και στα παράκτια νησιά, άρχιζαν να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο.

Ο Ανδρόνικος Κομνηνός προχώρησε σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, που απέβλεπαν στην επαρχιακή διοίκηση και την ευημερία των αγροτών, οι οποίοι υπέφεραν στα χέρια των καταπιεστικών φοροεισπρακτόρων. Ο Ανδρόνικος ήθελε να καταργήσει τα αριστοκρατικά προνόμια, οι δε μεταρρυθμίσεις του προσέκρουσαν πάνω σε οικονομικό αδιέξοδο. Η αριστοκρατία είχε αποκτήσει τα κτήματά της σε μεγάλο βαθμό από αυτοκρατορικές δωρεές γης και επλήγει πολύ όταν το 1182 ο Ανδρόνικος ακύρωσε ένα νόμο του Μανουήλ Κομνηνού, με τον οποίο οι αριστοκρατικές παροχές γης μπορούσαν να απαλλοτριωθούν μόνο στη Σύγκλητο και το στρατό. Με τη νομοθεσία του Μανουήλ τα αριστοκρατικά κτήματα προστατεύονταν, ενώ με τα μέτρα του Ανδρόνικου αποδιαρθρώθηκε το σύστημα των αριστοκρατικών προνομίων, που ήταν η καρδιά του συστήματος διοίκησης των Κομνηνών.

Παρότι οι θεσμοί της Αρχαιότητας επιβίωσαν ως ένα βαθμό, η αλλαγή ήταν τέτοια που επέτρεψε την σταδιακή άνοδο μιας νέας αριστοκρατίας. Το νέο σύστημα της διοίκησης των επαρχιών, που βασίζονταν στα θέματα, συνένωσε την στρατιωτική με την πολιτική εξουσία, δίνοντας εκτενείς αρμοδιότητες στους στρατηγούς, που ήταν επικεφαλής αυτών των διοικητικών μονάδων. Σε όλα τα θέματα η στρατιωτική διοίκηση συνοδεύτηκε από την αναδημιουργία των στρατιωτικών μονάδων κατά θέμα. Πολλοί στρατιωτικοί διοικητές ήταν αξιωματικοί του στρατού και είχαν καθιερώσει ένα σκληρό καθεστώς.

Ενδιαφέρονταν για την εξασφάλιση των στρατιωτικών προμηθειών, για τις δραστηριότητες των φοροεισπρακτόρων, το πέρασμα των οποίων από περιοχές περισυλλογής των φόρων δεν διέφερε από στρατό εισβολής[10]. Η λεηλασία που προκαλούσαν ήταν πολύ μεγαλύτερη. Η ισχυρή αυτή τάξη των αξιωματούχων της επαρχίας αύξησε την οικονομική, κοινωνική και στρατιωτική της δύναμη σε τέτοιο βαθμό που απειλούσε την εδαφική και διοικητική ενότητα της Αυτοκρατορίας.

Η δύναμη πλέον είχε μετατοπισθεί από τα αστικά κέντρα στην επαρχία. Τον 11° αιώνα με την ανάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς, οι δύο ομάδες της αριστοκρατίας οι διοικητικοί και οι στρατιωτικοί βρέθηκαν σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα για τον έλεγχο του κράτους. Οι διοικητικοί, επειδή βρίσκονταν στην πρωτεύουσα και είχαν την εύνοια του αυτοκράτορα, είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη. Οι μεγαλοκτηματίες της επαρχίας είχαν τον πλούτο της γης, προμήθευαν την πρωτεύουσα και ως εκ τούτου είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη. Η οικονομική τους αυτή ισχύς τους είχε κάνει να είναι απαραίτητοι στον αυτοκράτορα, που χρειάζονταν την πολιτική και στρατιωτική τους υποστήριξη. Από την αυτοκρατορική εύνοια προέρχονταν οφέλη, τα οποία καρπούνταν η αριστοκρατία.

Η αναδιοργάνωση της επαρχιακής διοίκησης από τους Κομνηνούς διαπνέεται από το πνεύμα της δημιουργίας ενός συγκεντρωτικού στρατικοποιημένου κράτους. Ολοκληρώνεται δε από τον Μανουήλ Κομνηνό όταν η Αυτοκρατορία, χάρη στις στρατιωτικές της επιτυχίες εναντίον των Νορμανδών και των άλλων εχθρών, επανακτά τις χαμένες επαρχίες, εξασφαλίζει την εδαφική της συνέχεια και σταθεροποιεί τα σύνορά της. Έτσι οι μεταβολές στη στρατιωτική διοίκηση, στη χρηματοδότηση του στρατού και στον τρόπο στρατολογίας είχαν σοβαρές συνέπειες στην επαρχιακή διοίκηση, στενή εξάρτηση της οποίας υπήρχε από την κεντρική διοίκηση.

Το επαρχιακό σύστημα ήταν αναγκαστικά πιο ελαστικό και άλλαζε κάθε φορά που άλλαζαν τα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Στα ανατολικά σύνορα υπήρχαν διάφορες μικρές επαρχίες, που τις διοικούσαν πάντα με στρατιωτικό νόμο και τις ονόμαζαν **κλεισούρες.** Εκεί οι μεγάλοι στρατιωτικοί αρχηγοί των συνόρων, όπως ο Διγενής Ακρίτας κυβερνούσαν σχεδόν χωρίς κανέναν έλεγχο. Όταν τα σύνορα

[10] Angold, Michael: ως ανωτέρω, σελ. 249.

μεγάλωναν, οι κλεισούρες αυτές γίνονταν θέματα και τότε οι στρατηγοί τους έπαιρναν θέσεις στην αυτοκρατορική ιεραρχία[11].

Περίοδος Σταυροφοριών

Ο Αλέξιος Κομνηνός ανέθετε την διοίκηση των ανακτωμένων περιοχών από τους Νορμανδούς στους διοικητές των στρατιωτικών δυνάμεων , που έκαναν τις μάχες, τους ονομαζόμενους *δούκες* ,οι οποίοι αναλάμβαναν και την πολιτική διοίκηση των περιοχών αυτών. Τον 11° και 12° αιώνα οι Σταυροφορίες επί Κομνηνών και Αγγέλων προκαλούν εδαφικές αναστατώσεις, συνεχή κινητικότητα των συνόρων, που σαν αποτέλεσμα είχε ένα νέο διοικητικό σύστημα μεταβατικού χαρακτήρα, το οποίο , λόγω της ρευστής κατάστασης στη διοίκηση και τους βυζαντινούς θεσμούς δύσκολα μπορεί να περιγραφεί. Ο G. Ostrogorsky[12] ισχυρίζεται πως τον 10° αιώνα η άνοδος των μεγάλων φεουδαρχών απειλούσε την κοινωνική ισορροπία, που είχε επιτύχει το Βυζάντιο κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες αποκτούσαν όλο και περισσότερα προνόμια. Ένα από αυτά ήταν η **"εξκουσία"**, εξαίρεση, απαλλαγή από τη φορολογία. Οι ισχυρότεροι από αυτούς είχαν πετύχει γενική εξκουσία. Εκτός από τη φορολογική απαλλαγή οι δυνατοί είχαν πετύχει και δικαστική ασυλία. Δίκαζαν μόνοι τους τους δούλους τους και με τη φορολογική και δικαστική απαλλαγή αποδεσμεύονταν από τον έλεγχο του κράτους. Η υποταγή των ελεύθερων καλλιεργητών του παρελθόντος στους μεγάλους γαιοκτήμονες υπέσκαψε το κύρος της κεντρικής διοίκησης, με αποτέλεσμα να περιέλθει ένα σημαντικό τμήμα της Μ. Ασίας στους Σελτζούκους Τούρκους κατά τον 11° αιώνα.

Το πραγματικό πρόβλημα που απασχολούσε την κεντρική διοίκηση ήταν η εδραίωση της πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής ισχύος της επαρχιακής αριστοκρατίας. Η στρατιωτική της δύναμη βασίζονταν στον έλεγχο των θεματικών στρατών και ενισχύονταν από την άσκηση πατρωνίας και την συντήρηση

[11] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 105, 157.

[12] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, σελ. 153, 216, 217.

προσωπικής ακολουθίας. Μερικές οικογένειες κατάφεραν να εξασφαλίσουν επί σειρά γενεών τον έλεγχο των υψηλότερων θέσεων στην επαρχιακή διοίκηση.

Ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης εξασθένισε εξ αιτίας της αδύναμης διοίκησής της, διότι ήταν ανίκανη να κυβερνήσει αποτελεσματικά τις επαρχίες, που ωθήθηκαν έτσι, σχεδόν παρά την θέλησή τους , στην απομάκρυνσή τους από την κεντρική διοίκηση. Οι επαρχίες επειδή είχαν αφεθεί στην τύχη τους από την διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, με κίνδυνο απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς, (η άμυνά τους ήταν ελλιπής, παρότι ήταν συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, διότι το φορολογικό σύστημα λειτουργούσε πολύ καλά στο Βυζάντιο), προσπαθούσαν οι επαρχίες να βρουν μόνες τους λύσεις για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν. Έτσι την διακυβέρνηση σημαντικών περιοχών, που είχαν παραμεληθεί τελείως κατά τον 12ο αιώνα από την κεντρική διοίκηση και είχαν πληγωθεί φοβερά από τους Σταυροφόρους, ανέλαβαν τοπικοί ηγέτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΙΣΧΥ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η στρατιωτική πολιτική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας καθορίζονταν από τη γεωγραφική της θέση[1]. Απλωμένη σε τρεις ηπείρους, η Αυτοκρατορία περιστοιχίζονταν από εχθρούς, τις επιθέσεις των οποίων είχε να αντιμετωπίσει σε πολλά συγχρόνως μέτωπα. Οι επιδρομές και οι πολλές ξένες εισβολές, που απειλούσαν ακόμη και την Κωνσταντινούπολη την ίδια, για να αποκρουσθούν χρειάζονταν ετοιμοπόλεμο, αξιόμαχο στρατό στόλο μεγάλο και καλά οργανωμένο, όπως και συνεχή διπλωματία.

Η διατήρηση ισχυρού στρατού επιβάλλονταν πρώτον, διότι η Αυτοκρατορία περιβάλλονταν από διάφορους εχθρικούς λαούς, οι οποίοι επιδίωκαν να εισβάλουν στις πλούσιες χώρες της Αυτοκρατορίας και μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη, ο πλούτος της οποίας ήταν ξακουστός (Ιωάννης Χρυσόστομος, Λουϊτπράνδος, Βενιαμίν εκ Τουδέλας, «τοιούτος πλούτος ουδαμού της γης απαντά»). Δεύτερον, τον ισχυρό στρατό επέβαλε η ανάγκη εξασφάλισης και διατήρησης της συνοχής των εδαφών της Αυτοκρατορίας κατά ξηράν και θάλασσα και η πάταξη της πειρατείας[2].

Για τον Βυζαντινό στρατό[3] πληροφορίες έχουμε από τα κείμενα αξιόλογων βυζαντινών στρατιωτικών συγγραφέων, του Ιταλού Vegetius 4ου αι., Urbicius 5ου αι., Προκοπίου 6ου αι., Μαυρικίου (Στρατηγικόν), Άννα Κομνηνή 12ου αι. (Αλεξιάς), Λέοντος ΣΤ΄ (Τακτικά), Κ. Κεκαυμένου 11ος αιώνα (Στρατηγικόν)[4].

---

[1] Καραγιαννόπουλος, Ι.: Το Βυζαντινό Κράτος Α΄, Κρατική Οργάνωση, Κοινωνική Δομή, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1988, σελ. 62 και επ.

[2] Σπέντζας, Σ.Π.: ως ανωτέρω, σελ. 52 και επ.

[3] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 152 και επ.

[4] Κατά την ***Πρωτοβυζαντινή εποχή*** ο Διοκλητιανός και κατόπιν ο Μ. Κωνσταντίνος έκαναν μεταρρυθμίσεις στον στρατό, ο οποίος ήταν οργανωμένος κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα σε λεγεώνες και φρουρά πραιτωριανών στα σύνορα του κράτους, ξεπερασμένος στρατός ως προς τον εξοπλισμό και την τακτική, χωρίς να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις βαρβαρικές επιθέσεις. Οι δύο αυτοί αυτοκράτορες εγκατέστησαν στα σύνορα τακτικά στρατιωτικά σώματα από στρατιώτες επαγγελματίες, που πληρώνονταν

με γη, τους ***Limitanei***, την οποία κληρονομούσαν τα παιδιά τους. Επίσης οργάνωσαν έναν κινητό κεντρικό στρατό, τους ***Comitatenses*** υπό την αρχηγία του αυτοκράτορα, που έσπευδε όπου υπήρχε ανάγκη. Ο Θεοδόσιος Α΄ δημιούργησε τους ***φοιδεράτους***, βαρβαρικό ιππικό, σκληρούς μαχητές, για τον έλεγχο των οποίων ο Λέων Α΄ αναγκάστηκε να καλέσει στρατεύματα από τις αγριότερες φυλές της Αυτοκρατορίας (Ισαύρους και Αρμένιους).

Τον 6ο αι. οι φοιδεράτοι περιορίστηκαν από τους ***κατάφρακτους*** θωρακοφόρους με τόξα. Τους άνδρες, που ονομάζονταν ***βουκελλάριοι*** τους συγκέντρωνε και συντηρούσε ο στρατηγός. Οι στρατηγοί όμως αυτοί αποκτούσαν δύναμη επικίνδυνη για τον αυτοκράτορα, *[Βλ. **Bary**: Later Roman Empire, 2, 76].*

Επί Ιουστινιανού Α΄ (Μεσοβυζαντινή Εποχή) και του Ιουστίνου Β΄ εξασθένισε η δύναμη του αυτοκρατορικού στρατού, διότι η δύσκολη οικονομική κατάσταση περιόρισε την πρόσληψη ξένων μισθοφόρων, με αποτέλεσμα να καταργηθεί το σώμα των βουκελλάριων επί Τιβέριου και Μαυρίκιου. Το ***βάνδο*** με αρχηγό τον ***δούκα*** ήταν η κατώτερη υποδιαίρεση. Περισσότερα βάνδα αποτελούσαν την ***μοίρα*** υπό τον ***μοίραρχο***. Οι ***οπτιμάτοι*** ήταν ξένοι μισθοφόροι, που αποτελούσαν την αυτοκρατορική φρουρά.

Με αυτόν τον καλά οργανωμένο στρατό, *[Βλ. **Μαυρικίου**: Στρατηγικόν]*, ο Ηράκλειος νίκησε τους Πέρσες, αλλά κατόπιν η Αυτοκρατορία νικήθηκε από τους Άραβες, τους Σαρακηνούς και έχασε τις σημαντικές για την οικονομία της επαρχίες, Αίγυπτο, Αφρική, Συρία. Αργότερα αναδιοργανώθηκε ο στρατός και τον 8ο αιώνα, οι Ίσαυροι τελειοποίησαν το σύστημα των θεμάτων, *[Βλ. **Steven Runciman**: σελ.157]*, ομάδων που στρατοπέδευαν στις επαρχίες για να τις προστατεύουν. Οι επαρχίες οι ίδιες ονομάστηκαν ***θέματα***, με το όνομα του συντάγματος στην αρχή, με τα γεωγραφικά ονόματα κατόπιν. Οι επαρχίες των συνόρων που δεν αποτελούσαν θέμα, διοικούνταν όμως με στρατιωτικό νόμο, υπό τον κλεισουράρχη, ονομάζονταν ***κλεισούρες***, με άρχοντες των συνόρων τους ***Ακρίτες***. Ο ***θεματικός στρατός***, του οποίου προορισμός ήταν να εμποδίζει τις ξένες εισβολές, ήταν το κύριο στρατιωτικό σώμα και όπλο της Αυτοκρατορίας, τον επάνδρωναν οι στρατιώτες-γεωργοί, οι οποίοι για να εξασφαλιστούν έπερναν κτήματα.

Ο 8ος αιώνας αρχίζει για τους πληθυσμούς που είχαν παραμείνει βυζαντινοί μέσα σε ένα κλίμα απόγνωσης και φτώχειας. Το κράτος που κινδυνεύει, εμπιστεύεται όλο και περισσότερο τη σωτηρία του στο στρατό του, μόνο εχέγγυο της σωτηρίας του. Ο στρατός σφετερίζεται κανονικά όλο και περισσότερο τον κρατικό μηχανισμό. Επιβάλλει τις απόψεις και τις θελήσεις του, κατευθύνει τη λειτουργία του *[Βλ. **Hélène Ahrweiler**: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετάφρ. Τούλας Δρακοπούλου, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 1988, σελ. 35]*.

Τον 9ο αι. ιδρύθηκαν τα ***τάγματα*** (τέσσερα συντάγματα ιππικού της αυτοκρατορικής φρουράς, οι σχολές κατά την Notitia Dignitatum, οι εξκλουβίτορες, η βίγλα, οι ικανάτοι), οι ***νούμεροι*** (πεζοί στρατιώτες) και η ***εταιρεία*** (αυτοκρατορική φρουρά), των οποίων την αρχηγία στην αρχή είχε ο αυτοκράτορας, κατόπιν λόγω απόστασης ο ***δομέστικος των σχολών***, ο σημαντικότερος στρατιωτικός αξιωματούχος της Αυτοκρατορίας, φυσικός διεκδικητής του θρόνου, με επιτυχία (Νικηφόρος Φωκάς), *[Βλ. **Robert Browning**: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μετ. Νικ. Κονομή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992]*.

Ο Νικηφόρος Φωκάς έλαβε μέτρα προς ενίσχυση του στρατού, στον οποίο επέφερε σημαντικές αλλαγές, με αποτέλεσμα την αύξηση της δύναμής του, *[Βλ. **Κόλιας Ταξιάρχης**: Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969): Ο Στρατηγός Αυτοκράτωρ και το Μεταρρυθμιστικό του Έργο. Εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Ιστορικές Μονογραφίες 12, Αθήνα, 1993, σελ. **14 και επ.**]*. Ο αυτοκράτορας αυτός μέσα στο σύντομο διάστημα της βασιλείας του, συνολικά έξι χρόνια (963-969), αποφάσισε την λήψη ορισμένων μεταρρυθμιστικών μέτρων, εφήρμοσε αυτά και απέδωσαν σημαντικότατους καρπούς. Ο βυζαντινός στρατός την ίδια εποχή αποτελούνταν από τους βαριά οπλισμένους ιππείς, τους ***κατάφρακτους*** με δικαίωμα συντήρησης βοηθών, τους ***παίδας*** *[Βλ. **Μαυρίκιος**: Στρατηγικόν, Α2, 63-72, σελ. 82, **Λέων ΣΤ΄**: Τακτικά, Στ 15-16 και **Κόλιας Ταξιάρχης**: Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969): Ο Στρατηγός Αυτοκράτωρ και το Μεταρρυθμιστικό του Έργο. Εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Ιστορικές Μονογραφίες 12 Αθήνα, 1993, σελ. 26]*. Ο στρατός του Νικηφόρου δεν αποτελούνταν από ευκαιριακούς, εποχικούς πολεμιστές, που επάνδρωναν τα θέματα, αλλά από επαγγελματίες στρατιώτες, μισθοφόρους καλλούμενους, που πληρώνονταν με ικανοποιητικά ποσά κατά την ***Έκθεση της βασιλείου τάξεως*** 668, 17- 19.

Η τακτική του Βυζαντινού στρατού[5], [6], [7] ήταν μοναδική. Τα αυτοκρατορικά τάγματα από την Κωνσταντινούπολη προχωρούσαν προς το σημείο όπου θα αντιμετώπιζαν τον εχθρό. Εκεί συναντούσαν τα στρατεύματα των γειτονικών θεμάτων, που προσπαθούσαν να κυκλώσουν και αιχμαλωτίσουν τον εχθρό. Η στρατηγική φρόνηση και η ευφυΐα ήταν η βάση της βυζαντινής στρατηγικής χωρίς να προβλέπονται οι μέθοδοι και τα τεχνάσματα, στα οποία οι στρατηγοί παρακινούσαν τους στρατιώτες τους[8], [9].

Ο Βυζαντινός στρατός, για τον οποίο ο Α. Αδαμαντίου[10] γράφει ότι ήταν *«το μέγα όργανον δια του οποίου οι Βυζαντινοί δυνάσται ετήρουν την ενότητα, την εξωτερικήν συνοχήν και δη την ύπαρξιν του πολλάκις απειληθέντος κράτους»*, ήταν πολύ δαπανηρός [11], [12], [13]. Οι διαρκείς πόλεμοι των βυζαντινών εναντίον των πολλών εχθρών (Νορμανδών, Πατζενάκων, Τούρκων) πριν τις Σταυροφορίες και κυρίως κατά την διάρκεια αυτών ξεπέρασαν τις δυνάμεις και τα μέσα που διέθετε τότε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το κράτος βρίσκονταν σε τελεία οικονομική και στρατιωτική εξάντληση. Τα στρατιωτικά αγροκτήματα οργανώθηκαν για να αποφέρουν έσοδα. Αιχμάλωτοι (Πατζινάκες, Σέρβοι, Ούγγροι) εγκαταστάθηκαν σε αυτά ως στρατιώτες-γεωργοί, χωρίς όμως το μέτρο αυτό να αποδειχθεί αρκετό στις αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες της εποχής. Επί Μανουήλ εφαρμόσθηκε το μέτρο της παροχής κτημάτων ως **πρόνοια**, με την υποχρέωση οι προνοιάριοι να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία. Η στρατιωτική υπηρεσία ήταν τότε το μόνο προσοδοφόρο επάγγελμα και οι στρατιωτικοί αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη. Ο στρατός απορροφούσε όλους τους πόρους της Αυτοκρατορίας, ζούσε σε βάρος του

---

[5] Λέων Στ.: Τακτικά, 977 κ.επ: Περί παραδρομής πολέμου, passim, 215 – 17.

[6] Bury, J. B.: History of the Eastern Roman Empire, (800-867), London 1912, σελ. 281-284.

[7] Ramsey, W.: Historical Geography of Asia Minor, Amsterdam 1962 (ανατύπ.), σελ. 197.

[8] Κεκαυμένος, Κατακαλών: Στρατηγικόν, εκδ. Κανάκη, Γ΄ έκδοση, μτφρ. Τσουγκαράκης Δημ., Αθήνα, 1996.

[9] Κομνηνή, Άννα: Αλεξιάς, μτφρ. Σιδέρη Αλόη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 1992, σελ. 134, 135.

[10] Αδαμαντίου, Αδαμάντιος: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ζ΄, σελ. 881.

[11] Ανδρεάδης, Ανδρέας: Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, μτφρ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμας, , Αθήνα, 1994, σελ. 463.

[12] Runciman, St.: ως ανωτέρω, σελ. 163.

[13] Σπέντζας, Σ. Π.: ως ανωτέρω, σελ.53.

υπόλοιπου πληθυσμού, ο οποίος εξαθλιώθηκε κάτω από τα υπερβολικά φορολογικά βάρη. Έτσι τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού έγιναν αν όχι δούλοι τουλάχιστον πάροικοι. Έχασαν την ελευθερία τους και την περιουσία τους και τέθηκαν στη διάθεση και προστασία του μεγαλογαιοκτήμονα. Η ακατάσχετη όμως επικράτηση της φεουδαρχίας οδήγησε στην εξασθένηση του βυζαντινού κρατικού οργανισμού, υπέσκαψε το αμυντικό σθένος της χώρας και κατέληξε στην εσωτερική κατάρρευση του βυζαντινού κράτους[14].

Πολλοί βυζαντινοί αυτοκράτορες έδειχναν απροθυμία να ξοδέψουν οτιδήποτε για το στρατό, όπως ο Κωνσταντίνος Η΄ που δεν επιθυμούσε να εμπλακεί σε πολέμους και να διαταράξει τον ήρεμο ρυθμό της ζωής του. Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής ήταν να ενθαρρυνθούν οι εχθροί του Βυζαντίου, κυρίως οι Σελτζούκοι και να αρχίσουν επιδρομές. Στα μέσα του 11ου αι. Τούρκικα επίσης φύλλα απειλούσαν τα σύνορα. Με τους Πατζενάγκους ενώθηκαν οι Ούζοι, εισέβαλαν στα Βαλκάνια, λεηλάτησαν τη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ελλάδα, το 1064 απείλησαν ακόμα και την πρωτεύουσα. Την ίδια εποχή, που εχθρότητα έδειξαν οι Βούλγαροι, οι Σλάβοι, οι Ούγγροι και οι Νορμανδοί, ο μηχανισμός της αυτοκρατορικής άμυνας είχε παραλύσει[15].

Η μισθοδοσία του μάχιμου στρατού γίνονταν από την κεντρική κυβέρνηση. Επειδή όμως η δαπάνη ήταν μεγάλη, παρότι ο Κεκαυμένος συνιστούσε να μην μειώνεται ο μισθός των στρατιωτών, η κυβέρνηση για να ανταπεξέλθει πλήρωνε τους στρατιώτες με γη. Ο θεματικός στρατός[16] επανδρώνονταν από τους στρατιώτες γεωργούς που εξασφάλιζαν τα προς το ζην των ίδιων και των οικογενειών τους, όπως και τα έξοδα οπλισμού τους, από τα στρατιωτικά κτήματα, την αξία των οποίων αναπροσάρμοσε ο Νικηφόρος. Ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική υπηρεσία που πρόσφεραν απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες και τους δευτερεύοντες φόρους, που βάραιναν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Προκειμένου να εξοπλίσει τον στρατό του, για τον οποίο ενδιαφέρονταν να είναι

[14] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, σελ. 59-61.

[15] Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Cambridge. Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ως ανωτέρω, σελ.175.

[16] Κόλιας, Ταξιάρχης: ως ανωτέρω, σελ. 38-39, 84.

ικανοποιημένος και ετοιμοπόλεμος, επέβαλε ο Νικηφόρος Φωκάς στον πληθυσμό πρόσθετα βάρη.

Οι στρατιώτες είχαν κληρονομική την υποχρέωση της στρατιωτικής υπηρεσίας, απηλλαγμένοι από την πληρωμή φόρων, εκτός από τον φόρο γης. Η γη που παραχωρούνταν στους στρατιώτες ήταν αρχικά το ***Στρατιωτόπιον***[17], έκταση για τον αγρότη-καλλιεργητή-ελεύθερο στρατιώτη και την οικογένειά του, παράγοντας οικονομικής και κοινωνικής ισορροπίας, ειδικής νομοθετικής προστασίας (δεν χωρούσε κατάσχεση από το κράτος, μεταβιβάζονταν στους νόμιμους κληρονόμους με τα βάρη του), φορολογικής ήπιας μεταχείρισης (ελαφρά συμβολική αργότερα ανύπαρκτη φορολογία), για να προστατευθεί ο στρατιώτης από τους άρπαγες δυνατούς. Αυτός ήταν ένας τρόπος έμμεσης προστασίας της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και παρότι ο βυζαντινός προϋπολογισμός στερούνταν δημοσίων εσόδων, το μέτρο αυτό επέφερε κοινωνική ισορροπία. Ο Ν. Καλομενόπουλος[18] ονομάζει τα στρατιωτόπια υπέροχα στρατιωτικά φυτώρια.

Μετά την πανωλεθρία των Βυζαντινών από τους Τούρκους στο Ματζικέρτ το 1071, την απώλεια της Μικράς Ασίας, την αποδιοργάνωση των θεμάτων, ο βυζαντινός στρατός μειωμένος σημαντικά, αντικαταστάθηκε από μισθοφόρους, που αποτελούσαν τη βάση των ενόπλων δυνάμεων του Βυζαντινού κράτους.

Επί Κομνηνών, όπως προαναφέρθηκε, ένας νέος θεσμός εισήχθη, η **πρόνοια** ή **οικονομία**. Την πρόνοια αποτελούσαν εκτάσεις που παραχωρούνταν στους δυνατούς, με την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική δύναμη, την οποία συγκροτούσαν οι ίδιοι. Σαν πρόνοιες δίνονταν τα κτήματα του δημοσίου, οι πύργοι (σύμφωνα με τη νεαρά του Παραπινάκιου), οι καλλιεργήσιμες γαίες και τα βοσκοτόπια[19]. Το σύστημα της πρόνοιας, που για τους Βυζαντινούς αγρότες ήταν η μεγαλύτερη συμφορά, κατέστρεψε την κοινότητα την αγροτική, η οποία κατά το τέλος του 11ου αι. (Σταυροφορίες) είχε σχεδόν εξαφανιστεί και αύξησε τον αριθμό των δυνατών και την περιουσία των μοναστηριών.

---

[17] Διομήδης, Αλέξανδρος: Βυζαντιναί Μελέται, εκδ. Β΄, Αθήνα, 1951, σελ. 13.

[18] Καλομενόπουλος, Ν. : Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος ΚΒ΄, σελ. 433.

[19] Levtchenko, M.B.: ως ανωτέρω, σελ. 190-191.

Ο Terence Wise[20] αναφέρει: «*Μέχρι τις αρχές του 11ου αι. η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν το πιο σταθερό και ευνομούμενο κράτος στον κόσμο και ο στρατός της ήταν ένα πολύ καλά οργανωμένο τμήμα του κράτους αυτού, σταθερός, επαγγελματικός, πληρωμένος από το κράτος, οργανωμένος σε τακτικούς κανονικούς σχηματισμούς, εκπαιδευμένους σύμφωνα με μια πολύ ανεπτυγμένη στρατιωτική επιστήμη. Μέσα όμως στα πενήντα χρόνια ως τη συμφορά του Μαντζικέρτ, μια αδύναμη κυβέρνηση και εμφύλιοι σπαραγμοί οδήγησαν στην παρακμή του στρατού αυτού*».

Ο Αλέξης Σαββίδης[21] γράφει για θλιβερή κατάπτωση του βυζαντινού στρατού από τον 11° αι. και εξής. Τα πάλαι ποτέ πανίσχυρα αυτοκρατορικά στρατεύματα περιέπεσαν σε μαρασμό και αδράνεια. Η μισθοφορική υπηρεσία αλλοδαπών ήταν ασύμφορο και δαπανηρό μέτρο για την Αυτοκρατορία και επειδή το κρατικό θησαυροφυλάκιο δεν ήταν σε θέση να αντεπεξέλθει, επιβάλλονταν πρόσθετη φορολογία στους κατοίκους του κράτους. Πολλές πηγές σύγχρονες ή και λίγο μεταγενέστερες της περιόδου 11ου–13ου αι. δίνουν σαφείς πληροφορίες, ότι τα βυζαντινά στρατεύματα την εποχή αυτή παρουσίαζαν την όψη ενός πολύχρωμου πολυεθνικού «***μωσαϊκού***». Πράγματι, οι δυτικής προέλευσης μισθοφόροι, το ***λατινικόν***, όπως το ονόμαζαν οι βυζαντινές πηγές, από τα τέλη του 12ου αι. και εξής αποτελούσαν την πλειοψηφία των μισθοφόρων, αλλά και το ***σκυθικόν***, δηλ. οι τουρκόφωνοι μισθοφόροι (Πατζινάκοι, Κουμάνοι) δεν ήταν λίγοι. Αυτοί και οι δύο υπερίσχυσαν του ***ρωμαϊκού*** δηλαδή του ντόπιου ελληνικού στρατού. Αυτοί πολεμούσαν μόνο για το χρήμα, χωρίς να εμπνέονται από καμία πατριωτική ιδεολογία. Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι ένας τέτοιος ανομοιογενούς σύστασης στρατός δεν ήταν δυνατόν να πετυχαίνει συνοχή κινήσεων και δράσης στις πολεμικές επιχειρήσεις του κράτους.

Κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών υπήρχε έλλειψη μαχητών λόγω εξαγοράς του στρατεύεσθαι[22], [23], λόγω απαλλαγής των μοναχών και των

---

[20] Wise, Terence: The Wars of the Crusades 1096 - 1293, Λονδίνο, 1978, σελ. 92 - 93.

[21] Σαββίδης, Αλέξης: Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11ου - 13ου αιώνα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995, εκδ. Β΄, σελ. 62 - 64.

[22] Levtchenko, M.B.: ως ανωτέρω, σελ. 191.

[23] Σπέντζας Σ. Π.: ως ανωτέρω, σελ. 58.

κληρικών, λόγω απαλλαγής των γεωργών για να μην ελαττωθεί η καλλιεργούμενη έκταση και η γεωργική πρόσοδος και λόγω απαλλαγής των φοροεισπρακτόρων. Επειδή οι ντόπιοι πληθυσμοί δεν αρκούσαν για τις ανάγκες του στρατεύματος, στρατεύονταν ξένοι μισθοφόροι, Γερμανοί, Νορμανδοί, Βαράγκοι, Σλάβοι, Ιταλοί, ακόμη και Τούρκοι (αυτοκρατορική σωματοφυλακή).

Ο Παπαρρηγόπουλος[24] περιγράφει συνοπτικώς ως εξής τους λόγους: «*Αι ανώτεραι και μέσαι τάξεις δεν ήσαν προσωπικώς υπόχρεοι εις την στρατιωτικήν υπηρεσίαν. Επειδή δ' αφ' ενός μεν οι πολυάριθμοι μοναχοί και κληρικοί και οι περί την είσπραξην των δημοσιών φόρων οπωσδήποτε ενεχόμενοι ή απηλλάττοντο ή αποκλείοντο της στρατιωτικής υπηρεσίας, αφ' ετέρου δε επεκράτησεν επί μάλλον και μάλλον πολλή αδιαφορία προς την υπηρεσίαν αυτήν ένεκα ημαρτημένων θρησκευτικών δοξασιών και έξεων, σχετικώς ολίγοι υπήρχον οι εις το στρατιωτικόν στάδιον, εκ των ανωτέρων τάξεων, αυτοπροαιρέτως επιδιδόμενοι. Αλλά και εκ των κατώτερων τάξεων δεν εγίνοντο δεκτοί εις τον στρατόν οι γεωργοί, ίνα μη ελαττωθεί εκ τούτου η των κτημάτων καλλιέργεια, μετά της οποίας στενώς συνεδέετο η του δημοσίου ταμείου πρόσοδος*».

Κατά τις Σταυροφορίες, λοιπόν, ο στρατός μόνο κατά το όνομα ήταν Βυζαντινός , όπως αναφέρει ο Vasiliev [25], αποτελούνταν στην πλειοψηφία από ξένους μισθοφόρους, διαφόρων εθνικοτήτων, ακόμη και Αγγλοσαξωνικών, τους οποίους είχαν φέρει οι Νορμανδοί μετά την κατάκτηση της Αγγλίας από τον Γουλιέλμο τον Κατακτητή το 1066 [26]. Ποτέ δεν είχαν παρουσιαστεί τόσοι ξένοι μισθοφόροι στο Βυζάντιο όσοι κατά τις Σταυροφορίες.

Με μισθοφορικά στρατεύματα αποτελούμενα από κάθε είδους τυχοδιώκτες και κάθε φυλής αποβράσματα, κακώς πλαισιωμένα, κακώς διαιτώμενα (μαρτυρούν τούτο οι Βυζαντινοί χρονογράφοι), χωρίς φανατισμό, δαπανηρά και αναξιόπιστα πως ήταν δυνατόν να αντέξει το Βυζάντιο στις συνεχείς εξορμήσεις βαρβάρων,

---

[24] Παπαρρηγόπουλος, Κ.: ως ανωτέρω, σελ. 363.

[25] Vasiliev A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 596.

[26] Orderici Vitalis: Historia Ecclesiastica, ed. Migne, Patrologia Latina, CLXXXIII, σελ. 309.

λαών φανατικών, σκληρών, οι οποίοι σκοπό είχαν την κατάκτηση της πλούσιας χώρας και τον όλεθρο του πληθυσμού της [27].

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος [28], γράφει: « *Όθεν, αφού εστρατολόγει όσους ηδύνατο εκ των εν Ασία και εν Ευρώπη θεμάτων, υποχρεούτο ν' αναπληροί το κεχηνός του ρυθμού δια ξένων μισθοφόρων, και ιδίως δια Ρώσων, Νορμανδών, Φράγκων και Βαράγκων. Αλλ' οι ξένοι ούτοι χρησιμεύοντες προς καιρόν απέβαινον επί τέλους πολυειδώς επιζήμιοι εις το Κράτος. Άμα δεν επληρώνοντο τακτικώς ή άμα ζητήσαντες χάριν τινά δεν επετύγχανον αυτήν δεν εδίσταζον να αυτομολήσουν προς τους πολεμίους. Επί Μιχαήλ Στρατιωτικού (1056-1057) Ερβέβιος ο Φραγκόπουλος παρεκάλεσε να λάβη το του μαγίστρου αξίωμα, και, επειδή δεν εγένετο δεκτή η αίτησίς του, απήλθε μετά 300 Φράγκων προς τους Τούρκους, οια βάρβαρος και την οργήν ακατάσχετος, λέγει ο Κεδρινός. Μήπως ανάλογον τι δεν έπραξαν οι περι τον Μανιάκην Νορμαννοί εν τη κάτω Ιταλία άμα δεν επληρώθησαν τους συμφωνηθέντας μισθούς; Και τα τοιαύτα συνέβαινον καθ' εκάστην. Εν τούτοις οι μισθοφόροι ούτοι εφλεβοτόμουν ανηλεώς το κράτος δια τε των τακτικών αμοιβών τας οποίας ελάμβανον και των καταχρήσεων τας οποίας εποίουν. Αρκεί να ενθυμηθώμεν ότι ο Χαράλδ ο Μακρός, ότε επέστρεψεν εις την πατρίδα αυτού Νορβηγίαν, συνεπήγαγε μεθ' αυτού τοσούτον χρυσίον ώστε 12 νεανίαι μόλις ηδύναντο να μετακομίσωσιν αυτό. Τοσούτον οι άνθρωποι αυτοί ήσαν άπληστοι. Πλην τούτου βλέποντες εκ του σύνεγγυς τα πράγματα εις τε την αυλήν και την πρωτεύουσαν και τα θέματα δεν ηδύναντο τη αληθεία να αισθανώσι πολλήν ευλάβειαν προς το Κράτος εκείνο του οποίου οι κάτοικοι απέβαλλον οσημέραι την προθυμίαν του πολεμείν υπέρ της πατρώας εστίας. Εντεύθεν δε οι μισθοφόροι ούτοι συνετέλεσαν είπερ τις και άλλος είς τε την τότε κορυφωθείσαν εν τη Δυτική Ευρώπη περιφρόνησιν προς τους ημέτερους και την μετ' ου πολύ εκραγείσαν εκείθεν καταιγίδα. Ώστε το κράτος εσώζετο μεν αλλά συγχρόνως και υπενομεύετο υπό των ξένων τούτων*».

Το βυζαντινό κράτος ουδέποτε διέθετε αμιγή εθνικό στρατό. Ένα μεγάλο ποσοστό του στρατού αποτελούνταν από ξένους μισθοφόρους, κατ' αρχήν των

---

[27] Διομήδης, Αλέξανδρος: Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα Ακμής και Παρακμής του Βυζαντίου, Ανάτυπο των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1947, σελ. 32.

[28] Παπαρρηγόπουλος, Κ.: ως ανωτέρω, τόμος Δ', Βιβλίο 11°, σελ 307.

Γερμανικών φύλλων, αργότερα από Βαράγγους, Νορμανδούς, Σλαύους, Ιταλούς ακόμη και Τούρκους κατά την τελευταία περίοδο, οι οποίοι συγκροτημένοι σε οργανικά σώματα είχαν τύχει της απολύτου εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα. Η παρουσία όμως του μεγάλου αυτού αριθμού των μισθοφόρων έκανε δύσκολο τον υπολογισμό του πληθυσμού του Βυζαντινού Κράτους και απορροφούσε σημαντικά ποσά από τον βυζαντινό προϋπολογισμό[29].

Όσον αφορά στη μισθοδοσία του στρατού αυτού δεν υπάρχουν πηγές και στοιχεία. Γνωστό είναι από την «***Έκθεση της Βασιλείου Τάξεως***» ότι ήταν διαφορετικός ο μισθός τον ντόπιων στρατιωτών και διαφορετικός των μισθοφόρων. Οι μισθοί των αξιωματικών [30], [31], [32] και από τις τρεις αυτές πηγές περιγράφονται ενδεικτικά και τυπικά. Οι μισθοί των στρατιωτικών ήταν η ***πρόσοδος της στρατείας*** (στρατιωτόπιον), το ***σιτηρέσιον*** (οικονομική ενίσχυση για τη διατροφή των στρατιωτών), η ***χρυσή ρόγα*** (ουσιαστικός μισθός, καταβαλλόμενος ανά πενταετία), οι ***δωρεές*** (πρόσθετος μισθός), τα ***σκύλα*** (μικρότερα για τον εθνικό στρατό, μεγαλύτερα για τους μισθοφόρους).

Η συντήρηση του στρατού αποτελούσε βαρύ φορτίο για το κρατικό ταμείο και για τον ντόπιο πληθυσμό ήταν αληθινή συμφορά[33], γιατί είχαν δικαιώματα για καταλύματα και τροφοδοσία και αυτά τα δικαιώματα τους έδιναν την αφορμή για κάθε καταπίεση και εκβιασμό. Έπαψε πια τον 12° αι. να τηρείται ο παλιός κανόνας, ότι ο αριθμός των μισθοφορικών στρατευμάτων δεν πρέπει να ξεπερνάει τον αριθμό των ντόπιων. Οι Κομνηνοί υποχρεώθηκαν να μην παραχωρούν ποτέ στους ξένους ανώτερες διοικητικές θέσεις στο στρατό. Τον 12° όμως αιώνα κατά τις Σταυροφορίες βρίσκουμε ξένους στις πιο υπεύθυνες διοικητικές θέσεις του βυζαντινού στρατού.

Εκτός από τις μεταρρυθμίσεις στο στρατό των Κομνηνών σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη του τρόπου χρηματοδότησης των στρατιωτικών δυνάμεων αποτελούν οι μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Ιωάννης εκ Πούντζης, «Μέγας

---

[29] Σπέτζας, Σ.Π.: ως ανωτέρω, σελ. 57.

[30] Ανδρεάδης, Α.: ως ανωτέρω, σελ. 480 - 486.

[31] Runciman, St.: ως ανωτέρω, σελ. 163.

[32] Σπέντζας, Σ. Π.: ως ανωτέρω, σελ. 67 - 74.

Λογαριαστής» και «Πρωτονοτάριος του Δρόμου», επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών του Ιωάννη και του Μανουήλ Κομνηνών. *Τα μεγάλα χρηματικά ποσά που απαιτούνταν από το δημόσιο ταμείο έλειπαν και επί της δυναστείας των Αγγέλων σε μεγαλύτερο βαθμό. Τέλος στην κρίση του 1204 όταν οι ξένοι στρατιώτες ζήτησαν τους μισθούς τους δεν μπόρεσαν να τους δώσουν τίποτα. Έτσι οι ξένοι, πού η αφοσίωσή τους ήταν ζήτημα συμφέροντος, αρνήθηκαν να πολεμήσουν και η Κωνσταντινούπολη έμεινε ανυπεράσπιστη*[34].

Μετά την Άλωση του 1204 οι αυτοκράτορες της Νικαίας με την αυστηρή τους οικονομία κατόρθωσαν να σχηματίσουν ένα μικρό στρατό και να εγκαταστήσουν εθνοφρουρά στα σύνορα, που την πλήρωναν με το παλαιό σύστημα, παραχωρώντας μικρές ιδιοκτησίες.

---

[33] Levtchenko, M.B.: ως ανωτέρω, σελ. 232.

[34] Runciman, St.: ως ανωτέρω, 166.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία παρουσίαζε πολυμορφία εδαφικών και κλιματολογικών συνθηκών, από τις οποίες επηρεάζονταν αποφασιστικά η γεωργία, που αποτελούσε την κύρια απασχόληση των Βυζαντινών[1].

Εκτός από την καθαρά γεωργική απασχόληση των βυζαντινών και η κτηνοτροφία, η αλιεία, η δασοκομία, η χοιροτροφία, τα ιπποειδή, η αγελαδοτροφεία, η εξορυκτική, (το κράτος εκμεταλλεύονταν μονοπωλιακά σχεδόν τα μεταλλεία) παρουσίαζαν σημαντική ανάπτυξη στο Βυζάντιο.

Το έδαφος της Αυτοκρατορίας αποτελούσε την κύρια πηγή πλούτου και είχε διαιρεθεί σε πολλές κατηγορίες: Στις κτήσεις του αυτοκράτορα, της Εκκλησίας, των μεγαλογαιοκτημόνων, που και οι τρεις κατηγορίες αποτελούσαν την μεγάλη ιδιοκτησία, στις κτήσεις των πόλεων, που ήταν συλλογικές και γρήγορα εξαφανίστηκαν και στις κτήσεις των μικρογαιοκτημόνων. Οι τελευταίες κατηγορίες αποτελούσαν την μικρή ιδιοκτησία. Ανάμεσα στις δύο ομάδες μικρής και μεγάλης ιδιοκτησίας υπήρχε αντίθεση, η οποία μαζί με άλλους παράγοντες,

---

[1] Κάτω από αυτήν την ποικιλία παραγωγικών συνθηκών, η τεράστια περιοχή της Αυτοκρατορίας, Μ. Ασία, Αίγυπτος, Θεσσαλία, παρήγαγε μία μεγάλη ποικιλία γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Υπήρχαν καλλιέργειες σιτηρών, οπωροφόρων, βάμβακος, βοτάνων, μουριάς για την καλλιέργεια μετάξης και μελισσοκομία *[βλ. Ρηγίνος Θεοχάρης: Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1983, σελ. 201]*. Η γεωργία αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε, την κύρια απασχόληση των βυζαντινών, που χρησιμοποιούσαν τα προϊόντα τους για εσωτερική κυρίως κατανάλωση. Μεγάλες επαρχίες της Αυτοκρατορίας, Θεσσαλία, Αίγυπτος, Μ. Ασία ήταν οι σιτοβολώνες της εποχής *[βλ. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος : Το Βυζαντινό Κράτος, έκδοση Δ΄, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελίδα 459 κ.επ. και Φαίδων Κουκουλές : Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, 6 τόμοι, Αθήνα, 1947-1957]*. Για τους τρόπους καλλιέργειας δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Από τα λίγα όμως βυζαντινά γεωπονικά εγχειρίδια μαθαίνουμε ότι το Βυζάντιο δεν είχε εισαγάγει νέους τρόπους καλλιέργειας, αλλά ακολουθούσε εκείνους που εφήρμοζαν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι. Από την *Συναγωγή Γεωπονικών του Κασσιανού Βάσου* μπορούμε να πληροφορηθούμε για τα συστήματα καλλιέργειας, λίπανσης, φυτοπαθολογίας, όπως και τρόπους σποράς που εφήρμοζαν οι βυζαντινοί.

όπως επισημαίνεται πιο κάτω, οδήγησε στην παρακμή και την πτώση της Αυτοκρατορίας.

Πρέπει να σημειώσουμε, επίσης, ότι μετά τις μεγάλες Αραβικές κατακτήσεις των μέσων του 7ου αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έγινε μικρότερη και φτωχότερη[2]. Τα εδάφη που χάθηκαν ήταν τα πολυανθρωπότερα και τα πιο αναπτυγμένα οικονομικά. Η απώλεια των φόρων άφησε το κράτος οικονομικά εξασθενισμένο και το εξανάγκασε να ακολουθήσει μια πολιτική περιορισμένης οικονομικής ανάπτυξης. Η απώλεια των γεωργικών πλεονασμάτων, ειδικά της Αιγύπτου (σιτοβολώνας), προξένησε σειρά αλλαγών στις τιμές των γεωργικών προϊόντων και της γης σε ολόκληρη την Ευρώπη. Παρατηρήθηκε ομαδική μετακίνηση του πληθυσμού, νέα γη ανοίχθηκε για καλλιέργεια, που εκτός από ανθρώπινο δυναμικό χρειάζονταν και επένδυση κεφαλαίου, είδος σε έλλειψη εκείνη την εποχή και προκάλεσε σύγκρουση ανάμεσα στις δυνατότητες ανάπτυξης.

Ο σημαντικότερος ανασχετικός παράγοντας στην οικονομική ανάπτυξη του Βυζαντίου στάθηκε το γεγονός ότι η κύρια μονάδα γεωργικής παραγωγής, το αγροτικό σπιτικό, είχε ως βασική επιδίωξη τη δική του αναπαραγωγή (αυτάρκεια). Ο κύριος στόχος του αγροτικού σπιτικού ήταν να παράγει τόσο ώστε να μπορεί να αντεπεξέλθει στις φορολογικές επιβαρύνσεις, που του επέβαλλε το κράτος ή κάποιος γαιοκτήμονας. Στην αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των αγροτικών πόρων, είτε στις υψηλότερες τιμές που δημιουργούσε η εντονότερη ζήτηση τροφίμων από τις πόλεις, οφείλονταν το αυξανόμενο χρήμα που επέφερε η αγροτική οικονομία.

Οι ***αυτοκρατορικές γαίες*** στην ***Πρωτοβυζαντινή*** εποχή διακρίνονταν σε οικογενειακή περιουσία του αυτοκράτορα και στις κτήσεις του θρόνου. Στην ***Μεσοβυζαντινή*** εποχή έγιναν αλλαγές στην διοικητική τους διάρθρωση, μεταβάλλονταν σε κρατική περιουσία, τα δε έσοδά της κάλυπταν τις ανακτορικές και πολλές από τις κρατικές δαπάνες. Στην ***Υστεροβυζαντινή*** εποχή ξεχώριζαν την οικογενειακή περιουσία του Αυτοκράτορα από την περιουσία του θρόνου και από

[2] Browning, Robert: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μτφρ. Νικολάου Κονομή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 96 - 100.

την περιουσία του κράτους. Τα έσοδα αυτών των περιουσιών χρησίμευαν όχι μόνο για την κάλυψη των ανακτορικών δαπανών, αλλά και για την μισθοδοσία των υπαλλήλων, την πληρωμή δώρων σε ξένους ηγεμόνες και αρχηγούς.

Τις ***Εκκλησιαστικές γαίες*** αποτελούσαν γαίες ειδωλολατρικών ναών, τις οποίες δήμευαν οι αυτοκράτορες και τις χάριζαν στην Εκκλησία. Άλλες προέρχονταν από κληροδοσίες και δωρεές ζηλωτών χριστιανών. Με αυτόν τον τρόπο η Εκκλησία έγινε μεγαλογαιοκτήμονας. Στη μεταβολή αυτή συνέβαλαν και οι φορολογικές διευκολύνσεις των αυτοκρατόρων προς την Εκκλησία, όπως και οι αποφάσεις για απαγόρευση εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας. Αργότερα, όταν αυξάνονταν η πολιτική και οικονομική παρακμή του κράτους και επικρατούσε ο εδαφικός περιορισμός, περιορίστηκε και η αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η Εκκλησία όμως παρέμεινε ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες μέχρι την πτώση της Αυτοκρατορίας το 1204.

Τις ***Αστικές γαίες*** αποτελούσε η περιουσία των πόλεων, η οποία κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή ήταν μεγάλη και προέρχονταν από κτήσεις κληροδοσίας, δήμευση περιουσίας βουλευτών και ειδωλολατρικών ναών. Οι γαίες αυτές εκμισθώνονταν και αποτελούσαν πρόσοδο για την πόλη. Κατά την μεσοβυζαντινή εποχή η εκμίσθωση των αστικών γαιών γίνονταν στους ημέτερους, τα έσοδα σιγά-σιγά χάνονταν και οι πόλεις παρήκμαζαν. Η παρακμή αυτή των πόλεων και η μείωση της οικονομικής και διοικητικής τους σημασίας παρατηρήθηκε και κατά την υστεροβυζαντινή εποχή. Τα έσοδα των γαιών αυτών δεν κάλυπταν τις ανάγκες των πόλεων, οι οποίες έλυναν το πρόβλημά τους με την βαριά φορολόγηση των πολιτών.

Την εποχή εκείνη η απόκτηση γης ήταν η καλύτερη τοποθέτηση χρημάτων, εγγύηση ασφάλειας και οικονομικής ευημερίας. Συνέπεια των τάσεων αυτών ήταν να δημιουργηθούν δύο κατηγορίες γαιούχων πολιτών, οι μεγαλογαιοκτήμονες, οι οποίοι ασκούσαν μεγίστη κοινωνική, οικονομική και πολιτική επιρροή και οι μικροκαλλιεργητές. Από αυτόν τον διαχωρισμό δημιουργήθηκε οξύ κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πρόβλημα και οξύς ανταγωνισμός της μεγάλης και μικρής ελεύθερης ιδιοκτησίας.

Άλλη κατηγορία μικρής έγγειας ιδιοκτησίας ήταν οι ***"στρατιωτικοί τόποι"***, τα ***στρατιωτόπια*** ,που επεκράτησαν από τις μεταρρυθμίσεις του Ηρακλείου, θεσμός θεμάτων προς τους στρατιώτες, με αντιπαροχή την στρατιωτική υπηρεσία. Κατά άλλη άποψη τα στρατιωτικά κτήματα που μαρτυρούνται στη νομοθεσία του 10ου αιώνα δεν είναι θεσμός που εισήγαγε ορισμένος αυτοκράτορας, αλλά είναι προϊόν μακράς εξέλιξης. Τον 10ο αιώνα σε ***Νεαρές*** της Μακεδονικής Δυναστείας αναφέρονται περιορισμοί σχετικά με την πώληση γαιών, το αναπαλλοτρίωτο ενός ελαχίστου ορίου έγγειας ιδιοκτησίας, η καταγραφή των στρατιωτικών κτημάτων στους στρατιωτικούς κώδικες και η μεταβίβαση των κτημάτων από τον πατέρα στον πρωτότοκο γιο. Με τον καιρό ο θεσμός των στρατιωτικών κτημάτων παρήκμασε, εξ αιτίας της πρόσληψης μισθοφόρων στο βυζαντινό στρατό. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός προσπάθησε να αναζωογονήσει τον θεσμό των στρατιωτικών κτημάτων, χωρίς όμως αποτέλεσμα και έτσι τον 12ο αιώνα κατέρρευσε τελείως. Ο Ιωάννης Α΄ Βατάτζης, αυτοκράτορας της Νίκαιας, προσπάθησε να ξαναδώσει στον θεσμό ζωή, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Η εκμετάλλευση της γης γίνονταν άμεσα, όταν την καλλιεργούσαν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους, για δικό τους λογαριασμό χωρίς προβλήματα και έμμεσα (περίπτωση μεγάλης ιδιοκτησίας κρατικής, εκκλησιαστικής, ιδιωτικής) όταν γίνονταν εκχώρηση έναντι ορισμένου μισθώματος. Οι σχέσεις που απέρρεαν από την εκμετάλλευση της γης έπαιζαν μεγάλο ρόλο στην κοινωνική σύνθεση και διαμόρφωση του βυζαντινού λαού. Η εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών γαιών γίνονταν με μορφή εκχώρησης παρά εκμίσθωσης. Η εκμετάλλευση εκκλησιαστικών γαιών γίνονταν άμεσα από τους μοναχούς, ή έμμεσα με απλή μίσθωση. Αυτός ο τρόπος εκμετάλλευσης εκκλησιαστικών γαιών εξακολουθούσε και στην μεσοβυζαντινή εποχή.

Μορτή[3] ήταν το μίσθωμα που πλήρωνε ο μισθωτής πάροικος στον ιδιοκτήτη, εκμισθωτή γαιοκτήμονα ως μίσθωμα της γης που ενοικίαζε και καλλιεργούσε, χωρίς να έχει δικαιώματα ιδιοκτησίας σε αυτήν. Ήταν δηλαδή φεουδαλική γαιοπρόσοδος και την αποτελούσε το μέρος της παραγωγής που

[3] Λαΐου-Θωμαδάκη, Αγγελική: Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987,σελ.286,287,289,291.

καρπώνονταν ο ιδιοκτήτης της γης, ανεξάρτητα αν ιδιοκτήτης ήταν το κράτος, ένα μοναστήρι ή κάποιος ιδιώτης, που είχε τη γη ως πρόνοια. Υπήρχε σαφής διαχωρισμός μεταξύ του κρατικού φόρου και της μορτής. Οι αγρότες πλήρωναν φόρους στο κράτος για τη γη που τους ανήκε και μορτή για την γη που δεν τους ανήκε. Η εκμίσθωση της γης γίνονταν με ιδιωτικές συμφωνίες. Η μορτή είχε οικονομικό αντίκρισμα και δεν ήταν απλώς συμβολική πληρωμή που επικύρωνε δικαιώματα ιδιοκτησίας στη γη.

Η ***δεκατία***[4] ήταν το δέκατον, δηλαδή η απόδοση του δεκάτου της παραγωγής από τον μισθωτή πάροικο στον γαιοκτήμονα, σύμφωνα με τον ***Γεωργικό Νόμο*** (τέλος Ζ΄ ή αρχές Η΄ αιώνα). Στην πράξη όμως, ο γαιοκτήμονας έπαιρνε περισσότερο από το δέκατο, ακόμη κι αν δεν υπολογίζονταν οι φόροι και οι συμπληρωματικές επιβαρύνσεις.

Τον 9ο και 10ο αιώνα άρχισε η επιστροφή στο σύστημα των μεγάλων αγροκτημάτων, η οποία μπορεί να αποδοθεί σε λόγους οικονομικούς, διοικητικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς. Από τον 9ο κυρίως αιώνα παρατηρείται μια οικονομική διεύρυνση. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι υψηλά ιστάμενοι κρατικοί λειτουργοί και πολλοί ιδιώτες βρέθηκαν κάτοχοι αξιόλογων κεφαλαίων. Στον βυζαντινό όμως κόσμο ήταν άγνωστες οι κινητές οικονομικές αξίες. Ο δανεισμός με επιτόκιο απαγορεύονταν δια νόμου, το δε εμπόριο και η βιοτεχνία απέδιδαν περιορισμένα κέρδη εξ αιτίας του συστήματος των συντεχνιών και του ***κρατικού ελέγχου επί της παραγωγής και επί των τιμών***. Έτσι μόνο η γεωργία απέδιδε, μόνο η γεωργία ήταν επικερδής, ***γιατί ασκούσε σχετικά ελεύθερη ανταγωνιστική δραστηριότητα.***

Ενώ όμως οικονομικοί λόγοι οδήγησαν τους ***δυνατούς*** στην απόκτηση περιουσίας σε αγροκτήματα, οι πτωχοί αναγκάστηκαν από οικονομικούς ή μάλλον από διοικητικούς λόγους να πωλήσουν τα κτήματά τους. Οι μικροϊδιοκτήτες επιβαρύνονταν με φόρους που πληρώνονταν σε χρήμα, φόρους πιο επαχθείς με την ***επιβολή*** (ενεργούμενη αναγκαστική παραχώρηση κτήματος σε πλούσιο γαιοκτήμονα). Την πρώτη βέβαια θέση μεταξύ των γαιοκτημόνων είχαν τα

[4] Λαΐου-Θωμαδάκη, Αγγελική: ως ανωτέρω, σελ.192.

μοναστήρια, που με τις δωρεές και τα κληροδοτήματα ήταν ιδιοκτήτες μεγάλων αγροκτημάτων.

Τον 10° αιώνα στο Βυζάντιο επικρατούσε οιονεί φεουδαλισμός[5]. Οι άρχοντες των θεμάτων, στρατηγοί και μεγαλοκτηματίες, ***δούκες*** ονομαζόμενοι, κατά το τέλος του 11ου αιώνα έγιναν ανεξάρτητοι ηγεμόνες και μπορούσαν να μεταβιβάζουν το "θέμα" τους , τα ***latifudia***, που ήταν μεγάλες εκτάσεις γης ακόμη και ολόκληρα χωριά.

Περίοδος Σταυροφοριών

Από τον 10° αιώνα η εκμετάλλευση της μοναστηριακής περιουσίας γίνονταν στο σύνολό της από την βυζαντινή κυβέρνηση. Ο θεσμός αυτός που ονομάζονταν ***beneficium, χαριστική ή χαριστίκιον*** τον 11° αιώνα εφαρμόστηκε ολοκληρωτικά. Οι αυτοκράτορες παραχωρούσαν στους ημέτερους τη διοίκηση, διαχείριση της περιουσίας μιας μονής, παρά τις εκκλησιαστικές διαμαρτυρίες. Οι δυνατοί λάμβαναν από το κράτος για τις προσφερόμενες υπηρεσίες τους ως αντιπαροχή μοναστήρια με τις περιουσίες τους, εισέπρατταν τα έσοδά τους και αναλάμβαναν την συντήρησή τους . Οι Κομνηνοί βοήθησαν το χαριστίκιο, καθιέρωσαν δε και τον θεσμό της ***προνοίας***.

Πρόνοια ή Οικονομία ήταν η εκχώρηση εισοδημάτων ορισμένων γαιών από τον αυτοκράτορα προς ιδιώτες, σε αντάλλαγμα για στρατιωτικές ή άλλες υπηρεσίες[6].

---

[5] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 207.

[6] Στην εποχή των Παλαιολόγων η πρόνοια ή οικονομία ή μέρος της μπορούσε να μεταβιβαστεί στους απογόνους του δικαιούχου μετά από αίτηση στον αυτοκράτορα. Κατά τον θεσμό αυτόν στον προνοιάριο παρεχωρείτο μεγάλη έκταση γης, ακόμη και χωριά ολόκληρα, με μόνη την υποχρέωση να δίνει στο κράτος στρατό εξοπλισμένο και συντηρούμενο από αυτόν. Κατά τις Σταυροφορίες τον 12° αιώνα περιορίστηκε η εφαρμογή του χαριστικίου, διότι με την παρακμή του κράτους το κύρος και η επιβολή της Εκκλησίας συνεχώς αυξάνονταν και θεωρούνταν ότι γίνονταν επικίνδυνη.

Η εκμετάλλευση των αστικών γαιών γίνονταν με πλειοδοσία σε διηνεκή μίσθωση. Οι πολιτικές, οικονομικές αλλά και οι νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν αργότερα συνετέλεσαν στην εξαφάνιση των αστικών γαιών. Η εκμετάλλευση των ιδιωτικών γαιών γίνονταν με μίσθωση. Ο μισθωτής μοιράζονταν το ακαθάριστο εισόδημα της γης. Τα έξοδα της καλλιέργειας κατέβαλε ο μισθωτής, τους δε φόρους που βάρυναν το μίσθιο ο εκμισθωτής *[βλ. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος : Το Βυζαντινό Κράτος, έκδοση Δ', εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1988, σελ. 166]*.

Κατά την εποχή των Σταυροφοριών , λόγω της αδιάκοπης πορείας του κράτους προς την παρακμή, τους εμφυλίους πολέμους, τις εχθρικές επιδρομές και κατακτήσεις, η κατάσταση των μικροκαλλιεργητών χειροτέρευε, αλλά η τάξη τους υφίσταται μέχρι το τέλος του Βυζαντινού κράτους. Οι ελεύθεροι εργάτες εργάζονταν ως αντιμίσθιοι, οι μισθωτοί καλλιεργητές ήταν η εξαρτημένη εργατική δύναμη οι ***κολωνοί***, οι ***εναπόγραφοι***, οι ***δούλοι***, οι ***δυνατοί***, που εκμεταλλεύονταν οποιαδήποτε οικονομική δυσπραγία των αδυνάτων, για να τους απορροφήσουν ευκαιρίας δοθείσης (περίπτωση διεφθαρμένων υπαλλήλων) και οι ***πένητες***.

Τα συμφέροντα των αγροτών[7] βλάπτονταν λόγω εσωτερικών αναστατώσεων, επικίνδυνων γειτόνων και επιδρομέων. Περισσότερο υπέφεραν οι μικρογαιούχοι, οι οποίοι εξαφανίστηκαν. Η συγκέντρωση της γης σε λίγους συνετέλεσε στην οικονομική καταστροφή του κράτους. Οι ξένες επιδρομές ήταν επίσης η αιτία να μείνει ένα μεγάλο μέρος γης ακαλλιέργητο για βοσκή ζώων, τα οποία ήταν εύκολο να μετακινηθούν σε περίοδο πολέμου σε μέρος ασφαλές.

Οι αυτοκράτορες εμπόδιζαν την συγκέντρωση πλούτου σε λίγες οικογένειες για να μην γίνουν ισχυρές και ως εκ τούτου επικίνδυνες. Επί Λέοντος Γ΄ του Ίσαυρου δια του ***Γεωργικού Νόμου*** προστατεύονταν η μικρή ιδιοκτησία και επιβάλλονταν η καλλιέργεια των εγκαταλελειμμένων εδαφών. Επί Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού απαγορεύονταν οι δωρεές κτημάτων στους στρατηγούς, επί δε Ρωμανού Λεκαπινού καθιερώθηκε η ***προτίμηση*** (να προτιμούνται οι ομόχωροι κατά την πώληση κτήματος). Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος περιόρισε τα προνόμια των δυνατών. Ο Νικηφόρος Φωκάς περιόρισε την προτίμηση μόνο στα κτήματα των δυνατών. Ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος και ο Φωκάς απηγόρευσαν την ίδρυση μοναστηριών, υποστήριξαν όμως το ***αλληλέγγυο***.

Τον 12ο αιώνα, εποχή των Σταυροφοριών, καμία δυνατή προσπάθεια για ανακούφιση των πενήτων και περιορισμό των προνομίων των δυνατών δεν έγινε. Παρά όλες τις προσπάθειες οι ***δυνατοί*** εξέρχονταν πάντα νικητές. Η ολιγωρία τους

Ο αγροτικός πληθυσμός διακρίνονταν σε διάφορες κατηγορίες. Μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές, (κωμίτες = κάτοικοι της κώμης), που είχαν αλληλέγγυα φορολογική ευθύνη, ήταν δηλαδή αμοιβαία υπεύθυνοι για την καταβολή στο ακέραιο του καθορισμένου για την κώμη τους φόρου. Συνάρτηση της αρχής της αλληλέγγυας φορολογικής ευθύνης ήταν και η αρχή της προτιμήσεως.

[7] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 206.

να ασχοληθούν με τη γη κατέστρεψε την οικονομία της υπαίθρου, ώστε η εκ των εγγείων σχέσεων θύελλα να σαρώσει την αστική ζωή του Βυζαντίου.

Ο Michael Angold[8] υποστηρίζει ότι κατά τις Σταυροφορίες η εγκατάσταση αγροτών στα μεγάλα κτήματα ήταν μέρος του τρόπου με τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός κατάφερε σταδιακά να επιφέρει ένα βαθμό σταθερότητας στην ύπαιθρο. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες αντιμετώπιζαν αυτούς τους αγρότες κυρίως ως πηγή εσόδων . Ο πάροικος μπορούσε να κληροδοτήσει τη γη στα παιδιά του, τα οποία αναλάμβαναν όλες τις υποχρεώσεις των γονιών τους προς τον κύριό τους.

Ο πλούτος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα (Σταυροφορίες) στηρίζονταν πάνω στην ευημερία της υπαίθρου. Ο Σταυροφόρος ιστορικός Γουλιέλμος της Τύρου σημείωνε ότι η νότια Μ. Ασία, η Αττάλεια ήταν ένας προμαχώνας της Αυτοκρατορίας, που τον πίεζαν σκληρά οι Τούρκοι : " *Έχει πολύ πλούσιες πεδιάδες, τις οποίες δεν εκμεταλλεύονται οι άνθρωποι της πόλης, διότι περιτριγυρίζονται από όλες τις πλευρές από εχθρούς, οι οποίοι εμποδίζουν την καλλιέργειά τους*''. Οι σπόροι για την καλλιέργεια έπρεπε να έλθουν από την θάλασσα, διότι ο δια ξηράς δρόμος ήταν δύσκολο να διατηρηθεί ανοιχτός.

Κατά τους N. H. Baynes-H. St. L. B. Moss[9] το πρόβλημα της γεωργίας είχε δύο απόψεις : Η μια ήταν νομική άποψη , αφορούσε την μορφή κατοχής της γης και η άλλη οικονομική αφορούσε την φύση και τις συνθήκες της γεωργικής παραγωγής. Η οικονομική άποψη είναι η πιο σκοτεινή, διότι δεν υπάρχουν πληροφορίες. Ο ***Αγροτικός Νόμος*** αφορούσε την μικρή ιδιοκτησία, η οποία ποτέ δεν εξαφανίστηκε μέχρι την εποχή των Παλαιολόγων και πάντοτε προστατεύονταν από την κεντρική κυβέρνηση. Η μάχη εναντίον των αριστοκρατών γαιοκτημόνων εξηγείται με αναφορά σε στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Αν τα στρατιωτικά αγροκτήματα χάνονταν τότε, το κράτος θα αναγκάζονταν να διατηρεί μισθοφορικό στρατό, που ήταν δαπανηρός και αμφιβόλου μαχητικότητας. Οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης συχνά επαναστάτησαν και αξίωσαν να καταλάβουν τον αυτοκρατορικό θρόνο. Το βυζαντινό κράτος ήταν ευκολότερο να συγκεντρώνει φόρους και εισφορές σε είδος από τους μικροϊδιοκτήτες. Η βυζαντινή κοινωνία

[8] Angold, Michael: ως ανωτέρω, σελ. 456 - 458.

[9] Baynes, N.H. – Moss, H. St. L. B.: ως ανωτέρω, σελ. 108 - 109.

ήταν εμποτισμένη από το πνεύμα του Χριστιανισμού και η κυβέρνηση αισθάνονταν καθήκον της να προστατεύει τους αδύνατους και τους ταπεινούς.

Η μείωση του αριθμού των αγροκτημάτων (όχι η εξαφάνισή τους) οφείλονταν στις εχθρικές επιδρομές εναντίον της Αυτοκρατορίας, στην καταπιεστική διοίκηση ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Ιουστινιανού Β΄ και του Νικηφόρου Φωκά και στις μεταναστεύσεις μέσα στην Αυτοκρατορία πληθυσμών προερχόμενων από λαούς πέρα από τα σύνορα του κράτους. Την ίδια περίοδο στρατιωτικές γαίες δόθηκαν στον επαρχιακό στρατό. Λόγοι, λοιπόν, γεωγραφικοί, πνευματικοί, πληθυσμιακοί και ιστορικοί βοήθησαν το Βυζάντιο να αποκτήσει πλούτο και δύναμη εμπορική και αστική με παράλληλη αγροτική οικονομία. Τον 8ο και 9ο αιώνα η γεωργία ήταν σε εκπληκτική ευημερία , ήταν σε θέση όχι μόνο να τρέφει την Αυτοκρατορία, αλλά γίνονταν και ενεργητική εξαγωγή[10].

Υπήρχαν χρονικοί περίοδοι και διαμερίσματα του κράτους που η γεωργία ευδοκιμούσε, όπως υπήρχαν εποχές και διαμερίσματα που η γεωργία ήταν σε άθλια κατάσταση. Σε πλεονεκτική θέση ήταν η γεωργία, όταν υπήρχε απουσία ξένου συναγωνισμού, εξ αιτίας της παρουσίας ενός μεγάλου αριθμού αστικού πληθυσμού.

Κατά άλλες πηγές ο αγροτικός πληθυσμός υπέφερε από τις επιδρομές των Μωαμεθανών και των Βουλγάρων , αποδεκατίζονταν από τις ασθένειες και την πείνα, καταθλίβονταν από οικονομικά βάρη, βρίσκονταν σε εκμετάλλευση από τους ***ισχυρούς*** και τους καλογήρους, που κατηγορούνται ότι παραμέλησαν την γεωργία και άφησαν πολλά κτήματά τους ακαλλιέργητα. Σε ορισμένες μόνο εξαιρετικές περιόδους η γεωργία γνώρισε σχετική ευημερία. Συχνά η μοίρα των χωρικών δεν ήταν ευχάριστη.

Η βυζαντινή φεουδαρχία θεωρείται αρνητικός παράγων που οδήγησε σε οικονομική παρακμή. Καθώς όμως οι γαιοκτήμονες αύξαναν τα έσοδά τους μπορούσαν να πραγματοποιήσουν βελτιώσεις στα κτήματά τους, όπως αγορά

---

[10] Υπήρχαν καλλιέργειες δημητριακών, αμπέλου, οπωροφόρων, θεραπευτικών βοτάνων, βάμβακος, μουριάς. Επίσης ανθούσα μελισσοκομία, (υποκατάστατο μιας βιομηχανίας ζαχάρεως), ποίμνια, πρόβατα, χοίροι, άλογα, δάση για την κατασκευή σπιτιών και τη ναυπήγηση πλοίων.

εργαλείων, ζώων για το όργωμα, οικοδόμηση κτηρίων και μονάδων επεξεργασίας μόνιμων βελτιωτικών έργων, όπως γέφυρες, δρόμοι, συστήματα αποχέτευσης και ύδρευσης, νερόμυλοι, το φύτεμα αμπελιών, ελαιοδένδρων και οπωροφόρων.

Η παραδοσιακή αρνητική εκτίμηση για τις οικονομικές συνέπειες που είχε η συσσώρευση μεγάλων κτημάτων από τους φεουδάρχες γαιοκτήμονες πρέπει να αναθεωρηθεί. Ο πρώτος στόχος της γεωργικής παραγωγής, για όλα τα κοινωνικά στρώματα, ήταν να εξασφαλίσει αυτάρκεια, την οποία άλλοι συγγραφείς παρουσίαζαν ως αρετή, ο δε Κεκαυμένος[11] την προτείνει για πρακτικούς λόγους.

Το δυσκολότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι γεωργοί στο Βυζάντιο ήταν η γονιμότητα του εδάφους, οι κλιματολογικές συνθήκες, ως και η έλλειψη νερού. Προτιμούσαν καλλιέργειες των οποίων η παραγωγή ήταν την περίοδο των βροχών. Γίνονταν αγρανάπαυση για να εξασφαλίζεται η αποθήκευση ομβρίων υδάτων από την μια περίοδο στην επόμενη. Η εναλλαγή των καλλιεργειών διέφερε ανάλογα με τις ντόπιες συνήθειες και τις απαιτήσεις των παραγωγών. Η ποσότητα των υποδεέστερων σιτηρών ήταν ανάλογη με τον αριθμό των ζώων που έπρεπε να τραφούν. Περιοχές που γειτόνευαν με πόλη και υπήρχε μεγάλη αστική ζήτηση καλλιεργούσαν σιτάρι για την υψηλότερη τιμή του. Μείωση του χρόνου αγρανάπαυσης γίνονταν με τα λαχανικά, τα οποία αποκαθιστούσαν το άζωτο, που απορροφούσαν τα δημητριακά από το έδαφος. Η καλλιέργεια λαχανικών διασφάλιζε τις ανάγκες του αγρότη σε περίπτωση καταστροφής της σοδειάς του σιταριού.

Στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή εμφανίζεται πρόοδος στη γεωργία, που είχε συνδεθεί όχι μόνο με τις βελτιώσεις στο άροτρο αλλά και με το εντατικότερο δούλεμα της γης και ο παράγοντας αυτός (δεύτερος) ίσχυε και για το Βυζάντιο. Οι μικροί αγρότες δεν ήθελαν την τεχνολογική πρόοδο, διότι αύξανε την καλλιέργεια και χρειάζονταν περισσότερα εργατικά χέρια. Τον 10ο αιώνα παρατηρήθηκε αύξηση του πληθυσμού, η οποία εξασφάλιζε επάρκεια εργατικού δυναμικού, η γη είχε εντατικότερη καλλιέργεια και γίνονταν αποτελεσματική άρδευση. Τα έργα οδήγησαν στη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, που είχε σαν αποτέλεσμα όχι

[11] Κεκαυμένος, Κατακαλών: ως ανωτέρω, σελ. 132 - 134.

απλώς καλλίτερες σοδειές, αλλά και τη διεύρυνση της ποικιλίας των καλλιεργούμενων ειδών.

Η δενδροκαλλιέργεια και η αμπελοκαλλιέργεια ήταν πολύ σημαντικές για τον μικρό παραγωγό, τα στοιχεία όμως για τα έσοδα που απέφεραν ήταν περιορισμένα. Η καλλιέργεια της μουριάς για το μετάξι ήταν σημαντική. Τον 11° και 12° αιώνα μεταφέρονταν μεγάλες ποσότητες μεταξιού από τη Θεσσαλία και τη Θήβα , που ήταν κέντρα παραγωγής μεταξωτών υφασμάτων. Οι Ενετοί έκαναν εξαγωγές μετάξης και από την Πελοπόννησο τον 12° αιώνα.

Αυτή ήταν η πραγματικότητα μιας οικονομίας που την αποτελούσαν μικρής κλίμακας αγρότες παραγωγοί, των οποίων ο εκχρηματισμός είχε περιορισμένη επίδραση. Και στα μεγάλα κτήματα το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής ήταν για άμεση κατανάλωση. Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό να εξηγήσει τη στασιμότητα της αγροτικής τεχνολογίας στο Βυζάντιο σε σύγκριση με την Δύση. Το αλέτρι γνωστό στη Δύση δεν εισήχθηκε ποτέ στο Βυζάντιο, όπως δεν έγιναν και άλλες αλλαγές στον γεωργικό εξοπλισμό. Στη Δυτική Ευρώπη πολλά εργαλεία ήταν ξύλινα, η δε οικονομική ανάπτυξη ήταν περιορισμένη μέχρις ότου γενικεύτηκε η χρήση του σιδήρου. Στην Ελλάδα τον 12° και τον 13° αιώνα υπήρχαν σιδερένια εργαλεία. Στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρχαν από πολύ ενωρίτερα (μάχη του Μαντζικέρτ-1071)όπως και στην ύστερη περίοδο.

Με την κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους ***Σταυροφόρους*** το βυζαντινό οικονομικό καθεστώς προσαρμόσθηκε ακόμα περισσότερο προς εκείνο της Δύσης, ο δε εμπορικό-αστικός χαρακτήρας του Βυζαντίου υποχώρησε μεν, χωρίς να εξαφανισθούν τα αστικά κέντρα, το εμπόριο και η εγχρήματη συναλλαγή. Υπό τους Σταυροφόρους μεταμορφώθηκαν και οι υφιστάμενοι θεσμοί.

Ο Michael Angold[12] υποστηρίζει ότι κατά τις ***Σταυροφορίες***, τον 12° αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία απολάμβανε μια περίοδο ευημερίας σε όλα τα μέρη της. Το θεμέλιο της Βυζαντινής οικονομίας εξακολουθούσε να είναι η γεωργία, αλλά την εποχή εκείνη ήταν πιο ανοιχτή σε μια οικονομία αγοράς. Η οικονομική ανάπτυξη δημιουργούσε εντάσεις, που εξασθενούσαν τις πολιτικές δομές. Η

[12] Angold, Michael: ως ανωτέρω, σελ. 458.

ευημερία αυτή της γεωργίας βασίζονταν στους αγρότες, αλλά υπονομεύονταν από τις απαιτήσεις που είχαν από αυτούς το κράτος και οι γαιοκτήμονες. Μπορεί να ήταν πιθανόν να αποκατασταθεί η αναγκαία ισορροπία με τις περικοπές των κυβερνητικών εξόδων και των παροχών του κράτους σε γη και αγρότες, αλλά αυτό θα δημιουργούσε άσχημες πολιτικές εχθρότητες. Αυτό ήταν το λάθος των μέσων του 11ου αιώνα και θα επαναλαμβάνονταν στα τέλη του 12ου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7
ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ - ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ

Στην οικονομία του Βυζαντίου σημαντικό ρόλο έπαιζε και η βιοτεχνία. Κατά τους πρώτους όμως αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, επειδή τα κεφάλαια σπάνιζαν[1] και δεν ήταν δυνατόν τα λίγα που υπήρχαν να διατεθούν στην εργαστηριακή παραγωγή, αυτή βρίσκονταν σε μικρή σχετικά ανάπτυξη. Επίσης εκτός από την έλλειψη μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων, αναγκαίων για να διατεθούν στην βιοτεχνία, υπήρχε και έλλειψη μεγάλου αριθμού εργατών για μαζική παραγωγή.

Αργότερα η βιοτεχνία έγινε πιο εξειδικευμένη και με μεγάλο όγκο παραγωγής[2]. Τα παραγώμενα προϊόντα ήταν πολλά και ποικίλα. Προϊόντα μεταλλοτεχνίας, χαρακτικής, κοσμηματοποιίας, κεραμικής, ενδυματοποιίας, ταπητουργίας, ξυλουργικής και επιπλοποιίας, υαλουργίας, βυρσοδεψίας, παραγωγής παπύρου και χάρτου κλπ.

Υπήρχαν τα κρατικά εργαστήρια, για την παραγωγή προϊόντων που κάλυπταν τις κρατικές ανάγκες και είχαν άμεση εξάρτηση από τον Έπαρχο της πόλης ή τον Μάγιστρο των οφφικίων ή τον Κόμη των Θείων Θησαυρών και τα ιδιωτικά εργαστήρια, για την παραγωγή άλλων βιοτεχνικών προϊόντων, προς κάλυψη αναγκών του λαού. Έτσι δεν υπήρχαν μεγάλα εργοστάσια με πολύπλοκα μηχανήματα παρά μόνο εργαστήρια.

Οι καθαρά εμπορικές επιχειρήσεις στο Βυζάντιο ήταν λίγες[3]. Οι μεγάλες επιχειρήσεις ήταν οι κρατικές βιοτεχνίες (fabricae), που είχαν δημιουργηθεί στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, με σκοπό να εξαλείψουν ή τουλάχιστον να μειώσουν τις δυσχέρειες στον εφοδιασμό του κράτους, ιδίως του στρατού, με τα αναγκαία βιοτεχνικά προϊόντα. Εκτός από τις μόνιμες αγορές υπήρχαν και οι

---

[1] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 218 κ.επ.

[2] Καραγιαννόπουλος, Ι.: Το Βυζαντινό Κράτος, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη, 1996, σελ. 480.

[3] Κορδώσης, Μιχαήλ: ως ανωτέρω, σελ. 302.

εμποροπανηγύρεις. Οι τεχνίτες στο Βυζάντιο ήταν και έμποροι, δηλαδή παρήγαγαν και πωλούσαν οι ίδιοι τα προϊόντα τους.

Η βιοτεχνική παραγωγή βρίσκονταν στα μεγάλα βιοτεχνικά κέντρα Κων/πολη, Θεσσαλονίκη, Θήβα, Κόρινθο. Η Κων/πολη ήταν το πρώτο βιοτεχνικό κέντρο της Αυτοκρατορίας, συγκέντρωνε εμπόρους και βιοτέχνες από όλον τον χριστιανικό κόσμο, Ανατολή και Δύση. Είχε το μονοπώλιο επεξεργασίας της μέταξας, της κατασκευής όπλων και κρατούσε μυστικό το χημικό υλικό από το οποίο γίνονταν το πολεμικό όπλο "*υγρό πυρ*". Στο παλάτι ήταν εγκατεστημένα τα καλλίτερα εργαστήρια ειδών πολυτελείας, ακριβών μεταξωτών, των οποίων η πρώτη ύλη αγοράζονταν από τους εμπόρους της Ανατολής και η εξαγωγή τους απαγορεύονταν, διότι το εμπόριο των μεταξωτών γίνονταν μόνο από το κράτος (κρατικό μονοπώλιο).

Η Κωνσταντινούπολη[4] ήταν μια πόλη βιομηχανική. Δεν ήταν μόνο κέντρο παραγωγής ειδών πολυτελείας, που ήταν περιζήτητα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, είχε και τη μεταποίηση των ειδών καθημερινής χρήσης. Εκεί βρίσκονταν στα κρατικά και ιδιωτικά εργαστήρια όλων των ειδών τα βιοτεχνικά επαγγέλματα, για τη λειτουργία των οποίων απαιτούνταν άδεια από τον Έπαρχο της πόλης. Εκτός όμως από την πρωτεύουσα, όπως αναφέραμε πιο πάνω, βιοτεχνία αξιόλογη είχε αναπτυχθεί και στις μεγάλες πόλεις Θεσσαλονίκη, Θήβα, Κόρινθο. Στα βιοτεχνικά αυτά κέντρα επικρατούσαν, λόγω των χριστιανικών ιδεών της Αυτοκρατορίας, καλές συνθήκες και σχέσεις εργασίας, ώστε να μπορούν να ζήσουν ο εργαζόμενος και η οικογένειά του[5].

Κατά τον Ρηγίνο Θεοχάρη[6] η μεταποίηση στο Βυζάντιο αντανακλά την πολυμορφία των διαφόρων παραγωγικών κέντρων, που περιλαμβάνει η Αυτοκρατορία, την παράδοση και εμπειρία τους. Παράλληλα, χωρίς να σημειώνονται θεαματικές εξελίξεις, το Βυζάντιο συντηρεί και αξιοποιεί τις τεχνικές

[4] Guillou, André: La Civilisation Byzantine, pub. Arthaud, 1974, σελ. 140, 305.

[5] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 219.

[6] Θεοχάρης, Ρηγίνος: Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1983, σελ. 202.

γνώσεις των προηγούμενων πολιτισμών. Βέβαια, όπως και σε κάθε χώρα, μεγάλος όγκος της μεταποίησης έχει σαν αντικείμενο είδη καθημερινής χρήσης.

Στην οικονομία του Βυζαντίου ωστόσο, μεγάλη σχετικά σημασία παίζει η παραγωγή ειδών πολυτελείας, γιατί τα είδη αυτά ήταν τα σημαντικότερα εξαγώγιμα προϊόντα και ήταν περιζήτητα στο εσωτερικό από το παλάτι, τους δυνατούς, από τις αυλές των πλουσίων Ανατολής και Δύσης, καθώς και από τις αναρίθμητες εκκλησίες και τα μοναστήρια.

Στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας, Αίγυπτο, Φοινίκη, Συρία, Μακεδονία και Μικρά Ασία εξακολουθεί να ανθεί η παραγωγή υφασμάτων, μεταξωτών και χρυσούφαντων, ειδών μεταλλουργίας και υαλουργίας, κοσμημάτων και άλλων ειδών πολυτελείας. Ιδιαίτερα σημαντικό μεταποιητικό κέντρο εξακολουθούσε να είναι η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου παράγονταν υφάσματα, κοσμήματα, είδη από γυαλί και πάπυρο. Η Συρία, με κέντρο την Αντιόχεια, είχε παραγωγή λεπτών υφασμάτων, κεντημάτων, γυαλικών, ειδών της αργυροχρυσοχοΐας και σκευών από σμάλτο. Σημαντικά κέντρα της μεταποιήσεως ήταν επίσης η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, η Αδριανούπολη, η Θήβα, η Κόρινθος και άλλες ελληνικές πόλεις. Η Θεσσαλονίκη ειδικεύονταν στην κατασκευή σκευών από μέταλλο ή γυαλί, ενώ στη Θήβα παράγονταν λεπτά μεταξωτά υφάσματα. Άλλα είδη που παράγονταν από τα κέντρα της μεταποιήσεως, εκτός από τα είδη πρώτης ανάγκης, ήταν υφάσματα όλων των ειδών, όπλα, ιερά σκεύη, λειψανοθήκες και άμφια, μωσαϊκά, κομψοτεχνήματα από κοράλλι, ήλεκτρο, ελεφαντόδοντο, σμάλτο ή πολύτιμα μέταλλα και πολύτιμες πέτρες. Επίσης αρώματα, πολυτελή έπιπλα, εικόνες και όργανα.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, κέντρο της μεταποιήσεως ήταν η Κωνσταντινούπολη. Η σπουδαιότητά της μεγάλωνε καθώς χάνονταν για την Αυτοκρατορία τα μεταποιητικά κέντρα της Ανατολής. Ταυτόχρονα και παράλληλα αποκτούσαν αυξημένη σπουδαιότητα τα μεταποιητικά κέντρα στο δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Η μεταποιητική δραστηριότητα στην πρωτεύουσα δεν περιορίζονταν μόνο στην ικανοποίηση των ντόπιων αναγκών και των αναγκών του παλατιού, αλλά κάλυπτε σημαντικό μέρος των αναγκών σε είδη πολυτελείας της ίδιας της Αυτοκρατορίας, ενώ αποτελούσε και το σημαντικότερο εξαγωγικό κέντρο

για τέτοια είδη. Τα είδη αυτά της μεταποιήσεως του Βυζαντίου ήταν περιζήτητα από τους πλούσιους φεουδάρχες και τους ηγεμόνες τόσο της Δυτικής Ευρώπης όσο και της Ανατολικής.

Στην Κωνσταντινούπολη βρίσκουμε όλων των ειδών τα βιοτεχνικά επαγγέλματα, που κατά κανόνα θεωρούνται ευτελή ή βάναυσα. Ευτελές επάγγελμα θεωρείται και το εμπόριο και, επειδή τόσο αυτό όσο και η μεταποίηση θεωρούνται ανάρμοστα για την τάξη των συγκλητικών, η απασχόληση σ' αυτά επιτρέπεται μόνο στην κατώτερη και στη μεσαία τάξη[7].

Ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την πρωτεύουσα κατά το δεύτερο ήμισυ των Μέσων Χρόνων είχε η κατασκευή μεταξωτών και πορφυρών υφασμάτων[8]. Στο δεύτερο ήμισυ των Μέσων Χρόνων αναπτύχθηκε η μεταξοβιομηχανία. Το μετάξι γνωστό στην Κίνα από την 3η χιλιετία π.χ. το έφεραν οι δύο ιεραπόστολοι στην Κωνσταντινούπολη τον 6ο αιώνα και στην υπόλοιπη Ευρώπη έφθασε τον 7ο αιώνα. ***Κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών*** οι Ιταλοί έμποροι γνώρισαν την επεξεργασία του μεταξιού και την έφεραν στην πατρίδα τους, όπως και πολλές άλλες μεθόδους γνωστές μέχρι τότε μόνο στην Ανατολή, διότι κατάλαβαν πως ήταν συμφέρον τους όχι μόνο να εμπορεύονται, αλλά και να παράγουν αυτά τα είδη, που είχαν τόσο μεγάλη ζήτηση. Έτσι έγινε η εισαγωγή της μεταξοβιομηχανίας στη Σικελία και την Ιταλία, όταν οι γυναίκες των Θηβών και της Κορίνθου που επεξεργάζονταν το μετάξι, απείχθηκαν και μεταφέρθηκαν στις χώρες αυτές, όπου εισήχθηκαν σε εργαστήρια και δίδαξαν την κατεργασία των μεταξωτών. Οι προσπάθειές τους στην Ιταλία είχαν μεγάλη επιτυχία σχεδόν αμέσως.

---

[7] Δίνουμε μια σταχυολόγηση μερικών από τα μεταποιητικά επαγγέλματα που συναντιούνται στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτήν υπάρχουν αρτοποιοί (ή "μάγκιπες"), βυρσοδέψες (ή "σκυροδέψες"), "λανάριοι" (που κατεργάζονται το μαλλί) και εριουργοί, υφαντές, σιδηρουργοί, χαλκείς, "υποδηματοράφοι" (ή "σκυτοτόμοι"), ασβεστοποιοί (ή "χαλικοκαύσται"), "γυψοπλάσται", "πλινθουργοί" (ή "κεραμιδοπλάσται"), τορνευτές, κλινοποιοί, σπαθοποιοί, μαχαιροποιοί, "σαπωνοπράται" (σαπωνοποιοί), υαλουργοί (ή "υαλοψοί") κλπ.

Λιγότερο ευτελή, αλλά κι αυτά απαγορευμένα στους συγκλητικούς, ήταν τα επαγγέλματα στα οποία καταγίνονταν οι ζωγράφοι εικόνων (ή "ιστοριογράφοι"), οι "αδριαντοποιοί", όσοι κατεργάζονταν πολύτιμες πέτρες (οι "λιθουργοί") και οι "χρυσοχόοι" (ή "χρυσικοί").

[8] Με την κατασκευή μεταξωτών υφασμάτων ασχολούνται οι "σηρικάριοι" που τα υφαίνουν. Χρησιμοποιούν κλωστές που κλώθουν οι "καταρτάριοι" που κι αυτοί με τη σειρά τους αγοράζουν την πρώτη ύλη του μεταξιού από τους "μεταξοπράτας" (που πωλούν καλύτερης ποιότητας μετάξι).

Καθώς οι βιομηχανίες αυτές μεταξωτών υφασμάτων αναπτύσσονταν και η παραγωγή τους συγκεντρώνονταν στις πόλεις, γίνονταν τεχνολογικές βελτιώσεις που οδηγούσαν σε ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Έτσι το μεγάλωμα των πόλεων, που αποδίδεται στην συγκέντρωση της βιομηχανίας σ' αυτές προκάλεσε ζήτηση βιομηχανικών αγαθών (είδη διατροφής, ρουχισμού, εργαλεία δουλειάς) που απαιτούσαν μεγάλη βιομηχανική προσπάθεια για την εποχή (12ος-13ος αι.).

Η πρώτη ύλη των μεταξωτών αρχικά μεταφέροταν από την Κίνα, ακολουθώντας, το "***δρόμο του μεταξιού***" που, όπως είδαμε, περνούσε μέσω της Βακτριανής, της Παρθίας, της Περσίας και της Μεσοποταμίας. Ο δρόμος αυτός σε σημαντικό μέρος του ελέγχοταν από τους Πέρσες, στους οποίους το Βυζάντιο ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει βαρείς δασμούς για την προμήθεια της πρώτης ύλης. Ακόμα η προμήθεια του ακατέργαστου μεταξιού διακόπτοταν όποτε υπήρχε ένταση ή διακοπή στις σχέσεις της Περσίας με το Βυζάντιο κι αυτό γίνοταν συχνά στους πρώτους αιώνες της ζωής του. Κάτω από τις συνθήκες αυτές της συχνής ελλείψεως της πρώτης ύλης και της αβεβαιότητας για την τακτική προμήθειά της δημιουργήθηκε ουσιαστικό αυτοκρατορικό μονοπώλιο στην επεξεργασία του μεταξιού. Επικράτησε καθεστώς αποκλειστικότητας κατασκευής μεταξωτών, αλλά και πορφυρών, υφασμάτων από τα αυτοκρατορικά εργαστήρια, που είχαν ιδρυθεί από το Μεγάλο Κωνσταντίνο στον περίβολο του παλατιού της Κωνσταντινουπόλεως[9].

Ο Σπύρος Βρυώνης[10] αναφέρει ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, πρωτεύουσα και επαρχίες, κατείχε την πηγή των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, που έδωσαν στην Βυζαντινή βιοτεχνία προϊόντα άριστης ποιότητας. Υπήρχε αυστηρός έλεγχος της πολιτείας για την ποιότητα των προϊόντων, τις τιμές και την διαθεσιμότητα αυτών. Τα πιο φημισμένα προϊόντα της βυζαντινής βιοτεχνίας ήταν τα αγαθά πολυτελείας.

---

[9] Τα εργαστήρια αυτά της μεταξουργίας είναι γνωστά ως "γυναικεία" κι οι εργαζόμενοι σ' αυτά, άντρες και γυναίκες, ως "γυναικειάριοι". Τα ιδιωτικά εργαστήρια της Φοινίκης, της Συρίας και της Αλεξάνδρειας κλείσανε.

[10] Vryonis, Speros (Σπύρος Βρυώνης): Byzantium and Europe, London, 1967, σελ. 96.

Οι επαγγελματικές αυτές ενώσεις οι γνωστές με τον όρο ***συντεχνίες*** εμπόρων άρχισαν να σχηματίζονται για την ασφάλεια, προστασία των μελών, την προώθηση των αμοιβαίων συμφερόντων των εμπόρων και την αλληλοβοήθεια μεταξύ τους, διότι το εμπόριο μεταξύ των μεγάλων περιοχών γίνονταν όλο και πιο σημαντικό. Οι συντεχνίες, που εμφανίστηκαν σε Ανατολή και Δύση, είχαν σαν κύριο σκοπό να γίνουν αρκετά ισχυρές, ώστε να μπορούν να διαμορφώσουν μονοπωλιακή κατάσταση και να αποχτήσουν ειδικά προνόμια στις πόλεις που λειτουργούσαν. Με τον καιρό οι συντεχνίες αυτές άρχισαν να ειδικεύονται σε ορισμένες δραστηριότητες και σε ορισμένες περιοχές. Ειδικά επί Μακεδονικής Δυναστείας οι συντεχνίες των βιοτεχνών ήταν καλά οργανωμένες και πολλά από τα μέλη τους κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν πλούτο και να πάρουν θέσεις αξιόλογες στην πολιτική ζωή της πόλης όπου ασκούσαν το επάγγελμά τους.

Οι συντεχνίες συγκέντρωναν αξιόλογο πλούτο, είχαν επιτύχει μια κοινωνικά προεξέχουσα θέση και έπαιζαν έναν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της πόλης. Η Κων/πολη, που ήταν το οικονομικό κέντρο της Αυτοκρατορίας, συγκέντρωνε βυζαντινούς και ξένους εμπόρους, είχε αναπτύξει βιομηχανική και εμπορική ευημερία και είχε συσσωρεύσει υψηλά εισοδήματα στην Πολιτεία, ώστε ο Βασίλειος Β' στα τέλη της βασιλείας του το 1025, επειδή τα ταμεία του κράτους βρίσκονταν σε τόσο εξαιρετικά καλή κατάσταση, προνόησε να μην πληρώσουν φόρους οι άποροι κατά τα τελευταία δύο χρόνια της βασιλείας του.

Κατά τους Baynes and Moss[11] το σύστημα των συντεχνιών ήταν σε πλήρη εφαρμογή. Κάθε κλάδος βιομηχανίας σχημάτιζε συντεχνία και μερικές από αυτές, όπως εκείνες της βιομηχανίας μεταξωτών, υποδιαιρούνταν σε διάφορες υποσυντεχνίες. Κάθε συντεχνία είχε μεν πραγματικό μονοπώλιο, αλλά υπόκεινταν σε αυστηρό κρατικό έλεγχο, ο οποίος καθόριζε τα κέρδη, τις προϋποθέσεις εισόδου νέων μελών, τους περιορισμούς επί της εξαγωγής των ειδών και ένα αριθμό άλλων θεμάτων, στα οποία μερικές φορές συμπεριλαμβάνονταν ακόμη και οι τόποι, όπου τα παραπήγματα και τα εργαστήρια θα μπορούσαν να εγκατασταθούν. Το

[11] Baynes, H. St. – Moss, L.B.: ως ανωτέρω, σελ. 117, 118.

Επαρχικόν Βιβλίο επίσης προέβλεπε στενή επιτήρηση των μελών των συντεχνιών και έδινε το δικαίωμα ελέγχου των εγκαταστάσεών τους.

Ειδικότερα, ανάπτυξη παρουσίαζε η κεραμική, η επεξεργασία σιδήρου, τα είδη ναυτιλίας, τα αντικείμενα αστικής και αγροτικής χρήσης. Επίσης η μεταλλουργία (ασήμι, χαλκός, μόλυβδος, σίδηρος, ημιπολύτιμοι λίθοι) ήταν η γνωστή βιοτεχνία της εποχής, με καλής ποιότητας προϊόντα και με τον συνεχή έλεγχο του κράτους στην ποιότητα, τις τιμές και την διαθεσιμότητα των προϊόντων.

Η παραγωγή μάλλινων, βαμβακερών και λινών υφασμάτων αποτελούσε σημαντικό κλάδο της βυζαντινής υφαντουργίας. Πολλά λινά ήταν εξαιρετικής ποιότητας. Η υφαντουργία, λοιπόν, όπως η μεταλλοτεχνία και η αδαμαντοτεχνία είχαν μεγάλη σημασία, τα δε εργαστήριά τους βρίσκονταν, όπως αναφέρθηκε, εκτός από τις μεγάλες πόλεις, στις οποίες βρίσκονταν κυρίως τα μεγάλα, στην ύπαιθρο, στα μεγάλα αγροκτήματα, τα οποία περιορίζονταν μόνο στην αγροτική παραγωγή.

Τα επαγγέλματα ήταν οργανωμένα σε σωματεία και συντεχνίες, στις οποίες υποχρεωτικά ανήκαν οι βιοτέχνες. Το ***Επαρχικό Βιβλίο*** του Λέοντος ΣΤ'[12], από το οποίο μπορεί να σχηματίσει κανείς μια κατά προσέγγιση ιδέα της οργάνωσης της βυζαντινής βιοτεχνίας, όριζε τις υποχρεώσεις των μελών για την ποιότητα των ειδών και το νόμιμο κέρδος των ασκούντων το επάγγελμα. Αυτό διότι η εξειδίκευση στα επαγγέλματα ήταν πολύ μεγάλη και τα ζωτικής σημασίας επαγγέλματα που εξυπηρετούσαν τις σημαντικότερες κρατικές ανάγκες ήταν απαραίτητο να ενσωματωθούν στο σύστημα των συντεχνιών. Τα μέλη ήταν ισόβια, τα επαγγέλματα σχεδόν κληρονομικά και αρμόδιος ο Έπαρχος της Κωνσταντινούπολης.

Ασφαλώς μέσα σε μακρό χρόνο το σύστημα συντεχνιών εμποδίζει την πρόοδο και εκτρέφει τις καταχρήσεις. Αλλά έχει και μερικά σημαντικά προτερήματα: εξασφαλίζει την ποιότητα των παραγομένων προϊόντων, θέτει στο περιθώριο τους μεσίτες, προλαμβάνει την υπερβολική άνοδο των τιμών και τις κρίσεις της υπερπαραγωγής. Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίον το σύστημα φαίνεται ότι είναι μια αναγκαιότητα σε ορισμένες περιόδους της οικονομικής

[12] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 221.

αναπτύξεως. Οπωσδήποτε φαίνεται ότι λειτούργησε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, χωρίς να προκαλέσει κανένα παράπονο.

Περίοδος Σταυροφοριών

Κατά τις Σταυροφορίες, την περίοδο της βασιλείας των Κομνηνών η ομάδα των βιοτεχνών, εμπόρων και άλλων επαγγελματιών εμφανίζεται συγκροτημένη σε κοινωνική τάξη, η οποία έχει αναπτυγμένη ταξική συνείδηση. Οι ιδιοκτήτες των μεγάλων εργαστηρίων, πλούσιοι μεγαλέμποροι και τραπεζίτες αποτελούσαν την ηγετική ομάδα ενός ευρύτερου συνόλου, στα περιθώρια του οποίου βρίσκονταν οι μικροεπαγγελματίες και οι μισθωτοί εργάτες, που λίγο διέφεραν από το ανοργάνωτο πλήθος.

Για την λειτουργία της βιοτεχνίας, βιομηχανίας, χρειάζονταν κεφάλαια κινήσεως, τα οποία δεν διέθεταν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες κατά την περίοδο των Σταυροφοριών, τα διέθεταν όμως οι πλούσιες Ιταλικές πόλεις Βενετία, Πίζα, Γένοβα. Έτσι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες υποχωρούσαν μπρος στην ανάγκη που αντιμετώπιζαν, έδιναν πολλά προνόμια στις Ιταλικές εμπορικές πόλεις και συν τοις άλλοις αυτές οι πόλεις δημισύργησαν τις πρώτες τράπεζες, οι οποίες χρηματοδότησαν τις βιοτεχνίες τους και τις βοήθησαν να αναπτυχθούν. Οι τράπεζες των Ιταλικών πόλεων διατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα και πτώχευσαν μετά τις Σταυροφορίες 1290-1320, που παρατηρήθηκε γενική οικονομική ύφεση στην Ευρώπη, ένεκα άλλων λόγων (λιμοί, πανώλη, μείωση πληθυσμού).

Την ίδια εποχή, των Σταυροφοριών, επειδή διήρκεσαν πολλά χρόνια και είχαν σαν αποτέλεσμα να αυξηθεί η ζήτηση πολεμικού υλικού και άμυνας, έγινε η εισαγωγή της πυρίτιδας από την Κίνα και χρησιμοποιήθηκε για τους νέους εξοπλισμούς. Επίσης τον 12^{ο} αιώνα αναπτύχθηκε η βιομηχανία σπαθιών, εργαλείων κοπής, σφυριών, που χρησιμοποιούσε σίδηρο για πρώτη ύλη. Η τυπογραφία, που ήρθε από την Ανατολή, Κίνα, ακολουθώντας τους εμπορικούς δρόμους των Μουσουλμάνων διαδόθηκε σ' όλη την Αυτοκρατορία και βελτιώθηκε.

Οι Σταυροφορίες προκάλεσαν συγκεντρωμένη ζήτηση στρατιωτικού υλικού. Στο Βυζάντιο βέβαια δεν αναπτύχθηκε και ήκμασε μόνο η βιοτεχνία ειρηνικών έργων, αλλά και πολεμικών μηχανημάτων. Η βιομηχανία όπλων, ήταν μονοπώλιο του Βυζαντίου. Τον 12° αιώνα αναπτύχθηκε η βιομηχανία που χρησιμοποιούσε το σίδηρο για πρώτη ύλη (σπαθιών, εργαλείων κοπής, σφυριών). Η εφεύρεση και η χρήση του ***"υγρού πυρός"*** ήταν μονοπωλιακό μυστικό της Αυτοκρατορίας, με εργαστήρια μόνο στην Κων/πολη. Η γεωργία χρειάζονταν γεωργικό εξοπλισμό κάθε είδους (κάρρο, υνί, άροτρο, τροχό). Οι μεταφορές για τις ανάγκες του εμπορίου χρειάζονταν πλοία, βαγόνια και κάρρα. Η ανάγκη παραγωγής τροφίμων, ρουχισμού και όπλων έφερε μια πρόοδο στην βιοτεχνία. Ο νερόμυλος και ο ανεμόμυλος, για το άλεσμα των σιτηρών, που ήταν γνωστός στην Ανατολή από τον 10° αιώνα βελτιώθηκε πολύ και εξαπλώθηκε στην Αυτοκρατορία τον 12° αιώνα.

Τον 11° αιώνα σημειώνονται γενικότερες κοινωνικές αναδιαρθρώσεις[13], η κοινωνία διαφοροποιείται λόγω των εξελίξεων της οικονομίας, της εφηρμοσμένης πολιτικής, του συστήματος διοίκησης και της αναγέννησης των πόλεων. Η βιοτεχνία αναπτύχθηκε πολύ και οι ασχολούμενοι σ' αυτήν ασκούσαν έντονη πίεση στα πολιτικά πράγματα. Οι αυτοκράτορες χρησιμοποίησαν την τάξη αυτή των βιοτεχνών σαν στήριγμα της συγκεντρωτικής εξουσίας. Την ίδια εποχή 11° αι. είχε σχηματιστεί μία μεσαία κοινωνική ομάδα βιοτεχνών και εμπόρων, η οποία είχε διαφοροποιηθεί από το μεγάλο πλήθος του λαού. Οι τότε αυτοκράτορες, στην αντίθεσή τους με την στρατιωτική αριστοκρατία, δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν τη σχετικά νεόκοπη "μεσαία τάξη" των εμπόρων και βιοτεχνών για να γίνει το στήριγμα της συγκεντρωτικής εξουσίας[14].

Επίσης τον 11° - 12° - 13° αι. ανανεώθηκε η παραγωγή κεραμικής στην Κόρινθο, αναπτύχθηκαν δε βιομηχανικώς και άλλες πόλεις πλην της Κωνσταντινούπολης. Αυτό το δείχνει η χειροτεχνική παραγωγή των επαρχιών, η βελτίωση των οικοδομικών τεχνικών τους, η αρχιτεκτονική κομψότητα, οι αλλαγές στην τεχνοτροπία των κτισμάτων. Βελτιώθηκε η αγγειοπλαστική, οι εφηρμοσμένες

---

[13] Ζακυθηνός, Διονύσιος: Βυζαντινή Ιστορία (324-1071), έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1989, σελ. 476.

[14] Ιστορία του Ελληνικού Εθνους. Ως ανωτέρω, τόμος Γ΄, σελ. 50.

τέχνες, η υαλουργία, η τέχνη των ψηφιδωτών, τα ορειχάλκινα έργα, η παραγωγή βιβλίων, που γνώρισε σημαντική ανάπτυξη τους αιώνες αυτούς και στην επαρχία, ειδικά στα μοναστήρια. Τα είδη πολυτελείας παρέμειναν μονοπώλιο της Κωνσταντινούπολης.

Η βιοτεχνία της Αυτοκρατορίας πριν από τις Σταυροφορίες με την οργάνωσή της ήταν ακμάζουσα, οι δε εργαζόμενοι τεχνίτες στα εργαστήρια πολλοί. Οι Σταυροφορίες, όμως, κατέστρεψαν την καλά οργανωμένη βιοτεχνία. Από αφηγήσεις του Νικήτα Χωνιάτη οι Νορμανδοί της Σικελίας κατά την επιδρομή τους στην Ελλάδα στην Β' Σταυροφορία απήγαγαν χρυσό, άργυρο, εγκρίτους άνδρας, γυναίκας ωραίας και ευγενείς, τεχνίτας επιτηδείους (μεταξουργούς). Οταν ο Νορμανδικός στόλος επανήλθε στο Πάνορμο της Σικελίας με τα πλούσια λάφυρα, ο Ρογήρος εγκατέστησε τις μεταξουργούς γυναίκες που αιχμαλώτισε από την Θήβα και την Κόρινθο και δίδαξε δι αυτών στους υπηκόους του ή ενίσχυσε την ήδη υπάρχουσα τέχνη της μεταξουργίας.

Το φθινόπωρο του 1147 ο βασιλιάς των Νορμανδών Ρογήρος Β', ενώ ο Μανουήλ ήταν απασχολημένος στην Ανατολή με τους Σταυροφόρους, αιφνιδίασε την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, κατέλαβε την Κέρκυρα, την Κόρινθο και την Θήβα που ήταν τότε οι πλουσιώτερες πόλεις της Ελλάδας και τα σπουδαιότερα κέντρα επεξεργασίας μέταξας στο Βυζάντιο. Οι δύο πόλεις που είχαν την πιο ανεπτυγμένη βιοτεχνία της μέταξας λεηλατήθηκαν και οι έμπειροι βυζαντινοί μεταξουργοί οδηγήθηκαν βίαια στον Πάνορμο, όπου απασχολήθηκαν στη νεοσύστατη βιοτεχνία μέταξας των Νορμανδών. Από τις γυναίκες των Θηβών και της Κορίνθου που αιχμαλωτίσθηκαν και απήχθηκαν στην Σικελία διδάχθηκαν οι Νορμανδοί την μεταξοβιομηχανία και μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα συναγωνίσθηκαν τα εργοστάσια του Ανατολικού κράτους[15].

Κρίνεται δόκιμο να επισημανθεί ότι ο μοναδικός και περίπλοκος διοικητικός μηχανισμός της Αυτοκρατορίας και η πρόοδος της τεχνολογίας στο χώρο της βιομηχανίας, από την οποία εισέπραττε έσοδα, την είχε αναγάγει σε σημαντική δύναμη μέχρι την άλωση του 1204 από τους σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας. Η

[15] Ostrogorsky, Georg: ως ανωτέρω, τόμος Γ΄, σελ. 49, 50.

Αυτοκρατορία διαμελίστηκε, η δύναμη και ο πλούτος εξαντλήθηκαν, αλλά ο λαός της είχε πάντα την επιθυμία να έχει συνέχεια με το παρελθόν (Αυτοκρατορία της Νικαίας).

Γίνεται καταφανές ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκονταν σε στάδιο ευημερίας τον 11ο και τον 12ο αι., η Κων/πολη συγκέντρωνε βέβαια τα μονοπώλια, την πολιτική και πολιτισμική ζωή, αλλά και η επαρχία ακολουθούσε έναν αργό μεν μα σταθερό ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, ο οποίος σταμάτησε με την άλωση το 1204 από τους Σταυροφόρους.

Πριν την άλωση του 1204 μια νέα περίοδος οικονομίας ανοίγει για τις Ιταλικές πόλεις (Βενετία, Πίζα, Γένοβα), οι οποίες με την ανάπτυξη της ναυτιλίας τους, με τον ανεφοδιασμό και την μεταφορά των Σταυροφόρων, συγκέντρωσαν αμύθητα πλούτη[16] και έθεσαν τα θεμέλια μεγάλων πλέον βιομηχανιών, τις οποίες χρηματοδοτούσαν οι δικές τους τράπεζες και τις βοήθησαν να αναπτυχθούν. Την ανάπτυξή τους αυτή βοήθησε επίσης η ασφαλής και άφθονη κατανάλωση, μονοπωλιακώς τροφοδοτούμενη από αυτές τις ίδιες τις πόλεις. Επέτυχαν να εκτοπίσουν βαθμηδόν ή να καταπνίξουν τους επικίνδυνους αντιπάλους τους, να δημιουργήσουν πυκνό πλέγμα ιδίων συμφερόντων σ' όλη την Ανατολή και απέβησαν ένα από τα κυριότερα εμπορικά και κεφαλαιοκρατικά κέντρα.

Μια εικόνα της βιοτεχνίας του 11ου και 12ου αιώνα, στην επαρχία κυρίως, μας δίνουν οι A.P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein[17]. Κατ' αυτούς η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων τον 11ο και 12ο αι. είχε επιπτώσεις στην παραδοσιακή ηγεμονία της Κωνσταντινούπολης. Εξετάζοντας την χειρονακτική παραγωγή των επαρχιών διαπιστώνει κανείς τάσεις αλλαγής στην ισορροπία των σχέσεων κέντρου και περιφέρειας. Στην οικοδομική υπήρχε έντονος τοπικισμός, εμφανής κυρίως στις εκκλησίες. Αυτός ο τοπικισμός επηρεάζεται από τα γεωλογικά δεδομένα της περιοχής και την ευημερία των τοπικών αρχόντων. Οι οικοδομικές τεχνικές στις βυζαντινές επαρχίες βελτιώθηκαν αισθητά τον 11ο και 12ο αιώνα. Τα κεραμικά αποτελούν αξιόπιστο τεκμήριο οικονομικής άνθησης. Η παραγωγή βιβλίων γνώρισε

---

[16] Διομήδης, Αλεξ.: Τα αίτια της Οικονομικής Παρακμής του Βυζαντίου, εκδ. Πυρσός, Αθήνα, 1937, σελ. 9.

[17] Kazhdan, A.P. and Epstein, Ann Wharton: Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα. Εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σελ. 75 κ.επ.

σημαντική ανάπτυξη τον 11ο και 12ο αι. σε επαρχιακές πόλεις και μοναστήρια. Η υαλουργία ασκείται με επιτυχία την περίοδο αυτή και στην επαρχία. Παρ' όλες τις μονοπωλιακές τάσεις της πρωτεύουσας, όπου η Κωνσταντινούπολη κρατούσε πάντα το μονοπώλιο ορισμένων ειδών πολυτελείας, από υαλογραφήματα με ανθρώπινες μορφές, ορειχάλκινα έργα και ψηφιδωτά, αποδεικνύεται ότι και η επαρχία ευημερούσε τον 11ο και 12ο αι. και δεν ήταν μόνο για να δέχεται τους σκληρούς φοροεισπράκτορες, που έστελνε η κεντρική διοίκηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8
ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

8.1 Οι Μεταφορές

Το εμπόριο της Αυτοκρατορίας[1], [2] είχε κέντρο την Κωνσταντινούπολη, η οποία βρίσκονταν στο σταυροδρόμι δύο μεγάλων εμπορικών οδών του κόσμου, της Ευρώπης και της Ασίας και των δύο θαλάσσιων οδών, της Μαύρης Θάλασσας και της Μεσογείου. Τα προϊόντα της Άπω Ανατολής μεταφέρονταν από μια οδό, που περνούσε μέσα από το Τουρκεστάν, οδό όχι πρακτική μέσα από τις στέπες της κεντρικής Ασίας προς την Ευρώπη. Ο Ρ. Θεοχάρης αναφέρει ότι χρησιμοποιούνταν ο δρόμος του Βορρά προς την Κίνα, που περνούσε μέσω του Εύξεινου Πόντου, των ποταμών του Καυκάσου, της Κασπίας Θάλασσας και του Τουρκεστάν. Ο δρόμος αυτός όμως ήταν δύσκολος και επικίνδυνος και δεν τον πρότειναν. Ο κάτω Βόλγας εξυπηρετούσε τις μεταφορές της διεθνούς αγοράς[3].

Ένα πλούσιο οδικό δίκτυο[4], σωστά χαραγμένο και τακτικά διατηρημένο ένωνε την Κωνσταντινούπολη με τις εξωτερικές επαρχίες των τριών ηπείρων. Το διέτρεχαν οι αυτοκρατορικές στρατιές και οι έμποροι που μετέφεραν τα εμπορεύματα της Ανατολής στο Βυζάντιο και τη μακρινή Δύση, κυκλοφορώντας στο βαρβαρικό κόσμο το βυζαντινό νόμισμα, το "δολάριο του Μεσαίωνα", κατά την έκφραση του Λοπέζ στο έργο του "*The Role of Trade in the Economic*

---

[1] Guillou, André: ως ανωτέρω, σελ. 308.

[2] Καρολίδης, Π. :Εγχειρίδιον Βυζαντινής Ιστορίας, εκδ. Ν. Τζακας, Αθήνα, 1906, σελ. 176.

[3] Θεοχάρης, Ρηγίνος: Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία σελ.205, 206. Ο δρόμος του μεταξιού ξεκινούσε από την Κίνα για την Κωνσταντινούπολη. Η μεταφορά των προϊόντων της Ινδίας και της Μαλαισίας περνούσε από το Αφγανιστάν και την Περσία. Καραβάνια περνούσαν με χαλιά και υλικά μεταξιού. Οι Αρμένιοι έμποροι μετέφεραν τα προϊόντα μέχρι την Τραπεζούντα. Εκεί τα παραλάμβαναν ελληνικά πλοία. Για τα προϊόντα τα βαλκανικά και της κεντρικής Ευρώπης, της Τρανσυλβανίας και της Σερβίας υπήρχαν οδοί μεταφοράς στην Θεσσαλονίκη και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη. Η θαλάσσια οδός από την Μαύρη Θάλασσα - Βόσπορο -- Αιγαίο - Μεσόγειο εξυπηρετούσε την μεταφορά προϊόντων προς την Ασία μέσω Τραπεζούντας, προς τα Βαλκάνια μέσω Θεσσαλονίκης, προς τα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο. Θεοχάρης Ρ.

[4] Ahrweiler, Hélène: ως ανωτέρω, σελ. 25.

Readjustment of Byzantium, in the Seventh Century" [στο Dumbarton Oaks papers, XIII, 1959, σελ. 67 – 85].

Η εξέλιξη του εμπορίου[5] κατά τον 11°, 12° και 13° αιώνα, που συμπίπτουν με την περίοδο των Σταυροφοριών, συνοδεύονταν από σημαντική βελτίωση των μεταφορών. Την ίδια εποχή παρουσιάστηκαν ριζικές μεταβολές στην ναυτιλία, όπως η χρήση αστρονομικών πινάκων, η πρωτόγονη πυξίδα, ο αστρολάβος για να βρίσκουν το γεωγραφικό πλάτος, ακριβείς χάρτες οι πορτολάνοι, η εφεύρεση του πηδαλίου που αντικατέστησε το κουπί και όλα αυτά διότι ο κύριος όγκος των αγαθών μεταφέρονταν από τους θαλάσσιους δρόμους[6].

Παράλληλα με τους νεωτερισμούς που εφαρμόσθηκαν στη ναυτιλία, βελτιώθηκαν και οι χερσαίες μεταφορές. Ξαναφτιάχθηκαν οι παλαιοί δρόμοι και ανοίχθηκαν νέοι, συνήθως με έξοδα των εμπόρων ή των κατοίκων των πόλεων. Ο Μιχαήλ Κορδώσης[7] αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν το ρωμαϊκό οδικό σύστημα. Οι ρωμαϊκοί δρόμοι είχαν κατασκευαστεί με επιμέλεια, για να εξυπηρετήσουν στρατιωτικούς, επικοινωνιακούς και εμπορικούς σκοπούς. Οι Βυζαντινοί κατασκεύαζαν νέους ή επιδιόρθωναν τους παλιούς δρόμους, ανάλογα με τις ανάγκες. Λίγοι ήταν οι δρόμοι στο Βυζάντιο που είχαν φτιαχτεί με εξαιρετική επιμέλεια. Πρόκειται για δρόμους καίριας σημασίας ή για τμήματα δρόμων που έχρηζαν ιδιαίτερης προσοχής, όπως μνημονεύει ο Προκόπιος.

Γνωστοί δρόμοι στο Βυζάντιο ήταν η Αππία οδός, που ξεκινούσε από τη Ρώμη και έφθανε μέχρι την Αυλώνα και η Εγνατία οδός, η οποία ξεκινούσε από την Αυλώνα και το Δυρράχιο και έφθανε ως την Κωνσταντινούπολη. Στην Αφρική ο σπουδαιότερος δρόμος ακολουθούσε τα παράλια της Μεσογείου. Τους δρόμους αυτούς εκτός από τους εμπόρους, τους απεσταλμένους και τους στρατιωτικούς,

---

[5] Clough B. Shepard & Rapp T. Richard: ως ανωτέρω, σελ. 101, 102, τόμος Α΄.

[6] Η Κρήτη είχε φυσικό πλούτο και βρίσκονταν στην τομή των σπουδαιότερων θαλασσίων δρόμων της ανατολικής Μεσογείου, [Βλ. Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Πανεπιστημίου Cambridge,εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1997, τ. Β΄, σελ. 322]. Κατά τις Σταυροφορίες οι Καταλανοί και οι Γάλλοι περνούσαν τη Σικελία και έπλεαν στη Συρία και την Αίγυπτο. Οι Γενουάτες και οι Πιζάνοι περνούσαν τη Μεσσήνη και σταματούσαν στην Κρήτη, τον έλεγχο της οποίας προσπαθούσαν να επιτύχουν. Οι Βενετοί περνούσαν από την Αδριατική, το Δυρράχιο, την Κέρκυρα, όπου είχαν εμπορικά συμφέροντα, τη Μεθώνη και την Κορώνη. Η Κρήτη ήλεγχε και τους δρόμους που έφεραν από την Κωνσταντινούπολη στην Αλεξάνδρεια. Μέσω των εμπορικών αυτών δρόμων γίνονταν όλες οι μεταφορές προϊόντων (εισαγωγές, εξαγωγές).

[7] Κορδώσης, Μιχαήλ: ως ανωτέρω, σελ. 94 κ. επ.

τους χρησιμοποιούσαν οι περιηγητές και οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων. Κατά τις Σταυροφορίες οι δρόμοι που ακολούθησαν οι Σταυροφόροι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην όλη έκβαση των επιχειρήσεων.

Εκτός από τους χερσαίους δρόμους ήταν και οι υγροί:

- Οι ***θαλάσσιοι***, όπως ο δρόμος από την Αντιόχεια (επέκταση του δρόμου του μεταξιού) ως την Κωνσταντινούπολη μέσω Ρόδου. Από την Αλεξάνδρεια άλλος θαλάσσιος δρόμος έφθανε στην Κωνσταντινούπολη και τον Εύξεινο Πόντο μέσω Δωδεκανήσου.
- Οι ***ποτάμιοι***, όπως ο Νείλος, ο Δούναβης, ο Τίγρης και ο Ευφράτης. Ορισμένα ποτάμια, ιδιαίτερα τα μεθοριακά, χρησιμοποιούνταν και για στρατιωτικούς σκοπούς. Ο βυζαντινός στόλος εισχωρούσε στα νερά του Δούναβη για να υποστηρίξει τις επιχειρήσεις που γίνονταν στην ξηρά ή για να πολιορκήσει παρόχθια φρούρια. Η μεταφορά αγαθών, κυρίως στρατού, μέσω πλωτών ποταμών ήταν από τις πιο συνηθισμένες.
- Επίσης, υπήρχαν τα ***στενά περάσματα*** ή ***πύλαι***, οι δίοδοι που είχαν στρατηγική σημασία (Σιδηρές Πύλες, Πύλες Τραϊανού, Θερμοπύλες, Κυλίκαιαι Πύλαι). Ο Ιουστινιανός τείχισε τον Ισθμό, για την προστασία των πόλεων της Πελοποννήσου.
- ***Γέφυρες*** πέτρινες, εναέριες πλεκτές ξύλινες ήταν από τα σημαντικότερα έργα.
- Τα ***δημόσια ταχυδρομεία*** παρουσιάζουν ενδιαφέρον, διότι με την ταχύτητα που οι απεσταλμένοι διέσχιζαν μεγάλες αποστάσεις, προσέφεραν και ευεργετικά οικονομικά αποτελέσματα, για τις περιοχές από τις οποίες περνούσαν οι μεγάλοι δρόμοι.

Ο χερσαίος δρόμος του μεταξιού από την Αίγυπτο στην Κίνα ήταν γνωστός από τον Πτολεμαίο. Ο δρόμος που ένωνε την Ευρώπη με την Ασία, γνωστός από τον Ηρόδοτο, περνούσε βόρεια της Κασπίας και μέσω αυτού γίνονταν η διακίνηση του εμπορίου με τις βόρειες χώρες, της Σκυθίας, για παράδειγμα. Ο Περσικός έλεγχος επί της κυρίας οδού του μεταξιού, ανάγκασε τον Ιουστινιανό να ζητήσει διέξοδο από την θάλασσα, όμως και εκεί δεν μπόρεσε να σπάσει το

Περσικό μονοπώλιο. Τα πράγματα άλλαξαν κάπως όταν κυρίαρχοι στην κεντρική Ασία έγιναν οι Τούρκοι. Οι χερσαίοι δρόμοι του μεταξιού από την Κίνα, το λεκανοπέδιο του Ταρίμ, μέσω Κασμίρ, Βακτριανή, Καμπούλ, έφθανε στην Ινδία. Ο βόρειος περνούσε από την Κασπία, ο ανατολικός οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη, ο νότιος ένωνε την Κίνα με τις Ινδίες και ο κεντρικός, ο πιο γνωστός και ο πιο σύντομος για να φθάσει κανείς στη Συρία, παρουσίαζε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

8.2 Η Ναυτιλία

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, παρότι είχε μεγάλη έκταση, από Ανατολή και Δύση, Βορρά και Νότο βρέχονταν από θάλασσα και η γεωγραφική της θέση βοηθούσε πολύ για ισχύ κατά θάλασσα, ποτέ δεν διακρίθηκε για μεγάλη ναυτική δύναμη[8]. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ποτέ δεν πρόσεξαν το ναυτικό[9], ούτε την τακτική του ναυτικού πολέμου. Από τα λίγα γνωστά για την ναυτική ιστορία του Βυζαντίου, η ίδια η Κωνσταντινούπολη, λόγω της θέσης της ήταν ένα φρούριο που εμπόδιζε τους πειρατές να πλησιάσουν, ο δε αυτοκρατορικός στόλος, μικρός σε αριθμό και πληρώματα, παρέμενε στο λιμάνι της και προφύλαγε την πρωτεύουσα και τα περίχωρα. Ήταν δηλ. κυρίως για αστυνόμευση της Μεσογείου παρά για πολεμικούς σκοπούς.

Η Αυτοκρατορία, όμως, είχε ανάγκη από έναν οργανωμένο στόλο, διότι και πολλούς εχθρούς από θαλάσσης είχε και η θέση της πρωτεύουσας, κυρίως, ήταν επικίνδυνη μεταξύ τριών θαλασσών. Το εμπόριό της ήταν ανεπτυγμένο, ως εκ τούτου η εξέλιξη του εμπορίου έκανε αναγκαία τη βελτίωση των μεταφορών. Επειδή όμως τα περισσότερα αγαθά μεταφέρονταν δια θαλάσσης, παρουσιάστηκε εντονότατη η ανάγκη βελτίωσης της ναυτιλίας, με μεγάλα μάλιστα πλοία για τη μεταφορά των προϊόντων. Ναυπηγούνταν περισσότερα πλοία μόνο όταν παρουσιάζονταν κίνδυνος από θάλασσα και πολλές φορές για να τον αντιμετωπίσει η Αυτοκρατορία, επειδή τα δικά της πλοία δεν επαρκούσαν, ζήτησε την βοήθεια ξένων πλοίων[10].

Το ναυτικό του Βυζαντίου αρχίζει από την Ε΄ εκατονταετηρίδα και φτάνει μέχρι την άλωση του 1204, οπότε καταστράφηκε τελείως από τους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας. Κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή το ναυτικό του Βυζαντίου δεν ήταν αξιόλογο και κατείχε μικρή μόνο θέση στο στρατιωτικό πρόγραμμα. Κατά

---

[8] Καραγιαννόπουλος, Ι. : ως ανωτέρω, σελ. 74.

[9] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 167 και επόμενα.

[10] Σπέντζας, Σ. Π.: ως ανωτέρω, σελ. 74 κ. επ.

την Μεσοβυζαντινή εποχή το ναυτικό, που ήταν σχεδόν ανύπαρκτο, άρχισε να ανασυγκροτείται λόγω του Αραβικού κινδύνου. Όλες οι ναυτικές δυνάμεις της Ανατολικής Μεσογείου ανασυστήθηκαν σε μια διοίκηση ενιαία με αρχηγό τον Καραβισιάνο. Επί Ιουστινιανού Α΄ (527-565), παρότι την Αυτοκρατορία ενόχλησαν πολλοί εχθροί, ο στόλος πάλι έπαιξε ρόλο δευτερεύοντα. Έτσι επί Ηρακλείου (610-641) αν και μικρός ο στόλος κατόρθωσε να ανακόψει την προέλαση των Περσών και η ναυτική του υπεροχή του επέτρεψε στρατηγικά τολμήματα. Επί δυναστείας των Ισαύρων (716) τον 8° αι. δεν υπήρχαν πολλοί εξωτερικοί εχθροί και ο στόλος περιόρισε την ισχύ του. Ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) φρόντισε να δημιουργήσει (ναυπηγήσει) ισχυρό στόλο, ο οποίος όμως σύντομα κατέπεσε[11].

Ο Λέων ο Γ΄ ο Ίσαυρος (716-741) έκανε συγχρόνως με τον στρατό μεταρρυθμίσεις και στον στόλο. Το ναυτικό της Αυτοκρατορίας διαιρέθηκε στον μητροπολιτικό στόλο, βασιλικό πλόιμο, ναυλωμένο στην Κωνσταντινούπολη και τα πέριξ αυτής περάσματα, με αρχηγό τον δρουγγάριο του πλόιμου και τον στόλο τον θεματικό, πιο ισχυρό από τον πρώτο. Οι μεταρρυθμίσεις όμως αυτές δεν έφεραν αποτέλεσμα και μόνο τον 9° αι, που οι πειρατές λυμαίνονταν την Αυτοκρατορία, αναγκάστηκε το κράτος να προσέξει το ναυτικό. Τον 10° αι. που οι κίνδυνοι ήταν μεγαλύτεροι το ναυτικό έφθασε στο απόγειο της ακμής του. Ο Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος και ο Κωνσταντίνος ο Πωγωνάτος για να ανορθώσουν το ταπεινωθέν κράτος που ανέλαβαν περιέβαλαν το βυζαντινό Ναυτικό με αίγλη αθάνατη «Η δόξα της Ρωμανίας». Παρόλα ταύτα δεν μπόρεσαν να δείξουν υπεροχή έναντι των Αράβων οι οποίοι κατέλαβαν πολλά μέρη της Αυτοκρατορίας (Κρήτη και παράκτια τμήματα).

Επί Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (963-1025), που η Αυτοκρατορία έφθασε στο ζενίθ της δόξας της, οι Νορμανδοί δεινοί ναυτικοί ενόχλησαν την Αυτοκρατορία. Οι Βυζαντινοί για να τους αντικρούσουν ζήτησαν την βοήθεια των Βενετών, μεγάλης ναυτικής δύναμης. Η ναυτική Αυτοκρατορία υποβιβάστηκε, έχασε την ανεξαρτησία και την αυτοτέλειά της στη θάλασσα, με το να ζητήσει βοήθεια από μια χώρα που ήταν υποτελής της. Η εσφαλμένη θαλάσσια πολιτική

[11] Baynes N.H. and Moss H. St. L. B. (Wilhelm Ensslin): ως ανωτέρω σελ. 422 - 425.

και η εσωτερική αποσύνθεση του ναυτικού, που οφείλονταν σε πολλές και διάφορες αιτίες, ήταν ένα από τα πολλά δεινά που επέφεραν την κατάλυση του 1204[12].

Παρόλα αυτά, ο στόλος των Βυζαντινών, χαρακτηρίζονταν ως «η δόξα της Ρωμανίας»[13] και αποτελούνταν από τα πολεμικά πλοία που ήταν οι ***δρώμονες***, οι ***πάμφυλοι*** πλοία με δύο σειρές κουπιά, οι ***γαλέες***, τα ***κουμβάρια*** και οι ***ουσίες***. Στις λίμνες χρησιμοποιούσαν τις ***λέμβους***. Η ***εμβολή*** ήταν ο κύριος τρόπος επίθεσης. Τα πλοία, όμως, αυτά δεν μπορούσαν να φέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Το μόνο που έδινε υπεροχή στο Βυζαντινό στόλο και πρόσφερε βοήθεια, ήταν το ***υγρό πυρ***[14],[15] το κυριότερο και πιο αποτελεσματικό όπλο στην θάλασσα, την παρασκευή του οποίου κρατούσαν οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου μυστική για πολλούς χρόνους. Το υγρό πυρ, που ήταν γνωστό στους Βυζαντινούς από τον 7° αιώνα, εγκαινίασε μια νέα εποχή στη βυζαντινή ναυτική τακτική και κατέστησε το ναυτικό της Αυτοκρατορίας επί αιώνες ολόκληρους ακαταμάχητο. Μείγμα θείου, νατρίου και νάφθης, το υγρό πυρ εκσφενδονιζόταν κατά του αντιπάλου, είτε με ειδικές κατασκευές (σίφωνες) από πλοία ειδικά εφοδιασμένα με αυτές (καυκαβοπυροφόρα και σιφωνοφόρα πλοία) ή σε σταμνίδια που εκσφενδονίζονταν με το χέρι (χειροσίφωνα), έσπαγαν στο εχθρικό πλοίο και του άναβαν πυρκαϊές. Έκαιε και μέσα στο νερό κι έτσι το σβήσιμό του από τα εχθρικά πληρώματα ήταν πολύ δύσκολο. Το υγρό πυρ αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο. Όμως ήδη από τον 9° αι. οι Άραβες και αργότερα οι Δυτικοί άρχισαν να χρησιμοποιούν το υγρό πυρ στις επιχειρήσεις τους.

Οι συνέπειες για την Αυτοκρατορία της έλλειψης στόλου ήταν η αύξηση και επικράτηση της πειρατείας, η εφιαλτική διαβίωση του πληθυσμού των παραθαλάσσιων περιοχών και των νήσων, η κατάλυση της κρατικής αρχής, η επικράτηση του δουλεμπορίου, η μη ομαλή διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου, με άμεσο αντίκτυπο τον περιορισμό των εξ αυτού εσόδων του κράτους.

---

[12] Ράδος, Κ. : Το Ναυτικό του Βυζαντίου, εκδόσεις Ελευθερουδάκη - Μπαρτ, Αθήνα 1920, σελ. 17.

[13] Neumann, Carl: Die Byzantinische Marine, Historische Zeitschrift (1898), σελ. 22.

[14] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης : ως ανωτέρω, σελ. 80, 81.

[15] Ράδος, Κ. : ως ανωτέρω, σελ. 64 κ. επ.

Κατά τις Σταυροφορίες το δημοσιονομικό κόστος των πολεμικών εγχειρημάτων ήταν αυξημένο, διότι και πλοία περισσότερα όπως αναφέρθηκε ναυπηγήθηκαν, εξοπλίσθηκαν και επανδρώθηκαν, πολλές δαπάνες λόγω των εκστρατειών και των ναυμαχιών έγιναν και πολλά χρήματα δόθηκαν στους Βενετούς για την βοήθεια που πρόσφεραν, κυρίως κατά την Δ΄ Σταυροφορία.

Η δύναμη σε άνδρες (πληρώματα) του βυζαντινού στόλου δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί, διότι ο πληθυσμός τόσο των νήσων όσο και των παραθαλασσίων περιοχών, που αποτελούσαν κυρίως τα πληρώματα, ήταν άγνωστος. Μεγάλος αριθμός των πληρωμάτων αποτελούνταν από μισθοφόρους. Ο στόλος ήταν χωρισμένος σε δύο τμήματα ,ο δε χωρισμός αυτός ήταν καθαρά οικονομικός. Το ***βασιλικό πλόιμο*** ναυπηγούνταν και ήταν ναυλωμένο στην Κωνσταντινούπολη και η δαπάνη του βάρυνε το αυτοκρατορικό ταμείο, την κεντρική διοίκηση. Ο ***θεματικός στόλος*** ήταν επαρχιακός στόλος και η δαπάνη του βάρυνε τους στρατηγούς των θεμάτων και τους επαρχιώτες. Όταν ο στόλος αυτός υποχώρησε, επικράτησε η πειρατεία, μεγάλη πληγή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Είδαμε ότι οι αυτοκράτορες είχαν εφαρμόσει διαφορετική πολιτική όσον αφορά το ναυτικό της Αυτοκρατορίας. Ο Νικηφόρος Φωκάς προσπάθησε να αυξήσει τον στόλο, ναυπηγώντας πλοία και επανδρώνοντάς τα με μισθοφόρους. Κατά την εποχή των Σταυροφοριών μετά την αποτυχία των μεταρρυθμίσεων του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού (1183-1185), την πιο κρίσιμη περίοδο για την Αυτοκρατορία, ο στόλος διαλύθηκε τελείως. Ο αρχηγός του στόλου, ο μεγάλος δρουγγάριος, ξεπουλούσε τα πολεμικά πλοία (άγκυρες, κατάρτια, πανιά, οπλισμό). Οι φοροεισπράκτορες απαιτούσαν μεγάλους φόρους για την ναυπήγηση πλοίων, χωρίς να φέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Οι αυτοκράτορες όμως του Βυζαντίου ούτε ενδιαφέρον είχαν για τον στόλο , ούτε χρήματα διέθεταν για τον ελάχιστο που υπήρχε. Μια μικρή προσπάθεια έγινε και ναυπηγήθηκαν πλοία, εξοπλίσθηκαν με αστρονομικούς πίνακες , την πυξίδα, ακριβείς χάρτες (πορτολάνους) και αργότερα τον 13° αι. το πηδάλιο. Τα πλοία, όμως, που ήταν μεγαλύτερα, για τις ανάγκες του εμπορίου χρειάζονταν μεγάλα λιμάνια για να προσεγγίσουν. Η ναυσιπλοΐα είχε γίνει πλέον συγκεντρωτική και για τον σκοπό

αυτόν κατασκευάστηκαν μεγάλες λιμενικές εγκαταστάσεις με γερανούς, αποβάθρες και αποθήκες.

Οι Κομνηνοί κατά τις Σταυροφορίες αντελήφθησαν την ανάγκη του στόλου και ότι ο ήδη υπάρχων δεν επαρκούσε. Είχαν όμως τόσα πολλά μέτωπα να αντιμετωπίσουν και τα χρήματά τους δεν ήταν αρκετά για να συντηρήσουν στόλο. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο στράφηκαν προς τους Βενετούς για ναυτική βοήθεια και αυτό ήταν η καταστροφή τους, καθώς η παραχώρηση των ευρύτατων προνομίων στους Βενετούς, από τον Αλέξιο Κομνηνό και τους διαδόχους του, καταβαράθρωσε τη Δημόσια Οικονομία της Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος αυτοκράτορας προσπάθησε να ανασυγκροτήσει το βυζαντινό ναυτικό και με αυτό να αντιμετωπίσει τους Πισάτες και Γενουάτες. Οι διάδοχοί του αδυνατούσαν να προσέξουν τον στόλο λόγω έλλειψης χρημάτων και το αποτέλεσμα ήταν η πτώση του 1204.

Ο δημιουργός, λοιπόν, του δράματος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν η Βενετία, που με τον μεγάλο και ισχυρό της στόλο είχε αναλάβει τις παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας την μεταφορά των Σταυροφόρων έναντι πολλών χρημάτων, τα οποία δεν μπόρεσαν να δώσουν οι Βυζαντινοί. Ο βυζαντινός στόλος ήταν αποδιοργανωμένος μέχρι την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών, και ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός για να αντιμετωπίσει τους Σταυροφόρους αναγκάστηκε, όπως είδαμε, να παραχωρήσει εμπορικά προνόμια στους Βενετούς και να ζητήσει την βοήθεια του στόλου τους.

Ο Ιωάννης Κομνηνός μείωσε τις δαπάνες για τον στόλο και με το μέτρο αυτό έφερε ολέθριο αποτέλεσμα, διότι οι Βενετοί έμειναν ανεμπόδιστοι, κυρίαρχοι των θαλασσών, να λυμαίνονται τα παράλια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο αυτοκράτορας αυτός αρνήθηκε να επικυρώσει τα προνόμια που είχε παραχωρήσει στους Βενετούς εμπόρους ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Εκείνοι λεηλατούσαν διαρκώς τα νησιά τόσο του Ιονίου όσο και του Αιγαίου. Το Βυζάντιο δεν διέθετε ισχυρή θαλάσσια δύναμη για να τους αναχαιτίσει, παρότι ο Αλέξιος Κομνηνός προσπάθησε να αναδιοργανώσει τον στόλο.

Επίσης, την ίδια εποχή των Σταυροφοριών, εφαρμόστηκε για το ναυτικό η εξαγορά της θητείας, δηλ. εκπλήρωση των ναυτικών υποχρεώσεων με την καταβολή χρημάτων στην κυβέρνηση. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την παραμέληση του στόλου, με την δυσάρεστη συνέπεια να αποσπαστούν από την Αυτοκρατορία νησιά και παράκτια τμήματά της , να ενθαρρυνθούν οι εχθροί της Βενετοί, Πιζάνοι, Γενουάτες για να ανατρέψουν τις εμπορικές και ναυτικές συνθήκες της εποχής, να παραδοθούν οι θάλασσες σε αυτούς και να επέλθει η άλωση του 1204.

Μετά την άλωση του 1204 και ο θεματικός στόλος παρήκμασε και τελικά καταστράφηκε. Επί αυτοκρατόρων της Νικαίας η παρακμή της ναυτιλίας εξακολουθούσε, οι Γενουάτες έγιναν οι κυρίαρχοι των θαλασσών, εγκαταστάθηκαν στα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης, εισέπρατταν τα διόδια και τους δασμούς. Οι Έλληνες θαλασσοπόροι τώρα ασκούσαν το επάγγελμα του απλού μεταπράτη. Το πλούσιο εμπόριο με τα παράλια του Εύξεινου Πόντου το έκαναν οι Γενουάτες, στους οποίους οι αυτοκράτορες παραχωρούσαν κάθε είδους προνόμια.

Ειδικότερα οι Σταυροφορίες ευνόησαν την ανάπτυξη του ναυτικού της Βενετίας, Πίζας και Γένουας εις βάρος του Βυζαντινού ναυτικού. Η Βενετία τις παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας ήταν ο δημιουργός του δράματος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο μεγάλος και ισχυρός στόλος της είχε αναλάβει τη μεταφορά των Σταυροφόρων έναντι πολλών χρημάτων, τα οποία, όπως έχει αναφερθεί, δεν μπόρεσαν να δώσουν οι βυζαντινοί Αυτοκράτορες. Με τις Σταυροφορίες οι δυτικοί Ευρωπαίοι απόκτησαν τον έλεγχο της Μεσογείου και επικράτησαν γενικότερα σε όλες τις θάλασσες , τις οποίες έχασε τελείως η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και άρχισαν να αναπτύσσουν γρήγορα την εμπορική τους δράση στην περιοχή.

Η ισχυρή Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατακριμνίστηκε όταν έχασε τη δύναμή της στη θάλασσα. Όπως αναφέρει ο Carl Neumann[16] το Βυζάντιο υπήρξε θύμα άστοχης πολιτικής. Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους στρατιώτες της Δ΄ Σταυροφορίας αποτελεί τη μελανή σελίδα της μεγάλης ιστορίας των Σταυροφοριών και σήμερα ακόμη κάθε φίλος ιστορικών παρατηρήσεων καλύπτει

[16] Neumann, Carl: ως ανωτέρω, Bd XLV. H.Z., σελ. 45.

το πρόσωπό του από ντροπή και αγανακτεί βλέπων τη στρατιά εκείνη να παρεκκλίνει του αληθινού της σκοπού εκμεταλλευόμενη την ιδέα χάριν υλικών βλέψεων.

Ο Α. Κ. Αλεξανδρής [17] αναφέρει ότι: "*η θαλάσσια δύναμη ήταν το βαρόμετρο της ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*". Ο Αλέξανδρος Διομήδης[18] παρατηρεί ότι: « *Οσάκις κατά την διαδρομή των αιώνων διαγράφετο κατιούσα γραμμή εις το κύρος, την ισχύν και την εμπορικήν επικράτησιν του Βυζαντίου, ωφείλετο τούτο πρωτίστως εις το ότι παραμελουμένη κατέπιπτε η θαλασσία του κυριαρχία. Και τότε η πειρατεία ήκμαζε, η ασφάλεια των συγκοινωνιών καθίστατο αμφιβόλος, η εκμετάλλευσις του εμπορίου εξέφευγε των χειρών του Βυζαντίου, η ανεμπόδιστος ανά τας θαλάσσας κίνησις κατελύειτο, κατ' αντίκτυπον η γενική της Αυτοκρατορίας οικονομία ητόνει και η πολιτική της απέβαινε ασθενής.*»

Κατά την εποχή των Παλαιολόγων ο βυζαντινός στόλος ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση, αποτελούνταν από ελάχιστα πλοία, χωρίς σωστά πληρώματα και εξοπλισμό, ανίσχυρος να αντιμετωπίσει την μεγάλη δύναμη των Τούρκων και την δεύτερη Άλωση του 1453.

---

[17] Αλεξανδρή, Κ. Α.: Η Θαλάσσια Δύναμις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Ιστορικής υπηρεσίας Βασιλικού Ναυτικού, Αθήνα, 1957, σελ. 96 & 140.

[18] Διομήδης, Αλέξανδρος: Τα αίτια της Πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόμος «Ελλάς» Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού «Ηλίου» σελ. 300

8.3 Το Εμπόριο

Η ιστορία του Βυζαντίου είναι πρώτα από όλα η ιστορία της οικονομικής του πολιτικής και η ιστορία του εμπορίου του Μεσαίωνα[19]. Λίγες πόλεις είχαν το προνόμιο να βρίσκονται σε μια τόσο εξαιρετική εμπορική θέση όπως η Κωνσταντινούπολη, που είχε κτιστεί στο πορθμό μεταξύ Βορρά και Νότου και στη γέφυρα της ξηράς μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η γεωγραφική, λοιπόν, θέση του Βυζαντίου από εμπορική άποψη ήταν σωστό ευεργέτημα, διότι έκανε το Βυζάντιο κέντρο του διεθνούς εμπορίου[20]. Επί μακρό χρόνο μονοπώλησε το εμπόριο των ειδών πολυτελείας, τόσο σημαντικό σε μια εποχή κατά την οποία το διεθνές εμπόριο σε μεγάλη έκταση είχε για πελάτες του στις εκκλησίες, τα βασιλικά παλάτια και τους αρχοντικούς πύργους. Μπορεί ακόμα να παρατηρηθεί ότι μερικά γεωργικά προϊόντα, τέτοια όπως μερικά είδη οίνων, ξηρών καρπών, εζητούντο πολύ ακόμη και από τους βαρβάρους. Έτσι οι Ρώσοι έφερναν τις γούνες, το μέλι, το κερί και τους σκλάβους, σε αντάλλαγμα δε έπαιρναν είδη χρυσοχοΐας, μεταξωτά υφάσματα, κρασιά και φρούτα[21].

Η Κωνσταντινούπολη μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν η καρδιά της οικονομικής ζωής του κράτους. Εκεί ήταν συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος του κινητού πλούτου και των κυρίων κλάδων της βιομηχανίας και του εμπορίου. Εκατοντάδες χιλιάδων εργαζομένων του λαού ζούσε εντός των τειχών της. Έτσι, λόγω της θέσης της, έγινε το κέντρο του πολιτισμού και πολύ πέρα από τον ορίζοντα του αρχαίου Βυζαντίου. Εκεί καθ όλον τον Μεσαίωνα συγκεντρώνονταν η συναλλαγή των εμπορευμάτων των Ινδιών και της Ευρώπης και των ποικίλων προϊόντων της εγχώριας γεωργίας και βιομηχανίας. Από εκεί οι εμπορικοί στόλοι των Ελλήνων έπλεαν σε ολόκληρη την Μεσόγειο και προμήθευαν στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης μετάξι, τάπητες, λινά υφάσματα, αρώματα, πολύτιμους λίθους, βαμβάκι, δέρματα κατεργασμένα, λάδι, κρασί και οπωρικά[22]. Λίγοι λαοί υπήρξαν

---

[19] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ.183.

[20] Baynes, N.H. – Moss, H.St.L.B.: ως ανωτέρω, σελ. 119, 124, 127.

[21] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, τόμος Α΄, σελ. 83.

[22] Βικέλας, Δημήτριος: Περί Βυζαντινών, εκδ. Williams and Norgate, London, 1874, σελ. 102-107.

τόσο ικανοί στο εμπόριο όσο οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, που αποτελούσαν τους κατοίκους της. Δεν είναι καθόλου εκπληκτικό ότι αιώνες ολόκληρους το όνομα της Κωνσταντινούπολης ήταν συνώνυμο του πλούτου. Ήταν μια πόλη που οι θησαυροί της "ούτε τελειώνουν ,ούτε μετριούνται". Οι θησαυροί όμως αυτοί δεν είχαν αποκτηθεί τυχαία. Δεν ήταν μόνο η τοποθεσία, χρειάστηκε και η προσπάθεια των ανθρώπων για να πλουτίσει η Πόλη.

Η γεωγραφική, λοιπόν, θέση του βυζαντινού κράτους και το σταθερό του νόμισμα, του επέτρεψαν να καταστεί το απαραίτητο διάμεσον του διεθνούς εμπορίου[23], [24] και ο κυριότερος μέτοχός του. Τα πλεονεκτήματα της θέσεώς του αυτής ήταν πολλά. Το Βυζάντιο κατείχε περιοχές και θέσεις που ήταν κλειδιά για το εμπόριο μεταξύ της Ευρώπης από τη μια μεριά και της Ασίας και της Αφρικής από την άλλη[25].

Το Βυζάντιο διεξήγαγε σχεδόν μονοπωλιακώς το παγκόσμιο εμπόριο στην Ευρώπη και στις περί την Μεσόγειο χώρες, στις οποίες έφερε τα προϊόντα της Ανατολικής Αφρικής και του Ινδικού Ωκεανού (Συρία, Μεσοποταμία, Αίγυπτος)[26]. Η Αμάλφη προ πάντων συνέδεσε ιδιαίτερες πολιτικές και εμπορικές σχέσεις. Το διεθνές εμπόριο της εποχής ήταν κατά το μέγιστο μέρος, εμπόριο ειδών πολυτελείας, τα περισσότερα από τα οποία δεν παρέμεναν στο βυζαντινό κράτος, αλλά οδηγούνταν στη Δύση. Δεν χρησίμευε, λοιπόν, το τότε μεγάλο εμπόριο παρά κατά ελάχιστο μέρος προς κάλυψη βασικών αναγκών σε είδη ευρείας

[23] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης: ως ανωτέρω, σελ.748-752.

[24] Θεοχάρης, Ρηγίνος: ως ανωτέρω, σελ. 206-207.

[25] Θεοχάρης, Ρηγίνος: ως ανωτέρω, σελ. 206. Ήλεγχε την Αίγυπτο, που μέσω της Ερυθράς θάλασσας και του Νείλου ήταν η πόρτα προς την Αφρική προς τον Ινδικό Ωκεανό και την Ανατολή. Ήλεγχε, επίσης, τη Μικρά Ασία, τη Συρία και τη Μεσοποταμία, από της οποίες περνούσε ο σημαντικότερος χερσαίος εμπορικός δρόμος προς την Ασία. Μέσω της Συρίας γίνονταν και η προσπέλαση του δρόμου των καραβανιών της Αραβίας. Είχε επίσης κάτω από τον έλεγχό του τα στενά του Βοσπόρου, που συνδέουν τη Μεσόγειο με τη Μαύρη θάλασσα. Από εκεί ξεκινούν οι αρτηρίες, μέσω του Δούναβη, για την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, την Κριμαία, τον Καύκασο και την Κασπία θάλασσα. Το Βυζάντιο είχε τον ουσιαστικό έλεγχο της Μεσογείου (Κύπρος, Ρόδος, Κρήτη, Σικελία, Καρχηδόνα), το δε βυζαντινό πολεμικό και εμπορικό ναυτικό, αν εξαιρέσουμε την περίοδο των Σταυροφοριών, αποτελούσε αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας από το κράτος, η "δόξα της Ρωμανίας", όπως αναφέρθηκε. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και άλλα σημαντικά λιμάνια, όπως Αλεξάνδρεια, Κόρινθος, Θεσσαλονίκη, Δυρράχιο, Τραπεζούντα, Χερσώνα, Βόσπορος, αποτελούσαν σπουδαία διαμετακομιστικά κέντρα στο εμπόριο με τη Βόρεια και Ανατολική Ευρώπη. Τούτο διότι τόσο το εξωτερικό όσο και το εσωτερικό εμπόριο έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας.

[26] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 140, 230-233.

κατανάλωσης και άρα λίγο επηρέαζε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και γενικότερα της εθνικής οικονομίας του κράτους[27]. Το διεθνές εμπόριο ενθαρρύνονταν από τη διπλωματία όπως και από συνθήκες. Η βυζαντινή πολιτική προς τους ξένους συνέβαλε στο να γίνει η Κωνσταντινούπολη και σε μικρότερο βαθμό ορισμένες άλλες πόλεις εξαιρετικά πολυάσχολα κέντρα επανεξαγωγής προϊόντων, κέντρα του διεθνούς εμπορίου. Ανάλογη λοιπόν ήταν και η βυζαντινή πολιτική απέναντί τους. Οι σκοποί της ήταν καθαρά ταμιευτικοί. Προς τούτο ήταν εγκατεστημένοι σε επίκαιρα σημεία, στα οποία και μόνο επιτρεπόταν να λαμβάνει χώρα το Συριακό εμπόριο και να διέρχονται τα εισαγόμενα εμπορεύματα, τελωνιακοί και εμπορικοί σταθμοί προς είσπραξη του δασμού εισαγωγής[28] [29].

---

[27] Jones A.H.M.: The Later Roman Empire. A Social, economic and administrative survey, I-III: 284-602, Oxford, 1964, σελ. 844 και επόμενα.

[28] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης: ως ανωτέρω, σελ. 175.

[29] Τους πρώτους μ. Χ. αιώνες το ανατολικό εμπόριο παρουσίαζε εξαιρετική άνθηση. Τον 6ο και 7ο αιώνα το ανατολικό εμπόριο αναπτύχθηκε πολύ. Σύριοι, Εβραίοι και Αιγύπτιοι ήταν οι έμποροι που ταξίδευαν παντού. Οι ανατολίτες αυτοί έμποροι είχαν γίνει και οι ιεραπόστολοι του Χριστιανισμού τα πρώτα χρόνια, *[Βλ. Jack Lindsay: Byzantium into Europe, the story of Byzantium as the First Europe (326-1204 AD) and its further contribution till 1453 AD, εκδόσεις: The Bodley Head, London]*. Τα σπάνια πολύτιμα προϊόντα μεταφέρονταν παντού από ξηρά και θάλασσα. ***Το χρήμα που προτιμούσαν οι έμποροι όλων των φυλών της Ανατολής ήταν το αυτοκρατορικό νόμισμα κι αυτό βοήθησε πάρα πολύ το εμπόριο της Αυτοκρατορίας.*** Το Δυτικό κράτος έκανε μεγάλες εισαγωγές από την Ανατολή (σιτηρά, μπαχαρικά, βότανα, μετάξι), ενώ οι εξαγωγές της Μεσογείου (γυαλί, σμάλτο, έτοιμα προϊόντα) δεν ήταν αρκετές. Μεγάλες ποσότητες χρυσού πήγαιναν κάθε χρόνο στην Ανατολή και αυτό οδήγησε το Δυτικό κράτος σε οικονομική κρίση.

Στο Βυζάντιο το διεθνές εμπόριο είχε σχέση με τις παρυφές της Αυτοκρατορίας, *[Βλ. Μιχαήλ Κορδώσης: Ιστορικογεωγραφικά Πρωτοβυζαντινών και εν γένει Παλαιοχριστιανικών Χρόνων, εκδ. Καραβία,. Αθήνα, 1996, (βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών) σελ. 113, 126, 298]*. Το εμπόριο της Ερυθράς γινόταν μέσω εμπορικών σταθμών, τα προϊόντα των Ινδιών έφθαναν στην Αλεξάνδρεια μέσω του Νείλου, από όπου διοχετεύονταν σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Εισάγονταν από την Αιθιοπία, Ινδία και τις Αραβικές χώρες πολύτιμοι λίθοι, αρώματα και δούλοι. Εξάγονταν βιομηχανικά προϊόντα υφάσματα και κρασί. Στη Βόρεια πλευρά της Αυτοκρατορίας το εμπόριο γινόταν μέσω της Κριμαίας. Οι Βυζαντινοί αντάλλασσαν κυρίως βιοτεχνικά προϊόντα με γουναρικά και δούλους. Το εμπόριο με τη Δύση είχε ως αφετηρία τις πόλεις της Συρίας, της Αιγύπτου και λιγότερο της Μικράς Ασίας. Οι έμποροι αυτοί επισκέπτονταν τις μεγάλες πόλεις της Δύσης (Νεάπολη, Ρώμη, Ραβέννα, Καρχηδόνα, Μασσαλία), ονομάζονταν παντοπώλες και είχαν εμπορικές επιτυχίες, ώστε να προκαλέσουν αντιζηλίες.

Με τις κατακτήσεις του Ιουστινιανού Α΄ το εμπόριο με τη Δύση τονώνεται. Κυρίως Σύριοι έμποροι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Δύση, όχι μόνο σε παραλιακά κέντρα, αλλά και στο εσωτερικό (Βιέννη, Λυών, Παρίσι). Στη Δύση εμπορεύονταν κυρίως είδη πολυτελείας: μετάξι, κρασιά, βιοτεχνικά προϊόντα, μπαχαρικά, αρώματα. Ο Ιουστινιανός ίδρυσε δύο τελωνιακούς σταθμούς στην Άβυδο και το Ιερό, στην είσοδο του Ελλήσποντου και του Βοσπόρου αντιστοίχως, για την φορολογία όλων των προς την Μεσόγειο ή από τη Μεσόγειο πλεόντων πλοίων.

Το διαμετακομιστικό εμπόριο του Βυζαντίου βάρυνε το γεγονός ότι όλοι οι μεγάλοι διεθνείς ανατολικοί εμπορικοί δρόμοι, περνούσαν από εχθρικό κράτος, την Περσία. Είναι προφανές ότι το εμπόριο αυτό ευρισκόμενο στα χέρια των Περσών, δια μέσου της χώρας των οποίων ήταν υποχρεωμένο να περάσει, υπέκειτο σε περσικούς εκβιασμούς, δια των οποίων το περσικό κράτος προσπαθούσε να επιτύχει κέρδη και οικονομικά οφέλη. Από την Περσία περνούσαν όλα τα πλοία που μετέφεραν στις διεθνείς αγορές τα εξωτικά προϊόντα της Ανατολής. Οι Πέρσες έμποροι βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση όσον αφορά τις

Με το πέρασμα του χρόνου πολύ σημαντικό για το Βυζάντιο αποβαίνει το διαμετακομιστικό εμπόριο. Στις τεράστιες δημόσιες αποθήκες των μεγάλων πόλεων και κατεξοχήν σε εκείνες της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης μαζεύονταν και αποθηκεύονταν αγαθά από τρίτες χώρες, που είτε αυτούσια είτε μετά κάποια μεταποίηση επανεξάγονταν[30].

Οι βυζαντινοί έμποροι τους πρώτους αιώνες της ζωής του Βυζαντίου είχαν τον έλεγχο του εμπορίου όλης της Μεσογείου, στην ανάπτυξη του οποίου συνέβαλαν σημαντικά και οι παροικίες βυζαντινών εμπόρων σε διάφορα κέντρα, όπως στη Ραβέννα, τη Μασσαλία, το Μπορντό, το Παρίσι, την Ορλεάνη. Η βυζαντινή διπλωματία, με τις αποστολές της και με τη σύναψη συνθηκών, προωθούσε ιδιαίτερα το εμπόριο της χώρας.

Η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι κέντρο του εμπορίου και μετά την εμφάνιση του Ισλάμ, το χάσιμο της Αιγύπτου και μέρους των Ανατολικών Επαρχιών. Αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου έπαιξε η σταθερότητα της αξίας του βυζαντινού νομίσματος, που διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες το μέσο των διεθνών συναλλαγών.

Στη διαδρομή του χρόνου το βυζαντινό εμπόριο συναντούσε δυσχέρειες, αλλά παρόλα ταύτα συνεχώς ανέρχονταν και έδινε οικονομικό σφρίγος στην Αυτοκρατορία. Οι βυζαντινοί έμποροι απολάμβαναν σχετική ελευθερία, διότι υπήρχαν όροι δεσμευτικοί, οι οποίοι τους υποχρέωναν να διεξάγουν το εμπόριο με ιδιαίτερη προσοχή. Υπήρχε κρατικός έλεγχος του εμπορίου μέσω των συντεχνιών, εποπτεία του Έπαρχου της Κωνσταντινούπολης, κανείς δεν μπορούσε να δανείσει παρά μόνο με τον καθορισμένο τόκο, οι ξένοι δεν επιτρέπονταν να αγοράζουν

ανταλλαγές, στο δε εμπόριο της μέταξας ασκούσαν μονοπώλιο. Ο Ιουστινιανός προσπάθησε να διασπάσει το περσικό αυτό μονοπώλιο δια του ανοίγματος νέων εμπορικών οδών, *[Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος: ως ανωτέρω, σελ. 177].*

Επί Ιουστινιανού όμως η κατάσταση άλλαξε. Η εισαγωγή της καλλιέργειας του μεταξοσκώληκα από την Κίνα στο Βυζάντιο παραμέρισε το μονοπώλιο που είχαν επιβάλει οι Πέρσες. Οι πόλεμοί του με την Περσία δημιούργησαν δυσκολίες στην μεταφορά του μεταξιού και η προσπάθειά του να κρατήσει χαμηλά την τιμή του ανάγκασε πολλά ιδιωτικά εργαστήρια κατεργασίας μέταξας να σταματήσουν τις εργασίες τους και κατέστρεψε τους ιδιώτες βιοτέχνες. Έτσι το μετάξι έγινε αυτοκρατορικό μονοπώλιο.

[30] Ρηγίνος Θεοχάρης: ως ανωτέρω, σελ.207-209.

εμπορεύματα στους τόπους παραγωγής τους, ήταν υποχρεωμένοι κατά την αγοραπωλησία να τελούν υπό την εποπτεία του Έπαρχου, χωρίς την συγκατάθεση του οποίου απαγορεύονταν η πώληση οιουδήποτε εμπορεύματος. Για την διεξαγωγή του εμπορίου απαραίτητο ήταν τα μέτρα και τα σταθμά να είναι ακριβή, επίσης τα μέσα συναλλαγών και η τονώνουσα γενικά το εμπόριο εμπορική πίστη. Ο R. de Roover [31] αναφέρει ότι η λογιστική είχε εισαχθεί στον οικονομικό βίο του Βυζαντίου, διότι ο έμπορος Jacob Badoer εργαζόμενος ως εμπορικός πράκτορας στην Βενετία, είχε δική του επιχείρηση και τηρούσε βιβλία λογιστικά βάσει του διπλογραφικού συστήματος.

Προβλήματα στο βυζαντινό εμπόριο δημιουργούσε η επέκταση των Αράβων, η οποία οφείλονταν σε πνευματικούς και υλικούς παράγοντες. Το Βυζάντιο σπαράσσονταν από εσωτερικές διαμάχες, οι πληθυσμοί είχαν κουραστεί από τους συνεχείς πολέμους και την βαριά φορολογία, οι αιρετικοί ασκούσαν πιέσεις, τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας βρίσκονταν σε κάμψη. Αυτή η κατάσταση βοήθησε τους Άραβες να προωθηθούν.[32] Το χονδρικό εμπόριο και κυρίως το διαμετακομιστικό γίνεται σε παγκόσμια κλίμακα από εμπόρους εγκατεστημένους στην Κωνσταντινούπολη, τόσο Βυζαντινούς υπηκόους όσο και ξένους. Η εγκατάσταση ξένων εμπόρων[33], τόσο από τη Δύση όσο και από την Ανατολή και το Βορρά, ενθαρρύνθηκε από την κοντόφθαλμη πολιτική του βυζαντινού κράτους, που αντί να ενθαρρύνει τους δικούς του εμπόρους να εξάγουν, να ταξιδεύουν και να εγκαθίστανται στις ξένες χώρες, όπως γίνονταν στις αρχές, αναγκάζει τους ξένους εμπόρους να έρχονται στην ίδια την πρωτεύουσα, για να αγοράζουν τα εμπορεύματα που θέλουν από τις τεράστιες αποθήκες, που είχαν ιδρυθεί εκεί. Η κρατική διοίκηση κατηγορήθηκε ότι εμπόδιζε την ανάπτυξη του εμπορίου, όχι μόνο με την παρέμβαση των υπαλλήλων, αλλά και με μια σειρά νομοθετικών μέτρων. Οι οικονομικές ιδέες (Μερκαντιλισμός) αφού επεκράτησαν στους μέσους χρόνους και μέχρι τον 10ο αι. εμφανίσθηκαν πάλι υπό την μορφή της *"ελεγχόμενης υπό του κράτους οικονομίας"* .

---

[31] Βλέπε R. de Roover.

[32] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 223 κ. επ. .

[33] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 183 κ. επ.

Τον 9ο και 10ο αι. το βυζαντινό εμπόριο ήταν στον κολοφώνα του, προπαντός εκείνο στη Μαύρη Θάλασσα, το ακτοπλοϊκό. Η εισαγωγή σιταριού από την Αίγυπτο και την Αφρική είχε σταματήσει, λόγω της Αραβικής κατάκτησης και της ανάπτυξης της γεωργίας στην Μ. Ασία. Στο μεταξύ αναπτύχθηκε περισσότερο το εμπόριο του Βορρά και της Δύσης. Ο πλούτος της Δύσης, που προέκυψε από αυτό, σήμαινε καινούργια δραστηριότητα για όλα τα Ιταλικά λιμάνια. Κατά τον Α. Γ. Πασπάτη πρώτοι από τους Ιταλούς που εμπορεύονταν στο Βυζάντιο ήταν οι Αμαλφήνοι[34], τους οποίους βρίσκουμε στα μέσα του 11ου αιώνα, να έχουν εργαστήρια, πρακτορεία και εκκλησίες. Αυτοί μετέφεραν από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία τα ποικίλα μεταξωτά, με τα οποία κοσμούσαν και τους ναούς τους οι Ιταλοί. Τον 10ο αι. η Αμάλφη αναπτύχθηκε συνέδεσε ιδιαίτερες πολιτικές και εμπορικές σχέσεις, απέκτησε παροικία στην Κων\πολη και στον Άθω ίδρυσε μοναστήρι[35]. Στο τέλος δε του 10ου αι. όλη η Αδριατική Θάλασσα βρίσκονταν στα χέρια των Βενετών. Ο Βασίλειος ο Β΄ τους έδωσε ειδικά προνόμια.

Περίοδος Σταυροφοριών

Από τον 9ο έως τα μέσα του 11ου αι. η οικονομική ακμή του Βυζαντίου υπήρξε απαράμιλλος[36]. Σημαντικός παράγων της ανοδικής δύναμης της Αυτοκρατορίας ήταν η εμπορική κυριαρχία στον Εύξεινο Πόντο και την Ανατολική Μεσόγειο και η μη αμφισβητούμενη θαλασσοκρατία του εν γένει, που δημιούργησαν για το Βυζάντιο ένα ευνοϊκό ισοζύγιο. Υπήρχε μια θαυμαστή ισορροπία της ενεργητικής οικονομίας του Βυζαντίου, το οποίο παρά τους συνεχείς πολέμους που διεξήγε, τα μεγάλα χρηματικά ποσά που διέθετε η διπλωματία του, για να αποκτά φίλους και να εξουδετερώνει εχθρούς, τις δαπάνες για την συντήρηση του στόλου, τα κτίσματα, τα δημόσια έργα, τα οικοδομήματα,

[34] Πασπάτης Α.Γ.: Βυζαντιναί Μελέται, Τοπογραφικαί και Ιστορικαί, ως ανωτέρω, σελ. 134.

[35] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 140.

[36] Διομήδης, Αλέξανδρος: Οικονομικές περιπέτειες του παρακμάζοντος Βυζαντίου. Η τελική πτώση του βυζαντινού νομίσματος εις «Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής», Αθήνα, 1969.

με τα οποία μεγαλοπρεπείς αυτοκράτορες λάμπρυναν την βασιλεία τους, είναι γεγονός ότι μέχρι τον 11° αι. το Βυζάντιο διατήρησε ακέραιη την αξία του χρυσού του νομίσματος. Υπήρξε η χώρα προς την οποία συνέρεαν από παντού, ελκυόμενα από την οικονομική της σταθερότητα, πολύτιμα μέταλλα.

Τον 11° αιώνα συντελούνται κοινωνικές αναδιαρθρώσεις[37], [38]. Οι εξελίξεις της Οικονομίας, ο ανταγωνισμός των μερών του πολιτικού σώματος, η αγροτική και αστική πολιτική, το σύστημα της διοίκησης και της στρατιωτικής οργάνωσης, η αναγέννηση των πόλεων όλα αυτά από μακρού και βαθμιαίως προήγαγαν την κοινωνία προς την διαφοροποίηση. Μεταξύ των ακραίων τάξεων δυνατών και χωριτών αναπτύχθηκε κλίμακα νέων κοινωνικών καταστάσεων. Από τα κυριότερα γνωρίσματα της αλλαγής είναι η αύξουσα ανάπτυξη των περί το εμπόριο και την βιοτεχνία ασχολουμένων, μιας οιονεί αστικής τάξης, της οποίας η πίεση ασκείται τώρα εντονότερα στα πολιτικά πράγματα

Στα μέσα του 11ου αι. άρχισε η παρακμή του βυζαντινού εμπορίου. Επειδή οι Σελτζούκοι πήραν το κυριότερο τμήμα της Μ. Ασίας, η οργάνωση του αυτοκρατορικού στρατού και στόλου καταστράφηκε, η οικονομική ζωή αναστατώθηκε. Οι Νορμανδοί αιχμαλώτισαν τους μεταξουργούς, τους μετέφεραν στην Ιταλία και έτσι το αυτοκρατορικό μονοπώλιο καταστράφηκε.[39] Παράλληλα ο έλεγχος του εμπορίου της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου πέρασε τον 11° και 12° αιώνα στα χέρια των ιταλικών παράκτιων Δημοκρατιών της Βενετίας, της Γένουας και της Πίζας[40,41] . Ενισχύθηκε και το εμπόριο στην Αδριατική Θάλασσα, τον Εύξεινο Πόντο και τον Δούναβη.

Οι Σταυροφορίες άλλαξαν τους εμπορικούς δρόμους του κόσμου προς μεγάλη ζημιά της Κωνσταντινούπολης. Το εμπόριο έπεσε στα χέρια των Ιταλών

Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα της Ακμής και Παρακμής του Βυζαντίου. Ανάτυπο από τα πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1947, σελ. 26, 27.

[37] Ζακυθηνός, Διονύσιος: ως ανωτέρω, σελ. 476.

[38] Svoronos, N.: Societé et organisation interieure dans l' Empire Byzantine XIème siècle: Les principaux problèmes, 13th International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, σελ. 380-και επόμενα.

[39] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ.189-190.

[40] Σαββίδης, Αλέξης Γ.Κ.: Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11ου – 13ου αιώνα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995, σελ. 68.

[41] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας, οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα, 1994, σελ. 16.

εμπόρων, που άρχισαν να συναγωνίζονται τους βυζαντινούς. Οι άποικοι των Ιταλικών πόλεων επέτυχαν, εκμεταλλευόμενοι επιδέξια τους Σταυροφορικούς πολέμους, να μετατρέψουν τα εμπορικά τους γραφεία στην Ανατολή σε κράτη εντός του κράτους, δίνοντας πολιτική μορφή στις εμπορικές τους με το Βυζάντιο σχέσεις. Έτσι από την Α΄ μέχρι την Δ΄ Σταυροφορία η ναυτιλία και το εμπόριο των Ιταλικών Δημοκρατιών έλαβε μεγάλη ανάπτυξη. Οι Κομνηνοί παραχωρούσαν όλο και περισσότερα προνόμια στη Βενετία, την Πίζα και την Γένουα. Η κατάσταση αυτή ανάγκασε τους βυζαντινούς επί Ανδρονίκου Α΄ να αντιδράσουν. Αυτό οδήγησε στην Δ΄ Σταυροφορία και την καταστροφή της Αυτοκρατορίας το 1204.[42]

Η Βενετία, λοιπόν, ως αυτόνομη επαρχία υπό βυζαντινή εξάρτηση[43] αναπτύχθηκε ναυτικά κατά τον 9° και 10° αιώνα, βοήθησε την οικονομική ανάπτυξη της Μεσογείου, έγινε εμπορική επικράτεια και ρύθμιζε όλο το εμπόριο της Ανατολής. Από τον 11° αιώνα το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου είχε περάσει στα χέρια των Ιταλών, οι οποίοι πλούτιζαν στο Βυζάντιο, αυτό δε μαζί με τις Σταυροφορίες επιτάχυνε την συνεχή υποτίμηση του νομίσματος και έγινε η κυριότερη αιτία της παρακμής και πτώσης του Βυζαντίου.

Οι Σταυροφορίες έδωσαν το τελειωτικό χτύπημα. Τα επακόλουθα από την ακμή των Ιταλικών ναυτικών πόλεων επί του βυζαντινού εμπορίου ήταν πολλά. Οι πόλεις της Ιταλίας προόδευαν, η οικονομική ανάπτυξη και το εμπόριο τις έφερε σε επαφή με Ανατολή και Δύση, αποστέρησαν το Βυζάντιο από τις προς δυσμάς διεξόδους του, το εξεδίωξαν και από τις αγορές της Αφρικής, ιδιαίτερα δε όταν δια των Σταυροφοριών πέτυχαν να "θέσουν πόδα" επί του οικονομικού του φέουδου, της Ανατολής και να κατακτήσουν και την ίδια την Κωνσταντινούπολη.

Τα Σταυροφορικά κράτη, εμπορευόμενα με τους Άραβες, Πέρσες, Ινδούς, Κινέζους προξένησαν ζημιά στο βυζαντινό εμπόριο, οι δε Ιταλικές πόλεις, μέσω των βάσεών τους στην Ανατολή, ευνοούμενες από τα προνόμια που παραχώρησαν σε αυτές τα Σταυροφορικά πριγκιπάτα και το Βυζάντιο, υποκατέστησαν αυτό στο εμπόριό του, που ήταν η πηγή άντλησης του πλούτου του. Κατά συνέπεια εκτός των αποτελεσμάτων από την επέκταση των Αράβων επί του βυζαντινού εμπορίου

---

[42] Βικέλας, Δημήτριος: Περί Βυζαντινών, εκδ. Williams and Norgate, London, 1874, σελ. 103.

[43] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 140, 230-233.

και οι Λατίνοι έγιναν επικίνδυνοι αντίπαλοι, με το να επιτύχουν να αποκτήσουν εξαιρετικά προνόμια από το Βυζάντιο[44].

Οι Σταυροφορίες υπήρξαν η αποκορύφωση του μεσαιωνικού δράματος[45] και ίσως το γραφικότερο γεγονός στην ιστορία της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Όλες οι εκδηλώσεις των μεσαιωνικών εξελίξεων, η επέκταση του εμπορίου και η διείσδυση του Χριστιανισμού, η φλόγα της θρησκευτικής πίστης, η δύναμη του φεουδαλισμού και το γόητρο του ιπποτισμού, έφθασαν στο αποκορύφωμα κατά τους πολέμους εκείνους, που συνεχίσθηκαν επί δύο αιώνες, χάριν της σωτηρίας της ψυχής του ανθρώπου και χάριν των κερδών του εμπορίου.

Μια από τις αιτίες των Σταυροφοριών ήταν η φιλοδοξία των Ιταλικών πόλεων Πίζας, Γένουας, Βενετίας και Αμάλφη να αναπτυχθούν σε μεγάλες εμπορικές δυνάμεις. Όταν οι Νορμανδοί κατέλαβαν την Σικελία από τους Μουσουλμάνους (1060-1091) και οι χριστιανικές στρατιές περιόρισαν την μουσουλμανική κυριαρχία στην Ισπανία (1085), η δυτική Μεσόγειος αποδόθηκε ελεύθερη στο χριστιανικό εμπόριο. Οι Ιταλικές πόλεις, φυσικές διέξοδοι για τα προϊόντα της ενδοχώρας τους και των πέρα των Άλπεων περιοχών, απέκτησαν πλούτη και δύναμη και σχεδίαζαν να θέσουν τέρμα στην μουσουλμανική επιρροή στην ανατολική Μεσόγειο, διανοίγοντας στο εμπόριο της δυτικής Ευρώπης τις αγορές της Εγγύς Ανατολής.

Κατά τις Σταυροφορίες (Β΄ Σταυροφορία έως 1126) οι Ενετοί έμποροι είχαν αποκτήσει τόσα πολλά προνόμια[46], είχαν αναλάβει όλα τα κτήματα και τα πλεονεκτήματα αυτών, όλες τις εμπορικές επιχειρήσεις και όλη την επιρροή στα οικονομικά και πολιτικά πράγματα, που όταν οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να απαλλαγούν από αυτούς απέτυχαν οικτρά. ***Οι αυτοκράτορες πέτυχαν να διατηρήσουν την πραγματική αξία του χρυσού***, ενώ το χρυσό νόμισμα έγινε πραγματικά διεθνές και ήταν για το κράτος ένα ανεκτίμητο μέσο, για να προσελκύει και να κατευθύνει το εμπόριο μεταξύ των διαφόρων εθνών. Υπήρχαν μεγάλα δημόσια οικοδομήματα, οι αγορές ή πανδοχεία, τα οποία βρίσκονταν σε

---

[44] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ.250-251.

[45] Durant, Will: Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, Κεφάλαιο 23°, σελ. 687.

[46] Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 163.

οχυρωμένες πόλεις, και παρείχαν προστασία κατά των επιδρομέων, κατά των πειρατών και έτσι έδιναν στο εμπόριο την ασφάλεια, η οποία ήταν αναγκαία τόσο για το ίδιο το εμπόριο, όσο και για το υγιές νόμισμα[47].

Από τα μέσα του 10ου αιώνα όλοι οι Έλληνες έμποροι της πρωτεύουσας και άλλων πόλεων, όπως έχει αναφερθεί, ήταν οργανωμένοι σε εταιρίες τις ***συντεχνίες***[48] οι οποίες βρισκόταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο του Έπαρχου της Κωνσταντινούπολης. Όλοι οι έμποροι έπρεπε να ανήκουν σε κάποια οργανωμένη συντεχνία, κανένας δεν μπορούσε να ανήκει σε δύο, οι ώρες εργασίας ήταν προσεκτικά ρυθμισμένες, προσπάθειες προαγοράς ή απόκρυψη εμπορευμάτων απαγορευόταν. Τις τιμές καθόριζαν οι δημόσιες αρχές και όχι ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης. Η είσοδος των ξένων στην Κωνσταντινούπολη δεν επιτρέπονταν ή υπόκειντα σε αυστηρούς περιορισμούς. Οικονομική όμως και εμπορική ευημερία βρίσκεται εκεί που υπάρχει ελευθερία εργασίας, τιμών, ύψους επιτοκίου και εισόδου αλλοδαπών. ***Μια από τις αιτίες παρακμής του βυζαντινού κράτους ήταν η απουσία όλων των μορφών ελευθερίας***. Έτσι φαίνεται ότι το Βυζαντινό σύστημα δεν σκόπευε να εξυπηρετήσει το συμφέρον των παραγωγών και εμπόρων, αλλά κυρίως να προωθήσει τον κυβερνητικό έλεγχο στην οικονομικής ζωής προς όφελος του ίδιου του κράτους.

Το σύστημα όμως των συντεχνιών και η αρχή της κρατικής παρέμβασης, σε ορισμένες φάσεις της οικονομικής ανάπτυξης, με μερικές βέβαια αδυναμίες, είχαν πολλά πλεονεκτήματα. Ο καθορισμός των τιμών εμπόδιζε την αισχροκέρδεια. Το σύστημα αυτών ενίσχυε τις εξαγωγές, εξασφαλίζοντας την καλή ποιότητα των βιομηχανικών προϊόντων και ευνοούσε τις εισαγωγές (αγορά μεγάλων ποσοτήτων προϊόντων εισαγόμενων στην αγορά της Κωνσταντινούπολης, η οποία τον 12ο αιώνα ήταν το κύριο κέντρο της εμπορικής δραστηριότητας) .

---

[47] Baynes, N.H. –Moss, H.St.L.B.: ως ανωτέρω σελ. 120.

[48] Geanakoplos, Deno: Byzantine East and latin West, Two Worlds of Chritsendoom in Middle Ages and Renaissance, Oxford, Basil Blackwell, MCMLXVI, 1966 σελ 35, 37.

Συμπερασματικά, στον εμπορικό τομέα της Αυτοκρατορίας έγινε, σαν συνέπεια των Σταυροφοριών[49], την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων η εξής μεταβολή. Η Δύση και η Ανατολή άρχισαν να έχουν άμεσες εμπορικές συναλλαγές και το Βυζάντιο έχασε τον ρόλο του μεσάζοντος, πράγμα που αποτέλεσε ένα σοβαρό κτύπημα για την διεθνή οικονομική ισχύ της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Εκτός αυτού στην ίδια την πρωτεύουσα, όπως και σε μερικά άλλα μέρη, η Βενετία είχε ήδη κερδίσει ισχυρές βάσεις από τις αρχές της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού. Αυτές οι Ιταλικές κοινότητες ήταν η αιτία της πολιτικής, εμπορικής, βιομηχανικής και οικονομικής καταστροφής του κράτους, διότι αποστέρησαν από τους Βυζαντινούς κάθε εμπορική και βιομηχανική δραστηριότητα. Αυτές υποκίνησαν την Δ΄ Σταυροφορία, με τα ολέθρια αποτελέσματά της.

Παρόλα αυτά, στην Αυτοκρατορία της Νικαίας, που δημιουργήθηκε μετά την Άλωση του 1204, επί Ιωάννη Βατατζή υπήρχε ακμή και πλούτος. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας συνετέλεσε αρκετά στην ανάπτυξη της κοινωνικής ευημερίας[50]. Αυξήθηκε η κατανάλωση των εγχωρίων προϊόντων, ο πλούτος εισέρευσε σε όλες τις τάξεις των πολιτών, έβριθαν δε χρημάτων τα βασιλικά ταμεία. Ο πλούτος αυτός που συσσωρεύτηκε στην Αυτοκρατορία της Νικαίας γέννησε την ευμάρεια του βίου και έδωσε τροφή στο λαό, ο οποίος ζούσε σε αυτάρκεια. Το εμπόριο των ανατολικών και δυτικών λαών αναπτύχθηκε πολύ, κυρίως εκείνο των ειδών πολυτελείας.

[49] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω Α΄ έκδοση, Παρίσι, 1932 σελ.597.

[50] Μηλιαράκης, Αντώνης: ως ανωτέρω σελ. 155.

ΜΕΡΟΣ IV
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ
(Φορολογία - Έσοδα - Νόμισμα - Νομισματική Διαχείριση)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9
Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τα εισοδήματα του Βυζαντινού κράτους ήταν τεράστια[1] ο δε υπολογισμός τους αδύνατος. Αυτά προέρχονταν από κανονικούς φόρους, από μονοπώλια, από τα τελωνεία, από δημεύσεις περιουσιών και από πρόστιμα. Τα κυριότερα όμως από αυτά τα εισοδήματα προέρχονταν από φόρους, άμεσους και έμμεσους.

Οι κυριότεροι φόροι, οι άμεσοι καλούμενοι, ήταν ο ***κτηματικός***, ο οποίος λεγόταν και ***Δημόσιον τέλος*** και πληρώνονταν για την καλλιεργούμενη γη. Για την πληρωμή του φόρου αυτού οι κάτοικοι ορισμένης περιοχής, όπως προαναφέρθηκε, ήταν αλληλέγγυοι. Οταν για τον έναν ή άλλον λόγο ένα κτήμα εγκαταλείπονταν και δεν καλλιεργούνταν, η φορολογία του εξακολουθούσε να επιβάλλεται. Οι αλληλέγγυοι χωρικοί, ή συγγενείς, που αναλάμβαναν την καλλιέργεια του κτήματος, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν για ένα χρονικό διάστημα τον φόρο. Ο φόρος αυτός λέγονταν επί Νικηφόρου Α΄ ***επιβολή*** και αργότερα επί Βασιλείου Β΄ ***αλληλέγγυο***.

Το ***αλληλέγγυο*** είχε επιβληθεί μόνο στους ***δυνατούς*** και γρήγορα καταργήθηκε, επειδή οι ***δυνατοί*** είχαν την δύναμη να καταργήσουν φόρο που ήταν ενοχλητικός για αυτούς. Ποιό ήταν το ποσόν του φόρου αυτού δεν είναι γνωστό. Γνωστό είναι ότι συχνά γίνονταν κατασχέσεις και δημεύσεις, είτε διότι πολλοί προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποφύγουν την πληρωμή του φόρου, είτε λόγω της αυθαιρεσίας των φοροεισπρακτόρων. Το μέτρο αυτό αφορούσε μονάχα τους παροίκους, μια και από τους αγρότες-μέλη της κοινότητας η κυβέρνηση ήταν

[1] Αμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 224.

εξασφαλισμένη με την αλληλέγγυα ευθύνη της κοινότητας. Το μέτρο αυτό ήταν βαρύ για τα συμφέροντα των κοσμικών και κληρικών μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι πολλές φορές παρακαλούσαν να καταργηθεί το αλληλέγγυον, το οποίο είχε επεκταθεί και στην Εκκλησία, συνιστούσε δε θεμελιώδες στοιχείο του Βυζαντινού φεουδαλικού συστήματος.

Όπως ισχυρίζεται ο Μιχαήλ Ψελλός[2] ο Βασίλειος Β΄ όταν ανέλαβε την βασιλεία δεν ήθελε να μοιρασθεί με άλλον τα θέματα της διοίκησης, ούτε δέχονταν από κανέναν συμβουλές για τον χειρισμό των κρατικών υποθέσεων. Ο ίδιος χειρίζονταν τα στρατιωτικά και τα πολιτικά, φρόντιζε για τα φορολογικά ζητήματα και για την εξυγίανση της οικονομίας. Μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β' η πολιτική των ανίκανων διαδόχων του συνετέλεσε στην εξαφάνιση των μικρών αγροτικών κτημάτων από τους ***δυνατούς***. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Αργυρός (1028-1034) σύζυγος της Ζωής, λόγω καταγωγής υποστήριξε τα συμφέροντα των αριστοκρατών, κατήργησε το ***αλληλέγγυον***, και καθιέρωσε το σύστημα διανομής κτημάτων, τις ***πρόνοιες***.

Το ***Δημόσιον τέλος*** όταν συνίστατο σε είδη ονομάζονταν ***Συνωνή***. Η ***συνωνή*** κατά την πρώιμη περίοδο δήλωνε την υποχρεωτική σε δύσκολους καιρούς παράδοση στο κράτος των αγροτικών προϊόντων από τους παραγωγούς, στην τιμή που το ίδιο το κράτος όριζε. Στη μέση περίοδο η συνωνή είχε μεταβληθεί σε τακτικό χρηματικό φόρο, που επιβάλλονταν όχι στη γαιοκτησία αλλά στη γεωργική παραγωγή και πληρώνονταν από όλους τους καλλιεργητές, ασχέτως της νομικής του σχέσης με τη γη, αν δηλαδή ήταν ιδιοκτήτες, ενοικιαστές, εμφυτευτές ή πάροικοι[3].

Σε άμεσους και τακτικούς φόρους μεταβλήθηκαν ορισμένοι έκτακτοι στην αρχή φόροι[4] όπως: **δικέρατον** φόρος που επιβλήθηκε επί Λέοντος Γ' για την ανοικοδόμηση των τειχών της Κωνσταντινούπολης και το ***εξάφολλον*** για την αντιμετώπιση κοινωνικών αναγκών. Οι δύο αυτοί φόροι εισπράττονταν ως ένας το ***δικερατοεξάφολλον***. Αλλος φόρος ήταν το ***εννόμιον***, που επιβάλλονταν επί των

---

[2] Ψελλός, Μιχαήλ: Χρονογραφία, εκδ. Αγρα, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, 1993, σελ 68.

[3] Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη: Απόψεις της Βυζαντινής Οικονομίας. εκδ. Επιλογή, Αθήνα, 1992, σελ. 348.

[4] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης: Το Βυζαντινόν Κράτος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 387 κ.ε.

ζώων (φόρος βοσκοτόπων), ***μελισσοεννόμιον***, (φόρος για την μελισσουργία), ***σάκχαρα*** (επί της ζάχαρης), ***χοιροδεκατεία*** (φόρος για τα ζώα).

Αλλος κύριος (άμεσος φόρος) ήταν το ***καπνικόν***, φόρος οικογενειακής εστίας (οικιακός φόρος), ο οποίος πληρώνονταν από τον εργαζόμενο άνθρωπο. Δεν υπολογίζονταν ο φόρος αυτός κατά άτομο αλλά κατά οικογενειακή εστία (καπνός) και επιβάρυνε όλα τα νοικοκυριά. Οι αγρότες, στους οποίους υποβάλλονταν ο φόρος αυτός, ονομάζονταν ***καπνικάριοι***, οι υπάλληλοι οι αρμόδιοι για την επιβολή του ***καπνολογούντες***, η υπηρεσία και ο κατάλογος καταγραφής των ατόμων ***καπνολόγιο***. Ο φόρος αυτός επιβάλονταν σε όλον τον αγροτικό πληθυσμό και όχι μόνο στους παροίκους, 2 μιλιαρήσια για κάθε οικογενειακή εστία. Ο φόρος ***καπνικόν*** ήταν υψηλός και βάρυνε τις ασθενείς οικονομικές τάξεις του πληθυσμού, για αυτό ορισμένοι αυτοκράτορες (Ειρήνη 780-802), για να κερδίσουν την εύνοια του λαού σε δύσκολους καιρούς, τον κατήργησαν ή απάλλαξαν την Εκκλησία από αυτόν, άλλοι δε τον μείωσαν σε 1 μιλιαρέσιο από 2 (Μιχαήλ Β', 820-829), για τα θέματα Οψικίου και Αρμενιάκων, ως επιβράβευση για την πολιτική τους υποστήριξη, κατά την επανάσταση Θωμά του Σλαβογενούς (821-823).

Άλλος φόρος ήταν το ***αερικόν*** πιθανώς φόρος οικιών, που η βάση του δεν έχει ως τώρα εξακριβωθεί. Κατά τον Allan Harvey[5] το αερικόν ήταν ποινικός φόρος ή πρόστιμο, που από τις αρχές του 4ου αιώνα είχε καθιερωθεί πλέον ως σταθερή φορολογική υποχρέωση. Αλλοι υποστηρίζουν πως ήταν φόρος πάνω στις οικοδομές, ενώ άλλοι υποστηρίζουν πως ήταν αυθαίρετη εισφορά, που επιβάλλονταν κατά κεφαλή ή κατά οικία, σαν δικαίωμα αναπνοής του αέρα (κατά τον Χρυσόστομο "ο αήρ ωναίς υποβάλλεται"). Κατά άλλους το ***αερικόν*** ήταν πρόσθετο ποσό φόρου πάνω στη γη ή χρηματική ποινή ή εκκλησιαστικός φόρος ή έκτακτη πρόσοδος σε χρήμα προς αντιμετώπιση πολεμικών αναγκών. Ο Προκόπιος υποστηρίζει ότι ήταν φόρος πρόσθετος προς τους τακτικούς φόρους, που επέβαλλε ετήσια ο Ιουστινιανός ["*Προς δε του των Πραιτωρίων Επάρχου ανά παν έτος πλέον ή τριάκοντα κεντηνάρια προς τοις δημοσίοις επράσσετο φόροις, οις δη όνομα το "Αερικόν" επιτέθεικεν, εκείνο οίμαι, παραδηλών ότι δη ου τεταγμένη τις ουδέ ξυνειθισμένη ούσα η φορά ετύγχανεν*

[5] Harvey, Alan: Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200, Μετάφραση Ελένη Σταμπόγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σελ. 174 κ.ε.

αύτη, αλλά τύχη τινί, ώσπερ εξ αέρος αεί αυτήν φερομένην ελάμβανε, δέον της πονηρίας της αυτού ταύτα επικαλείν έργα".(Procopius, Historia arcana, 21,5)].

Δεν γνωρίζουμε πολλά για τον τρόπο με τον οποίο εισέπρατταν τον φόρο «Αερικόν» στους προηγούμενους αιώνες, αλλά ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα, που οι ανάγκες κατά τις Σταυροφορίες ήταν πολύ μεγάλες, διαφαίνεται η τάση να συλλέγεται κατ'αποκοπήν από το σύνολο του χωριού, όταν ο Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος το επέβαλε ως ειδική συνεισφορά, που κυμαίνονταν από 4 ως 20 νομίσματα από χωριό σε χωριό.

Άλλος φόρος ήταν το ***εννόμιον***, φόρος για τα βοσκοτόπια, που εισπράττονταν σε σταθερές τιμές και δεν είχαν ποτε οι φορολογούμενοι τύχει απαλλαγής από αυτόν. Το ***ζευγολόγιον*** φόρος επί των ζώων (ζευγάρι), που έκαναν τις καλλιέργειες, δεν διατηρήθηκε τον 11° και 12° αιώνα.

Το ***κανονικόν*** ήταν φόρος σε μετρητά και σε είδος που εισέπραττε η Εκκλησία από τις επισκοπές και τις ενορίες. Επίσης φορολογικές επιβαρύνσεις σε είδος ήταν οι ***Επιτάξεις*** για την σίτιση και τον στρατωνισμό των αξιωματούχων της διοίκησης και του στρατού. Οι ***επιτάξεις*** αυτές ονομάζονταν ***παροχή χρεών***, ***προσκυνητίκιον***, ***κάθισμα***, ***επίθεσις μονοπροσώπων***, ***διατροφή*** και ***κανίσκιον***, το οποίο κανίσκιον, ήταν η σίτιση του φοροεισπράκτορα. Το ***οικομόδιον*** επί πλέον υποχρέωση σε σίτο, που επέβαλαν οι φοροεισπράκτορες στα προνομιούχα κτήματα. Επίσης το ***σιτόκριθον*** έκτακτος φόρος στο σιτάρι και το κριθάρι, που επέβαλε ο Ανδρόνικος Β΄, για να καλύψει μέρος των τεράστιων εξόδων που του δημιούργησαν οι καταλανικοί πόλεμοι και η απώλεια της Μ.Ασίας.[6], [7]

Άλλη υποχρέωση προς τον στρατό ήταν το ***άπληκτον***, το ***μιτάτον***, η ***διατροφή φοσσάτων*** και ο ***εξοπλισμός των στρατιωτών***, συνεισφορές δυσβάσταχτες για τον αγροτικό πληθυσμό κυρίως σε περιόδους πολέμων. ***Στα τέλη του 11ου και του 12ου αιώνα, περίοδος Σταυροφοριών, οι στρατιωτικές ανάγκες του κράτους είχαν την προτεραιότητα.***

---

[6] Λαΐου – Θωμαδάκη, Αγγελική: Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ. 49.

[7] Παχυμέρης, Γεώργιος: Μιχαήλ Παλαιολόγος, Ανδρόνικος Παλαιολόγος, Βόννη, 1835, II, 493.

Σχετικά με το σιτόκριθον βλ. Και J. Bompaire (1955), 630-631 και K.V. Hvostova (1968), 260.

Η ***αγγαρεία*** δωρεάν παροχή χειρονατικής εργασίας για δημόσια πολιτικά και στρατιωτικά έργα ήταν μια άλλη υποχρέωση που βάρυνε τους αγρότες. Από τον 11ο αιώνα οι επιβαρύνσεις σε είδος και οι αγγαρείες μετατρέπονταν σε χρηματικές πληρωμές, σε ποσά καθορισμένα ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των αγροτών. Επίσης η ***στρατεία*** ήταν χρηματική πληρωμή σε συγκεκριμένα κτήματα, την οποίαν κατέβαλαν οι αγρότες για τις ανάγκες του στρατού. Για την χρηματοδότηση του ναυτικού επιβάλλονταν χρηματικές πληρωμές αντί προσωπικής θητείας, οι οποίες επί Ιωάννη Κομνηνού, κατόπιν προτροπής του οικονομικού του συμβούλου Ιωάννη εκ Πούντζης, άρχισαν να εισπράττονται από το δημόσιο ταμείο[8].

Ο τρόπος υπολογισμού του φόρου, τόσο στην πρωτοβυζαντινή όσο και στην μεσοβυζαντινή περίοδο δεν είναι σαφής. Πιθανόν η αυτοκρατορική κυβέρνηση υπολόγιζε περίπου το σύνολο των κρατικών δαπανών και βάσει αυτού του υπολογισμού καθορίζονταν ο φόρος που επιβάλλονταν στις περιφέρειες και στους φορολογούμενους. Ο αριθμός των γαιών κάθε φορολογούμενου ατόμου και το ποσόν του φόρου που του είχε επιβληθεί ήταν γραμμένο στο ***κτηματολόγιο***. Στη μεσοβυζαντινή εποχή άλλη μορφή κτηματολογίου ήταν το ***πρακτικό***, με ακριβή περιγραφή των γαιών, κατάλογο των παροίκων, των οικογενειών τους και των ζώων που διέθεταν[9], [10].

Στο Βυζάντιο λοιπόν, η γη αποτελούσε την κυριότερη πηγή πλούτου, απ'όπου το κράτος αντλούσε και τα μεγαλύτερα φορολογικά του έσοδα[11]. Η κυριότητα όμως της γης (μεγαλογαιοκτήμονες, ιδιώτες, κράτος, Εκκλησία), ο τρόπος καλλιέργειας

---

[8] Harvey, Alan: ως ανωτέρω σελ. 187.

[9] F. Dolger, Beitrage 92 κ.ε. - N. Svoronos, Cadastre 57 κ.ε.

[10] Την Πρωτοβυζαντινή περίοδο οι μεγαλογαιοκτήμονες μίσθωναν τα κτήματά τους για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, σε ελεύθερους καλλιεργητές (Coloni-liberi), τους οποίους απομάκρυναν, αν επιθυμούσαν, μετά την λήξη της μίσθωσης. Το φορολογικό σύστημα της μεσοβυζαντινής περιόδου ήταν διαφορετικό από εκείνο της πρωτοβυζαντινής *[Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου: Το Βυζαντινό Κράτος, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 385]*. Η επιβολή φόρου λάμβανε υπόψη της την έκταση, την ποιότητα της γης και το είδος καλλιέργειας (αρώσιμη γη, λιβάδια, αμπέλια). Η φορολόγηση γίνονταν κατά κεφαλές και κατά ***μοδίους***, σε ποσοστό επί της αξίας των οποίων υπολογίζονταν και το ύψος της φορολόγησης.

Ο ***μόδιος*** ήταν μονάδα ανάλογη προς την ποιότητα και την έκταση της μετρούμενης γης, διαφορετικός για γη πρώτης, δεύτερης και τρίτης ποιότητας (χωραφιαία γη). Η αξία του μοδίου καθορίζονταν ανάλογα με την καλλιέργεια, διαφορετικός για τα αμπέλια, για τα λιβάδια (νομαδιαία γη), ως και για τα ζώα. Για την φορολόγηση των προσώπων υπήρχαν τρεις κατηγορίες: οι ζευγαράτοι με φορολογική αξία 24 νομίσματα, οι βοϊδάτοι με φορολογική αξία 12 νομίσματα και οι ακτήμονες ή πεζοί με φορολογική αξία 6 νομίσματα. Η φορολογική επιβάρυνσή τους αντίστοιχα ήταν 1, μισό και 1/4 του νομίσματος.

[11] Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη: ως ανωτέρω, σελ. 345 κ.ε.

αυτής και η επάρκεια εργατικών χεριών, είχαν άμεση συνάρτηση μεταξύ τους. Για τον λόγο αυτόν η σχέση ιδιοκτητών και καλλιεργητών δημιούργησε προβλήματα στη διοίκηση.

Στους ***ελεύθερους πάροικους***[12] ή ***μισθωτές***, που στην ονομασία μόνο ήταν ελεύθεροι, ανήκαν οι ακτήμονες καλλιεργητές, οι οποίοι ελεύθεροι αναλάμβαναν την καλλιέργεια κάποιου κτήματος, με την υποχρέωση να πληρώνουν για ενοίκιο ένα μέρος των εισοδημάτων. Με διάταγμα του Αναστασίου Α' αν καλλιεργούσαν το κτήμα επί 30 συνεχή έτη, οι ίδιοι και τα παιδιά τους είχαν δικαίωμα να μην το εγκαταλείψουν, ούτε μπορούσε ο αφέντης να τους εξώσει. Αντίθετα με τους ***εναπόγραφους***, ήταν οι ***οιονεί εναπόγραφοι,*** οι οποίοι δεν ήταν υπεξούσιοι των κυρίων της γης, είχαν το δικαίωμα να αποκτήσουν και να διαχειρίζονται δική τους περιουσία και πλήρωναν μόνο ενοίκιο.

Επί Ιουστινιανού τις υποχρεώσεις των παροίκων είχαν και οι απόγονοί τους. Οι πάροικοι προσέφεραν δωρεάν εργασία "αγγαρεία", ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρους για τα κτήματα που καλλιεργούσαν στον γαιοκτήμονα, που ο ίδιος ήταν υπεύθυνος προς το δημόσιο. Η σχέση όμως αυτή μεταξύ γαιοκτημόνων και παροίκων αργότερα τον 8° αιώνα, με την οικονομική εξέλιξη της Αυτοκρατορίας, έγινε πιο ήπια. Στον ***Γεωργικό Νόμο*** δεν αναφέρεται πρόσδεση των παροίκων με τα καλλιεργούμενα κτήματα. Στην ***εξάβιβλο***, Αρμενόπουλου εξακολουθεί να υπάρχει ο θεσμός του παροίκου, γεωργού που διαμένει και εργάζεται στο χωράφι ιδιοκτήτη.

Στην κατηγορία των ταπεινών ανήκαν εκτός από τους παροίκους οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι ήταν ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν. Τον 8° αιώνα, βρίσκονταν σε έξαρση, ονομάζονταν ***κωμήται***, ή ***χωρίται***, ζούσαν σε κώμες ή χωριά και υπό ευνοϊκότερες συνθήκες από ότι οι πάροικοι. Ήταν αλληλέγγυα υπεύθυνοι για την πληρωμή φόρων και εισφορών, που επιβάλλονταν συλλογικά σε όλη τη γη του συνοικισμού τους και ήταν στην ουσία οικονομικές και διοικητικές μονάδες. Ονομάζονταν ***ομόκηνσα*** ή ***ομόδουλα*** κτήματα.

Ο φόρος, όπως αναφέρθηκε, υπολογίζονταν σε όλη την έκταση των κτημάτων του χωριού, είτε καλλιεργούνταν είτε όχι. Για την πληρωμή του

[12] Λαΐου – Θωμαδάκη, Αγγελική: ως ανωτέρω, σελ.289.

κτηματικού φόρου οι κάτοικοι ορισμένης περιφέρειας ήταν αλληλέγγυοι. Εφόσον εγκαταλείπονταν για τον ένα ή τον άλλο λόγο ένα κτήμα ακαλλιέργητο, δεν έπαυε η φορολογία του. Για ένα χρονικό διάστημα τον φόρο πλήρωναν οι λοιποί αλληλέγγυοι. γείτονες, συγγενείς, οι οποίοι αναλάμβαναν και την καλλιέργεια του κτήματος[13]. Το ***αλληλέγγυον***, που είχε εισαχθεί από τον Βασίλειο Β' τον Βουλγαροκτόνο, καταργήθηκε από τον Ρωμανό Γ΄, από φόβο του για τους δυνατούς. Η κατάργηση όμως του αλληλεγγύου ενίσχυσε τους δυνατούς σε βάρος των φτωχών γεωργών – στρατιωτών. Η μεταβολή αυτή οδήγησε ταχέως στην παρακμή. Την ίδια ονομασία είχε και η καταναγκαστική εισφορά σε είδος, που συχνά επιβάλλονταν στους κυρίους των ομοδούλων κτημάτων πάνω σε συλλογική βάση, όπως επίσης και η συλλογική υποχρέωση παροχής καταναγκαστικής εργασίας. Επειδή όμως οι βαρβαρικές επιδρομές και οι θεομηνίες επέφεραν μείωση του πληθυσμού, ήταν δύσκολο να βρεθεί εργατικό δυναμικό. Για τους ίδιους λόγους οι μικροί ιδιοκτήτες βρέθηκαν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση και αναγκάστηκαν να ζητήσουν την προστασία των μεγαλογαιοκτημόνων, με αντάλλαγμα την προσφορά σε αυτούς της μικρής ιδιόκτητης γης τους και της εργασίας τους.

Η αλλαγή όμως αυτή στην οικονομική σχέση μεταξύ μεγαλογαιοκτημόνων και μικρών είχε επιπτώσεις στην κοινωνική δομή και στον δημοσιονομικό τομέα. Η κατάσταση αυτή δεν άφησε αδιάφορο το κράτος, το οποίο πήρε ορισμένα μέτρα, ώστε και η σοδειά εξασφαλίζονταν και τα έσοδα από την φορολογία δεν χάνονταν. Ενα τέτοιο βαρύ μέτρο ήταν η **επιβολή**, δηλαδή εξαναγκασμός των μεγαλογαιοκτημόνων να αναλάβουν παράλληλα με την καλλιέργεια των δικών τους γαιών και την καλλιέργεια των εκτάσεων που είχαν εγκαταλείψει οι μικροϊδιοκτήτες. Άλλο μέτρο, που θεσπίσθηκε για τον ίδιο λόγο, ήταν η διαμόρφωση του θεσμού της **δουλοπαροικίας**, δέσμευση καλλιεργητών στα μεγάλα κτήματα που ανήκαν στους ισχυρούς να παραμείνουν σε αυτά, χωρίς να δικαιούνται ούτε οι ίδιοι, ούτε οι απόγονοί τους να τα εγκαταλείψουν. Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε σ'όλη τη διάρκεια της Αυτοκρατορίας.

Όμως, κατά την ***μεσοβυζαντινή περίοδο*** την οικονομική βάση αποτέλεσαν τα στρατιωτικά κτήματα, ***στρατιωτόπια***, που δίνονταν στον στρατιωτικό οίκο, με

[13] Άμαντος : ως ανωτέρω, σελ. 181.

υποχρέωση την στράτευση και αντιστάθμισμα αυτής της υποχρέωσης την απαλλαγή από δημοσιονομικές επιβαρύνσεις (αγγαρείες), ήταν όμως υποχρεωτική η καταβολή του ***έγγειου φόρου*** και του ***αερικού***. Οι στρατιώτες ήταν μια ιδιαίτερη κατηγορία ***μικροκαλλιεργητών*** και το κράτος τους παραχωρούσε αυτά τα κτήματα τα ονομαζόμενα ***στρατιωτόπια*** ή ***στρατοτόπια***, που καλλιεργούσαν οι ίδιοι και οι απόγονοί τους χωρίς να μπορούν να απαλλοτριωθούν ή να αποξενωθούν, με την υποχρέωσή τους να υπηρετούν στον στρατό. Στα στρατοτόπια υπήρχε επιβολή φορολογίας, οι δε καλλιεργητές ήταν υποχρεωμένοι να αντιμετωπίζουν την άγρια εκμετάλλευση των φοροεισπρακτόρων και των κρατικών υπαλλήλων, πολλοί από τους οποίους είχαν αγοράσει ακριβά τα αξιώματά τους, το δε τίμημα αυτών των αξιωμάτων προσπαθούσαν να το αγοράσουν από τον λαό, στον οποίον κερδοσκοπούσαν.

Επειδή η φορολογία ήταν υπερβολική και η κακοποίηση του λαού άγρια, οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές για να προστατευθούν κατέφευγαν στην προστασία κάποιου ***δυνατού***, συνήθως ανώτατου αξιωματούχου του κράτους, στρατιωτικού, συγκλητικού ή μοναστηριού. Ετσι δημιουργήθηκε ο θεσμός της ***προστασίας***, στον οποίο προσχώρησαν ολόκληρα χωριά. Οι χωρίτες πλήρωναν αμοιβή στον πάτρωνα σαν αντάλλαγμα της προστασίας τους. Για να εξασφαλίσουν ελαφρότερη φορολογία και καλλίτερη προστασία δώριζαν ή μεταβίβαζαν έναντι ενός συμβολικού τιμήματος τα κτήματά τους στον γαιοκτήμονα κι αυτοί γίνονταν πάροικοι στα ίδια τα κτήματά τους. Έτσι τα ***Latifundia*** γίνονταν ακόμη μεγαλύτερα και ο γαιοκτήμονας αποκτούσε μεγαλύτερη εξουσία. Η μεγαλύτερη αυτή εξουσία που είχαν αποκτήσει έκανε τους ***δυνατούς*** να συμπεριφέρονται αυθαίρετα, να καταπιέζουν τους χωρίτες, να αυξάνουν το βάρος του τιμήματος προστασίας που εισέπρατταν με εικονικές δωρεές, εικονικές πωλήσεις, έκαναν αντιποίηση των εξουσιών του κράτους, αμφισβητούσαν την κεντρική εξουσία, επαναστατούσαν, επιδίωκαν να γίνουν ακόμα και αυτοκράτορες και ορισμένοι το επέτυχαν.

Το κράτος είχε χάσει τον έλεγχο. Αυτό ήταν απόρροια της δυσβάσταχτης φορολογίας και μάταια προσπαθούσε να περιορίσει την δύναμη των μεγαλογαιοκτημόνων[14].

Τον 10° αιώνα η μεγάλη ιδιοκτησία βρίσκονταν σε έξαρση, ο θεσμός της προστασίας πήρε διαστάσεις και το κράτος για να καταπολεμήσει τον θεσμό αυτόν εφήρμοσε την ***προτίμηση***, δηλαδή για κτήματα που πωλούνταν να προτιμούνται οι κάτοικοι του χωριού. Έτσι ορίσθηκε να προτιμούνται: α) όσοι εξ αδιαιρέτου είχαν δικαίωμα, β) οι αναμεμειγμένοι, γ) οι συμπαρακείμενοι ομοτελείς, δ) οι απλώς γειτονεύοντες με κάποιο μέρος. Μετά 40 χρόνια η παράνομη απόκτηση κτημάτων των μικροκαλλιεργητών παραγράφονταν.

Τον 11° αιώνα, κατά τον ο οποίο λόγω των Σταυροφοριών το κράτος είχε μεγάλη ανάγκη από στρατιώτες και χρήματα, εμφανίσθηκε ο θεσμός της ***προνοίας***, κατά τον οποίον μεγάλα αγροκτήματα, στρατοτόπια, ακόμη και μέρος των αυτοκρατορικών κτημάτων παραχωρούνταν σε ορισμένους, που αναλάμβαναν την υποχρέωση να πληρώνουν τους φόρους των κτημάτων αυτών και να διαθέτουν στο κράτος έναν αριθμό στρατιωτών με τον οπλισμό τους. Ο θεσμός αυτός, που δεν διέφερε από το φεουδαρχικό σύστημα της Δύσης, έγινε η αιτία να εξαφανιστούν οι ελεύθεροι καλλιεργητές και τα στρατοτόπια στην Ανατολή, όπου οι βουλευτές ήταν υποχρεωμένοι για την είσπραξη των φόρων, χωρίς απαλλαγή δική τους ή των απογόνων τους (υποχρέωση κληρονομική).

---

[14] Επί Ιουστινιανού έγινε νομοθετικό διάταγμα, ώστε αν κάποιος για να αποφύγει την βαριά φορολογία καταφύγει στην προστασία, η πράξη ήταν άκυρη, απειλούνταν δε με βαρύτατες ποινές οι συμβολαιογράφοι, οι προστάτες και οι χωρικοί οι ίδιοι. Επίσης απαγορεύονταν η διατήρηση ιδιωτικών στρατών και φυλακών, ορόσημα και σημάδια στα ξένα χωράφια. Ενα από τα αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού, *[Βλ. A.A. Vasiliev: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μετάφραση: Δημ. Σαβράμη, Εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1953, σελ. 200 κ.ε.]* ήταν ο επίμονος αγώνας του εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι ερρύθμιζαν τα ζητήματα των μεγάλων τους ιδιοκτησιών.

Μεγάλες εκτάσεις, επίσης, βρίσκονταν στην κατοχή των μοναστηριών και γενικά της Εκκλησίας. Ο Ιουστινιανός κατάλαβε ότι αυτό θα είχε κακές επιδράσεις στην κοινωνία και την οικονομία, με αποτέλεσμα μια γενική ανωμαλία για την ζωή της Αυτοκρατορίας. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις χρειάζονταν πολλά χρήματα, ενώ οι φόροι συγκεντρώνονταν με δυσκολία, λόγω της δυσφορίας των φορολογουμένων, πράγμα που ανησύχησε τον αυτοκράτορα, ο οποίος σε μια από τις *Νεαρές* του έγραψε: ότι εν όψει των μεγάλων εξόδων του πολέμου, οι υπήκοοί του πρέπει να πληρώσουν στο κράτος όλους τους φόρους που τους επέβαλε πρόθυμα.

Η προστασία που ενθαρρύνθηκε τον 6° αιώνα βρέθηκε σε ύφεση τον 8° αιώνα. Η μεγάλη ιδιοκτησία υποχώρησε προς όφελος της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας. Αυτό αποδίδεται στις εσωτερικές μεταναστεύσεις από την περιφέρεια προς την πρωτεύουσα, που οφείλονται στις εξωτερικές επιδρομές. Επίσης αποδίδεται και στη μεγάλη επέκταση των στρατοτοπίων, που έγινε για να εγκατασταθεί μόνιμα στρατός στην περιφέρεια. Τον 9° αιώνα παρατηρήθηκε οικονομική άνθηση και αύξηση του κινητού πλούτου, που είχε ως συνέπεια την επένδυση ενός σημαντικού μέρους του σε γη.

Έτσι οι πρόνοιες συντέλεσαν στην παραπέρα αύξηση του αριθμού των δυνατών και την ανάπτυξή τους σε κοινωνική δύναμη. Οσο για τους πάροικους, η θέση τους έγινε δυσκολότερη με το πέρασμα της γης, στην οποία ήταν εγκαταστημένοι, κάτω από την εξουσία των ***προνοητών***. Ο ***προνοητής***, που κατείχε τη γη για όλη του τη ζωή και ήξερε ότι δε μπορεί να την μεταβιβάσει στα παιδιά του, δεν είχε ιδιαίτερους λόγους για να τη βελτιώνει από οικονομική άποψη, δε λυπόταν τους πάροικους και φρόντιζε μονάχα πως να βγάλει απ'αυτούς όσο το δυνατό μεγαλύτερα έσοδα. Σε αυτό οφείλεται το γεγονός ότι η μεταβίβαση σε πρόνοια ήταν για τους βυζαντινούς αγρότες η μεγαλύτερη συμφορά και η απαλλαγή από την πρόνοια θεωρούνταν μεγάλη χάρη.

Τον 11° αιώνα υπήρχε η τάση να εξαγοράζονται οι εις είδος εισφορές με χρηματικές πληρωμές, οι οποίες απαιτούνταν σε πιο τακτική βάση, προκειμένου να καλύψουν τις μεγάλες ανάγκες για την άμυνα και τις σπατάλες. Η αύξηση αυτή των χρηματικών πληρωμών και οι αυξημένες ποσότητες του κυκλοφορούντος χρήματος προκάλεσαν μια κοινωνική αναταραχή. Έτσι επί Κων/νου του Μονομάχου, η μετατροπή της στρατιωτικής θητείας σε χρηματική πληρωμή στα θέματα της Ιβηρίας και της Μεσοποταμίας προκάλεσε τη διάλυση του στρατού, ένα μεγάλο τμήμα του οποίου αυτομόλησε στους Άραβες. Αυτό ήταν ένα δυσάρεστο και ολέθριο αποτέλεσμα της επιβολής νέων φόρων.

Τον 11° αιώνα έλαβαν χώρα τοπικές εξεγέρσεις, που ήταν αποτέλεσμα επίσης των υπέρογκων φορολογικών απαιτήσεων (1066 στη Θεσσαλία), των απρόβλεπτων φόρων, των πλασματικών χρεών, πλαστών φόρων και όχι μόνο της αυθαίρετης συμπεριφοράς των φοροεισπρακτόρων. Ο Alan Harvey[15] ισχυρίζεται ότι οι εξεγέρσεις αυτές δείχνουν με τρόπο ανάγλυφο τα όρια της νομισματικής κυκλοφορίας σε μία οικονομία όπου δέσποζαν οι αγρότες παραγωγοί. Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κυκλοφορούσε περισσότερο χρήμα από ότι τους προηγούμενους αιώνες και ότι το κράτος εισέπραττε περισσότερα μέσω της φορολογίας, ο εκχρηματισμός του συνόλου της οικονομίας είναι ένα χωριστό θέμα που περιπλέκεται από τοπικές παραλλαγές. Οι εξεγέρσεις ήταν μάλλον αποτέλεσμα μιας ευρύτερης δυσαρέσκειας για τη φορολογική πολιτική. Οι αγρότες χρειάζονταν

[15] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 191.

μετρητά για να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις προς το κράτος, το οποίο συνήθως ενδιαφέρονταν μόνο για την είσπραξη ρευστού χρήματος.

Από έγγραφα του 13ου αιώνα πληροφορούμαστε για την κυκλοφορία του χρήματος στις τάξεις των αγροτών και ότι ο βαθμός εκχρηματισμού περιορίζονταν μάλλον στην πώληση αγροτικών προϊόντων, προκειμένου να εξασφαλισθούν τα απαραίτητα μετρητά για την εξόφληση των φόρων. Οι αγρότες είχαν διαρκώς ανάγκη από μετρητά για να ανταπεξέρχονται στην πληρωμή των επιβαλόμενων φορολογικών επιβαρύνσεων. Τα μεγαλύτερα έσοδα του κράτους ήταν, όπως έχει αναφερθεί, εκείνα που εισέπραττε από τους αγρότες. Τα έσοδα αυτά επέτρεψαν την αύξηση των κρατικών δαπανών. Η αυξημένη ποσότητα χρήματος που βρίσκονταν σε κυκλοφορία επέτρεψε την αύξηση των φορολογικών συντελεστών, είχε όμως και σοβαρές επιπτώσεις στη γενικότερη πορεία της οικονομικής ανάπτυξης και ευρωστίας της Αυτοκρατορίας, όπως πληθωρισμό, μείωση της απασχόλησης, κάμψη της παραγωγής, αποπροσανατολισμό του εμπορίου, μείωση της ανταγωνιστικότητας και απώλεια αγορών.

Εκτός από τους άμεσους φόρους υπήρχαν και οι έμμεσοι. Τέτοιοι ήταν τα ***κομμέρκια,*** δασμοί που επιβάλλονταν κατά την εισαγωγή και την εξαγωγή εμπορευμάτων[16]. Ηταν δηλαδή τα ***κομμέρκια*** τέλη διαπύλια ή διαγώγια και δασμοί[17]. Τα εμπορεύματα επιβαρύνονταν με πρόσθετα δικαιώματα και τέλη, λιμενικά (σκαλιάτικον), διαπύλια ή τέλη διαμετακόμισης (διαβατικόν), χαρτόσημα (χαρτιάτικον) κ.ά. Άλλοι έμμεσοι φόροι ήταν οι φόροι κατανάλωσης, η φορολογία αγοραπωλησίας δούλων, ως και ο φόρος κληρονομιών.

Κατά τον 10ο αιώνα επειδή η κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη με πολλούς εχθρούς, έκανε αναδιάταξη των στρατευμάτων, που από την Μικρά Ασία στέλνονταν στην Ευρώπη και αντίστροφα και δόθηκε η δυνατότητα σε όσους ήθελαν να εξαγοράζουν την στρατιωτική θητεία, πληρώνοντας ειδικό φόρο[18]. Αυτό προκάλεσε ελάττωση του στρατού και αύξηση της δύναμης των μισθοφόρων, με όλα τα ολέθρια επακόλουθα. Την ίδια εποχή το φορολογικό βάρος αυξήθηκε, οι φόροι

[16] Θεοχάρης, Ρηγίνος: ως ανωτέρω, σελ. 214.

[17] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης: ως ανωτέρω, σελ. 388, 389.

[18] Levtchenko, M.B.: ως ανωτέρω, σελ. 191 κ.ε.

σε είδος μετατράπηκαν σε φόρους σε χρήμα, με επακόλουθο εξεγέρσεις (Βουλγάρων, Βογιάρων). Στην δύσκολη αυτή εποχή για την Αυτοκρατορία εμφανίσθηκαν και οι Σταυροφόροι της Α΄ Σταυροφορίας.

Τον 11° αιώνα στη Δυτική Ευρώπη παρατηρείται γενική οικονομική άνοδος. Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μεγαλώνει ο καταμερισμός της εργασίας και αλλάζει ο χαρακτήρας των εμπορικών αμοιβαίων σχέσεων της Δυτικής Ευρώπης με την Ανατολή. Ο προηγούμενος παθητικός ρόλος της Δυτικής Ευρώπης γίνεται ενεργητικός. Η Δυτική Ευρώπη εξάγει στην Ανατολή όχι μόνο πρώτες ύλες, αλλά και είδη βιοτεχνίας. Αυξάνουν τα εμπορικά ταξίδια στην Ανατολή και οι εμπορικοί σκοποί συχνά συγχωνεύονται με τους θρησκευτικούς[19].

Ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Αλέξιος Α' Κομνηνός επειδή αντιμετώπιζε σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα, έκανε προσπάθεια ανόρθωσης των δημόσιων οικονομικών του κράτους, της διαρρύθμισης του νομισματικού συστήματος και της προσαρμογής του υπολογισμού και του τρόπου είσπραξης των φόρων στη νομισματική κυκλοφορία. Ο Αλέξιος Α' έκανε μεταρρύθμιση (1106-1109) σχετικά με τον υπολογισμό και την είσπραξη του φόρου, καθώς και την προσαρμογή του φοροτεχνικού συστήματος στη νομισματική πραγματικότητα. Η ***Νέα Λογαρική***[20], ήταν φοροτεχνική πραγματεία, γενικές γραμμές του νέου φοροτεχνικού συστήματος, κατά το οποίο οι φοροεισπράκτορες ήταν και ενοικιαστές των φόρων, με μεγάλη κερδοσκοπία σε βάρος του λαού. Με τη φοροτεχνική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α' Κομνηνού έγινε δυνατή η επιβολή κάποιας τάξης στον υπολογισμό και την

---

[19] Στα ταξίδια αυτά οι ιππότες και οι έμποροι της Δύσης με τα ίδια τους τα μάτια πείθονται για την τεχνική και πολιτιστική υπεροχή της Ανατολής πάνω στη Δύση. Τη δεύτερη όμως πεντικονταετία του 11ου αιώνα αυτή η γρήγορα αναπτυσσόμενη κίνηση των εμπόρων προσκυνητών προς την Ανατολή είχε σε σημαντικό βαθμό παραλύσει από τους Τούρκους, που κατέχοντας το χαλιφάτο της Βαγδάτης και μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας λήστευαν ή στην καλύτερη περίπτωση ξάφριζαν τα δυτικοευρωπαϊκά καραβάνια, επιβάλλοντας βαρείς φόρους. Σε συνάρτηση με αυτό άρχισε στη Δύση να αποκτάει δημοτικότητα η ιδέα της άμεσης κατάκτησης της Ανατολής, με το σύνθημα της απελευθέρωσης "του τάφου του κυρίου" από το ζυγό των Μουσουλμάνων. Αυτό το κήρυγμα βρήκε ευνοϊκή απήχηση σε όλες τις τάξεις της τότε Ευρωπαϊκής κοινωνίας: ανάμεσα στον περιούσιο πληθυσμό των ιπποτών της Γαλλίας και Γερμανίας, που προσπαθούσε να πλουτίσει από τα μυθώδη πλούτη της Ανατολής, ανάμεσα στους μεγάλους φεουδάρχες, για τους οποίους οι κατακτήσεις στην Ανατολή υπόσχονταν εκτεταμένες κτήσεις, αύξηση των εσόδων και ενίσχυση της πολιτικής επιρροής, ανάμεσα στις εμπορικές πόλεις της Ιταλίας, που άμεσα ενδιαφέρονταν για τις Σταυροφορίες, γιατί η άμεση κατάκτηση της Ανατολής θα ενίσχυε το ρόλο αυτών των πόλεων σαν κύριων μεσαζόντων στο εμπόριο της Ανατολής με τη Δύση. Οι χωρικοί πήγαιναν στις Σταυροφορίες, για να αποφύγουν την καταπίεση των φεουδαρχών και γιατί υπολόγιζαν ότι στα νέα εδάφη θα αποκτήσουν την ελευθερία που τους είχαν στερήσει στην πατρίδα τους. Όλα αυτά τα εκμεταλλεύονταν έντεχνα οι πάπες της Ρώμης για να οργανώνουν Σταυροφορίες ενάντια στη μουσουλμανική Ανατολή.

[20] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ως ανωτέρω, σελίδα 60 και επόμενες.

είσπραξη των φόρων. Το νέο λογιστικό σύστημα, παρόλη τη φαινομενική του πολυπλοκότητα, έδινε ένα γενικό τύπο για τον υπολογισμό και την είσπραξη των φόρων, που γίνονταν σε χρυσά νομίσματα. Με αυτό το σύστημα περιορίστηκαν οι καταχρήσεις των ενοικιαστών των φόρων και εξασφαλίστηκε η αξία των εσόδων της φορολογίας, από την ενδεχόμενη πτώση του τίτλου καθαρότητας των νομισμάτων, με τα οποία πλήρωναν οι φορολογούμενοι. Σε περίπτωση ραγδαίας πτώσης του νομίσματος, ο αυτοκράτορας είχε την δυνατότητα να προσαρμόσει τους φόρους στη νομισματική κυκλοφορία με το σύστημα της ***επιβολής***, μειώνοντας τον δείκτη, δηλαδή μειώνοντας την ποσότητα γης που ήταν υπόχρεη φόρου ενός νομίσματος.

Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την περίοδο αυτή των Σταυροφοριών το νόμισμα πολλές φορές υποτιμήθηκε, για αυτό το βασικό νόμισμα της φορολογίας ήταν *«τα κατά την ημέρα προτιμόμενα»*. Παρατηρήθηκε σπανιότητα και έλλειψη πολυτίμων μετάλλων (χρυσού και αργύρου), το δε κράτος αποδέχθηκε να επιβάλλεται ο φόρος σε χρυσό νόμισμα με μειωμένο τίτλο καθαρότητας και κυρίως δέχτηκε να εισπράττεται ένα μεγάλο μέρος των φόρων σε κέρματα. Η έκρυθμη αυτή δημοσιονομική και νομισματική κατάσταση συμφωνεί με όλες τις ενδείξεις για την πτώση της οικονομικής ζωής της Αυτοκρατορίας που ακολούθησε.

Η είσπραξη των φόρων από τους αχόρταγους φοροεισπράκτορες γίνονταν κατά τρόπο ληστρικό ακόμη και με βασανιστήρια των φορολογουμένων. Κατά τον ***Αλεξ. Διομήδη***[21] *"η φορολογική δίωξις και η έλλειψις κάθε ασφάλειας εις την ύπαιθρον εκλόνισε την εμπιστοσύνην των ανθρώπων στην σταθερότητα του Βυζαντίου. Πληθυσμοί ολόκληροι, διαδοχικώς επί πολλάς γενεάς, εξηφανίζοντο, φεύγοντες προς γειτονικάς χώρας. Άλλοι παρέδιδον εις τον εχθρόν πολιορκουμένας πόλεις, με την ελπίδα ότι υπό τον νέον δυνάστην θα ίσχυον επιεικέστεραι φορολογίαι και ευνοϊκότεροι όροι ζωής. Άλλοι τέλος εχάνοντο, διότι μη προστατευόμενοι ή απήγοντο εις δουλείαν από τους λυμαινομένους την Μικράν Ασίαν Σελτζουκίδας Τούρκους ή εκουσίως εξισλαμίζοντο"*. Έτσι παρατηρήθηκε εγκατάλειψη ολόκληρων περιοχών από τους πληθυσμούς, προς ανακούφισή τους από την απάνθρωπη και αφόρητη φορολογική πίεση της Βυζαντινής Διοίκησης.

---

[21] Διομήδης, Αλέξ.: Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα, 1951, εκδ. β', τόμ. Α', σελ. 127.

Κατά τον ***St. Runciman***[22] *"οι κατατρεγμένοι και καταπονημένοι από την βαριά φορολογία αιρετικοί δεν έκαναν καμία προσπάθεια για να περισώσουν την αυτοκρατορική εξουσία και στη Συρία και στην Αίγυπτο, με την ίδια χαρά, δέχτηκαν την αλλαγή των κυρίων θεωρώντας τη θεολογία του Ισλάμ πιο συγγενική προς τη δική τους από την Θεολογία της Χαλκηδόνος"*.

Κατά τον ***Σ. Σπέντζα***[23] εξ αφορμής των διαρκώς νέων επιβαλλομένων φόρων και των πάσης φύσεως καταπιεστικών μέτρων προς είσπραξή των, οι πολίτες έρχονταν σε ρήξη με την εξουσία. Τόσον μεγάλη ήταν η αντίθεση τους προς την Βυζαντινή Διοίκηση εξ αφορμής των φόρων ώστε, πολλάκις ενήργησαν κατ'αυτής, συμπράττοντες ακόμη μετά των εχθρών της.

Ο ***N. Jorga***[24] αναφέρει ότι: *"Δια της βαρείας φορολογίας και του σκληρού ταύτης χειρισμού απεξένωνεν η βυζαντινή διοίκησης τους πληθυσμούς, οι οποίοι συνεβιβάζοντο με τους επιδρομείς"*.

Επίσης ο ***K. Koetzschke***[25] παρατηρεί ότι: *"Οι Χριστιανοί της Μικράς Ασίας εζήτησαν συχνά την προστασίαν των Τούρκων, διότι η φορολογία τούτων ήτο ελαφροτέρα της Βυζαντινής"*.

Κατά τον ***Α. Στράτο***[26]: *"Οι μονοφυσίτες θα εδέχοντο με ευχαρίστηση την απαλλαγή των από τον Βυζαντινό ζυγό. Η φορολογική τυραννία και η προσπάθεια όπως δια παντός μέσου εισπραχθούν τα οφειλόμενα και μη, είναι φυσικόν να επηύξησε το μίσος των εντοπίων πληθυσμών"*.

Κατά την Σταυροφορική περίοδο, από την Α' Σταυροφορία (1096) μέχρι την Α΄ άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) και επί της δυναστείας των Κομνηνών την επικράτηση της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας ενίσχυσαν οι παρεχόμενες φορολογικές ατέλειες (εξκουσία) προς φυσικά πρόσωπα και εκκλησιαστικά ή ευαγή ιδρύματα, ως και ο θεσμός του ***χαριστικίου,***[27] ήτοι η εφ'όρου ζωής παραχώρηση σε

---

[22] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 46-47.

[23] Σπέντζας Σ.Π.: ως ανωτέρω, σελ. 147

[24] Jorga, N.: Histoire de la vie Byzantine empire et civilisation, τομ. 1-3, Bucarest, 1934, τομ. Β', σελ. 221.

[25] Koetzschke, K.: Allgemeine wirtschafts geschichte des mittelalters, Jena, 1924, σελ. 476.

[26] Στράτος, Α.: Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα, Τομ. Α΄, Αθήνα 1965, Τομ. Β΄, Αθήνα 1966, κεφ. XXIII. Ο Εξελληνισμός της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σελ. 829 κ.επ.

[27] Ζακυθηνός, Διονύσιος: Το Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία, Ιστορική Επισκόπησις, Αθήνα 1951, σελ. 58.

φυσικά πρόσωπα και μοναστηριακά ιδρυμάτα με το δικαίωμα να καρπούνται τα εισοδήματα και να αναλλαμβάνουν την δαπάνη συντήρησης των κτιρίων και των μοναχών. Την ίδια εποχή οι Κομνηνοί έδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα και πολλά μοναστήρια έτυχαν προνομίων και φορολογικών ατελειών.

Ο ***Ανδρόνικος Α΄ (1183-1185)***, ο μεταρρυθμιστής αυτοκράτορας, ο οποίος πήρε ριζικά μέτρα υπέρ των λαϊκών μαζών, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τους φτωχούς και τους αγρότες, μείωσε τους φόρους που πλήρωναν οι γεωργοί και τα φτωχά στρώματα των υπαλλήλων και των δικαστών για να μην καταπιέζουν τον πληθυσμό.

Ο Ανδρόνικος Α' (1183-1185)[28] θέσπισε βαριές ποινές για τους καταχραστές υπαλλήλους, κατάργησε τις φεουδαρχικές αγγαρείες και εξασφάλισε την αγροτική ασφάλεια. Κατάργησε τα επιδόματα στους εξαθλιωμένους πολίτες, τους έδωσε όμως δουλειά και μαζί την αξιοπρέπεια του εργαζόμενου. Υποστήριξε τα γράμματα και τις τέχνες, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Χτύπησε αλύπητα την πειρατεία, κατάργησε το ***δίκαιο των φυκιών,*** δηλαδή την συνήθεια σύμφωνα με την οποία λήστευαν τα καράβια που ρίχνονταν στις παραλίες από τις τρικυμίες και τις θύελλες. Αυτές τις ληστείες τις οργάνωναν οι φεουδάρχες και οι συγκλητικοί που έπαιρναν την μερίδα του λέοντος από τα ναυάγια. Μέσα στα τρία χρόνια της βασιλείας του κατάφερε να καλυτερεύσει τη ζωή του πληθυσμού των επαρχιών, διότι είχαν σταματήσει οι εκβιασμοί των φοροεισπρακτόρων και η αδυσώπητη φορολογία. Όσοι είχαν φύγει από τον τόπο τους για φορολογικά χρέη ξαναγύρισαν. Δεν αξίωνε πια το κράτος τίποτα από εκείνον που είχε εξοφλήσει τους φόρους του, οι αχόρταγοι φοροεισπράκτορες εξαφανίζονταν κι αν εισέπρατταν φόρους αντίθετα με τις διαταγές που είχαν δοθεί οι τιμωρίες ήταν αυστηρές. Οι κάτοικοι των πόλεων εργάζονταν, πληρώνονταν καλά και έτσι αύξαναν και τα έσοδα του δημόσιου ταμείου. Το εμπόριο και το χρήμα έφυγαν από τα χέρια των Λατίνων και πέρασαν στα χέρια των Ελλήνων εμπόρων και βιοτεχνών. Η γεωργική οικονομία καλυτέρευσε και οι τιμές των τροφίμων έπεσαν. Καθιερώθηκε δημοκρατική διοίκηση και **"ισοπολιτεία"**. Με την κοινωνικοπολιτική μεταρρύθμιση του

---

[28] Αντ. Αντωνακόπουλος: Εισαγωγή στην ιστορία των πολιτικών ιδεών των νεωτέρεων χρόνων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980, ανατύπωση 1985 σελ. 118 κ.επ.

Ανδρόνικου Α' επήλθαν αναγεννητικές μεταβολές στην ψυχολογία των μαζών. Αυτό όμως κράτησε τρία μόνο χρόνια.

Πολλές φορές όμως και το κράτος υποχρεώθηκε να καταβάλλει φόρους για διαφόρους λόγους. Ο Π. Δερτιλής[29] αναφέρει ότι "*Το Βυζάντιον μη δυνάμενον να αποκρούσει τους εισβολείς, είτε υποχρεούτο να καταβάλη φόρους εις τους επιδρομείς, ίνα δεχθώσι να μένωσι μακράν των περιοχών αυτού, είτε να δεχθή την εγκατάστασιν αυτών εντός των εδαφών του, είτε και να υποκύψη εις την απώλειαν των εδαφών του, προ των εισβολών των επιδρομέων*".

Η άνοδος της δυναστείας των Αγγέλων στην αρχή ήταν ένας θρίαμβος της αριστοκρατίας. Κατά την περίοδο αυτή της κρατικής εξασθένισης παρατηρείται αντίθεση μεταξύ επαρχίας και πρωτεύουσας και τούτο διότι ο λαός της υπαίθρου αγανακτεί λόγω της πιεστικής φορολογικής πολιτικής. Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195), εισήγαγε βαρύτατη φορολογία. Επί της βασιλείας του έλαβε χώρα η Γ' Σταυροφορία, η οποία αποτέλεσε δεινή διπλωματική ήττα για το Βυζάντιο και παρασκεύασε την Δ' και πλέον καταστροφική Σταυροφορία.

Ο ***Ισαάκιος Β' Αγγελος***, που αντικατέστησε τον Ανδρόνικο στον Βυζαντινό θρόνο, ήταν δειλός και ενδιαφέρονταν κυρίως για τις διασκεδάσεις και την εύθυμη αυλική ζωή. Παραιτήθηκε από κάθε μεταρρύθμιση και ενδιαφέρονταν μόνο για την αύξηση των φόρων. Η δωροδοκία και οι καταχρήσεις των υπαλλήλων, που αγόραζαν τις θέσεις τους στη δημοπρασία ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο. Η κυβέρνηση του Ισαάκιου δε μπορούσε ούτε να κρατήσει το μισθοφορικό στρατό του Βυζαντίου στα πλαίσια της αυστηρής πειθαρχίας ούτε να βρει, παρά το μέγεθος των φόρων, αρκετά μέσα για τη συντήρησή του. Η αποσύνθεση του κράτους τραβούσε με γοργούς ρυθμούς[30].

---

[29] Δερτιλής, Π.: Ιστορία του Οικονοικού βίου, Θεσσαλονίκη, 1956, εκδ. β', σελ. 113.

[30] Ακόμα την εποχή του Ανδρόνικου αποσπάστηκε από το Βυζάντιο η Κύπρος και η Ουγγαρία κατέλαβε τη Δαλματία (1183). Αλλά το καίριο χτύπημα στο Βυζάντιο το έδωσε ο αποχωρισμός της Βουλγαρίας. Το 1186, για να καλυφθούν τα έξοδα που έγιναν στο γάμο του Ισαάκιου, η Βυζαντινή αυλή επέβαλε σε αυτή τη χώρα έκτακτο φόρο. Οι βυζαντινοί υπάλληλοι που στάλθηκαν να εισπράξουν αυτό το φόρο άρχισαν να αφαιρούν τα ζώα από τον αγροτικό και ποιμενικό πληθυσμό της παραδουνάβιας Βουλγαρίας. Οι Βούλγαροι, που είχαν φτάσει σε απόγνωση, συνενώθηκαν με τους Βλάχους και εξεγέρθηκαν. Στην απόπειρα να καταπνίξει την εξέγερση ο Ισαάκιος έδειξε πλήρη έλλειψη όχι μόνο στρατιωτικών ικανοτήτων, αλλά ακόμα και απλού ανδρισμού. Νωρίτερα είχαν απαλλαγεί από το βυζαντινό ζυγό οι Σερβικές φυλές, που συνενώθηκαν υπό το Στέφανο Νεμάν (ή Νεμάνια) σε χωριστό κράτος, που ονομάστηκε Ρωσία.

Ο Αλέξιος Γ΄ δεν είχε διάθεση να πολεμήσει με τη νέα υπερδύναμη της Δύσης, τον Ερρίκο τον ΣΤ΄ της Γερμανίας γι' αυτό προσπάθησε να κερδίσει χρόνο με παραχωρήσεις. Αυτές περιελάμβαναν την πληρωμή ενός τεράστιου φόρου υποτέλειας 1.600 κιλών χρυσαφιού κάθε χρόνο. Τα χρήματα αυτά μαζεύτηκαν μ'έναν ειδικό φόρο, το ***Αλαμανικόν,*** που ήταν δυσβάστακτος φόρος σ' όλες τις τάξεις της Αυτοκρατορίας. Ο Αλέξιος, μετά τον ξαφνικό θάνατο του Ερρίκου (1197) μπόρεσε να καταργήσει το μισητό ***αλαμανικόν***, αλλά κι έτσι δεν μπορούσε να αναλάβει οποιαδήποτε πρωτοβουλία για να βελτιώσει την κατάσταση της Αυτοκρατορίας.

Η απαλλαγή από τον αλαμανικό φόρο μετά τον θάνατο τοὺ Ερρίκου ΣΤ' έφερε μεγάλο ενθουσιασμό στο Βυζάντιο, διότι ο πληθυσμός των επαρχιών λιμοκτονούσε κάτω από το βάρος της φορολογίας, είχαν δε πολλαπλασιαστεί οι καταχρήσεις των εφοριακών και είχαν αυξηθεί οι φορολογικές απαιτήσεις της κυβέρνησης. Τεράστια ποσά απορροφούσαν η μανία για επίδειξη της αδιάφορης αυτοκρατορικής αυλής, καθώς και οι ανωτέρω αναφερόμενες πληρωμές σε ξένες χώρες, τις οποίες η ανίκανη κυβέρνηση έβλεπε ως αμυντικό όπλο εναντίον των ισχυρών αντιπάλων. Ταυτόχρονα οι επαρχίες δέχονταν αδιάκοπα τις εχθρικές επιδρομές και οι παράλιες περιοχές δοκίμαζαν τις λεηλασίες των πειρατών. Το κράτος ήταν ανίσχυρο μπροστά στη μάστιγα των πειρατών και δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα το γεγονός, ότι σε ορισμένες περιοχές αυξήθηκαν μέσα σε ένα χρόνο στο τριπλάσιο οι φόροι για την κατασκευή και τον εξοπλισμό πλοίων. Ενώ όμως τα φορολογικά βάρη του πληθυσμού γίνονταν όλο και πιο καταπιεστικά, οι επιφανείς μεγαλογαιοκτήμονες διατήρησαν και μάλιστα αύξησαν τα προνόμιά τους, διότι η

Η αδέξια αυτή πολιτική δεν πέρασε ατιμώρητα για τον Ισαάκιο. Το 1195 εκθρονίστηκε και κατά το βυζαντινό έθιμο τυφλώθηκε και φυλακίστηκε μαζί με τον γιο του Αλέξιο. Αυτοκράτορας ανακηρύχθηκε ο αδελφός του Αλέξιος Γ΄ (1195-1203) λιγότερο ικανός να ταχτοποιήσει τις υποθέσεις του κράτους. Κατά την διακυβέρνησή του η βυζαντινή κρατική μηχανή έφθασε στο ακρότατο σημείο εξάρθρωσης. Οι αυλικοί ευνοούμενοι, που είχαν συνηθίσει στις συχνές αλλαγές των κυβερνητών πλούτιζαν λεηλατώντας το δημόσιο ταμείο, όπως και με εκβιασμούς και δωροδοκίες.

Ακόμη και οι τάφοι των προηγουμένων αυτοκρατόρων στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων συλλήθηκαν από τα κοσμήματα, για να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του Ερρίκου ΣΤ' της Γερμανίας που ήταν ταυτόχρονα κληρονόμος στο Νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας. Ο θάνατος του Γερμανού αυτοκράτορα (1197) ανέκοψε τα μεγάλα επεκτατικά σχέδια, τα οποία ήταν η απόκριση της Δύσης στην ιδέα της οικουμενικής μοναρχίας των Κομνηνών. Σήμαινε επίσης την σύντομη αναβολή στην εφαρμογή της ανεπίτρεπτης πια δυτικής επίθεσης εναντίον του ανίσχυρου Βυζαντίου. Browning, Robert : Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σελ. 218, 221,.

ασθενική αυτοκρατορική κυβέρνηση ήταν ανίκανη να αμυνθεί μπροστά στις επίμονες απαιτήσεις των ισχυρών[31].

Η Αυτοκρατορία ποτέ δε συνήλθε από τις ισχυρές εξωτερικές πιέσεις. Τις επιτάχυναν οι συχνές και ποικίλες παραχωρήσεις που έκαναν οι αυτοκράτορες σε ιδιώτες. Η "***πρόνοια***" ήταν η πιο συνηθισμένη από αυτές και στα τέλη του δωδέκατου αιώνα ήταν ήδη ένα καθιερωμένο και παραδεκτό μέσο της βυζαντινής κυβέρνησης. Βαθμιαία ο χαρακτήρας της άλλαξε και από αυστηρά προσωπική μη-κληρονομήσιμη παραχώρηση η πρόνοια εξελίχτηκε σε κάτι όχι ανόμοιο με το λατινικό φέουδο, που μπορούσε να περνά από πατέρα σε γιο. Η αξία της δωρεάς για τον προνοιάριο οφείλονταν στο ότι είχε το δικαίωμα να απαιτεί φόρους και τέλη από τους παροίκους, που κατοικούσαν στη γη του. Το σύστημα αυτό επεκτάθηκε από την ακίνητη περιουσία στην κινητή, μπορούσε ν'αφορά τώρα και τα κοπάδια. Δεν είχε ωστόσο χαρακτήρα κοινωνικό ή εθνικό. Ο Μανουήλ 1ος απένειμε την πρόνοια σε ξένους και ημιβάρβαρους και σε ανθρώπους ταπεινής καταγωγής, προκαλώντας τις δυσμενείς επικρίσεις του Νικήτα Χωνιάτη, που πίστευε ότι αυτή η τακτική έθιγε το αίσθημα της δικαιοσύνης και μείωνε το φρόνημα των καλών Ελλήνων στρατιωτών. Τέτοιοι ημιβάρβαροι ήταν πιθανόν οι Κομάνοι στα Βαλκάνια, που ζούσαν κυρίως από την κτηνοτροφία, οι Λατίνοι που η ανεκτική πολιτική του Μανουήλ τους ενθάρρυνε να εγκατασταθούν στην Αυτοκρατορία ή οι πολυάριθμοι Δυτικοί φίλοι και γνωστοί του αυτοκράτορα. Εκτός από τις συνοικίες των ξένων εμπόρων στις μεγάλες πόλεις, που απολάμβαναν ειδικά προνόμια καθορισμένα από την εκάστοτε συνθήκη, ένας μεγάλος αριθμός Λατίνων εισέρευσε στην Αυτοκρατορία στη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ, χάρη στην προγραμματισμένη αυτοκρατορική πολιτική. Υπάρχει η άποψη ότι ο Μανουήλ θέλησε με τον τρόπο αυτό να φέρει νέο αίμα στη συντηρητική βυζαντινή κοινωνία και να γεφυρώσει το πολιτικό και πολιτιστικό χάσμα που χώριζε τους δύο κόσμους. Όμως η Ορθοδοξία τόσο με την εκκλησιαστική όσο και με την κοσμική σημασία της - αντιτάσσονταν σε κάθε παρόμοια πολιτική.

Αν και ο Μανουήλ προσπάθησε να αφομοιώσει Λατίνους με τη βυζαντινή ζωή και να χρησιμοποιήσει διαφορετικές κοινωνικές τάξεις Ελλήνων, δεν μπόρεσε

[31] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, σελ. 84, τόμος Γ'.

να εμποδίσει την ανάπτυξη του φεουδαλικού στοιχείου. Μερικά από τα μέτρα του υποστήριζαν μάλιστα τα συμφέροντα των κοσμικών γαιοκτημόνων. Το 1158 επέτρεψε κατ' εξαίρεση στις τάξεις των συγκλητικών και των στρατιωτικών προνοιαρίων να προσαρτούν κτηματική περιουσία, ενώ αντίθετα στέρησε από τα μοναστήρια το δικαίωμα αυτό, καθώς και το δικαίωμα να αυξάνουν τον αριθμό των παροίκων τους. Από την άλλη μεριά, οι πάροικοι μπορούσαν ελεύθερα να απογράφονται στα κτήματα των κοσμικών προνοιαρίων. Παράλληλα, ο αγώνας για τον έλεγχο των παροίκων που βρίσκονταν στην υπηρεσία του κράτους (δημοσιαρίων) και που είχαν ειδικές φορολογικές υποχρεώσεις συνεχιζόταν με την ίδια πάντα ένταση. Έτσι, στα πιστοποιητικά των παραχωρήσεων η αυτοκρατορική βούλα καθόριζε τον αριθμό των παροίκων του κτήματος και τον αριθμό των νέων παροίκων πού θα μπορούσαν να προστεθούν σε αυτό, με την προϋπόθεση ότι δε θα είχαν υποχρεώσεις προς το δημόσιο ταμείο.

Αν και περιόρισε τα περιουσιακά δικαιώματα των μοναστηριών, ο Μανουήλ δεν ήταν εχθρικός προς την Εκκλησία. Ανάμεσα στα διοικητικά διατάγματά του υπάρχουν πολλά που αφορούν την εκκλησιαστική πειθαρχία και προβλήματα ιδιοκτησίας σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία. Ηταν γενναιόδωρος προστάτης της Εκκλησίας, ιδιαίτερα των μοναστηριών: "*οι Άγιοι θα κρατούν πάντα ευλογημένη ανάμεσα στους ανθρώπους τη μνήμη του, γιατί ήταν ένας ελεήμονας δωρητής και ένας γενναιόδωρος ευεργέτης*" [32]. Ο Μανουήλ, όπως και ο Νικηφόρος 2ος, πίστευε ότι ο πραγματικός μοναχός έπρεπε να χτίζει το σπίτι του στο ύπαιθρο και όχι στις μεγάλες πόλεις.

Επί της Βασιλείας του ίδιου αυτοκράτορα οι επαρχίες που βρίσκονταν ακόμα κάτω από τη διοίκηση των αυτοκρατορικών υπαλλήλων δοκίμαζαν την πιο σκληρή φορολογική καταπίεση. Ζωηρή εικόνα για τη θλιβερή κατάσταση των βυζαντινών επαρχιών στα τέλη του 12ου αιώνα μας δίνουν τα γράμματα του Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ (Ακομινάτου) Χωνιάτη[33].

---

[32] Εκδόσεις του πανεπιστημίου του Καίμπριτζ: ως ανωτέρω, σελ.197.

[33] Μιχαήλ Χωνιάτη ή Ακομινάτου: Τα σωζόμενα, εκδ. Λάμπρου, τόμος α΄, σελ. 147. Το σοφό αυτό λάτρη της ελληνικής αρχαιότητας, όταν διορίστηκε στην Αθήνα τον έλκυε εξαιρετικά η ιδέα της παραμονής του στην Ακρόπολη της Αθήνας και της τέλεσης της λειτουργίας στον Παρθενώνα, που είχε μεταβληθεί σε χριστιανική εκκλησία. Οι Αθηναίοι υποδέχτηκαν τον Ακομινάτο, κατά την άφιξή του στον Πειραιά, με πανηγυρικούς αγώνες και χορούς αλλά η εξωτερική όψη της πόλης, που βρισκόταν σε πλήρη παρακμή

Ιδιαίτερα καταπίεζε τους Αθηναίους ο λεγόμενος φόρος των πλοίων, γιατί υποχρεώνονταν να καταβάλουν τα ποσά που τους επέβαλαν αυθαίρετα για τον εξοπλισμό πολεμικών πλοίων, τα οποία όμως ούτε και ναυπηγούνταν καθόλου. Τα χρήματα που συγκέντρωναν οι υπάλληλοι δεν τα παρέδιναν στο κεντρικό ταμείο αλλά τα ιδιοποιούνταν.

Η απόγνωση του Ακομινάτου είναι αυτονόητο ότι μεγάλωσε ακόμα περισσότερο όταν υποβλήθηκε στη φορολογία και η εκκλησιαστική περιουσία. Από τα γράμματά του Μιχαήλ Χωνιάτη (Ακομινάτου) γνωρίζουμε ότι τη φτωχή και άγονη γη της Αττικής την καλλιεργούσαν οι πάροικοι, που ζούσαν με τον αιώνιο τρόμο των ληστοπειρατών και μάζευαν φτωχικές σοδιές σιτηρών και ελαιολάδου. Από τη μεγάλη στενοχώρια του για αυτή την κατάσταση ο Ακομινάτος φτάνει στο σημείο να μεταχειρίζεται στα γράμματά του δριμύτατες εκφράσεις, που θυμίζουν γλώσσα όχι μέλους της άρχουσας τάξης, αλλά περισσότερο γλώσσα επαναστάτη αγωνιστή.

απογοήτεψε βαθιά το Μιχαήλ. Μπαίνοντας επικεφαλής της πομπής στην Αθήνα έβλεπε γύρω του γκρεμισμένους τοίχους και σε όλες τις συνοικίες της πόλης φτωχόσπιτα που έμοιαζαν με καλύβες. Με λίγα λόγια η περίφημη Αθήνα στα τέλη του $12^{ου}$ αιώνα παρουσίαζε "σωρό ερειπίων όπου κατοικούσαν εξαθλιωμένοι άνθρωποι". Με τη πόλη εναρμονίζονταν απολύτως και τα ερημωμένα χωριά της Αττικής που την περιέβαλλαν.

9.1 Έσοδα και Πρόσοδοι της Αυτοκρατορίας

Από τους πρώτους χρόνους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπήρχε διασάλευση των οικονομικών της[34]. Ο Διοκλητιανός μάταια προέβη σε φορολογική μεταρρύθμιση προκειμένου να διασώσει την Αυτοκρατορία από τη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει. Αργότερα επί Μ. Κωνσταντίνου τα δημοσιονομικά του κράτους παρουσίασαν σημαντική βελτίωση, η οποία συνεχίστηκε, με μερικές κάμψεις, μέχρι τον 12° αιώνα.

Το σύνολο των αυτοκρατορικών εσόδων, όπως έχει αναφερθεί, δεν είναι εύκολο να υπολογισθεί σε καμιά περίοδο της Αυτοκρατορίας[35]. Ο Stein, ο Παπαρρηγόπουλος και ιδιαίτερα ο Ανδρεάδης στο έργο του "Le Montant du Budget" έδωσαν υπολογισμούς, δηλαδή ποιες ήταν οι πρόσοδοι που αποτελούσαν τα έσοδα. Η φορολογία, όπως αναφέρθηκε, έγγειος και προσωπική (άμεση φορολογία) όπως και η έμμεση φορολογία, ήταν η κύρια πηγή εσόδων. Επίσης έσοδα απέφεραν οι τελωνιακοί δασμοί, τα δικαιώματα λιμένων, τα διόδια αγορών και οι φόροι σφραγίδων. Ειδικά οι τελωνιακοί δασμοί πρέπει να αποφέρανε σημαντικά ποσά[36].

Τα έσοδα, λοιπόν, της Αυτοκρατορίας προέρχονταν κυρίως από την φορολογία, η οποία ήταν βαριά και δυσαρεστούσε τον λαό. Από την εποχή του Ιουστινιανού οι φόροι ήταν τόσο υψηλοί που οι άνθρωποι αισθάνονταν μεγαλύτερο φόβο με την εμφάνιση των φοροεισπρακτόρων, παρά με την εισβολή των εχθρών. Οι άσχημες αυτές φορολογικές συνθήκες που επικρατούσαν είχαν σαν αποτέλεσμα να χάνεται η παραγωγικότητα της γης, διότι αυτή εγκαταλείπονταν[37].

---

[34] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ.175 και επόμενα.

[35] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 224 .

[36] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ.107 κ. επ.

[37] Η Ειρήνη, για να ανακουφίσει τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης κυρίως, δώρισε μέρος των οφειλομένων φόρων, κατήργησε τα επί των εμπορευμάτων τέλη και προέβη σε οικονομικές παραχωρήσεις προς τα μοναστήρια. Οι απόπειρες της Ειρήνης (797-802) να εφαρμόσει το ελεύθερο εμπόριο, καταργώντας τους δασμούς της Αβύδου, επηρέασαν πολύ άσχημα τα έσοδά της. Ο Νικηφόρος ξανάφερε το σύστημα των δασμών και με μεγάλη ευφυία κράτησε χαμηλά τις τιμές, περιορίζοντας τον αριθμό του νομίσματος που κυκλοφορούσε. Η πολιτική όμως αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την οικονομική εξάντληση του κράτους.

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, ανεξέλεγκτοι όπως ήταν, δαπανούσαν αμέτρητα χρήματα. Οι ευσυνείδητοι από αυτούς μπορούσαν να εξοικονομούν μεγάλα χρηματικά ποσά. Από που προέρχονταν τα τεράστια εισοδήματα του κράτους και πόσα ήταν δεν μπορεί να γίνει κανένας υπολογισμός. Αυτά προέρχονταν, όπως έχει αναφερθεί, κυρίως, από τους κανονικούς φόρους, από τα μονοπώλια, από τα τελωνεία, από τις συνήθεις δημεύσεις περιουσιών, και από τα πρόστιμα. Τα κυριότερα όμως έσοδα προέρχονταν από τους φόρους[38] και διοχετεύονταν στις επίσης μεγάλες δαπάνες του κράτους, του προϋπολογισμού στηριζόμενου σε υγιές νομισματικό σύστημα. Τούτο διότι για μια τόσο κραταιά και εκτεταμένη Αυτοκρατορία όπως ήταν η Βυζαντινή, τα βάρη του προϋπολογισμού ήταν επίσης μεγάλα, κυρίως εξ αιτίας των δαπανών της κρατικής διοίκησης και του στρατού.

Η κύρια πηγή εσόδων, λοιπόν, ήταν η άμεση και η έμμεση φορολογία[39], [40].

Ο Μιχαήλ 3ος, ο Μέθυσος, υιός του Θεόφιλου και της Θεοδώρας, κατηγορήθηκε από τους χρονογράφους της Μακεδονικής Δυναστείας για την σπατάλη του, εκείνος όμως φαίνεται ότι άφησε πολλά χρήματα στο δημόσιο ταμείο, ώστε να μπορέσει ο Βασίλειος ο Α΄ να δαπανήσει άφθονα κατά την ανάρρησή του στο θρόνο, για να ελκύσει την συμπάθεια του λαού [βλ. Κωνσταντίνου Άμαντου: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (867-1204), σελ.24.].

[38] Παρά ότι τα έσοδα της Αυτοκρατορίας ήταν, όπως αναφέρθηκε, τεράστια, επί ανικάνων αυτοκρατόρων ελαττώθηκαν. Επί Βασιλείου Α΄, ο οποίος βρήκε διασαλευμένα τα οικονομικά, επιτεύχθηκε, με τη συνετή του διαχείρηση, μια ισοσκέλιση των δαπανών με τα έσοδα του κράτους, ο δε 10ος αιώνας θεωρήθηκε αιώνας ευημερίας του Βυζαντίου. Με την πάροδο του χρόνου, λόγω της κάμψης του βυζαντινού εμπορίου, των προς τους ξένους παραχωρήσεων και της αποστέρησης των επαρχιών, τα έσοδα αυτά εισπράττονταν από τους φόρους κυρίως, τα τέλη, τις κουρατορίες ορυχείων, αλυκών, γαιών και λοιπά.

Ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος (963- 1025) μ.Χ. είχε μείνει πολλά χρόνια στην εξουσία, περισσότερα από κάθε άλλον αυτοκράτορα, είχε υποτάξει πολλούς λαούς, είχε καταθέσει τα πλούτη τους στα βασιλικά ταμεία και επίσης είχε κατορθώσει να καταστήσει τα έσοδα του κράτους πολλαπλάσια από τα έξοδα. Όταν πέθανε άφησε στον αδελφό του αμύθητους θησαυρούς. Ο Κωνσταντίνος Η΄ όμως αναλαμβάνοντας την βασιλεία όχι μόνο δεν πρόσθεσε κάτι σε όσα κληρονόμησε, αλλά παραδομένος στη ζωή των απολαύσεων, θεώρησε καλό να καταναλώσει τα πάντα και αν δεν τον έπαιρνε έγκαιρα ο θάνατος, αυτός και μόνο θα έφτανε για να καταστραφεί η Αυτοκρατορία. Η κόρη του Ζωή, που τον διαδέχθηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο άνοιξε τα βασιλικά ταμεία και άφησε να ξεχυθεί ποτάμι το χρυσάφι. Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει ότι όταν ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος (1042-1055) μ.Χ. ανέλαβε την εξουσία, ούτε εγκράτεια, ούτε σύνεση έδειξε κατά τον χειρισμό των κρατικών υποθέσεων, *[Βλ. Μιχαήλ Ψελλού: Χρονογραφία, σελ.205]*. Έχοντας φαίνεται φανταστεί, προτού ανεβεί στο θρόνο, μια πρωτοφανή ευδαιμονία, βάλθηκε να αδειάσει ως τον πάτο τα κρατικά θησαυροφυλάκια.

[39] Θεοχάρης, Ρηγίνος: ως ανωτέρω, σελ. 213 - 215.

[40] Οι κυριότεροι φόροι, που αποτελούσαν την κύρια πηγή εσόδων (πολλοί έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα συνοπτικά) ήταν οι εξής : ο ***κτηματικός***, ο οποίος πληρώνονταν για την καλλιεργούμενη γη και ο ***προσωπικός ή κεφαλικός***, ο οποίος πληρώνονταν από τον εργαζόμενο άνθρωπο. Ο κτηματικός φόρος λέγονταν και ***δημόσιο τέλος***, όταν δε συνίστατο σε είδη λέγονταν ***συνωνή***. Ο κεφαλικός φόρος λέγονταν και **καπνικό**. Για την πληρωμή του κτηματικού φόρου οι κάτοικοι ορισμένης περιφέρειας (ενός χωριού ή ομάδας χωριών στο οποίο όμως φορολογικώς ανήκαν και μικρότεροι συνοικισμοί) ήταν ***αλληλέγγυοι***, διότι

Εκτός από τους αναφερθέντες φόρους, αναλόγως των περιστάσεων, καταβάλλονταν και οι έκτακτοι φόροι, που πολλές φορές τροποποιούνταν από τους διάφορους αυτοκράτορες. Επίσης η διατήρηση μεγάλων στρατιών, ειδικά κατά την περίοδο των Σταυροφοριών, που ο στρατός ήταν όλος μισθοφορικός, απαιτούσε πολλά χρήματα. Αυτά έπρεπε να εξοικονομηθούν από τα έσοδα του κράτους, τα οποία προέρχονταν από την βαριά φορολογία, τους τελωνιακούς δασμούς, την εκμετάλλευση της κρατικής περιουσίας και των διαφόρων κρατικών εργαστηρίων (μετάξης, όπλων)[41] [42].

Έσοδα υπήρχαν επίσης από λάφυρα. Αυτά ήταν κατά πρώτον τα λάφυρα που συλλέγονταν από τις εκστρατείες. Στα έσοδα επίσης πρέπει να περιληφθούν και οι επιτυχείς συμφωνίες, οι συνθήκες, οι δημεύσεις μεγάλων περιουσιών, οι

οι συνοικισμοί ήταν στην ουσία οικονομικές και διοικητικές μονάδες. Όταν εγκαταλείπονταν για τον ένα ή τον άλλο λόγο ένα κτήμα και έμενε ακαλλιέργητο, δεν έπαυε και η φορολογία του. Για ένα χρονικό διάστημα την φορολογία του την πλήρωναν οι λοιποί αλληλέγγυοι γείτονες και συγγενείς, που αναλάμβαναν την καλλιέργεια. Ο φόρος αυτός λέγονταν ***επιβολή*** επί Νικηφόρου Α΄ και ***αλληλέγγυο*** αργότερα επί Βασιλείου Β΄. Το αλληλέγγυο επιβλήθηκε μόνο στους ***δυνατούς***, όχι σε όλους τους γείτονες ή τους χωρικούς και για αυτόν τον λόγο καταργήθηκε γρήγορα. Οι δυνατοί είχαν την δύναμη να καταργήσουν φόρο που ήταν ενοχλητικός σε αυτούς.

Πόσος ήταν ο κτηματικός φόρος και πόσο επηρέαζε την γεωργία δεν είναι γνωστό. Κτηματικό φόρο πλήρωναν και τα εκκλησιαστικά και τα αυτοκρατορικά κτήματα, αυτά όμως συχνά δια χρυσοβούλων απαλλάσσονταν από την φορολογία. (***Εξκουσία*** = απαλλαγή φορολογίας) . Συχνά γίνονταν κατασχέσεις και δημεύσεις, είτε διότι πολλοί προσπαθούσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να αποφύγουν την πληρωμή φόρου, είτε ένεκα αυθαιρεσίας των φορολογικών υπαλλήλων.

Φόροι ήταν η ***οκτάβα*** (τελωνειακός φόρος) , η ***δεκάτη***, τα ***κομέρκια***, έγγειος φόρος καταβάλλονταν στην αρχή σε είδος και κατόπιν σε χρήμα (ο ***κήνσος***). Ο φόρος αυτός καταργήθηκε επί Ρωμανού Γ΄ του Αργυρού (1028-1034).

Άλλοι φόροι ήταν : ***Καπνικός*** , ο επί της οικογενειακής εστίας. ***Αερικός*** , ο επί των οικοδομών, φόρος οικιών. ***Κεφαλικός*** , ο κατά κεφαλήν. ***Ζευγαριάτικος*** , ο επί των ζώων φόρος. ***Χοιροδεκατία*** , ($10^{ος}$ αιώνας) , δεκάτη επί των χοίρων. ***Μελισσονόμιος***, ο επί των μελισσών. ***Εννόμιος*** , ο επί των βοσκών, όχι επί των ζώων. Ο φόρος αυτός επιβλήθηκε επί Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) μετά τις Σταυροφορίες. ***Σιτόκριθος*** , ποσότητα σίτου και κριθαριού κατά ζευγάρι.

Άλλοι φόροι και τελωνειακά τέλη ήταν : ***Χρυσάργυρος*** , φόρος επί των οικονομικών κερδών, φόρος επιτηδεύματος επί βιοτεχνών και εμπόρων, ο οποίος καταργήθηκε για να γίνουν ελαφρότερα τα βάρη για το εμπόριο και την βιοτεχνία. ***Σκαλιάτικος*** , ο λιμενικός. ***Διαβατικός*** , ο διαμετακομιστικός. Η ***καστροκτησία***. Ο ***ξενότελος***. Ο ***χαρτιάτικος***, ο φόρος ενσήμων.

Αι συνήθειαι, η επίδοσις, ο εξάφολος, ο κωμοδρομικός, ο ζυγαριάτικος, ο μετριάτικος, ο σαμαριάτικος, ο σαβουριάτικος, ο ελατικός, στον οποίο είχαν δικαίωμα οι εισπράκτορες των φόρων. Ο **υπέρ ζυγίου** φόρος για τον πωλητή και για τον αγοραστή . Ο **επί των εμπορευομένων δούλους**. Το **δικέρατο,** δύο κεράτια νόμισμα, προς επανόρθωση των εκ των σεισμών ζημιών. **Χρυσοτέλεια** ,φόρος προς εξεύρεση πόρων για τον στρατό. Το δικέρατον, το εξάφολον, η συνήθεια και το ελατικόν επιβάλλονταν ανάλογα με τις ανάγκες. Η επιβολή και το αλληλέγγυο καταργήθηκαν τον 11° αιώνα.

[41] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης; Το Βυζαντινό Κράτος Α', εκδ. Ερμής, σελ.90 – 92: Το Βυζαντινό Κράτος, εκδ. Βάνιας, σελ.380 – 390.

ποινές, τα πρόστιμα και οι εκ της παροχής των αξιωμάτων εισπράξεις, διότι το κράτος πωλούσε τους τίτλους για εξεύρεση εσόδων. Στο Βυζάντιο, παρά την αντίδραση των από του Ιουστινιανού και μετά αυτοκρατόρων, προς αντιμετώπιση των δημοσιονομικών δυσχερειών, απονέμονταν αξιώματα και μάλιστα υψηλά και καταλαμβάνονταν θέσεις χρηματικώς εξαγοραζόμενες έναντι καταβολής επί του εισπραχθέντος ποσού τόκου 2,5% έως 10% επί πλέον του μισθού. Η μέθοδος όμως αυτή, η οποία απέβλεπε στην εξασφάλιση εσόδων για το κράτος, κατέστρεφε οικονομικώς αυτό και συγχρόνως το έφθειρε ηθικώς.

Εκτός της άμεσης και έμμεσης φορολογίας το Βυζάντιο είχε έσοδα και από την **άδεια εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας**, ενώ άλλοτε πάλι απαλλάσσονταν από την στράτευση ολόκληρες επαρχίες, προς τον σκοπό είσπραξης περισσοτέρων φόρων. ***Στους πόρους του Βυζαντίου πρέπει να προστεθούν και τα εκ των μονοπωλίων έσοδα αυτού.*** Το Βυζαντινό κράτος, αποβλέπων στην εξασφάλιση ειδών διατροφής και ίδιως σίτου, είχε τον 11° αιώνα το μονοπώλιο του[43] και εναποθήκευε το σιτάρι σε διάφορα μέρη. Είχε για τον σκοπό αυτό ειδικούς υπαλλήλους, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε σωματεία και έπαιρναν ναύλο, χωρίς να μπορούν να εγκαταλείψουν το επάγγελμά τους. Πολλές όμως φορές, λόγω δυσχερειών τις οποίες αντιμετώπιζε η Αυτοκρατορία, επιβάλλονταν φόροι επί των πλέον αναγκαίων ειδών ή συγκεντρώνονταν ο σίτος και πωλείτο σε τιμές ευνοϊκές για το κράτος και σε βάρος των πολιτών. Επίσης στα έμμεσα έσοδα του κράτους ήταν και τα εισπραττόμενα δικαστικά τέλη, που έπαιρναν οι δικαστές για αμοιβή τους.

Όπως αναφέρει ο M. B. Levtchenko[44] η Αυτοκρατορία είχε έσοδα από το εμπόριο, τη βιοτεχνία, τους άμεσους και έμμεσους φόρους, τους τελωνειακούς δασμούς, από τα εργαστήρια των βιοτεχνών, από τα μονοπώλια, από την εξαγορά της στρατιωτικής θητείας, από την πώληση βαθμών και τίτλων. Βασική όμως πηγή εσόδων ήταν οι φόροι που πλήρωνε η αγροτιά. Οι φόροι όμως αυτοί που έκαναν τον πληθυσμό να υποφέρει πολύ, μαζί με τα έσοδα από το εμπόριο και τη

---

[42] Ανδρεάδης, Α. στο Baynes, N.H. – Moss, H. St.L.B.: Το Βυζάντιο, σελ.142.

[43] Bratianu, G.: Le Monopol du Blé à Byzance au XI siecle, vol.9, 1934, σελ. 643-662.

[44] Levtchenko, M.B.: Ιστορία του Βυζαντίου, εκδ. Νέα Ελλάδα, Αθήνα, 1955, σελ.239.

βιομηχανία, επέτρεψαν στο Βυζάντιο να έχει κατά τον 9ο αιώνα ισοσκελισμένο τον προϋπολογισμό, να διατηρεί την παγκόσμια αξία του νομίσματός του και να συγκεντρώνει στο δημόσιο ταμείο μεγάλα χρηματικά ποσά.

Περίοδος Σταυροφοριών

Το δημόσιο ταμείο εισέπραττε τα βασικά του έσοδα από τα ***θέματα.*** Επί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου τα θέματα χωρίζονταν σε δύο ομάδες, τα θέματα της Ανατολής και τα θέματα της Δύσης. Τα θέματα της Ανατολής θεωρούνταν κατά τον 10ο αιώνα και κατόπιν την περίοδο των Σταυροφοριών τα σπουδαιότερα . Από την Μικρά Ασία η Αυτοκρατορία στρατολογούσε τους καλύτερους στρατιώτες της, ναυτολογούσε τους εμπειρότερους ναύτες της και εισέπραττε τα βασικότερα έσοδα.

Τα στελέχη της αυλικής, της στρατιωτικής, της εκκλησιαστικής και της υπαλληλικής διοίκησης στρατολογούνταν από τις γραμμές της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, οι οποίοι διέθεταν δύναμη και πλούτη. Ο διορισμός σε όλες τις υπηρεσίες, με εξαίρεση τα ανώτατα κυβερνητικά αξιώματα, συνεπάγονταν την είσπραξη ειδικών τελών από το δημόσιο ταμείο, που ήταν αρκετά μεγάλα. Οι πλούσιοι είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν όχι μόνο τις εν ενεργεία θέσεις, αλλά και τους τίτλους και τους βαθμούς έναντι μεγάλων χρηματικών ποσών. Αυτά ήταν όλα έσοδα για το κράτος.

Στις αρχές της βασιλείας της δυναστείας των Κομνηνών το Βυζαντινό κράτος βρίσκονταν σε εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση. Ο Αλέξιος Κομνηνός εκδήλωσε εξαιρετική δραστηριότητα και επιμονή στην προσπάθεια να βελτιώσει την εσωτερική κατάσταση και τη διεθνή θέση της Αυτοκρατορίας. Κατά την περίοδο των Σταυροφοριών για την υπεράσπιση του Βυζαντίου από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο ο Αλέξιος υποκίνησε με χρηματικές επιχορηγήσεις εναντίον του Γυισκάρδου τον πληθυσμό της Νότιας Ιταλίας και τον Γερμανό αυτοκράτορα

Ερρίκο Δ΄ και κατόρθωσε να συμμαχήσει με τους εχθρούς των Νορμανδών, τους Ενετούς, παραχωρώντας τους μεγάλα εμπορικά προνόμια.

Τα μεγάλα χρηματικά ποσά των επιχορηγήσεων και οι αμοιβές των μισθοφόρων που αποτελούσαν το κύριο μέρος του Βυζαντινού στρατού την εποχή εκείνη, απαιτούσαν πολλά χρήματα, που προέρχονταν από τη φορολογία Τα έσοδα από τη φορολογία ήταν μεν μεγάλα , αλλά δεν επαρκούσαν και πάλι για την κάλυψη των αναγκών, ειδικά για τον μεγάλο μισθοφορικό στρατό κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών. Για τον λόγο αυτόν γίνονταν πολλές φορές δήμευση των εκκλησιαστικών σκευών και γενικά της περιουσίας της Εκκλησίας, η οποία μάλιστα ήταν μεγάλη, όπως και η προσωπική περιουσία των αυτοκρατόρων. Παρά όλα αυτά τα μεγάλα δημόσια έσοδα , που προέρχονταν όπως είδαμε από τη βαριά φορολογία, τις έκτακτες εισφορές, από την κρατική περιουσία, από την εξαγορά αξιωμάτων (η πώληση αξιωμάτων κατά τον Ανδρ. Ανδρεάδη ήταν μορφή δημόσιου δανείου), εξαγορά στρατιωτικής θητείας[45] και την πώληση αιχμαλώτων, κατά τις Σταυροφορίες δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των τεράστιων δαπανών (μισθοφορικός στρατός, δώρα προς τους Σταυροφόρους)[46]. Πέραν του ότι τα έσοδα αυτά δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των τεράστιων δαπανών, η βαριά φορολογική καταπίεση, η απάνθρωπη και αυθαίρετη συμπεριφορά των βυζαντινών φοροεισπρακτόρων και υπαλλήλων καταπίεζε τους αγρότες, τους βοσκούς, ακόμη και τους κατοίκους των πόλεων, οι οποίοι προτιμούσαν να προσχωρήσουν στους εχθρούς για να διασωθούν.

Όταν επί Κομνηνών οι Ιταλικές δημοκρατίες απέκτησαν το δικαίωμα να κάνουν εισαγωγές με δασμό μόνο 4%, ο αυτοκράτορας έχασε μεγάλο μέρος από τα έσοδα του και αυτό εντελώς ανεξάρτητα από το χτύπημα που δέχτηκε το εμπόριο της Αυτοκρατορίας κατά την εποχή των Σταυροφοριών.

Επί Ανδρόνικου Α΄ (1183-1185) του μεταρρυθμιστή, που ήταν μια πολύπλευρη προσωπικότητα, με την σωστή διακυβέρνηση του κράτους επετεύχθη άνοδος και ευημερία του πληθυσμού των επαρχιών. Χάρη στο σταμάτημα των

[45] Ανδρεάδης, Ανδρέας: Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1992, σελ.429 (257), 435(263).

[46] Baynes, N.H. – Moss, H.St.L.B.: ως ανωτέρω, σελ.139-146.

εκβιασμών οι φυγάδες ξαναγύρισαν στον τόπο τους, ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε και μαζί με αυτόν αυξήθηκαν και τα έσοδα του κράτους. Τα χρήματα δεν διέρρεαν πια στα χέρια των Λατίνων, ενώ βελτιώθηκε και η γεωργία, με την εμφάνιση περισσότερων εργατικών χεριών.

Την εποχή των Σταυροφοριών καταφανή εικόνα των μεγάλων εσόδων του Βυζαντίου μας δίνει ο αυτόπτης μάρτυρας Βενιαμίν εκ Τουδέλας της Ισπανίας, ο οποίος αναφέρει ότι επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εισπράττονταν από μόνη την Κωνσταντινούπολη 20.000 χρυσά νομίσματα ημερησίως. Χωρίς τον πλούτο αυτόν, που οι τέχνες και το εμπόριο παρήγαγαν, ούτε οι στρατοί (μισθοφορικοί κυρίως), ούτε οι στόλοι της Αυτοκρατορίας θα διατηρούνταν.

Το μονοπώλιο της μέταξας, μεγάλη πηγή πλούτου για το Βυζάντιο, όταν έγινε η επιδρομή των Νορμανδών της Σικελίας στην Ελλάδα το 1147 κατά την Β΄ Σταυροφορία πέρασε από τα χέρια των Βυζαντινών στους Νορμανδούς[47]. Άλλη μεγάλη σφαίρα οικονομικής δραστηριότητας ήταν οι οικοδομικές εργασίες. Αυτές αποτελούσαν βασικό τομέα επενδύσεων για τα έσοδα που συσσώρευε το κράτος και οι πλούσιοι ιδιώτες. Η οικονομική δραστηριότητα επηρέαζε την οικονομική ζωή δημιουργώντας θέσεις εργασίας και διεξόδους για πλεονάζοντα έσοδα. Τα πιο μεγάλα έργα που απαιτούσαν την κινητοποίηση μεγάλων κεφαλαίων και πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, που μπορούσαν να δημιουργήσουν υψηλή ζήτηση εργασίας και να συμβάλουν στην κυκλοφορία του χρήματος, ήταν εκείνα που γίνονταν με την πρωτοβουλία των αυτοκρατόρων. Τον 9ο αιώνα ανακαινίσθηκαν πολλές εκκλησίες, ενώ νέες οικοδομήθηκαν στα ανάκτορα. Οι αυτοκράτορες του 10ου αιώνα προσέθεσαν κι αυτοί νέα κτίσματα στο παλάτι, όμως έργα μικρότερης κλίμακας. Από τον 11ο αιώνα οι αυτοκράτορες άρχισαν να ξοδεύουν μεγάλα ποσά για την ανέγερση μοναστηριών στην Κωνσταντινούπολη.

---

[47] Η Θήβα ήταν τότε πόλη πλουσιότατη, διέθετε τα καλύτερα κέντρα βιοτεχνίας και επεξεργασίας μετάξης, επειδή όμως παραδόθηκε χωρίς καμιά αντίσταση, "*τιμωρήθηκε για αυτό παθούσα **διαρπαγήν φοβεράν***" κατά τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, *[Βλ. Κων. Παπαρρηγόπουλος: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, σελ.181,183]*. Χρυσός, άργυρος, πολύτιμοι λίθοι όλα αρπάχτηκαν. Εμπορικές αποθήκες, ιδιωτικές οικίες εσηλήθηκαν. Μεγάλα έσοδα πέρασαν στα χέρια των Νορμανδών. Το δε σπουδαιότερο ήταν ότι ο Ρογήρος ίδρυσε στο Πάνορμο της Σικελίας βιομηχανία επεξεργασίας της μέταξας και δίδαξε την επεξεργασία αυτής δια μέσου των μεταξουργών γυναικών, που είχε αιχμαλωτίσει από την Θήβα και την Κόρινθο. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος και ο Κ. Άμαντος, όμως, αναφέρουν ότι ενίσχυσε την ήδη υπάρχουσα βιομηχανία και ο A. A. Vasiliev αναφέρει ότι υπήρχε ήδη ακμάζουσα βιομηχανία μέταξας στην κάτω Ιταλία και τη Σικελία.

Κατά τον Μ. Ψελλό για τα αγαπημένα τους αυτά έργα ξοδεύτηκε μεγάλο τμήμα των κρατικών εσόδων. Η κατασκευή των μεγάλων έργων είχε οικονομικές συνέπειες, αλλά δεν άδειασαν εξ' αιτίας τους τα κρατικά ταμεία[48].

Τα έσοδα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που δεν μπόρεσαν ποτέ να υπολογισθούν, δεν στάθηκαν αρκετά να καλύψουν τις ανάγκες της, ειδικά κατά την εποχή των Σταυροφοριών που όλο το οικονομικό σύστημα κατέρρευσε.

[48] Harvey, Allan: ως ανωτέρω, σελ.303.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10
ΝΟΜΙΣΜΑ - ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Η χρηματική οικονομία ήταν σε ακμή στο Βυζάντιο ήδη από τις αρχές της Πρωτοβυζαντινής εποχής. Οι συναλλαγές διεξάγονταν σε χρήμα. Με τη χρηματική συμβάδιζε και η πιστωτική οικονομία. Πιστωτικές και τραπεζικές εργασίες ενεργούσαν οι ***agrentarii,*** δηλαδή οι αργυροπράττες. Για την έκταση των τραπεζικής φύσης εργασιών τους δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Πάντως φαίνεται πως δεν ήταν σημαντικές.

Επί Διοκλητιανού, πριν ο Μέγας Κωνσταντίνος τελειοποιήσει το σχέδιο του προκατόχου του να μεταφέρει στις όχθες του Βοσπόρου την αληθινή έδρα της Αυτοκρατορίας, υπήρχε λόγω των βαρβαρικών επιδρομών πολιτική αστάθεια, που είχε αντίκτυπο στην οικονομία. Την οικονομική ανόρθωση επέτυχε ο Μ. Κων/νος, με την νομισματική μεταρρύθμιση. Στον ευαίσθητο νομισματικό τομέα δημιούργησε νέο νομισματικό σύστημα, η επιτυχία του οποίου ήταν η αδιατάρακτη σταθερότητα του Βυζαντινού νομίσματος[1]. Όπως στην Αθήνα έτσι και στο Βυζάντιο επικρατούσε ο μονομεταλλισμός, βάση όμως του συστήματος ήταν όχι ο άργυρος αλλά ο χρυσός. Η κυριώτατη νομισματική μονάδα ήταν το χρυσό νόμισμα, ο ***σόλιδος***, (solidus) σταθερός (μεταφορικά: νόμισμα γνήσιο, ανόθευτο), που είχε καθιερωθεί από τον Μ. Κωνσταντίνο. Ο ***σόλιδος,*** χρυσό νόμισμα βάρους 4,48 γρ., που πήρε στα Ελληνικά την ονομασία ***νόμισμα,*** αποτέλεσε την βάση του νομισματικού συστήματος που είχε καθιερώσει ο Μ. Κωνσταντίνος[2]. Αυτό κατ' αρχάς καλείται ***χρυσό*** ή ***χρύσινο*** ή και απλώς ***νόμισμα*** , από δε τον 13ον αιώνα και μετά ***υπέρπυρον***[3]. Το νομισματικό σύστημα που καθιέρωσε ο Μ. Κωνσταντίνος ήταν τόσο επιτυχημένο και η σταθερότητα του νομίσματος τόσο αδιατάρακτη για πολλούς αιώνες, ώστε στη

---

[1] Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη: Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1979, σελ. 58.

[2] Gerard, Walter: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994, μτφρ. Κ. Παναγιώτου, σελ. 265.

[3] Ανδρεάδης, Ανδρέας: Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 404 κ. επ.

συνείδηση του Ελληνικού λαού κάθε παλιό χρυσό νόμισμα ταυτίστηκε με εκείνο του Μ. Κωνσταντίνου και μέχρι σήμερα μιλάμε για ***κωνσταντινάτο***. Το βυζαντινό νόμισμα, όπως αναφέρει ο Gelzer, έμεινε άθικτο επί 800 σχεδόν έτη. Για τον λόγο αυτόν έχαιρε εκτίμησης τόσο στον βαρβαρικό όσο και στον Ελληνικό κόσμο και καθιερώθηκε ως ***νόμισμα διεθνές***. Ακόμη και στην Ινδία, κατά τον Κοσμά τον Ινδικοπλεύστη, το βυζαντινό νόμισμα ήταν το μόνο νόμισμα που χρησιμοποιούσαν στις διεθνείς συναλλαγές. Η κυκλοφορία του ***σόλιδου*** έφθανε μέχρι την Κίνα, όπου η ανακάλυψη πολλών Βυζαντινών νομισμάτων είναι ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα της κινεζικής αρχαιολογίας[4].

Η χρηματική οικονομία προϋποθέτει την ύπαρξη σταθερού νομίσματος[5]. Τούτο είχε επιτύχει ο Μ. Κωνσταντίνος έπειτα από τις νομισματικές και οικονομικές ανωμαλίες των προηγουμένων αυτοκρατόρων. Σύμφωνα με το σύστημα που εισήγαγε ο Μ. Κωνσταντίνος νομισματική μονάδα ήταν ο ***solidus*** (νόμισμα) και οι υποδιαιρέσεις του. Κατά τον Θεοφάνη τα χρυσά νομίσματα ονομάζονταν ***ολοκότινα***. Ένας ***solidus*** υποδιαιρούνταν σε 12 ***μιλιαρίσια***, 24 ***κεράτια*** και 288 ***φόλλεις***. Τα ***μιλιαρίσια*** και τα κεράτια ήταν αργυρά νομίσματα ,ενώ οι φόλλεις ήταν χάλκινα. Για τις μικρές καθημερινές ανάγκες υπήρχαν τα μικρότερα χάλκινα νομίσματα οι ***nummi***, διαιρεμένα σε ***δυνούμια***, ***πεντανούμια***, κλπ. Η τύχη του χάλκινου κέρματος κατά τους πρώτους Βυζαντινούς αιώνες δεν ήταν διόλου λαμπρή. Στην αρχή η αξία του ήταν ασταθής και είχε μεγάλες διακυμάνσεις, μέχρις ότου ο Αναστάσιος Α΄ κατόρθωσε να το σταθεροποιήσει. Έκοψε χάλκινους φόλλεις και συμπλήρωσε έτσι στο σημείο αυτό το νομισματικό σύστημα του Μ. Κωνσταντίνου.

Το Βυζαντινό χρυσό νόμισμα, ο solidus, διατηρήθηκε ανόθευτο για πολλούς αιώνες κι έτσι απέβη λαμπρότατο μέσο στις μεγάλες εμπορικές συναλλαγές όχι μόνο του Βυζαντινού αλλά και του διεθνούς εμπορίου. Το Βυζάντιο, κατά τον H. Gelzer[6], για 800 χρόνια από τον Διοκλητιανό μέχρι τον

---

[4] Zhang Xu - Shan: Η Κίνα στο Βυζάντιο. Σχέσεις - Εμπόριο - Αμοιβαίες Γνώσεις Από τις Αρχές του 6ου ως τα Μέσα του 7ου αι., Historiogegraphica Meletimata N$_o$ 3, Αθήνα 1998, σελ. 96 κ. επ.

[5] Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους , Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1988, σελ. 173.

[6] Ανδρεάδης, Α.: ως ανωτέρω, σελ. 405.

Αλέξιο Κομνηνό δεν κήρυξε ποτέ χρεοκοπία ούτε ανέστειλε τις πληρωμές του και όλους αυτούς τους αιώνες το βυζαντινό νόμισμα ήταν το μόνο διεθνές μέσο συναλλαγής, επειδή όλη αυτή τη μακρά περίοδο παρέμεινε ανόθευτο.

Η εμπορική κίνηση στο Βυζάντιο ήταν ζωηρή και το χρήμα κυκλοφορούσε άφθονο, αν και δεν έλειπε σε ορισμένες περιπτώσεις και η ανταλλαγή σε είδος, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες επαρχίες και σε εκείνες που είχαν πληγεί από τον πόλεμο. Έτσι στο Βυζάντιο νόμισμα και ευημερία ήταν αλληλένδετα. Η σταθερότητα του νομίσματος ήταν εγγύηση της ευημερίας των κατοίκων.Η διαρροή όμως του χρυσού στο εξωτερικό δεν μπορούσε να αποφευχθεί. Αυτή γίνονταν μέσω του εμπορίου , της εξαγοράς αιχμαλώτων και μέσω δώρων, δηλαδή μεγάλων χρηματικών ποσών ,που διέθεταν οι αυτοκράτορες προς πάντα τα έθνη[7].

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά στο ***Επαρχικό Βιβλίο*** του Λέοντος ΣΤ' Σοφού[8], το οποίο ήταν πολύτιμο για την οικονομία και τη διοίκηση του κράτους. Ελευθερία εμπορίου δεν διακρίνονταν σε αυτό. Το κράτος, όπως έχει αναφερθεί, ήθελε να γνωρίζει όλες τις λεπτομέρειες της εμπορικής κίνησης και να τις κανονίζει κατά το συμφέρον του. Κατά την διάταξη 3 του Επαρχικού βιβλίου οι τραπεζίτες ή καταλλάκτες αντάλλασσαν τα νομίσματα, αμέσως όμως μόλις είχε διαπιστωθεί ότι κάποιο ήταν κίβδηλο «παρακεκομμένο» έπρεπε να το εμφανίσουν στον Έπαρχο, διαφορετικά εξορίζονταν. Το τραπεζικό σύστημα του Βυζαντίου ήταν τόσο σωστά θεμελιωμένο ώστε το μιμήθηκαν αργότερα και οι Γενοβέζοι.

Οι έμποροι και οι βιοτέχνες στο Βυζάντιο ήταν οργανωμένοι σε ***σωματεία***. Γίνονταν συστηματικός και συνεχής έλεγχος του κράτους μέσω του έπαρχου της Κωνσταντινούπολης και των υπαλλήλων του πάνω στο εμπόριο της πόλης. Ακόμη ο έλεγχος αυτός συμπληρώνονταν με την υποχρέωση που επιβάλλονταν σε κάθε μέλος του σωματείου να παρακολουθεί τους συναδέλφους του και να καταγγέλλει στον έπαρχο κάθε παράβαση των υποχρεώσεών τους. Τους ελέγχους αυτούς και τις υποχρεώσεις προσπαθούσαν να αποφύγουν, όπως είναι φυσικό, οι ξένοι

---

[7] Κορδώσης, Μιχαήλ : ως ανωτέρω, σελ. 323 -324.

[8] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 84 κ. επ.

έμποροι, είτε με λαθρεμπόριο, είτε αργότερα με επεμβάσεις των κυβερνήσεών τους. Οι επεμβάσεις αυτές στέφθηκαν από επιτυχία με την αποφασιστική συμβολή των Σταυροφόρων. Από τα τέλη του 10ου αιώνα οι Ιταλικές εμπορικές πόλεις άρχισαν να αποκτούν συνεχώς διευρυνόμενα εμπορικά προνόμια σε βάρος του βυζαντινού εμπορίου και των κρατικών εσόδων. Πρώτη θέση στην εξέλιξη αυτή κατείχε η Βενετία, με μείωση και στη συνέχεια απαλλαγή από των τελωνειακών δασμών πάνω στα φορτία των πλοίων της. Αργότερα τα προνόμια επεκτάθηκαν στους Γενουάτες και στους Πιζάτες εμπόρους, με αποτέλεσμα να υποσκάψουν την οικονομική και τελικά την πολιτική δύναμη του Βυζαντίου.

Παρά όλες τις πηγές εσόδων του Βυζαντίου (άμεση και έμμεση φορολογία, έγγειοι φόροι, μονοπώλια, αγγαρείες) ο προϋπολογισμός του ήταν υπερβολικά βεβαρημένος, ένεκα των μεγάλων υποχρεώσεών του και των δαπανών για τον λαό. Ο προϋπολογισμός βαρύνονταν και με ποικίλες δαπάνες δημοσίων έργων, όπως η ανέγερση και η συντήρηση των τειχών και η κατά των επιδρομέων άμυνα, η οποία απαιτούσε τεράστιες δαπάνες. Άλλες αφορούσαν την οχύρωση των συνόρων της Αυτοκρατορίας, ο δε Προκόπιος αναφέρει με θαυμασμό τις τεράστιες δαπάνες του Ιουστινιανού για την ανέγερση των οχυρών. Άλλες αφορούσαν τα λιμενικά έργα, υδραγωγεία και δεξαμενές, που αποτελούσαν μεγάλο βάρος για τον προϋπολογισμό. Για να καλυφθεί το μέρος αυτό των δαπανών, ειδικοί φόροι καταβάλλονταν από τους κατοίκους.

Παράλληλα με την άνθιση του εμπορίου και πριν την είσοδο των Βενετών εμπόρων στις βυζαντινές αγορές, θα έπρεπε να υπήρχε και ανάλογη ανάπτυξη των εργασιών άσκησης της πίστεως. Στο Βυζάντιο υπήρχαν επαγγελματίες τραπεζίτες, που δανείζονταν, δάνειζαν κεφάλαια και διενεργούσαν μεταφορές κεφαλαίων. Από την θέση της Εκκλησίας κινούμενος ο Ιουστινιανός καθόρισε μέγιστο ποσοστό επιτρεπόμενου επιτοκίου, ανάλογα με τον σκοπό χρησιμοποίησης του δανείου, αλλά και με τον δανειστή. Έτσι μέγιστο ποσοστό τόκου για δάνεια από τραπεζίτες είχε οριστεί το 8%, ενώ το επιτόκιο αυτό γίνονταν 6% στην περίπτωση που ο δανειστής ήταν συγκλητικός. Για τους γεωργούς, που δανείζονταν σε χρήμα, το επιτόκιο μειώνονταν σε 4%. Για όσους ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο

το μέγιστο ποσοστό επιτοκίου ήταν 12%, ενώ για το υπέρ-πόντιο εμπόριο έφθανε το 16%[9].

Ειδικότερα, όποιος δανείζονταν χρήματα όφειλε να δώσει τόκο για αυτά, είτε βάσει σχετικού νόμου, είτε βάσει της συμφωνίας δανειστού και δανειζόμενου. Το ύψος του τόκου, που ήταν απαιτητός βάσει νόμου, το καθόριζε ο δικαστής. Συνήθως το σχετικό επιτόκιο ήταν 6%, εκτός αν επικρατούσε εθιμικά στον τόπο της συναλλαγής κατώτερο επιτόκιο. Αλλά και όταν ο τόκος ήταν απαιτητός βάσει συμφωνίας το επιτόκιό του ανέρχονταν συνήθως σε 6%. Αν οι δανειστές ήταν όμως οι **illustres**, δηλ. ανώτατοι υπάλληλοι, συγκλητικοί κλπ. τότε επιτρέπονταν να δανείσουν μόνο με 4%. Αντίθετα οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι βιοτέχνες κλπ. μπορούσαν να δανείσουν με 8%. Είναι προφανής ο κοινωνικός σκοπός των διατάξεων αυτών. Όταν η κοινωνική θέση του δανειστή ήταν δυνατόν να του επιτρέψει να κάνει κατάχρηση της ευπορίας και του πλούτου του, το κράτος επενέβαινε περιοριστικά . Όταν όμως ο τοκισμός ήταν μέσα στα επαγγελματικά πλαίσια του δανειστή, το κράτος δείχνονταν ποιο ανεκτικό.

Αντίθετη προς την κρατική πολιτική ήταν η πολιτική της Εκκλησίας στο ζήτημα του τοκισμού. Επανειλημμένα καταδίκασε τον τόκο κι αυτό ανάγκασε το κράτος να απαγορεύσει τον τόκο για ένα διάστημα. Η αρνητική αυτή θέση της Εκκλησίας στη λήψη τόκου και στην τοκογλυφία εμπόδιζε μέχρι ένα σημείο την ανάπτυξη της πίστεως. Συναλλακτική οικονομία όμως χωρίς πιστώσεις και δανεισμό ,όπως επίσης δανεισμός χωρίς τόκο δεν μπορεί να υπάρξει.Έτσι γρήγορα βλέπουμε και πάλι τον τόκο να αναγνωρίζεται και να χρησιμοποιείται επίσημα.

Ο ***Alan Harvey*** [10] υποστηρίζει ότι η βυζαντινή οικονομία ήταν χρηματική, οι συναλλαγές όμως σε είδος αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Κατά τον Ζωναρά τα δάνεια δεν δίνονταν μόνο σε χρήμα, αλλά και σε είδος . Φόροι και πρόσοδοι εισπράττονταν σε είδος, ενώ συχνά και η αμοιβή για εργασία ή υπηρεσίες , τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες, πληρώνονταν σε είδος,

[9] Θεοχάρης, Ρηγίνος: ως ανωτέρω, σελ. 210.

[10] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 180, 181.

(διότι το χρήμα έχανε διαρκώς την αξία του). Οι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί και οι στρατιώτες έπαιρναν εκτός από το μισθό τους ρούχα και άλλα αγαθά.

Στο Βυζάντιο η οικογένεια αποτελούσε την σημαντικότερη μονάδα παραγωγής και είχε τον ουσιαστικό έλεγχο των μέσων παραγωγής. Η οικογένεια αποτελούσε την κύρια κοινωνικοοικονομική μονάδα, που βασίζονταν κυρίως στην εργασία των μελών της και είχε δραστηριότητα ανάλογα με τις φορολογικές πιέσεις που ασκούσε το κράτος. Οι αγρότες αποτελούσαν την οικονομική βάση της βυζαντινής κοινωνίας . Η παραγωγή ήταν για την εξυπηρέτηση των αναγκών, η δε παραγωγή πλεονάσματος ήταν απαραίτητη για την ανάπτυξη της οικονομίας, συντηρούσε τον αυτοκρατορικό γραφειοκρατικό μηχανισμό, τον στρατό, την Εκκλησία και τους κοσμικούς μεγαλογαιοκτήμονες.

Το κράτος μονοπωλούσε την έκδοση νομίσματος, το οποίο χρησιμοποιούσε για να καλύψει διοικητικά και στρατιωτικά έξοδα. Το χρυσό νόμισμα το ανακτούσε μέσω της εγγείου φορολογίας, στην οποία κυρίως βασίζονταν τα έσοδά του. Ήταν, λοιπόν, έντονη η σφραγίδα του στη νομισματική και εμπορική δραστηριότητα. Το κράτος ενδιαφέρονταν κυρίως για έσοδα που καταβάλλονταν τοις μετρητοίς, σε χρυσό. Εν τούτοις απαιτούσε πληρωμές σε είδος για να συντηρεί τους αξιωματούχους στην επαρχία, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και για την σίτιση του στρατού. Οι κολωνοί ήταν δεμένοι με τη γη από το κράτος, προκειμένου να του εξασφαλίσουν τα φορολογικά του έσοδα.

Η κυκλοφορία του νομίσματος γίνονταν από το κράτος ανάλογα με τις ανάγκες του (στρατιωτικές- διοικητικές). Τα χρυσά νομίσματα επέστρεφαν, μέσω των φόρων, στα ταμεία του κράτους, διότι, όπως προαναφέρθηκε, οι εισπράξεις των φόρων γίνονταν μόνο σε χρυσά νομίσματα. Τα χαμηλότερης αξίας νομίσματα ήταν περισσότερο χρήσιμα στις εμπορικές συναλλαγές. Ο τρόπος συναλλαγής γίνονταν ως εξής. Το χρυσό νόμισμα ήταν σταθερό, το χρησιμοποιούσαν για την πληρωμή φόρων και για αποθησαυρισμό. Ο αποθησαυρισμός εμπόδιζε την διοχέτευση των χρημάτων στην αγροτική οικονομία. Τα χάλκινα νομίσματα, τα οποία εκδίδονταν για να δίνονται ως ρέστα στους φοροεισπράκτορες, ήταν πιο

αξιόπιστα στις συναλλαγές και τα χρησιμοποιούσαν για τις ανάγκες του εμπορίου, διότι το κράτος μετά την κοπή δεν ήθελε να τα επανακτήσει.

Τα δώρα, καλούμενα ***σολέμνια,*** ήταν ένας τρόπος διοχέτευσης του νομίσματος. ***Λογίσιμο σολέμνιο*** ήταν τρόπος μεταβίβασης φορολογικών εσόδων από τον φορολογούμενο στον αποδέκτη, χωρίς τη μεσολάβηση του κράτους. ***Παρεχόμενο σολέμνιο*** ήταν δώρο του διοικητή από τα έσοδα της επαρχίας του. Τα δώρα βοηθούσαν την περιφέρεια , κυρίως τα απόμερα μοναστήρια (Άθως, Μονή Μεγίστης Λαύρας) . Άλλη μορφή δωρεάς ήταν η προς τα μοναστήρια φιλανθρωπία και η διάδοση χρήματος στα πιο φτωχά στρώματα της κοινωνίας της υπαίθρου, όπως επίσης και οι δωρεές γαιοκτημόνων προς τους δούλους τους.

Ο πλούτος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στους αγρότες, χωρίς βέβαια να υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή συμβολή της αγροτικής παραγωγής στην βυζαντινή οικονομία[11]. Από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα. παρατηρείται μείωση του αριθμού των νομισμάτων που βρίσκονταν σε κυκλοφορία και από αυτό συμπέραναν οι ερευνητές ότι η οικονομική ζωή στην βυζαντινή ύπαιθρο βασίζονταν περισσότερο στον αντιπραγματισμό και λιγότερο στην χρήση του νομίσματος.

Στη Δυτική Ευρώπη, το εμπόριο ήταν ένας από τους πολλούς παράγοντες που επηρέαζαν ο ένας τον άλλον και είχαν σαν σωρευτικό αποτέλεσμα την οικονομική παρακμή κατά το πρώτο ήμισυ των Μέσων Χρόνων και την ανάκαμψη και ανάπτυξη κατά το δεύτερο ήμισυ της ίδιας περιόδου. Γενικά η οικονομία των περισσοτέρων χωρών της Δυτικής Ευρώπης κατά το πρώτο ήμισυ των Μέσων Χρόνων είχε τα χαρακτηριστικά της παρακμής στην αρχή και της στασιμότητας έπειτα, αφού στο τότε κοινωνικό- οικονομικό σύστημα, που βασίζονταν στη γη, επικρατούσαν δύσκαμπτοι θεσμοί και οι ευκαιρίες για εναλλακτικές αποφάσεις ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών ήταν το Βυζάντιο ή η Κωνσταντινούπολη, λόγω της θέσης της, διότι τα στενά του Βοσπόρου ήταν επί αιώνες ο τόπος εγκατάστασης εμπορικών κέντρων, επειδή

[11] Kazhdan A.P. - Epstein – Wharton, Ann: Αλλαγές στον βυζαντινό Πολιτισμό, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα. μτφρ. Ανδρ. Παππάς, Δημητρ. Τσουγκαράκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 85.

βρίσκονταν στη διασταύρωση των εμπορικών δρόμων , που συνέδεαν τη Μαύρη Θάλασσα με το Αιγαίο, τη Μεσόγειο και τις απέραντες ενδοχώρες τους.

Μέχρι τον 11° αιώνα η οικονομία του Βυζαντίου εξακολουθούσε να είναι ισχυρή, παρά το ότι οι Ιταλικές πόλεις Γένουα, Πίζα, Νάπολη, Αμάλφη και περισσότερο από όλες η Βενετία ανέπτυξαν μεγάλο εμπόριο και είχαν συναλλαγές με την Κωνσταντινούπολη ,στην καρδιά της οποίας εγκατέστησαν εμπορικές παροικίες και ανέπτυξαν ζωηρή εμπορική δραστηριότητα.

Στην Κωνσταντινούπολη είχε συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός πληθυσμού, για τον εφοδιασμό του οποίου με βασικά είδη διαβίωσης χρειάζονταν συγκέντρωση αγαθών από πολύ μεγάλη περιφέρεια. Επίσης πολύς κόσμος στην Κωνσταντινούπολη κατείχε μεγάλα πλούτη και μπορούσε να κάνει δαπάνες για πολυτελή αγαθά. Έτσι η ***ενεργή ζήτηση*** για βιομηχανικά προϊόντα ***εξασφάλιζε απασχόληση*** στα τοπικά εργαστήρια και τις τοπικές αγορές και απορροφούσε τα προϊόντα πολλών άλλων μακρινών περιοχών. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ένα μεγάλο αποθηκευτικό κέντρο προϊόντων, όπως το μετάξι, τα μπαχαρικά, τα αρώματα, βαφικές ύλες δηλαδή προϊόντα της Ανατολής και γουναρικά, ξυλεία, σίδερο, και άλλα προϊόντα της Ευρώπης. Για τη διεξαγωγή όλων αυτών των εμπορικών συναλλαγών χρησιμοποιούσαν χρήμα που ήταν σωστό και στο βάρος και στο κράμα.

Τόσο μεγάλη ήταν η οικονομική δραστηριότητα της Κωνσταντινούπολης και τόσο ισχυρός ο οικονομικός μαγνητισμός της, ώστε δεν ήταν καθόλου περίεργο που οι Ευρωπαίοι (***Σταυροφόροι***) παρασύρθηκαν στην τροχιά της. Περισσότερο από όλους, ως γνωστόν, οι Βενετσιάνοι, οι οποίοι τον 9° αιώνα έγιναν αυτόνομοι και διαμόρφωσαν ανεξάρτητη δημοκρατία, άνοιξαν συναλλαγές με την Κωνσταντινούπολη και βρήκαν τη δραστηριότητα αυτή πολύ επικερδή. Στο μεταξύ οι έμποροι της Βενετίας είχαν αποκτήσει τέτοια επιρροή στην Ανατολική Αυτοκρατορία ώστε απέκτησαν πολλά προνόμια απαλλάχτηκαν από την υποχρέωση να πληρώνουν ορισμένους εισαγωγικούς δασμούς, τους δόθηκε το δικαίωμα να ιδρύσουν πολυάριθμους εμπορικούς σταθμούς και το πιο σημαντικό τους δόθηκε το εξαιρετικό προνόμιο να μην πληρώνουν κανέναν εμπορικό φόρο,

προνόμιο που δεν είχαν ούτε οι πολίτες της Αυτοκρατορίας. Αυτή η δραστηριότητα της Βενετίας έμελλε, όπως αναφέρθηκε, να οδηγήσει στην αναβίωση του εμπορίου και στην οικονομική αλλαγή σε ολόκληρη τη Δύση.

Από τα τέλη του 11ου αιώνα υπήρχαν πολλές ενδείξεις οικονομικής ανάπτυξης, τον δε 12ο και 13ο αιώνα παρουσιάστηκε μια αναβίωση της οικονομικής δραστηριότητας, που έμελλε να πολλαπλασιάσει τις ευκαιρίες δράσης. Την ίδια εποχή λαμβάνουν χώρα οι Σταυροφορίες κατά των Αγίων Τόπων, προς απελευθέρωσή τους από τα δεινά των Μουσουλμάνων. Η Γένοβα έστειλε στόλο για να υποστηρίξει τους Σταυροφόρους της Α΄ Σταυροφορίας, ενώ πολιορκούσαν την Αντιόχεια και με τη συμμετοχή της αυτή πήρε το προνόμιο να ιδρύσει εκεί τον πρώτο εμπορικό σταθμό της. Όλες οι άλλες Σταυροφορίες που ακολούθησαν χρησιμοποίησαν τους θαλάσσιους δρόμους, τα δε κέρδη που αποκόμιζαν οι Ιταλικές πόλεις από τη μεταφορά και τον ανεφοδιασμό των Σταυροφόρων ήταν πλούσια. Οι Σταυροφόροι της Δ΄ Σταυροφορίας δεν μπόρεσαν να πληρώσουν τα κόμιστρα στους Βενετούς πλοιοκτήτες, εκείνοι ανέλαβαν οι ίδιοι την αρχηγία της εκστρατείας, άλλαξαν την πορεία της προς την Κωνσταντινούπολη, όπου από πολλά χρόνια πριν είχαν εμπορικές εγκαταστάσεις, κυρίευσαν και λεηλάτησαν την Πόλη και μετέφεραν στις πατρίδες τους αμύθητα λάφυρα. Είναι γεγονός ότι την εποχή των Σταυροφοριών 12ος και 13ος αιώνας η αναβίωση της βιομηχανικής παραγωγής ήταν πολύ εντυπωσιακή. Οι Σταυροφόροι προκάλεσαν νέα και συγκεντρωμένη ζήτηση στρατιωτικού υλικού, η δε ανάπτυξη της γεωργίας χρειάζονταν νέο εξοπλισμό κάθε είδους[12].

Όταν άρχισε το εμπόριο με τις Ιταλικές πόλεις Βενετία, Γένουα, Πίζα, Αμάλφη δημιουργήθηκε ένα νέο αυτοφυές δίκαιο, προϊόν της καθημερινής πείρας, το οποίο θεωρήθηκε ο πρόγονος του σημερινού Εμπορικού Δικαίου. Αυτό διότι οι άνθρωποι της εποχής εκείνης συνέλαβαν την ιδέα, ότι το σύγχρονο εμπόριο για να αναπτυχθεί πρέπει να ακολουθεί κανόνες συνοπτικότερης διαδικασίας. Οι ίδιοι άνθρωποι, επειδή επιδίωκαν συνεχή ανάπτυξη των επιχειρήσεων, επινόησαν την

[12] Clough, S. B. – and Rapp, R . T .: ως ανωτέρω, τόμος Α΄, σελ. 107, 108, 113.

ιδιότυπη μορφή του εμπορικού συνεταιρισμού. Αυτοί *αντιλήφθηκαν πρώτοι την μεγάλη πρακτική αξία της* ***εμπορικής πίστεως*** *σαν ξεχωριστό σύστημα.*

Το εμπόριο αυτό το ενεργούμενο σε ευρεία έκταση, που μετέφερε προϊόντα από μεγάλες αποστάσεις, τα οποία προορίζονταν για αγορές κατανάλωσης που βρίσκονταν μακριά, δεν μπορούσε να υπάρξει αυτοτελώς. Για να έχει κέρδος έπρεπε αναγκαστικά να ακινητοποιήσει κεφάλαια τοποθετημένα σε εμπορεύματα εν πλω, ευρισκόμενα εντός της εμπορικής διαδικασίας ή αποθηκευμένα, που να περιμένουν την κατάλληλη ευκαιρία για να διατεθούν και να πραγματοποιήσουν κέρδος.

Έτσι, οι πρώτες πραγματικές τράπεζες[13], πρόγονοι των σημερινών τραπεζικών οργανισμών, είχαν συσταθεί στις πόλεις αυτές. Με την αυξημένη τους ταμειακή δύναμη χορηγούσαν στο εμπόριο τα απαραίτητα ρευστά κεφάλαια για την κίνηση, προεξοφλούσαν γραμμάτια μακράς λήξης, διευκόλυναν πληρωμές από τόπου σε τόπον και επινόησαν στις αρχές του 13ου αιώνα την έκδοση τραπεζικών γραμματίων εν όψει.

Όταν σε μια κοινωνία η οικονομία φθάσει σε σταθμό εξέλιξης, έχει σε ευρεία κλίμακα παραγωγή και κίνηση αγαθών και το μεγαλεμπόριο εμφανίζεται ως η απαραίτητη μορφή εξυπηρέτησης των αξιώσεων της κατανάλωσης. Ολόκληρη αυτή η κίνηση, που κατέληξε στην σύγχρονη παντοδύναμη τραπεζική και πιστωτική λειτουργία – το λεγόμενο ***Krediterkehr*** – έχει την αφετηρία του στις Ιταλικές οργανώσεις του 12ου και 13ου αιώνα, δημιούργημα του συλλογικού εμπορικού δαιμονίου των ανθρώπων που ζούσαν τότε στην Ιταλία. Οι άνθρωποι αυτοί έπλασαν, από την ώθηση του συμφέροντος και της φιλοδοξίας, βασικά στοιχεία της Αγοράς, του ανταγωνισμού, ατμόσφαιρα κατάλληλη, προσάρμοσαν δε στις νέες ανάγκες τους απαραίτητους θεσμούς για την πραγματοποίηση των σκοπών τους το – ***Fruhkapitalismus*** –, για αυτό είχαν αποβεί δεσπόζοντες παράγοντες της οικονομικής ζωής. Έτσι η στοιχειώδης τραπεζιτική τέχνη των αργυροπραττών δεν μπορούσε να αναπληρώσει την ευρέως αναπτυσσόμενη στην

[13] Διομήδης, Αλέξανδρος: Τα Αίτια της Οικονομικής Παρακμής του Βυζαντίου, εκδ. Πυρσός, Αθήνα, 1937, σελ. 11.

Ιταλία τραπεζιτική λειτουργία, η οποία χάρις στα διαθέσιμα τρίτων, που μπορούσε να συγκεντρώσει, τροφοδοτούσε συνεχώς με τα αναγκαία ρευστά κεφάλαια τον εισαγωγέα, τον έμπορο, τον ασφαλιστή ή τον βιομήχανο, που αποθήκευε πρώτες ύλες, για να αντιμετωπίσει τα άγνωστα ενδεχόμενα του μέλλοντος.

Η τραπεζική αυτή ανάπτυξη των Ιταλικών πόλεων παρατηρήθηκε κατά την περίοδο των Σταυροφοριών και ήταν η αιτία, μαζί με άλλα γεγονότα, να μην αναπτυχθεί ή να αδρανήσει η βυζαντινή δραστηριότητα στον τομέα αυτόν. Όμως, ο D. Nicol[14] αναφέρει "*...Οι κάτοικοί του αντιστέκονταν γενικά στις αλλαγές ή τις καινοτομίες. Αργούσαν να αντιληφθούν ότι οι θεσμοί τους δεν μπορούσαν να επιζήσουν χωρίς να προσαρμόζονται στις αλλαγές των καιρών του περιβάλλοντος κόσμου.... Οι έμποροί τους γρήγορα εγκατέλειψαν την προσπάθεια να ανταγωνιστούν τους Βενετούς και τους Γενουάτες εμπόρους στις νέες μεθόδους και στο επιθετικό επιχειρηματικό πνεύμα. Η σήψη είχε προχωρήσει αρκετά στις κοινωνικές και οικονομικές δομές του Βυζαντίου, ήδη από τον ενδέκατο αιώνα. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι συνέπειές της την έκανε ανίατη*". Αποτέλεσμα μοιραίο της αδράνειας αυτής ήταν η χαλάρωση του βυζαντινού νομίσματος. Η άλλοτε ισόρροπη οικονομία, η οποία στο σύνολό της κατέληγε σε ενεργητική κατάσταση, όπως συνάγεται από την, για πολλούς αιώνες, διατήρηση ακέραιης της χρυσής βάσης, άρχισε βαθμηδόν να ταράζεται, μέχρι να ανατραπεί τελικά. Η μετατόπιση της εμπορικής, ναυτιλιακής και άλλης δραστηριότητας, ένεκα των Σταυροφοριών, παρέσυρε και την αξία του νομίσματος, ανεξάρτητο από την κάθε φθορά του μεταλλικού βάρους. Σταθερά, με πλήρη εσωτερική δύναμη και ασφαλή ανταλλακτική αξία νομίσματα, ήταν στο εξής το ***δουκάτο*** και το ***φιορίνι***, διότι η οικονομική πλάστιγγα έκλεινε προς τη Δύση. Οι φθαρμένοι "*υπέρπυροι*" των Κομνηνών και των διαδόχων τους, εικόνα αψευδής της οικονομίας, που κατέρρεε λόγω και των Σταυροφοριών, έδιωξαν χωρίς επιστροφή τα παλιά χρυσά και περιζήτητα βυζαντινά νομίσματα. Τα κενά της νομοθεσίας ήταν προϊόν της ψυχολογικής αδράνειας του κόσμου εκείνου.

[14] Nicol, Donald: Το Τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Μ. Καρδαμήτσα, Αθήνα 1997, σελ. 181.

Οι ***S.B. Clough*** and ***R.T. Rapp***[15] αναφέρουν ότι, στις διάφορες φάσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης, το κοινό χαρακτηριστικό ήταν η αύξηση της χρήσης του χρήματος σαν μέσο συναλλαγής. Αυτό ίσχυε για τη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία και την εκμίσθωση της εργασίας. Οι επιχειρηματίες ζητούσαν νόμισμα που να ήταν σεβαστό και να γίνονταν αποδεκτό σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές. Ήθελαν ένα νόμισμα που να μην υποτιμάται συνεχώς, ώστε οι οφειλέτες να μην βασίζονται στη σκέψη ότι θα εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους σε φθηνό νόμισμα.

Η δημιουργία ή η ύπαρξη αβεβαιότητας στις συναλλαγές, όπως αναλύει η σύγχρονη οικονομική επιστήμη, επιφέρει τεράστιες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές επιπτώσεις. Η ανίχνευση, λοιπόν και μελέτη αυτών των επιπτώσεων, της δημιουργίας αβεβαιότητας, όχι μόνον από την αστάθεια του νομίσματος, αλλά κυρίως από τους παράγοντες που οδηγούν σε αυτήν την αστάθεια της αξίας τους νομίσματος, φωτίζει το μεγαλύτερο ποσοστό συμβολής τους στην διάβρωση της υπαρκτής τότε (11°, 12° αι.) οικονομικής ανάπτυξης της Βυζαντινής οικονομίας, που οδήγησε στην κατάρρευση. Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η χρηματική μεταρρύθμιση ήταν το ζήτημα της ημέρας στα μεγάλα εμπορικά κέντρα, με επί κεφαλής τη Βενετία. Η πρώτη κίνηση για μια πολιτική σκληρού χρήματος έγινε το 1192 όταν ένα νέο νόμισμα, το «γρόσσι» μπήκε στην κυκλοφορία. Αυτό ήταν σημαντικότατο γεγονός: Το γρόσσι έπαιρνε τη θέση του «solidous» που ήταν η βάση της για πολλούς αιώνες κραταιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορικής ισχύος!!!

Με τους νέους πιστωτικούς μηχανισμούς τα ***δάνεια*** απόκτησαν εμπορικό χαρακτήρα, αφού σκοπός τους ήταν η διακίνηση των αγαθών και η γρήγορη εξόφλησή τους. Συνήθως δεν δίνονταν δάνεια για την χρηματοδότηση των επενδύσεων, διότι η απόσβεσή τους απαιτούσε μεγάλο χρονικό διάστημα. Τον ίδιο καιρό η απαγόρευση της τοκογλυφίας ήταν σε ισχύ. Η προσπάθεια για τη δημιουργία σταθερού και πρότυπου χρήματος ήταν έμπνευση όχι μόνο των πλουσίων εμπόρων και τραπεζιτών, αλλά και των μοναχών, που προσπαθούσαν να

[15] Clough, S. B. – and Rapp, R . T .: ως ανωτέρω, σελ. 131 - 133.

επιβάλλουν την εξουσία τους, σε βάρος των άλλων αρχόντων. Είδαν στη νομισματική μεταρρύθμιση έναν τρόπο να βοηθήσουν το εμπόριο και την ίδια στιγμή , με κάποια αντιστροφή του ***Νόμου του Gresham*** , μια μέθοδο με την οποία θα μπορούσαν να βγάλουν από την κυκλοφορία το φθηνό νόμισμα των αρχόντων, οι οποίοι θα έχαναν μια σημαντική πηγή του εισοδήματός τους, τόσο από την κανονική κοπή του νομίσματος ,όσο και από την υποτίμηση αυτού. Έτσι στα τέλη του 12ου αιώνα παρατηρήθηκαν, λόγω των Σταυροφοριών, μεγάλες νομισματικές αναταραχές.

Η περίοδος οικονομικής συρρίκνωσης κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ακολουθήθηκε από ανάκαμψη τον 9ο, 10ο, 11ο και 12ο αιώνα. Παρατηρείται αύξηση της προσφοράς του χρήματος. Ανάκαμψη στην Κόρινθο που ήταν διοικητικό κέντρο και στην Αθήνα τον 10ο αιώνα. Επίσης αναπτυξιακή τάση της οικονομίας και ανάκαμψη παρατηρείται τον 11ο και 12ο αιώνα και στην Μ. Ασία. Της οικονομικής ανάπτυξης ένδειξη ήταν η αυξημένη ευελιξία του νομισματικού συστήματος. Το ***τραχύ*** ήταν μεγαλύτερο νόμισμα, υψηλότερης αξίας τον 11ο και 12ο αιώνα, το οποίο παρέμεινε σταθερό, παρά τη διατάραξη της οικονομικής δραστηριότητας, λόγω των τουρκικών επιδρομών. Το ***μιλλιαρίσιο*** και το ***φόλλης*** δεν βοηθούσαν την εμπορική δραστηριότητα.

Προς το τέλος του 11ου αιώνα (Σταυροφορίες) έγινε υποτίμηση λόγω του πολλαπλασιασμού των συναλλαγών, που έδωσε στο σύστημα μεγαλύτερη ευελιξία. Η φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Κομνηνού είχε ως αποτέλεσμα την απόσπαση περισσότερου χρήματος από την αγροτική οικονομία. Την ίδια εποχή το φορολογικό σύστημα είχε απορυθμιστεί, επικρατούσε ενοικίαση της συλλογής φόρων, κατάσταση επικίνδυνη, διότι οι ενοικιαστές των φόρων πλήρωναν τα ελλείμματα οι ίδιοι. Αυτή η άνιση και δύσκολη είσπραξη των φόρων ήταν αποτέλεσμα της υποτίμησης [16]. Οι μεγάλες διακυμάνσεις στους

[16] Βλ. Α. Ανδρεάδη, ως και προηγούμενη αναφορά για τις επιπτώσεις στο εισαγωγικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

Από τους άμεσους φόρους εκείνοι που μνημονεύονται πιο συχνά κατ' αυτή την περίοδο, ήταν οι ακόλουθοι:

δείκτες πληρωμών αντανακλούσαν την αυξημένη δύναμη των γαιοκτημόνων και της ισχυρής αριστοκρατίας, των οποίων είχε ανάγκη το κράτος, για την αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων.

Επίσης, τον 11° αιώνα είχε επιβληθεί βαριά φορολογία, αλλά παρατηρείται δυσκολία είσπραξης των φόρων.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι από τον 10° αιώνα επικρατούσε στο Βυζάντιο οιονεί φεουδαλισμός και όχι με την ίδια ιεραρχική κλίμακα όπως ο φεουδαλισμός στη Δύση. Κατά τις Σταυροφορίες και μετά, κατά την Φραγκοκρατία, κυκλοφορούσε χρήμα, συλλέγονταν φόροι σε χρήμα, κινητός πλούτος, συναλλακτική οικονομία, βιοτεχνική παραγωγή, ισχυρά αστικά κέντρα με δραστήριο εμπόριο, χωρίς όμως να επέλθει ποτέ ο πλήρης εξαγροτισμός της οικονομίας και ο θρυμματισμός της πολιτικής εξουσίας[17].

Όπως αναφέρει η Helene Ahrweiler[18] τον 6° αιώνα ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, που βρίσκονταν σε προνομιακή θέση, μεταξύ Ανατολής και

Η **φορολογία γης**, ανάλογα με την έκταση, της αξία του εδάφους και το είδος της καλλιέργειας. Η φορολογία αυτή ήταν ποικίλλη ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια.

1. **Καπνικόν**, κεφαλικός φόρος, είχε οικογενιακό χαρακτήρα, επιβάρυνε όλα τα νοικοκυριά.
2. **Συνωνή** (σε είδος, αργότερα σε μετρητά)
3. **Αερικόν** (συλλέγεται από το χωριό)
4. **Εννόμιον** (φόρος για την βοσκή των ζώων, φόρος των αγροτών)
5. **Ζευγολόγιον** (έγγειος φόρος στο ζευγάριον)

Όλοι οι προηγούμενοι φόροι επιβάλλονταν αποκλειστικά επί του γεωργικού πληθυσμού. Οι άμεσοι φόροι που πλήρωνε ο αστικός πληθυσμός ήταν:

6. **Αερικόν**, και **Χρυσάργυρον**, φόροι κληρονομιών.
7. **Κανονικόν** (φόρος που εισέπραττε η εκκλησία από τις επισκοπές και τις ενορίες.)
8. **Χαρτιάτικον**, φόρος ενσήμων.
9. **Κήνσος**, φόρος ακινήτου περιουσίας.

Τον ίδιο καιρό επήλθε αλλαγή στο φορολογικό σύστημα, τέσσερεις συμπληρωματικοί φόροι επιβλήθηκαν :Το **δικέρατον** , το **εξάφολλον**, η **συνήθεια** και το **ελατικόν**, που ήταν φόροι κατά αποκοπήν. Το Βυζαντινό οικονομικό σύστημα συμπληρώνονταν και από μια μακρά σειρά από έκτακτες ή βοηθητικές υποχρεώσεις αναλόγως των περιστάσεων *[Βλ. Andreades, A. : Byzantinische Zeitschrift, τ. XXVIII (1928), σελ. 287-323 και N.H. Baynes and H.St. L. B. Moss: Το Βυζάντιο : Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό, σελ. 142.]*.

[17] Hendy, Michael F.: Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300 – 1450) pub. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985, σελ. 439.

[18] Ahrweiler, Hélène: Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 1992, Μετάφρ. Τούλας Δρακοπούλου, σελ. 23 κ. επ.

Δύσης και μεταξύ των θαλασσών, συσσώρευε πλούτη που της προμήθευε ο έλεγχος της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου. Ένα πλούσιο οδικό δίκτυο, σωστά χαραγμένο και τακτικά, διατηρημένο, την ένωνε με τις εξωτερικές επαρχίες των τριών ηπείρων. Το διέτρεχαν οι αυτοκρατορικές στρατιές και οι έμποροι, που μετέφεραν τα εμπορεύματα της Ανατολής στο Βυζάντιο και ως τη μακρινή Δύση, κυκλοφορώντας στον βαρβαρικό κόσμο το ***Βυζαντινό νόμισμα*** το δολάριο του Μεσαίωνα κατά την έκφραση του Lopez[19]. Πάνω στο χρυσό νόμισμα, το ξακουστό ***Βυζαντινό***, που ξεπερνούσε τα σύνορα, ο κόσμος έβλεπε τον βυζαντινό αυτοκράτορα με στρατιωτική στολή, στεφωνωμένο από τον Χριστό ή την Παρθένο, απεικόνιση της θείας καταγωγής της εξουσίας του, συνοδευόμενο από άγγελο, σύμβολο νίκης και θείας προστασίας, να κρατάει στο ένα χέρι τη σφαίρα με το σταυρό, σημάδι της Βυζαντινής Οικουμενικότητας και στο άλλο το λάβαρο ή το σταυρόσχημο σκήπτρο, σύμβολο της ρωμαϊκής και χριστιανικής εξουσίας στον κόσμο.

Όσον αφορά την κτητική αξία του χρυσού κατά τους βυζαντινούς χρόνους υπάρχει το διάταγμα του Διοκλητιανού (301) περί τιμής των ωνίων, το οποίο δεν μας δίνει ακριβή έννοια των πραγματικών τιμών, όπως θα έδινε αυτή τιμολόγιο εμπορευμάτων σε χώρα στην οποία επικρατούσε η καταναγκαστική κυκλοφορία[20]. Η κτητική αξία του νομίσματος ήταν ποικίλη, αναλόγως της αφθονίας και της σπάνεως των μετάλλων, που οφείλονταν σε αίτια γενικά, όπως αυξομειώσεις του αποθέματος των πολυτίμων μετάλλων και ειδικά, αίτια που συνδέονταν με γεγονότα, τα οποία αφορούσαν την πλουτολογική και πολιτική κατάσταση του Βυζαντίου, όπως το ευμενές ή δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο και η στρατιωτική ακμή του κράτους. Επίσης, παρατηρήθηκε μείωση του αριθμού των νομισμάτων και κιβδηλία. Ο Μιχαήλ Ψελλός[21] αναφέρει ότι οι Παφλαγόνες (Μιχαήλ Δ' 1034-1041) φέρονταν αναμεμειγμένοι σε σκοτεινές τραπεζικές δραστηριότητες, ίσως σχετικές με κίβδηλα νομίσματα.

---

[19] Lopez, R. S. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, στο DOF, XIII, 1959, σελ. 67-85.

[20] Ανδρεάδης, Ανδρέας: ως ανωτέρω, σελ. 237, 409.

[21] Ψελλός, Μιχαήλ: ως ανωτέρω, σελ. 114.

Βέβαια, ***η πρώτη υποτίμηση*** του βυζαντινού νομίσματος έγινε μετά τον θάνατο του ***Ιουστινιανού*** (527-565), που το κράτος ήταν καταστραμένο πολιτικά και οικονομικά από τις αδιάκοπες στρατιωτικές επιχειρήσεις και από την μεταπολεμική πολιτική του αυτοκράτορα. Των δύσκολων αυτών χρόνων επακολούθησε η υποτίμηση του νομίσματος. Κατόπιν επί Μακεδονικής κυρίως δυναστείας ακολούθησαν πάρα πολλά χρόνια σταθερότητας του νομίσματος, μέχρις ότου ο ***Νικηφόρος Βοτανειάτης*** (1078-1081) ανίκανος και σπάταλος, ***νόθευσε*** το νόμισμα για να ανταποκριθεί στις δαπάνες του. Πίστεψε, κατά τον Κεδρινό και τον Ζωναρά, ότι μπορούσε να θεραπεύσει την αξιοθρήνητη κατάσταση των οικονομικών του, με την κυκλοφορία χρυσών νομισμάτων που περιείχαν λιγότερο πολύτιμο μέταλλο, τα οποία νομίσματα ονομάζονταν ***τεταρτηρά***[22], χωρίς όμως να καθοριστεί ούτε το βάρος, ούτε η αξία του. Έτσι εγκαινιάστηκε η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος, το οποίο είχε παραμείνει σταθερό σε όλη σχεδόν την διάρκεια των τελευταίων πέντε αιώνων.

Μετά τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) οι δύσκολες οικονομικές καταστάσεις ανάγκασαν πολλούς αυτοκράτορες στον πειρασμό της κιβδηλείας. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118), που ανέτρεψε τον Βοτανειάτη, πιεζόμενος από κακές χρηματικές ανάγκες, μιμήθηκε το παράδειγμά του και προχώρησε ακόμη περισσότερο, διεύρυνε τα σύνορα της Αυτοκρατορίας[23], αλλά κατάφερε και να σταθεροποιήσει εσωτερικά το κράτος. Η διατήρηση όμως μεγάλων στρατιών για εμπόλεμο κατάσταση, η πολυδάπανη πολιτική, οι χορηγίες προς τα ιδρύματα και τους ιδιώτες απαιτούσαν τεράστιες δαπάνες. Για να θεραπευθούν οι εν λόγω ανάγκες οι Κομνημοί εφήρμοσαν σκληρή δημοσιονομική πολιτική, επιδιώκοντες την αύξηση των κρατικών εσόδων με έκτακτες φορολογίες, με δημεύσεις και με επιβάρυνση των τακτικών φόρων. Φαίνεται ότι ο Αλέξιος ο Α' απέβλεψε προς τη ριζικότερη εξυγίανση των δημοσιονομικών πραγμάτων με το να θεσπίσει την αναθεώρηση του κτηματολογίου. Επειδή όμως όλα αυτά τα μέτρα είχαν αποβεί ανεπαρκή κατέφυγε στην κιβδηλεία του νομίσματος, του οποίου μείωσε την περιεκτικότητα σε χρυσό. Το ειδικό αυτό κίβδηλο νόμισμα το χρησιμοποιούσαν για

---

[22] Ανδρεάδης, Ανδρέας: ως ανωτέρω, σελ. 406.

[23] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, σελ. 19 κ. επ.

τις δαπάνες του κράτους , ενώ για την είσπραξη των φόρων απαιτούσαν άλλοτε μεν χρυσό νόμισμα, άλλοτε δε μέρος από το κίβδηλο. Οι νοθίες αυτές προκάλεσαν τη δυσπιστία στο εξωτερικό και την αναστάτωση στην εσωτερική νομισματική κυκλοφορία. Εικόνα της αναστάτωσης αυτής δίνουν οι διατάξεις που εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 1106 και 1109, με τις οποίες διατάξεις, εισάγεται η ***νέα λογαρική***, δαιδαλώδες σύστημα είσπραξης των φόρων.

Μετά από μεγάλον αγώνα, διότι ο απολογισμός στο εσωτερικό ήταν η τέλεια παράλυση της κεντρικής εξουσίας επήλθε η σοβαρή οικονομική κρίση, η υποτίμηση του νομίσματος και η διάλυση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος της μέσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκτός των άλλων ανορθωτικών μέτρων ο Αλέξιος αποκατέστησε και την αμυντική ισχύ του κράτους, διεύρυνε τα σύνορα και τα σταθεροποίησε εσωτερικά[24]. Αντιμετώπισε όμως τα ανησυχητικά φαινόμενα του 11ου αιώνα, όπως την εκμίσθωση των φόρων, την παραχώρηση του δικαιώματος της εξουσίας σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς μεγαλογαιοκτήμονες, την υποτίμηση του νομίσματος, φαινόμενα ανησυχιτικά που συνέχισαν να υπάρχουν και μάλιστα επεκτάθηκαν περισσότερο. Σε όλα αυτά προστέθηκε ένας νέος παράγοντας, η όλο και πιο δεσπόζουσα παρουσία των Ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών στο βυζαντινό εμπόριο. Η Βενετία έγινε από το 1082 και εξής παντοδύναμη στα βυζαντινά ύδατα και τον Οκτώβριο του 1111 ο Αλέξιος Α' παραχώρησε και στην Πίζα σπουδαία εμπορικά προνόμια. Με τις παραχωρήσεις προνομίων στις Ιταλικές δημοκρατίες το Βυζάντιο έχανε οριστικά την ηγεμονία στη θάλασσα.

Ανίσχυρη πλέον η Αυτοκρατορία στη θάλασσα, διότι ο βυζαντινός στόλος βρίσκονταν σε διάλυση ακόμη μεγαλύτερη από το στρατό, είχε ανάγκη την συμπαράσταση της έμπειρης στη θάλασσα Βενετικής δημοκρατίας, για να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς στα μέσα του 11ου αιώνα. Οι Βενετοί, σε αντάλλαγμα της βοήθειας που πρόσφεραν στους Βυζαντινούς κατά τον πόλεμο με τους Νορμανδούς, ήταν ελεύθεροι στο εξής να εμπορεύονται σε όλες τις περιοχές της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με εμπορικούς σταθμούς ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, ελεύθεροι κάθε καταβολής φόρου. Με τον τρόπο που ο

[24] Ostrogorsky, Georg: ως ανωτέρω, σελ. 19.

Αλέξιος Α' αντιμετώπισε τους Βενετούς, αυτοί βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των βυζαντινών εμπόρων, απέκτησαν ισχύ αποικιακή μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη και προκάλεσαν ισχυρό κλονισμό στο εμπορικό σύστημα του βυζαντινού κράτους. Στην ουσία άνοιξαν τις πόρτες του Βυζαντινού Κράτους των μονοπωλίων, να αντιπαραταχθεί στο Βενετικό κράτος του ελεύθερου ανταγωνισμού. Έτσι, το μέλλον της Αυτοκρατορίας, όπως θα παρουσιάσουμε στην οικονομική ανάλυση που ακολουθεί, το οδήγησαν στην καταστροφή.

Η οικονομική και δημοσιονομική κρίση και η κατάσταση του νομισματικού συστήματος, όπως εμφανίζεται σε επίσημα κείμενα και επιβεβαιώνεται από τα νομισματικά ευρήματα, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για το ότι η Αυτοκρατορία από τα μέσα του 11ου αιώνα βρίσκεται σε μια χωρίς προηγούμενο δημοσιονομική κρίση, που δεν είναι άσχετη, τουλάχιστον από μια στιγμή και μετά, με μια γενικότερη οικονομική κρίση. Ιδιαίτερα δύσκολη είναι η ερμηνεία του νομισματικού ζητήματος, για την περίοδο που προηγείται άμεσα της νομισματικής και φορολογικής μεταρρύθμισης του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Πράγματι η νομισματική κυκλοφορία της περιόδου αυτής χαρακτηρίζεται από πραγματικό χάος, που περιγράφεται με ζωντανά χρώματα στη ***Νέα Λογαρική***[25].

Από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα τίθεται σε κυκλοφορία, όπως αναφέρθηκε επί Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078 – 1081), παράλληλα με το παλιό χρυσό ***solidus***, ένα άλλο χρυσό νόμισμα με πλήρη τίτλο καθαρότητας, το ***τεταρτηρόν***, λίγο ελαφρότερο από το πρώτο. Το νόμισμα αυτό εξυπηρετούσε την εμπορική σκοπιμότητα και σύμφωνα με την αντίληψη των χρονογράφων της εποχής η έκδοσή του είχε σκοπό την αύξηση των εσόδων του δημόσιου ταμείου, αφού η εισφορά προς το κράτος θα εισπράττονταν με το βαρύ νόμισμα και οι δημόσιες πληρωμές θα γίνονταν με το ελαφρότερο. Σύμφωνα με μια νεώτερη υπόθεση πρόκειται για μια καθαρά νομισματική προσπάθεια, να προσαρμοσθεί το νομισματικό σύστημα στην πραγματική μεταλλική αξία των, από τα διάφορα μέταλλα, κυκλοφορούντων νομισμάτων. Στην περίπτωση αυτή ο ***Νόμος του Gresham*** παρουσιάζει απόλυτη επαλήθευση.

---

[25] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ως ανωτέρω, σελ. 58.

Εντελώς διαφορετική σημασία έχει η συνεχής αλλοίωση του τίτλου καθαρότητας των χρυσών νομισμάτων, που αρχίζει από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα κατά τις Σταυροφορίες και η κυκλοφορία διαφόρων εκδόσεων χρυσών νομισμάτων με ποικίλους τίτλους καθαρότητας και διαφορετικά βάρη. Σύμφωνα λοιπόν με τις τελευταίες έρευνες, η εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας του 11ου αιώνα είναι σε γενικές γραμμές η ακόλουθη: Οι δύο τύποι των χρυσών νομισμάτων, το βαρύτερο χρυσό νόμισμα και το ελαφρότερο τεταρτηρόν συνεχίζουν να εκδίδονται, αλλά το καθένα έχει διαφορετική εξωτερική μορφή, ώστε να διακρίνονται εύκολα. Τα νομίσματα με το παλιό κανονικό βάρος ***ιστάμενα*** έχουν διαφορετική εμφάνιση και διαφορετική τα τεταρτηρά.

Από την εποχή του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου για πρώτη φορά στην ιστορία της Αυτοκρατορίας, αρχίζει μια συνεχής αλλοίωση του τίτλου καθαρότητας όλων των χρυσών νομισμάτων. Έτσι στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα βρίσκεται στην κυκλοφορία πλήθος νομισμάτων με ποικίλους τίτλους καθαρότητας και με διαφορετική μεταλλική σύνθεση (ήλεκτρο, χρυσός, άργυρος, χαλκός, χαλκός επιχρυσομένος). Η σχέση μεταξύ των νομισμάτων αυτών μεταβάλλεται συνεχώς και δημιουργεί πραγματικό χάος στην αγορά. Έτσι η εσωτερική συνοχή του νομισματικού συστήματος είχε κλωνισθεί. Το νόμισμα με το οποίο γίνονταν οι πληρωμές κατά την περίοδο των Κομνηνών ήταν ***νόμισμα προτιμώμενο, χρυσά νομίσματα κατά την ημέρα προτιμώμενα, νομίσματα παλαιά, νομίσματα καινούρια*** ή αναφέρονται ακόμη πληρωμές που γίνονταν κατά το ήμισυ σε τραχέα, κατά το άλλο ήμισυ σε τεταρτηρά. Έτσι ο όρος ***νόμισμα***, που άλλοτε σήμαινε το χρυσό νόμισμα, μπορεί να αναφέρεται τώρα ή στο ιδεατό γερό νόμισμα των 24 καρατίων ή σε οποιοδήποτε νόμισμα με μειωμένο τίτλο καθαρότητας. Η νομισματική αυτή κατάσταση μπορεί να σημαίνει τη μεταβολή, τον 11ο-12ο αιώνα στις σχέσεις του χρυσού και αργύρου ή ακόμα στην επέκταση των εμπορικών συναλλαγών, που δημιουργούσαν την ανάγκη αύξησης της κυκλοφορίας της νομισματικής μάζας ή τέλος να έχει σχέση με το ισοζύγιο πληρωμών της Αυτοκρατορίας.

Την εποχή αυτή η δημοσιονομική κρίση γίνεται αναμφισβήτητη. Η νομισματική αταξία αντικατοπτρίζει μια γενικότερη οικονομική κρίση. Δίπλα στην αύξηση των εξόδων του κράτους, που ήταν αιτία του μεγάλου αριθμού υπαλλήλων και των παραχωρήσεων των κρατικών εσόδων σε προνομιούχους ιδιώτες, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς, μαρτυρείτε η ελάττωση της αγροτικής παραγωγής.

Τα αίτια είναι πολλά και πρώτα από όλα η τάση μείωσης του πληθυσμού και η ελάττωση του αγροτικού πληθυσμού. Ο μεγάλος αριθμός των εγκαταλλειμένων γαιών και η ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις κυριότερες αιτίες για τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και την αισθητική ελάττωση της αγροτικής παραγωγής, η οποία επηρέασε ολόκληρη την οικονομία. Οι επιδρομές των Νορμανδών εμπόδιζαν το εμπόριο με τη Ρωσία, τις χώρες της χερσονήσου του Αίμου και την Ανατολή. Μόνο το εμπόριο με την Ιταλία προόδευε. Αλλά με την εγκατάσταση των Ιταλών εμπόρων στην Αυτοκρατορία, που αποσπούσαν όλο και περισσότερα φορολογικά προνόμια, διαφαίνονταν τα πρώτα σημάδια της μείωσης της εμπορικής πρωτοβουλίας των Βυζαντινών, που πέρασε γρήγορα στα χέρια των Ιταλικών πόλεων.

Οι συνεχείς χρηματικές δυσκολίες, τα φορολογικά μέτρα και άλλες μεθοδεύσεις των υπουργών έδειχναν δημοσιονομική κρίση. Η προσπάθεια αυστηρού φορολογικού ελέγχου είχε σκοπό να εισπραχθούν βαρείς φόροι. Οι προνομιούχοι ηγέτες της Αυτοκρατορίας αποσπούσαν όλο και περισσότερα προνόμια και εκχωρήσεις από τα δημόσια έσοδα. Τα έσοδα του κράτους ήταν ανεπαρκή για την κάλυψη των τεράστιων εξόδων του. Η απονομή από τους Αυτοκράτορες τίτλων και αξιωμάτων σε μεγάλο αριθμό ατόμων, η καταβολή μεγάλων χρηματικών ποσών για την αποτροπή επιθέσεων και οι μεγάλες δαπάνες για τον στρατό κατά τις Σταυροφορίες βρίσκονται στη βάση της δημοσιονομικής κρίσης της Αυτοκρατορίας[26].

---

[26] Άμαντος, Κ: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (867 – 1204 μ.Χ), σελ. 262, 263. Την ίδια εποχή (11ος αιώνας) που ο Αλέξιος Α΄ Κομνημός είχε να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς του Ροβέρτου Γυισκάρδου, οι Πατζινάκες, μεγάλος κίνδυνος από Βορρά, απείλησε την Αυτοκρατορία. Το 1090 έφθασαν μέχρι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ταυτόχρονα με τους Πατζινάκες οι Τούρκοι έκαναν επίθεση στην Κωνσταντινούπολη από την θάλασσα. Ο κίνδυνος με τόσους εχθρούς ήταν μεγάλος. Μπροστά στον μεγάλο αυτόν κίνδυνο από ξηρά και θάλασσα ο Αλέξιος Α΄ ζήτησε την βοήθεια των Κουμάνων, εναντίον των Πατζινάκων, νομαδικό λαό από την νότια Ρωσία, τουρκικής καταγωγής. Σε αυτούς εμπιστεύθηκε ο

Όλες αυτές οι δύσκολες καταστάσεις προκάλεσαν καταθλιπτική οικονομική κρίση. Όπως έχει αναφερθεί, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός[27] κάτω από την πίεση μεγάλης ανάγκης παράλληλα με τα χρυσά νομίσματα, τα παλιά, έβαλε στην κυκλοφορία νομίσματα υποτιμημένα, πράγμα που δεν άργησε να δημιουργήσει σειρά από δυσκολίες στο εμπόριο και στην φορολογία κατά τον υπολογισμό και την είσπραξη των φόρων[28].

Στην υποτίμηση του νομίσματος κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών ήλθαν να προστεθούν κι άλλες αλλαγές. Παρατηρήθηκε χαλάρωση της βυζαντινής γραφειοκρατικής μηχανής και απλόχερη απονομή τίτλων. Πολλά παλιά νομίσματα έχασαν την αξία τους στα μέσα του 11ου αιώνα και έπαψαν να χρησιμοποιούνται στα τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αιώνα. Η υποτίμηση των τίτλων, που προστέθηκε στην υποτίμηση του νομίσματος και γενικά οι αλλαγές αυτές στο

Αλέξιος Α΄ την τύχη της Αυτοκρατορίας και η Κωνσταντινούπολη όπως και το Ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας διασώθηκε για μικρό χρονικό διάστημα.

[27] Walter, Gerard: ως ανωτέρω, σελ. 265, 266.

[28] Μιμήθηκε το παράδειγμα του Βοτανειάτη. Αυτές οι κιβδηλείες που συνίσταντο σε ποικίλες μεταβολές στο νομισματικό σύστημα, τον μεν Αλέξιο Κομνηνό εξευτέλισαν, διότι σε διεθνείς συνθήκες ανέλαβε την υποχρέωση να πληρώνει αποζημιώσεις με νομίσματα των προκατόχων του, την δε όλη οικονομία του κράτους αναστάτωσαν, διότι ο αυτοκράτορας είχε την αξίωση να εισπράττει φόρους σε υγιές νόμισμα *[βλ. Ανδρ. Ανδρεάδη,* ως ανωτέρω. σελ. 235 ή 407*]*.Έτσι, στη συνθήκη προς τον Βοημούνδο ορίστηκε ότι οι καταβολές θα γίνονται σε "Μιχαηλάτα", δηλαδή νομίσματα Μιχαήλ Δούκα (Worth, σελ. CXIII).

Ο Αλέξιος Κομνηνός προχώρησε ακόμη περισσότερο. Το σχέδιό του για την ***οικονομική ανόρθωση*** πρόβλεπε τον πολλαπλασιασμό των νομισμάτων μικρότερης αξίας, ισοδύναμων όμως με το ***νόμισμα***, που ονομάστηκε τώρα ***υπέρπυρον***. Εξέδωσαν έξι διαφορετικούς τύπους, που αποτελούνταν από διάφορα μέταλλα. Κυκλοφορώντας νομίμως και έχοντας εξομοιωθεί με το υπέρπυρον, γίνονταν δεκτά στην ονομαστική τους αξία. Από τότε υπήρχαν δύο είδη νομισμάτων το ***καλό*** και το ***κακό*** (***νόμος του Gresham***). Οι φόροι πληρώνονταν σε καλό νόμισμα. Οι εισπράκτορες είχαν εξουσιοδοτηθεί να αρνούνται το άλλο (το κακό). Αυτή η κατάσταση δεν μπορούσε να κρατήσει πολύ, δεδομένου ότι οι φορολογούμενοι είχαν σταματήσει να πληρώνουν. Τελικά, ο Αλέξιος Κομνηνός υποχρεώθηκε να υποχωρήσει. Δέχθηκε, ότι το υπέρπυρον θα άξιζε μόνο 4 χρυσά μιλιαρίσσια, αντί για 12. Αναγνωρίστηκε έτσι ότι το βυζαντινό νόμισμα δεν είχε πια παρά μόνο το 1/3 της πρωταρχικής του αξίας. Ύστερα από την Φραγκο-Ιταλική εισβολή (Σταυροφορίες) υποτιμήθηκε και πάλι, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε να ξευτελιστεί σχεδόν τελείως, προς όφελος του Βενετικού νομίσματος *[βλ. Gerard Walter: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο (1081-1180) στον αιώνα των Κομνηνών, μεταφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994, σελ. 266]*.

Στην εκτίμηση του φόρου (βασική φορολογία) προστέθηκαν και άλλες φορολογικές προσαυξήσεις ***δικέρατον, εξάφολλον, συνήθεια, ελαστικόν*** που έφθαναν μαζί τα 23 τοις εκατό του βασικού φόρου, αυτό προκάλεσε την δυσαρέσκεια των φορολογουμένων και ανάγκασε τον αυτοκράτορα να κάνει υποτίμηση του χρυσού νομίσματος. Με την υποτίμηση αυτή ο Αλέξιος Α΄ πέτυχε σοβαρά πλεονεκτήματα, διότι αυξήθηκε ανάλογα και η τρέχουσα αξία των φόρων, με αποτέλεσμα να καταβάλλουν πρόσθετους φόρους και οι φτωχότερες τάξεις των πολιτών, που πριν είχαν εξαιρεθεί. Η καταθλιπτική λοιπόν φορολογία, η αυθαιρεσία των εφοριακών υπαλλήλων, οι καταχρήσεις των μισθωτών φόρων, που εισέπρατταν ως και διπλάσιο από τον κανονικό φόρο, οδήγησαν το κράτος σε άθλια οικονομική κατάσταση, η στρατιωτική και νομισματική του ισχύς περιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και όλα μαζί οδήγησαν στην κατάρρευση του βυζαντινού κράτους.

σύστημα των τίτλων απεικονίζουν τις εξελίξεις που είχαν επικρατήσει στη βυζαντινή διοίκηση κατά τις Σταυροφορίες.

Από όλες αυτές τις αλλαγές κερδισμένη βγήκε η Δύση, διότι οι Σταυροφορίες ενίσχυσαν το εμπόριο της Δύσης, η οποία από τον 13° αιώνα χρησιμοποιεί χρυσά νομίσματα, ενώ το Βυζάντιο τα είχε κιβδηλεύσει και μεταχειρίζονταν αργυρά και χάλκινα. Η πτώση του βυζαντινού νομίσματος ενίσχυσε την αξία του Βενετικού Δουκάτου. Έτσι οι Σταυροφόροι άρχισαν να κατευθύνονται προς την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σε μια εποχή που η κατάστασή της είχε αρχίσει να βελτιώνεται ουσιαστικά. Οι Σταυροφόροι ξεκίνησαν σαν προστάτες της ανατολικής χριστιανοσύνης και κανείς δεν μπορούσε τότε να μαντεύσει, ότι ο ιερός πόλεμος της Δύσης κατά των μουσουλμάνων της Ανατολής θα είχε ολέθρια επακόλουθα.

Οι Σταυροφορίες προξένησαν μεγάλη οικονομική ζημιά. Οι συνηθισμένοι φόροι δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις χρηματικές δυσκολίες της κυβέρνησης, που χειροτέρεψαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της βαθμιαίας παρακμής της Κωνσταντινούπολης σαν παγκόσμιο εμπορικό κέντρο, παρακμής που καθορίστηκε από τις Σταυροφορίες. Η παρακμή αυτή είχε αμεσότατο αντίχτυπο στο δημόσιο ταμείο του Βυζαντίου, που οι τελωνειακοί και εμπορικοί δασμοί ήταν μια από τις σοβαρές πηγές του.

Ο Alan Harvey[29] έχει ισχυριστεί ότι η πορεία ανάκαμψης επικράτησε στη διάρκεια του 10ου και 11ου αιώνα και στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Μια ένδειξη οικονομικής ανάπτυξης ήταν η αυξημένη ευελιξία του νομισματικού συστήματος κατά τον 11° και 12° αιώνα. Το κάπως δύσκαμπτο νομισματικό σύστημα, του ***μιλλιαρησίου*** και της ***φόλλεως*** δεν υποβοηθούσε την εμπορική δραστηριότητα. Το πλήρους αξίας νόμισμα ήταν πολύ μεγάλη μονάδα για τις συναλλαγές, εκτός αν αφορούσε έναν περιορισμένο αριθμό ειδών πολυτελείας. Η πρώτη περίοδος υποτίμησης στη διάρκεια του 11ου αιώνα πέρασε απαρατήρητη από τους ανθρώπους της εποχής. Κράτησε μέχρι το τέλος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Μονομάχου όταν ακόμη και τα πιο υποτιμημένα νομίσματα άξιζαν περίπου 18 καράτια. Αυτή η περιορισμένη υποτίμηση και η αύξηση της νομισματικής μάζας που κυκλοφορούσε

[29] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 137 κ. επ.

ανταποκρίνονταν μάλλον στον πολλαπλασιασμό των συναλλαγών. Τα κατά πολύ υποτιμημένα νομίσματα της δεκαετίας του 1070 και του 1080 ήταν ακόμα πιο κατάλληλα για τρέχουσες οικονομικές δραστηριότητες, μια και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε ένα ευρύ φάσμα συναλλαγών. Το νέο νόμισμα του Αλεξίου Α΄ (1081-1118) διευκόλυνε τις εμπορικές συναλλαγές περισσότερο από το παλιό πριν την υποτίμηση. Τα νομίσματα από κράμα ήλεκτρου, χρυσού και ασημιού, το χαμηλής αξίας τραχύ εκ κράματος και το χάλκινο τεταρτηρό έδωσαν στο σύστημα μεγαλύτερη ευελιξία.

Ενα άλλο θέμα είναι κατά πόσο η αύξηση της νομισματικής μάζας έγινε αισθητή στις αγροτικές περιοχές, αλλά και στις πόλεις. Οι στενές σχέσεις πόλης και αγροτικής ενδοχώρας επιτρέπουν την υπόθεση, ότι ολοένα και περισσότερο χρήμα έβρισκε διέξοδο προς τις αγροτικές κοινότητες. Ακόμα και εκεί που δεν υπήρχε έντονη ζήτηση αγροτικών προϊόντων, οι καταναγκαστικές αγορές του κράτους επέφεραν κάποιο βαθμό εκχρηματισμού. Οι αλλαγές στη φορολογία του 11ου και του 12ου αιώνα οι εξελίξεις, που κορυφώθηκαν στη φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου το 1106 – 1109, είχαν σαν αποτέλεσμα την απόσπαση περισσότερου χρήματος από την αγροτική οικονομία.

Η νομισματική κυκλοφορία καθορίζονταν από νομισματικούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς παράγοντες και κατά κύριο λόγο από τα συμφέροντα του κράτους, το οποίο κράτος εξέδιδε το νόμισμα για να καλύψει τις ανάγκες του. Μετά τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και οι διάδοχοί του έκαναν υποτίμηση του νομίσματος κατά την εποχή των Σταυροφοριών[30], που έγινε η αιτία να κυριεύσει την αγορά το βενετικό νόμισμα. Η υποτίμηση όμως δεν βοηθούσε τις διάφορες φάσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης, που το κοινό χαρακτηριστικό ήταν η χρήση του χρήματος σαν μέσο συναλλαγής. Αυτό ίσχυε για την γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία και την εκμίσθωση της εργασίας. Οι επιχειρηματίες ζητούσαν νόμισμα που να είναι σεβαστό και να γίνεται αποδεκτό σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές. Ήθελαν ένα νόμισμα που να μην υποτιμάται συνεχώς, ώστε οι οφειλέτες να μην βασίζονται στη σκέψη ότι θα εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους σε φθηνό νόμισμα.

[30] Guillou, André: ως ανωτέρω, σελ. 313 κ. επ.

Ο ***Will Durant***[31] επίσης αναφέρει ότι κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η χρηματική μεταρρύθμιση ήταν το αίτημα της ημέρας στα μεγάλα εμπορικά κέντρα. Εκτός από τον Αλέξιο Α΄ και ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1181) κατά την Β΄ Σταυροφορία βιάζονταν να μεταφέρει τις στρατιές των Σταυροφόρων πέρα από το Βόσπορο και εφοδίασε τους Έλληνες με υποτιμημένο νόμισμα για να το χρησιμοποιούν στις συναλλαγές τους με τους Σταυροφόρους.

Ο ***Νικήτας Χωνιάτης***, αυτόπτης μάρτυρας, λέγει ότι με διαταγή του Μανουήλ στήθηκαν ενέδρες και πολλοί από τους εχθρούς φονεύονταν, ενώ η είσοδος στις πόλεις δεν επιτρέπονταν. Οι κάτοικοι κρεμούσαν από τα τείχη σχοινιά και έσυραν επάνω πρώτα το τίμημα των πραγμάτων των ζητουμένων από τους Σταυροφόρους και έπειτα τους κατέβαζαν όσα και οποία τρόφιμα ήθελαν χωρίς να είναι τίμιοι όσον αφορά στην ποσότητα, την ποιότητα και τα σταθμά. Πολλοί όμως από τους κατοίκους μέσα από τα τείχη έσυραν με τα σχοινιά επάνω το τίμημα και δεν κατέβαζαν τίποτα στους Σταυροφόρους ή κατέβαζαν λιγότερα και κακής ποιότητας τρόφιμα. Ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος δίκαια αγανακτεί για την απανθρωπιά αυτή, δεν ξέρει ακριβώς αν αυτό γίνοταν με διαταγή του Βασιλιά. Εκείνο όμως που δεν μπορούσε να το αμφισβητήσει κανείς είναι ότι ο Μανουήλ Α' (1143-1181) ***έκοψε αργύριο αδόκιμο*** για να δίδεται στους Σταυροφόρους οσάκις είχαν να λάβουν κάτι[32].

Ο ***Κων. 'Αμαντος*** [33] είχε ισχυριστεί ότι δύο γεγονότα επέφεραν οικονομική κατάπτωση πρώτον και έπειτα την άλωση του 1204. Η ανάγκη να καταπολεμηθούν οι Νορμανδοί, φοβεροί εχθροί του Βυζαντίου, που οδήγησε τον Αλέξιο Α' Κομνημό να συνάψει εμπορικές συμφωνίες με τους Βενετούς και να παράσχει οικονομικά πλεονεκτήματα στο Ιταλικό ναυτικό και εμπόριο. Πλεονεκτήματα έδωσαν και σε άλλους Ιταλούς, τους Γενοάτες και τους Πισάτες, με αυτόν όμως τον τρόπο, οι Ιταλοί άρχισαν να παραγκωνίζουν το ελληνικό εμπόριο και να επικρατούν οικονομικώς στην ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα. Δεύτερον, η

[31] Durant, Will: ως ανωτέρω, σελ. 698.

[32] Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 179.

[33] 'Αμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 283 - 286.

κιβδήλευση του νομίσματος από τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο και περισσότερο από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη και εξής. Η πτώση του Βυζαντινού νομίσματος είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί η αξία του ***Βενετικού Δουκάτου***, το οποίο μετά την άλωση του 1204 και από το 1284 άρχισε να επικρατεί στη Μεσόγειο. Ο χρυσός που συγκεντρώνονταν άλλοτε στο Βυζάντιο, τώρα έρχεται στην Ιταλία. Εκεί σχηματίζονται αποθέματα, ενώ στο Βυζάντιο αυξάνει η φτώχεια, τόσο ώστε επί των τελευταίων Παλαιολόγων δεν υπήρχαν πλέον χρυσά νομίσματα, αλλά μόνο αργυρά και χάλκινα. Οι παλιοί θησαυροί των Βυζαντινών εκκλησιών και της Αυλής σιγά-σιγά εξαντλήθηκαν μετά την άλωση του 1204, η οποία επιτεύχθηκε από τους Βενετούς και για οικονομικούς λόγους για να ληστευθεί η Κωνσταντινούπολη. Αντιθέτως οι Ιταλοί ενισχύθηκαν και από τα οικονομικά προνόμια που πήραν από τους Μουσουλμάνους ηγεμόνες και προ πάντων από την Αιγύπτο.

Οι επιδρομείς της Ασίας αγωνιζόμενοι για αιώνες ολόκληρους δεν κατόρθωσαν να γονατίσουν το Βυζάντιο. Αυτό το πέτυχαν, οι Σταυροφόροι με το πρόσχημα των ελευθερωτών των Αγίων Τόπων, οι Ιταλοί (Βενετοί, Γενοάτες, Πισάτες) με την οικονομική εκμετάλλευση της Ανατολής και η πειρατεία, η οποία κατέστρεφε και λήστευε. Έτσι παρασκευάστηκε η άλωση του 1204 την οποία, βέβαια, προκάλεσε και η εσωτερική διαίρεση και η ανάξια διακυβέρνηση των Αγγέλων.

Ανέκτησαν μεν οι Ελληνες το 1261 την Κων/πολη, αλλά το Βυζάντιο δεν μπόρεσε ποτέ να συνέλθει. Η άλωση του 1204 το κομμάτιασε, το εξήντλησε και τελικά το παρέδωσε στους Τούρκους. Στην ουσία η Ευρώπη, η οποία είχε σωθεί προστατευόμενη από το Βυζάντιο για αιώνες, παρέδωσε τον υπερασπιστή της στους Ασιάτες. Από τη διάλυση του Βυζαντίου πρωταγωνίστρια αναδείχθηκε η Βενετία, η οποία ωφελήθηκε περισσότερο από τη βοήθεια του κράτους της Κων/πολης. Χωρίς το Βυζάντιο η οικονομική, η πνευματική και η καλλιτεχνική αναγέννηση της Ιταλίας ήταν αδύνατη ή θα αναβάλλονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η τραγωδία του Βυζαντίου μετά το 1204 ήταν προ πάντων τραγωδία οικονομική. Νορμανδοί, Σταυροφόροι και Βενετοί, Ευρωπαίοι δηλαδή όχι Ασιάτες ήταν οι αίτιοι της άλωσης του 1204 και έπειτα του 1453.

Οι κιβδηλίες των νομισμάτων μαζί με τους εχθρούς συνέβαλαν στην τραγωδία. Τα μόνα ελαφρυντικά των κιβδηλιών αυτών ήταν οι κακές περιστάσεις, οι οποίες εξωθούσαν το δημόσιο σε κιβδηλεία και οι ολέθριοι μέθοδοι άμεσου χρηματισμού. Επί Παλαιολόγων αργότερα, επειδή πλημμύρισαν την Πελοπόννησο ποικίλα ξένα νομίσματα, ο Γεώργιος Γεμιστός έφθασε μέχρι του να συμβουλέψει την επάνοδο εις την αρχέγονη ανταλλαγή σε είδος.

Ο Λάσκαρης[34], όταν έγινε ιδρυτής και βασιλιάς αυτόνομου κράτους, της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, έκοψε ίδιο νόμισμα, πάνω στο οποίο υπήρχε η εικόνα του, για να καταδείξει καταφανέστερη τη μεγαλειότητα, την αυτονομία και την αυτοτέλεια του κράτους. Δεν είναι γνωστό πότε ο Λάσκαρης έκοψε νόμισμα. Φαίνεται όμως ότι μετά την άλωση του 1204 επήλθε νομισματική σύγχυση. Κατά την εμπορική συνθήκη του 1219 μεταξύ του πληρεξουσίου της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη Ιακώβου Τυεπόλου και του Λάσκαρη ορίστηκε, συν τοις άλλοις, όπως κανένας από τους δύο συμβαλλόμενους απομιμείται τους νομισματικούς τύπους του άλλου και αυτό δείχνει ότι όταν συνέβαινε επέφερε ζημία. Υποθέτουμε ότι μάλλον ο Λάσκαρης μιμήθηκε τους Ενετικούς τύπους και έκοψε νόμισμα παρά οι Ενετοί μιμήθηκαν τους τύπους του Λάσκαρη, διότι για τις νομισματικές ανάγκες του νεοσυσταθέντος κράτους είχε ανάγκη του γνωστού νομίσματος, του ενετικού ένεκα του εκτεταμένου εμπορίου των Ενετών στην Ανατολή, μάλιστα δε των ενετικών νομισμάτων των λεγομένων "μεταπανίων". ***Μεταπάνια***, ήταν τα αργυρά ενετικά νομίσματα, που έφεραν από τη μια πλευρά την εικόνα του Χριστού καθημένου επί θρόνου από την άλλη την εικόνα του Αγίου Μάρκου και του Δόγη.

Στο βασίλειο της Νικαίας ο πλούτος εισέρευσε σε όλες τις τάξεις των πολιτών, έβριθαν δε χρημάτων τα βασιλικά ταμεία. Ο πλούτος αυτός που είχε συσωρευθεί γέννησε την ευμάρεια στη ζωή των πολιτών και έδωσε την απόλαυση σε λαό, ο οποίος παλιά ζούσε σε αυτάρκεια. Ο Ιωάννης Γ' Βατάτσης (1222-1255) όταν είδε ότι η κατάσταση αυτή θα ήταν η αιτία να εξαχθεί όλος ο νομισματικός πλούτος που είχε εισρεύσει στη χώρα του, απαγόρευσε με διάταγμα στους υπηκόους

[34] Μηλιαράκης, Αντώνης: ως ανωτέρω, σελ. 148, 347.

του όλων των κοινωνικών τάξεων να μεταχειρίζονται ενδύματα ή να τρώγουν τροφές που έρχονταν από το εξωτερικό, μέσω του ξενικού εμπορίου.

ΜΕΡΟΣ V
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ (ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ Δ΄)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11
ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ο A.A. Vasiliev[1] υποστηρίζει ότι η περίοδος των Σταυροφοριών αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του κόσμου, κυρίως από την άποψη της οικονομικής ιστορίας και του πολιτισμού γενικά. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα το θρησκευτικό πρόβλημα είχε απωθήσει τις άλλες πλευρές αυτής της πολύμορφης κίνησης.

Οι Σταυροφορίες αποτελούν την πιο σημαντική εποχή της ιστορίας του αγώνα μεταξύ των δύο διεθνών θρησκειών: του Χριστιανισμού και του Ισλαμισμού, αγώνα που είχε αρχίσει από τον 7ο αιώνα. Στην προσπάθεια αυτή δεν υπάρχουν μόνο τα θρησκευτικά κίνητρα. Ήδη από την Α΄ Σταυροφορία, η οποία έδειχνε πιο καθαρά τις ιδέες της κίνησης των Σταυροφόρων, που απέβλεπε στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τα χέρια των απίστων, ήταν φανερά τα "κοσμικά" ελατήρια και κοσμικά συμφέροντα. «*Υπήρχαν δύο τμήματα ανάμεσα στους Σταυροφόρους, το των θρησκευτικά σκεπτόμενων και το των πολιτικών*»[2].

Όσο όμως περισσότερο εξετάζουν οι επιστήμονες τις εσωτερικές συνθήκες της ζωής της Δυτικής Ευρώπης του 11ου αιώνα, κυρίως δε την οικονομική εξέλιξη των πόλεων της Ιταλίας της εποχής αυτής, τόσο περισσότερο πείθονται ότι τα οικονομικά φαινόμενα έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην προετοιμασία και διεξαγωγή της Α΄ Σταυροφορίας. Σε κάθε νέα Σταυροφορία ο «*κοσμικός*»

[1] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 479 κ. επ.

[2] B. Kugler "Kaiser Alexius und Albert von Aachen" Forschungen zur deutschen Geschichte, XXIII, 183, 486). Παραθέτοντας τα λόγια αυτά του Γερμανού επιστήμονα Kugler, ο Γάλλος ιστορικός Chalandon προσθέτει ότι η άποψη αυτή του Kugler είναι απολύτως σωστή». ["D' Alexis 1er Comnene" 161. Chaladon "earlier Comneni" (Cambridge Medieval History, IV, 334)].

παράγων γίνονταν πιο αισθητός και τελικά, κατά την διάρκεια της Δ΄ Σταυροφορίας, ο παράγων αυτός υπερίσχυσε της αρχικής ιδέας της κίνησης, όταν το 1204 καταλήφθηκε η Κωνσταντινούπολη για να ιδρυθεί, από τους Σταυροφόρους, η Λατινική Αυτοκρατορία[3].

Πολλοί από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με τις Σταυροφορίες (K. Setton, R. Grousset, St. Runciman, Mayer, E. Delaruelle, L. & J. Riley – Smith) είχαν να ερευνήσουν τους λόγους που τις προκάλεσαν, τα κίνητρα αυτών που τις υποκίνησαν και όσων έλαβαν μέρος σε αυτές ως και το ιδεολογικό υπόβαθρο που τους ώθησε και κατέληγαν στη διαπίστωση ότι οι βασικές αιτίες που προκάλεσαν τις Σταυροφορίες ήταν[4]:

1. Το γενικό θρησκευτικό πνεύμα του Μεσαίωνα που αναπτύχθηκε τον 11ο αιώνα και οδηγούσε τα πλήθη της Δύσης στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Μουσουλμάνους.
2. Το γεγονός ότι οι Πάπες έβλεπαν να ανοίγονται ευρείς ορίζοντες σε πολλές νέες χώρες και ήθελαν να αυξήσουν τη δύναμη και την εξουσία τους.
3. Τα κοσμικά και υλιστικά ελατήρια που επηρέασαν διάφορες κοινωνικές τάξεις. Ήταν για τους ιππότες, δούκες, πρίγκιπες εξαιρετική ευκαιρία ικανοποίησης του πνεύματος της περιπέτειας και της αγάπης προς τον πόλεμο. Εκτός όμως από αυτές τις φιλοδοξίες τους θα ικανοποιούσαν και τις υλικές τους προσδοκίες. Η απόκτηση λαφύρων από τις κατακτηθείσες περιοχές, η εμπορική βάση στις περιοχές αυτές, οδήγησαν το τεράστιο πλήθος στην κατάκτηση των Αγίων Τόπων. Οι αγρότες είδαν τις Σταυροφορίες σαν μια πρόσκαιρη απαλλαγή από την φεουδαλική καταπίεση, μια αναβολή της πληρωμής των οφειλών τους, κάποια ασφάλεια των οικογενειών τους και σαν μια απαλλαγή από τις αμαρτίες τους.

---

[3] Η Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη *[Βλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: Ο Βυζαντινός «Ιερός Πόλεμος», η Έννοια και η Προβολή του Θρησκευτικού Πολέμου στο Βυζάντιο, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1991, σελ. 15,33, 37 κ.επ.]* με την πλούσια βιβλιογραφία που αναφέρει στο έργο της, δέχεται ότι στην χριστιανική Δύση η ιδέα του «ιερού πολέμου» βρήκε την τέλεια έκφρασή της στις Σταυροφορίες. Οι Σταυροφορίες κηρύχθηκαν όχι μόνο για την πίστη, αλλά και για την υπεράσπιση των Χριστιανών, την απαλλαγή τους από διώξεις και την απόδοση της γης τους, της «γης του Χριστού», που δικαιωματικά τους ανήκε. Άρα ο ιερός πόλεμος είναι συγχρόνως και δίκαιος.

Το 11° αιώνα παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού ενώ λιμοί, ξηρασίες, επιδημίες, σκληροί χειμώνες (θεομηνίες), καταστροφές στις καλλιέργειες έφεραν μεγάλη αναστάτωση στην οικονομία γενικά, αυξήθηκαν τα κοινωνικά προβλήματα και οι άνθρωποι στράφηκαν περισσότερο στο εμπόριο. Κοινωνικά, λοιπόν και οικονομικά αίτια σε συνδυασμό με την επιθυμία της Δυτικής Εκκλησίας για επικράτηση έναντι της Ανατολικής, προσπάθεια για την επικράτηση ειρήνης στην Ευρώπη, που ταράσσονταν από επιδρομές βαρβαρικών λαών, η ταραγμένη ψυχολογία του πλήθους, αποτέλεσμα όλων των δυσμενών γεγονότων που προαναφέρθηκαν, ήταν οι παράγοντες διαμόρφωσης της Σταυροφορικής ιδέας. Το τέλος του 11ου αιώνα ο Πάπας Ουρβανός Β΄, ως προστάτης της Χριστιανοσύνης, έκρινε πως ήταν η κατάλληλη εποχή να πραγματοποιήσει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του, έτσι συνεκάλεσε σύνοδο στην Clermont της Γαλλίας με αποτέλεσμα να συγκινήσει πολλούς ευσεβείς Δυτικούς, που αποφάσισαν να εκστρατεύουν προς βοήθεια των Χριστιανών της Ανατολής κατά των απίστων. Έτσι ο πάπας οργάνωσε και κήρυξε την Α΄ Σταυροφορία.

Κίνητρα, λοιπόν, ιδεολογικά, θρησκευτικά, αλλά συγχρόνως πολιτικά και υλιστικά ώθησαν τους υποκινητές των Σταυροφοριών και τους ίδιους τους Σταυροφόρους[5], [6].

---

[4] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 489 - 492.

[5] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 52 κ. επ.

[6] Ο P. Rousset (Origines) αναφέρεται στα ειδικότερα χαρακτηριστικά της Α΄ Σταυροφορίας, επειδή αυτή θεωρεί ως τη μόνη αληθινή και την πιο αντιπροσωπευτική. Έτσι, κατά τον P. Rousset (Βλ. επίσης Α. Κόλια-Δερμιτζάκη) ως χαρακτηριστικά μπορούν να συνοψισθούν τα κατωτέρω:

1. Σκοπός της Σταυροφορίας είναι η υπεράσπιση των εκκλησιών της Ανατολής και η βοήθεια προς τους αδελφούς Χριστιανούς που διώκονται από τους άπιστους Μουσουλμάνους, η εκδίκηση για την προσβολή που έγινε στον Θεό με την κατάληψη της γης, η οποία του ανήκε ως ο τόπος όπου έζησε και μαρτύρησε, η τιμωρία για τη σύληση και καταστροφή των ναών και τις διώξεις των πιστών του. Η απελευθέρωση των Ιεροσολύμων αποτελεί επίσης έναν από τους κύριους σκοπούς, που προκαλεί ιδιαίτερη συγκίνηση στους Χριστιανούς της Δύσης.

2. Ο ιερός πόλεμος είχε, λοιπόν, θεία προέλευση και διεξάγονταν κατόπιν θείας επιταγής.

3. Το κατ' εξοχήν εξωτερικό χαρακτηριστικό του ιερού πολέμου των Δυτικών ήταν το σύμβολο του σταυρού. Ο σταυρός ηγείται του στρατού και φέρεται πάνω στους ώμους των Σταυροφόρων, βοηθά, ενθαρρύνει, δίνει ελπίδα της σωτηρίας και αποτελεί το σύμβολο της προστασίας.

4. Η υπόσχεση για άφεση των αμαρτιών.

5. Το μαρτύριο είναι ένα ακόμη στοιχείο του ιερού πολέμου. Ο Σταυροφόρος που σκοτώνεται στη μάχη αναγνωρίζεται ως μάρτυρας.

Η διάδοση του Χριστιανισμού στον αγροτικό κυρίως πληθυσμό της Ανατολής έθιγε σοβαρά την οικονομία της επικράτειας και απειλούσε την ίδια την υπόστασή της.

Ο M. B. Levtchenko[7] υποστηρίζει ότι: *"Τον 11ο αι. η Δυτική Ευρώπη γνώρισε γενική οικονομική άνθιση. Ο χαρακτήρας των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και την Ανατολή αλλάζει. Ο παθητικός ρόλος της Δυτικής Ευρώπης μεταβάλλεται σε ενεργητικό. Τώρα η Δυτική Ευρώπη στέλνει στην Ανατολή όχι μονάχα πρώτες ύλες, αλλά και κατεργασμένα προϊόντα. Αυξάνονται οι εμπορικές μετακινήσεις προς την Ανατολή. Οι εμπορικοί σκοποί μπερδεύονται συχνά με τα θρησκευτικά κίνητρα. Κατά τα ταξίδια τους αυτά, οι ιππότες και οι έμποροι της Δύσης, βλέπουν με τα ίδια τους τα μάτια πως η Ανατολή βρίσκεται σε ανώτερο τεχνικό και πνευματικό επίπεδο από τη Δύση".*

Έτσι, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ιδέα της Σταυροφορίας ήταν συνάρτηση πολλών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί, όπως αναφέρθηκε, ήταν ιδιάζουσες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη

---

6. Οι αληθινά πιστοί πολεμιστές είχαν την προστασία του Θεού και για τον λόγο αυτόν ήταν απαραίτητος ο εξαγνισμός των πολεμιστών.

7. Ο παραλληλισμός με πρόσωπα και καταστάσεις της Παλαιάς Διαθήκης αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό των Σταυροφοριών. Η εκστρατεία των Σταυροφόρων στους Αγίου Τόπους πιστεύεται ότι απεικονίζει την πορεία των Ισραηλιτών στη γη της επαγγελίας. Αναβιώνει, δηλαδή, η βιβλική εποχή στη χριστιανική Δύση.

8. Η ιστορία των Σταυροφοριών είναι γεμάτη θαύματα, προφητείες και προρρήσεις, όπως ακριβώς η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη. Ο λαός πιστεύει ότι η ίδια η *"Σταυροφορία"*, ως και σημαντικά γεγονότα που συμβαίνουν κατά τη διάρκειά της, έχουν προαναγγελθεί με διάφορα σημάδια (σεισμούς, πτώσεις αστέρων, παρουσία κομητών κ.λ.π.)

9. Η ορολογία των Σταυροφοριών δείχνει την άμεση σχέση τους με το προσκύνημα και τη θεϊκή προέλευσή τους.

10. Η Σταυροφορία είναι κατ' αρχήν υπόθεση της Εκκλησίας. Ο πάπας παίζει συντονιστικό ρόλο στην οργάνωσή της και οι κληρικοί επιδιώκουν να προκαλέσουν τον ενθουσιασμό και την αθρόα προσέλευση στις τάξεις του Σταυροφορικού στρατού. Η Σταυροφορία είναι πόλεμος επιθετικός στον οποίο πόλεμο οι Χριστιανοί της Δύσης κλήθηκαν για να περιορίσουν την εξάπλωση των απίστων, να υπερασπιστούν τους Χριστιανούς αδελφούς της Ανατολής, να προστατεύσουν την Χριστιανοσύνη.

11. Τα λείψανα των Αγίων και των Μαρτύρων είχαν γίνει αντικείμενο λατρείας από τους πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού. Η ζωηρή επιθυμία για κατοχή λειψάνων οδήγησε σε ακρότητες, όπως πολέμους και ωμότητες.

12. Στην Ανατολή είχε αναπτυχθεί από πολύ νωρίς η λατρεία των στρατιωτικών αγίων. Η παρουσία τους στα πεδία των μαχών τονίζει τον θρησκευτικό χαρακτήρα των Σταυροφοριών.

[7] Levtchenko, M. B.: ως ανωτέρω, σελ. 279 – 281.

Δύση, ο ρόλος της παπικής Εκκλησίας και η ψυχολογική κατάσταση που προκαλούσε θρησκευτική έξαρση στα πλήθη.

11.1 Η Αντιμετώπιση των Σταυροφόρων από τους Βυζαντινούς

Το Βυζάντιο μέσω των Σταυροφοριών ήρθε σε στενή επαφή με τη Δύση. Μια επαφή που έκανε τεράστια ζημιά στην Αυτοκρατορία. Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση του Βυζαντίου από την αρχή πολύ λίγη εμπιστοσύνη έδειχνε στην ειλικρίνεια των προθέσεων των Σταυροφόρων[8].

Οι Βυζαντινοί έβλεπαν την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από διαφορετική σκοπιά, από ότι οι Σταυροφόροι, οι οποίοι προφασίστηκαν την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Οι Σταυροφόροι πίστευαν ότι μάχονταν για την εδραίωση της νόμιμης πολιτικής εξουσίας στις πρώην επαρχίες τους. Τούτο διότι Δυτική και Ανατολική Αυτοκρατορία ήταν Ρωμαϊκή. Όσα εδάφη ανακτούσαν από τους Μουσουλμάνους ήθελαν να τα καρπωθούν οι ίδιοι. Οι Βυζαντινοί όμως θεωρούσαν ότι τα εδάφη αυτά ανήκαν στο Βυζάντιο και ότι οι Σταυροφόροι πολεμούσαν ως απλοί στρατιώτες επ' αμοιβή όπως και οι άλλοι μισθοφόροι. Οι Βυζαντινοί, συνηθισμένοι στην άσκηση συγκεντρωτικής εξουσίας, είδαν τους στρατούς των Σταυροφόρων ως άτακτο όχλο. Επίσης επειδή η Ορθόδοξη Εκκλησία απαγόρευε με εκκλησιαστικό νόμο στο ιερατείο να στρατεύεται, δυσανασχέτησε όταν αντίκρισε το σταυροφορικό ιερατείο να οπλοφορεί. Πέραν αυτού οι φτωχοί και δυστυχείς Σταυροφόροι έβλεπαν τους πλουσίους και αλαζόνες Βυζαντινούς με καχυποψία.

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός όταν το 1096 αντίκρισε τα άτακτα, πεινασμένα πλήθη των Σταυροφόρων που στρατοπέδευσαν έξω από την Κωνσταντινούπολη, προέβλεψε τον κίνδυνο που διέτρεχε και προσπάθησε δια της διπλωματικής οδού να τους αντιμετωπίσει. Τους πρόσφερε τρόφιμα, εφόδια και δώρα με την ένορκη

---

[8] Η εμφάνιση του στρατού αυτών στα εδάφη της Αυτοκρατορίας ανησυχούσε πρώτα τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, που φοβήθηκε ότι οι «Λατίνοι», βάρβαροι και απείθαρχοι, βλέποντας τα πλούτη της Κωνσταντινούπολης, θα έμπαιναν στον πειρασμό και θα έστρεφαν τα όπλα τους κατά της Αυτοκρατορίας. Το ότι ο Δούκας του Τάραντα, ο Βοεμόνδος, ανελέητος εχθρός του Βυζαντίου, ήταν ένας από τους πιο ονομαστούς αρχηγούς της Σταυροφορίας, δεν ήταν γεγονός που μπορούσε να μαλακώσει τους φόβους του Αυτοκράτορα, ενώ οι λεηλασίες που έκαναν οι ορδές του Πέτρου του Ερημίτη, που πρώτες μπήκαν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας δεν μπορούσαν παρά να ενισχύσουν τους φόβους του, *[Βλ. Levtchenko, M.B.: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταφρ. Γιάννης Βιστάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, 1955, σελ. 281].*

υποχρέωση να επιστρέψουν τα εδάφη που θα ανακτούσαν από τους Μουσουλμάνους. Έτσι ο Αλέξιος χρησιμοποίησε την διπλωματία για να σώσει το Βυζάντιο από τους Σταυροφόρους και να αποκομίσει κάποιο όφελος από αυτούς[9]. Όπως ορθά παρατήρησε ο Κάρλ Μάρξ, «*οι πρώτοι Σταυροφόροι που ήλθαν από τη Δύση, στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄, ξανάστησαν στα πόδια της την Αυτοκρατορία, απομακρύνοντας τον κίνδυνο από την Ανατολή*». Μπορεί όμως οι Σταυροφορίες να συνδέσανε την Ανατολή απ' ευθείας με τη Δυτική Ευρώπη, έκαναν όμως στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μεγάλη ζημιά[10].

Η παραβίαση των συμφωνιών από μέρους των Βυζαντινών φαίνεται ότι ήταν η αιτία να οξυνθούν οι σχέσεις τους με τους Σταυροφόρους. Αυτή η κατάσταση είχε σαν αποτέλεσμα να μην αποκατασταθεί η κυριαρχία του Βυζαντίου μετά το τέλος της Α΄ Σταυροφορίας, αλλά να δημιουργηθούν Λατινικά κράτη στην Ανατολή. Η κυριαρχία του Βυζαντίου από τους Λατίνους της Δύσης στην περιοχή της Ανατολής αναγνωρίστηκε επί του διαδόχου του Αλεξίου Α΄, Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118 – 1143), ο οποίος αφού βρήκε τον στρατό, τα οικονομικά και την εξωτερική θέση της Αυτοκρατορίας σε πολύ καλύτερη κατάσταση από ότι πρωτύτερα ο πατέρας του, θέλησε να ξαναπάρει τη Συρία, την Παλαιστίνη και τις άλλες Ανατολικές επαρχίες που κρατούσαν οι Τούρκοι και οι Σταυροφόροι και να καταργήσει τα προνόμια που ο πατέρας του πρόσφερε στους Βενετούς εμπόρους. Οι Βενετοί αντέδρασαν, λεηλάτησαν τα παράλια της Μ. Ασίας, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου και ανάγκασαν τον Ιωάννη να ανανεώσει όλα τα παλιά προνόμια.

---

[9] Levtchenko, M. B.: ως ανωτέρω, σελ. 296. Έτσι έπεισε μερικούς από τους αρχηγούς τους, εξαγόρασε με πλούσια δώρα άλλους από αυτούς, εξεβίασε κάποιους να του ορκιστούν ότι θα του επιστρέψουν τις επαρχίες που θα έπαιρναν από τους Μουσουλμάνους. Όταν οι αρχηγοί των Σταυροφόρων δέχτηκαν τις συμφωνίες πήραν ορισμένο αριθμό στρατιωτών και τροφές, ο Αλέξιος τους βοήθησε να περάσουν στη Μ. Ασία, παρακάμπτοντας την Κωνσταντινούπολη. Επειδή οι Βυζαντινοί είχαν χάσει επαρχίες από τους Τούρκους και τους Μουσουλμάνους, με τον τρόπο αυτό που αντιμετώπισαν τους Σταυροφόρους προσπαθούσαν να τις επανακτήσουν. Και θα το επετύγχαναν αν ο Αλέξιος δεν επενέβαινε, ώστε μετά την πολιορκία της Νίκαιας οι Τούρκοι να παραδοθούν σε αυτόν και όχι στους Σταυροφόρους. Οι Σταυροφόροι δυσαρεστήθηκαν από την παρέμβαση του Αλεξίου, έσπασαν τις συμφωνίες και τους όρκους και μετά την νίκη τους σε βάρος των Τούρκων στο Δορύλαιο προχώρησαν στη Φρυγία, Καππαδοκία, Βόρεια Συρία και Αντιόχεια. Οι Τούρκοι όμως είχαν απώλειες, οι Βυζαντινοί το εκμεταλλεύτηκαν και επανέκτησαν χωρίς κόπο την Σμύρνη, την Έφεσο, τις Σάρδεις, τη Λαοδίκεια, την Φιλαδέλφεια, την Καρία, τη Λυδία και την Φρυγία.

[10] Levtchenko, M. B.: ως ανωτέρω, σελ. 296.

Η αποτυχία αυτή του Ιωάννη δεν παραδειγμάτισε τον υιό και διάδοχό του Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143 – 1180), ο οποίος αφού βρήκε και εκείνος τα οικονομικά σε καλή κατάσταση, τον στρατό εμπειροπόλεμο και την εξωτερική θέση της Αυτοκρατορίας αρκετά βελτιωμένη[11], θέλησε να αποκαταστήσει τη Βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία. Η φιλοδυτική πολιτική του Μανουήλ, ο οποίος είχε στρατολογήσει και πολλούς Λατίνους, υποστήριζε τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄ να ανέβει στον παπικό θρόνο, εργάστηκε για την ενότητα των Εκκλησιών (Ανατολικής και Δυτικής), φρόντισε να παύσει το σχίσμα, πρόσφερε «ανήκουστα πλούτη» και άφθονες παροχές στις αστικές Ιταλικές κοινότητες, διέθεσε μεγάλα ποσά στη Βυζαντινή διπλωματία, δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα κέρδους, παρά μόνο δυσαρέστησε σε μεγάλο βαθμό τους υπηκόους του.

Η Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη[12] αναφέρει ότι ο Paul Lemerle[13] μελετά την αντίδραση των Βυζαντινών στις Σταυροφορίες και τους λόγους που την προκάλεσαν. Πιστεύει πως ένας από αυτούς είναι το γεγονός ότι το θρησκευτικό ιδεώδες της Σταυροφορίας ήταν εντελώς ακατάληπτο για έναν Βυζαντινό, ο οποίος δεν αντιλαμβανόταν με κανέναν τρόπο την έννοια του ιερού πολέμου. Για αυτόν ήταν ο θρησκευτικός πόλεμος τόσο αδιανόητος, όσο και το προβάδισμα του πάπα έναντι της κρατικής εξουσίας. Ένας τέτοιος «θεσμός» ήταν εντελώς ξένος προς τη Βυζαντινή νοοτροπία. Την ανάπτυξη μίας θεωρίας περί ιερού πολέμου αναγνωρίζει ο G. Dagron[14] στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ΄. Πιστεύει, όμως, ότι αυτή πρέπει να αποδοθεί σε ισλαμική επίδραση και στην προσπάθεια του αυτοκράτορα να προβάλει το θρησκευτικό ιδεώδες στον πόλεμο εναντίον των Αράβων, καλλιεργώντας στον στρατό και τον λαό την ιδέα να αντλήσει ηθικές και υλικές δυνάμεις από τη θρησκεία σύμφωνα με τα Αραβικά πρότυπα.

---

[11] Levtchenko, M.B.: ως ανωτέρω, σελ. 284.

[12] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 19 κ. επ.

[13] Lemerle, Paul: Byzance et la Croisade, στο Relazioni III, σελ. 595 – 620.

----. Le Monde de Byzance. Histoire et Institutions. London, 1978, VIII.

[14] Dagron, G.: "Byzance et le modèle islamique au Xe siècle à propos des *Constitutions Tactiques* de l' empereur Léon VI" στο: Comptes Rendus des séances de l' Académie des Inscriptions et Belles Lettres, paris, 1983, σελ. 219 – 243.

Η Hélène Ahrweiler[15] πιστεύει ότι οι Σταυροφορίες, όπως τις αντιλαμβάνονται οι Δυτικοί, ήταν ακατανόητες στο Βυζάντιο. Είναι γεγονός, ότι ο Βυζαντινός εθνικισμός προκάλεσε την κινητοποίηση των δυνάμεων ενός ολόκληρου λαού για την σωτηρία της πατρίδας του, της Βυζαντινής πατρίδας, που ταυτίζονταν τώρα με ολόκληρη τη χριστιανική κοινότητα. Αυτή ακριβώς η κυρίαρχη ιδέα που συνδέει το Βυζάντιο και το χριστιανικό έθνος αποτελεί τη βάση της ιδεολογικής πολιτικής του εκείνη την εποχή. Η εκκλησιαστική διαφορά που άρχισε τον 9ο αιώνα και κατέληξε το 1054 στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, Ανατολικής και Δυτικής στους κόλπους της Χριστιανοσύνης έφερε την εχθρότητα και την ασυνεννοησία μεταξύ των ορθοδόξων χριστιανών και των ρωμαίων χριστιανών. Επακολούθησε στρατιωτική σύγκρουση των δυτικών και των βυζαντινών. Την ίδια εποχή οι Νορμανδοί εξασθένισαν με τις επιθέσεις τους τις Βυζαντινές επαρχίες και οι επιθετικές αυτές προσπάθειες θεωρήθηκαν από πολλούς ως υποβοηθούμενες από τους πάπες της Ρώμης, για να καταλυθεί η Ανατολική Εκκλησία. Οι τρεις μεγάλες εκστρατείες των Νορμανδών (1081, 1147, 1185) συνετέλεσαν σε σημαντικό βαθμό στην καχυποψία των Βυζαντινών έναντι των Δυτικών. Η Hélène Ahrweiler[16] γράφει ότι : « *Η αντιβυζαντινή πολιτική των Νορμανδών σημειώνει ένα σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στη χριστιανική Ανατολή, γιατί εγκαινιάζει την ένοπλη σύγκρουση της Δύσης με το Βυζάντιο* ». Και συνεχίζει : « *η Νορμανδική επίθεση φάνηκε από τη μια μεριά σαν συνέπεια του σχίσματος των Εκκλησιών και της παπικής απιστίας και από την άλλη, σαν προοίμιο των Σταυροφοριών, που γρήγορα θεωρήθηκαν σαν η πιο φοβερή μορφή της δυτικής επίθεσης. Πράγματι, η συμμετοχή και ακόμη περισσότερο ο σημαντικός ρόλος, που έπαιξαν οι Νορμανδοί στις πρώτες Σταυροφορίες, ιδιαίτερα κάτω από την καθοδήγηση του Βοημούνδου (πολύ γνωστού στους Βυζαντινούς γιατί είχε λεηλατήσει προηγούμενα το έδαφός τους) και κυρίως η εξοργιστική σύμπτωση της μεγάλης νορμανδικής εκστρατείας εναντίον της Ελλάδας, με την κήρυξη της Β΄ Σταυροφορίας, που οι στρατοί της αποδείχτηκαν ιδιαίτερα απειλητικοί για την Κωνσταντινούπολη, επιβεβαίωσαν τη δυσπιστία των Βυζαντινών απέναντι στη*

[15] Ahrweiler, Hélène : ως ανωτέρω, σελ. 39 – 43.

[16] Ahrweiler, Hélène: ως ανωτέρω, σελ. 89 κ. επ.

σταυροφορία, παπικής στρατιωτικής επιχείρησης, ξένης προς κάθε βυζαντινή αντίληψη για τον πόλεμο ».

Δυσπιστία, λοιπόν, έδειχναν για τις Σταυροφορίες οι Βυζαντινοί, οι οποίοι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν το φαινόμενο αυτό με τον τρόπο που το αντιλαμβάνονταν οι Δυτικοί. Ο πάπας κήρυξε την Σταυροφορία σαν *«ιερό πόλεμο»*, οι Σταυροφόροι χαρακτηρίζονταν ως *«αγωνισταί του Χριστού»* που μάχονταν τους *«στρατιώτες του Μωάμεθ»*[17]. Για τους Βυζαντινούς ήταν ανοσιούργημα, ένας στρατός με στρατευμένους και οπλισμένους ιερωμένους, κάτι που καταδίκαζε αυστηρά η Ανατολική Εκκλησία. Επίσης ο ίδιος ο σκοπός της Σταυροφορίας, που ήταν η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους απίστους, προβλημάτισε τους Βυζαντινούς, διότι αντιλήφθηκαν τα επεκτατικά σχέδια των Δυτικών. Όσο για την υπόσχεση για άφεση των αμαρτιών, ήταν μια πρακτική που απέρριψε η ορθόδοξη Εκκλησία. Η επιθυμία για τη σωτηρία της ψυχής ήταν μόνο ένα μέσο για να ενθαρρύνει τα πλήθη ο πάπας Ουρβανός Β΄ στην Clermont τον Νοέμβριο του 1095, κατά την κήρυξη της Α΄ Σταυροφορίας, μια όμως πρακτική που απέρριψε η ορθόδοξη Εκκλησία.

Η Hélène Ahrweiler[18], επιβεβαιώνοντας τα ανωτέρω, καταλήγει : « *Έτσι το σχίσμα των Εκκλησιών, η νορμανδική επίθεση εναντίον της Αυτοκρατορίας στην Ιταλίας και στα Βαλκάνια, η μη κατανόηση του φαινομένου και των αρχών της Σταυροφορίας, καθώς και η ανοργανωσιά αυτής της επιχείρησης, που θύμιζε στους Βυζαντινούς τις παλιές βαρβαρικές επιδρομές, ιδιαίτερα από το γεγονός ότι οι σταυροφόροι έφταναν κατά κύματα και ότι κάθε ομάδα υπάκουε σε διαφορετικό αρχηγό, έκαναν τους Βυζαντινούς δύσπιστους απέναντι σε κάθε επιχείρηση των χριστιανών της Δύσης* ».

Η Α. Κόλια-Δερμιτζάκη[19] γράφει ότι επειδή οι Σταυροφόροι έφθαναν κατά ομάδες, κατά κύματα, έξω από την Κωνσταντινούπολη, η πρώτη τα μέσα Ιουλίου

---

[17]Ahrweiler, Hélène: Un discours inedit de Constantin VII Porphyrogénète, στο Travaux et Mémoires, τ. II, 1967, σελ. 393 κ. επ.

[18] Ahrweiler, Hélène: ως ανωτέρω, σελ. 90-91, 92, 93.

[19] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα Εδάφη της Αυτοκρατορίας. Απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα, 1994, σελ. 29-31, 41.

του 1096 υπό τον Βάλτερ τον Ακτήμονα, η δεύτερη την 1η Αυγούστου του 1096 υπό τον Πέτρο τον Ερημίτη, τέσσερις άλλες μεγάλες στρατιές υπό την ηγεσία επιφανών φεουδαρχών από τις 23 Δεκεμβρίου 1096 μέχρι τις αρχές Μαΐου 1097, ήταν φυσικό να δημιουργηθεί στους κατοίκους του Βυζαντίου η εντύπωση ότι όλη η Ευρώπη είχε ξεσηκωθεί για να συμμετάσχει στην πορεία προς την Ασία. Οι κλοπές και οι λεηλασίες που έκαναν οι μεγάλες αυτές στρατιές των Σταυροφόρων στα προάστια της Κωνσταντινούπολης προκάλεσαν μεγάλη ανησυχία στους κατοίκους της. « *Η Άννα Κομνηνή, από τις πρώτες ήδη γραμμές (Αλεξιάδα) που αφιερώνει στην Α΄ Σταυροφορία, εκφράζει όχι το συναίσθημα του ενθουσιασμού, το οποίο έπρεπε ίσως να διακατέχει μία χριστιανή που έβλεπε να καταφθάνουν κύματα ομοθρήσκων στρατιωτών με σκοπό να πολεμήσουν τους « απίστους », αλλά εκείνο της ανησυχίας και του φόβου για ό,τι επρόκειτο να επακολουθήσει. Όσα ακολούθησαν την άφιξη των Σταυροφόρων της πρώτης, αλλά και των άλλων τριών Σταυροφοριών επρόκειτο να αποδείξουν ότι η έλλειψη ενθουσιασμού και η ανησυχία της συγγραφέως και των Βυζαντινών γενικότερα ήταν απόλυτα δικαιολογημένη* ».

Τα ίδια συναισθήματα φόβου και ανησυχίας αποδίδει η Άννα Κομνηνή και στον πατέρα της Αλέξιο Α΄, ο οποίος προετοιμάζονταν για πόλεμο προκειμένου να αντιμετωπίσει τους ασυγκράτητα ορμητικούς Κέλτες, τους ασταθείς στις αποφάσεις τους, που με μεγάλη ευκολία ανέτρεπαν τις συνθήκες που είχαν κάνει, για να καρπωθούν χρήματα.

Την εικόνα ενός μεγάλου πλήθους, με σαφώς εχθρική διάθεση, δίνει και ο Νικήτας Χωνιάτης. Η ανησυχία είναι και πάλι έντονη στο Βυζάντιο, από τη στιγμή που γίνεται γνωστή η επικείμενη άφιξη των Σταυροφόρων. Ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός όταν κηρύχθηκε η Β΄ Σταυροφορία το 1147 υποσχέθηκε να διευκολύνει τους Σταυροφόρους μέσα από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας, οργάνωσε αγορές κατά μήκος των οδών για να τροφοδοτούνται, διότι ανησύχησε τόσο από την ανέλπιστη είδηση, που φρόντισε για το συμφέρον του κράτους του. Εξασφάλισε τους υπηκόους του, για να αποτρέψει τις επιθέσεις των διερχομένων από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας Δυτικών. Εκτός από αυτό εξόπλισε με στρατό όλα τα μέρη από όπου διέρχονταν οι Σταυροφόροι για να τους παρακολουθούν

ειρηνικά και επισκεύασε τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Και ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος είχε την ίδια υποψία σχετικά με τους πραγματικούς σκοπούς των Σταυροφόρων, δηλαδή την επιθυμία τους να καταλάβουν αιφνιδιαστικά την Κωνσταντινούπολη.

Εκτός όμως από τον φόβο και την ανησυχία υπάρχουν χωρία που δείχνουν μια συναισθηματική προσέγγιση προς τους Λατίνους. Έτσι ο Αλέξιος Κομνηνός, όταν κατά την Α΄ Σταυροφορία μέρος των Σταυροφορικών στρατευμάτων που είχε περιβάλλει την Κωνσταντινούπολη και απειλούσε με επίθεση εναντίον της πρωτεύουσας (επειδή είχε διαδοθεί η ψευδής φήμη ότι ο αυτοκράτορας είχε συλλάβει κάποιους πρέσβεις των Φράγκων, τους ιππότες του Γοδεφρείδου de Bouillion, οι οποίοι είχαν αναλάβει τις διαπραγματεύσεις μεταξύ του Φράγκου ηγέτη και του αυτοκράτορα, με σκοπό να πείσουν τον πρώτο να δώσει τον όρκο πίστεως στον Αλέξιο), δίστασε να διατάξει αντεπίθεση επιθυμώντας να αποφύγει τον φόνο μεταξύ αδελφών.

Και καταλήγει η Α. Κόλια - Δερμιτζάκη[20] σχετικά με τις αντιλήψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους στο συμπέρασμα ότι: "Η συνάντηση Ανατολής και Δύσης μέσα στα πλαίσια των Σταυροφοριών διεύρυνε το χάσμα, το οποίο είχε αρχίσει να δημιουργείται και από τις δύο πλευρές, εξαιτίας όλων των προαναφερθέντων χωριστικών παραγόντων, χάσμα που επρόκειτο να έχει τραγικές συνέπειες για το βυζαντινό κράτος".

[20] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: ως ανωτέρω, σελ. 53 – 55.

11.2 Ο Ρόλος των Ιταλικών Πόλεων

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός το 1082[21], όπως έχει αναφερθεί, υπέγραψε συνθήκη με τους Βενετούς, όταν ζήτησε την βοήθεια του στόλου τους, για να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς, με αρχηγούς τον Ρογήρο Γυισκάρδο στην αρχή και τον Ροβέρτο Γυισκάρδο αργότερα, απειλή μεγαλύτερη από εκείνη των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία. Η συνθήκη αυτή είχε απεχθείς όρους. Έδωσε στους Βενετούς εμπόρους, εκτός των άλλων προνομίων (τίτλο στον Δόγη και υψηλές επιχορηγήσεις στην Εκκλησία της Βενετίας), το δικαίωμα να ασκούν εμπόριο σε όλη την Αυτοκρατορία, χωρίς να πληρώνουν φόρους. Οι Βυζαντινοί ποτέ δεν είχαν επιδιώξει ή απολαύσει μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου μέσα στο δικό τους έδαφος, αλλά είχαν κατορθώσει πάντοτε να περιορίσουν τους ξένους εμπόρους σε μερικά λιμάνια και αγορές και επέμεναν να πληρώνουν τους ίδιους φόρους όπως οι πολίτες της Αυτοκρατορίας. Η ειδική, όμως, θέση που χορηγήθηκε στους Βενετούς τους έδωσε τη δυνατότητα να ανταγωνίζονται με επιτυχία τους Βυζαντινούς εμπόρους σε κάθε αγορά. Τούτο αναπόφευκτα οδήγησε στη μεταφορά του περισσότερο μακρινής απόστασης ***εμπορίου*** από τη διαμεσολάβηση της Αυτοκρατορίας στα χέρια Βενετών, με συνέπεια σοβαρής απώλειας εισοδήματος για το Βυζαντινό κράτος. Το τίμημα, βέβαια, ήταν μεγάλο και μακροχρόνιο σε μια εποχή οικονομικής δυσπραγίας για το Βυζάντιο, τα πολιτικο-στρατιωτικά οφέλη όμως από την βοήθεια των Βενετών ήταν πολλά. Οι Βενετοί απέκοψαν τους δρόμους ανεφοδιασμού των Νορμανδών, τους κράτησαν έξω από την Βαλκανική και έτσι δόθηκε η ευκαιρία στον Αλέξιο Α΄ να ανασυγκροτήσει τα στρατεύματά του, να επιβάλλει κάποιο είδος τάξης στο κράτος αναμορφώνοντας την διοίκηση και να αυξήσει τα έσοδα του δημοσίου ταμείου. Τούτο, το επέτυχε και με την υποτίμηση του νομίσματος και την αύξηση των φόρων, (η πληρωμή των οποίων γίνονταν στο παλαιό, βαρύ, ιστάμενο νόμισμα), τη νόθευση του νομίσματος με όλες τις πολύ σοβαρές οικονομικές συνέπειες όπως θα δούμε κατωτέρω.

---

[21] Browning, Robert: ως ανωτέρω, σελ. 187 κ.επ.

Ο Κωνσταντίνος Άμαντος[22] αναφέρει ότι: «*Αν και απέτυχε τελικώς η επιδρομή του Ροβέρτου Γυισκάρδου, είχεν όμως μεγάλα και μοιραία επακόλουθα, διότι έγινεν αφορμή να ενισχυθούν υπερβολικά οι Βενετοί (1082). Συμφώνως προς τας υποσχέσεις του καλέσαντος αυτούς εις βοήθεια Αλεξίου Κομνηνού έλαβαν μεγάλα προνόμια. Εν πρώτοις εις τον δόγην της Βενετίας απενεμήθη νέος τίτλος, του «πρωτοσεβαστού», εις δε τον πατριάρχη του Grado ο του «υπερτίμου», εις τον Άγιον Μάρκον της Βενετίας και εις άλλας εκκλησίας εδόθησαν έκτακτα και ενιαύσια χρηματικά χορηγήματα. Εις τους Βενετούς επετράπη να εμπορεύονται ελευθέρως εις τας κυριωτέρας εμπορικάς πόλεις του Βυζαντίου χωρίς να πληρώνουν τελωνειακούς φόρους. Οι υπάλληλοι οι αντιδρώντες εις το Βενετικόν εμπόριον ετιμωρούντο δια προστίμου. Εις την Πόλην ωρισμέναι αποβάθραι εδόθησαν δια το εμπόριον των Βενετών. Επίσης εδόθη ιδιαίτερος έμβολος εις τους Βενετούς κατά τον Κίνναμον (σ. 281). Επί τη βάσει των παραχωρηθέντων επί του Αλεξίου Κομνηνού προνομίων εις τους Βενετούς έγινε αργότερα ανανέωσις αυτών υπό του Ιωάννου Κομνηνού (1126μ.Χ.), υπό του Μανουήλ Κομνηνού (1147), υπό του Ισαακίου Αγγέλου (1187).*»

Ο Κ. Άμαντος συνεχίζει: «*Οι Βενετοί λοιπόν κατόρθωσαν να ωφεληθούν πολλαπλώς. Ενώ καταπολέμησαν δια της συμμαχίας των με το Βυζάντιο τους φοβερούς αντιπάλους των Νορμανδούς, απέσπασαν από αυτό οικονομικά προνόμια, τα οποία βαθμηδόν έδωκαν εις αυτούς το εμπόριον της Ανατολής, αφήρεσαν από το Βυζαντινό Κράτος οικονομικάς δυνάμεις και υπέσκαψαν τα θεμέλια αυτού. Ο Αλέξιος εφάνη γενναιόδωρος εις τα προνόμια και προκάλεσε δι' αυτών την εκμηδένιση του Ελληνικού εμπορίου. Έπειτα κατά την αρχήν της βασιλείας του ήτο ευκολώτερον να απατηθή, επειδή εφοβείτο και τας εσωτερικάς αντιδράσεις και ήθελε με κάθε τρόπον να νικήσει τους Νορμανδούς. Αργότερα εννόησε το σφάλμα του ο Αλέξιος και ηθέλησε δι' άλλου σφάλματος να το διορθώσει. Παρεχώρησε προνόμια εμπορικά και εις τους Πισάτας (1111μ.Χ.), όπως αργότερα ο Ιωάννης Κομνηνός και εις τους Γενουάτας». «Ο Ιωάννης Κομνηνός όπως και ο Μανουήλ Κομνηνός επιδιώκει αργότερα να περιορίσει τα προνόμια των Βενετών, τα οποία απέβησαν τόσο επαχθή και επιβλαβή εις το ελληνικόν εμπόριον και το κράτος. Αι*

[22] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 261, 262.

περιστάσεις όμως, ο από του Ρογήρου Β΄ κίνδυνος, ηνάγκασε τον Μανουήλ να ζητήσει την βοήθειαν των Βενετών κατά των Νορμανδών, να ανανεώσει και να ενισχύσει τα Βενετικά προνόμια το 1148. Οι Ενετοί εβοήθησαν τον Μανουήλ να αφαιρέση την Κέρκυρα από τους Νορμανδούς (1149). Η παραχώρηση εμπορικών προνομίων υπό του Μανουήλ και εις την Πίσαν και την Γένουαν απέβλεπεν εις την σύνδεσιν σχέσεων με τα ναυτικάς αυτάς πόλεις και την καταπολέμησιν του Βενετικού εμπορίου.»

Και εξακολουθεί ο Κ. Άμαντος: «*Ομοίως το 1170 ανανεώθησαν τα προνόμια υπέρ των Πισάτων. Η συνεννόησις με Γενοάτας και Πισάτας κατέστη αναγκαία, δια να εξουδετερώσει την έχθρα των Βενετών μετά την επίθεση κατά της Αγκώνος και την κατάληψιν πεντήκοντα επτά πόλεων εις την Δαλματίαν. Μετά τας παραχωρήσεις υπέρ Γενοατών και Πισάτων ενόμησε, φαίνεται, ο Μανουήλ επίκαιρον την καταπολέμησιν το 1171 των Βενετών, οι οποίοι είχαν έλθει εις σύγκρουσιν προς τους Γενοάτας. Η κατάληψις της Δαλματίας ηυκόλυνε την επέμβασιν του Βυζαντίου. Διέταξεν αιφνιδίως ο Μανουήλ την σύλληψιν και κάθειρξιν των Βενετών του Κράτους και την δήμευσιν της περιουσίας αυτών, των πλοίων και κτημάτων. Οι Βενετοί δεν εδίστασαν να στείλουν πειρατικόν στόλον εις το Αιγαίον και να καταλάβουν την Λέσβον και Χίον. Ο στρατηγός Ανδρόνικος Κοντοστέφανος εστάλη κατ' αυτών, αλλά οι Βενετοί ελήστευσαν και έφυγαν.»*

Ο σπαταλος Ισαάκιος Άγγελος[23] αναγκάστηκε να ανανεώσει και να ενισχύσει τα οικονομικά προνόμια των Ιταλών (Βενετών, Γενοατών, Πισάτων) προς μεγάλη ζημιά του Βυζαντίου. Το 1187 ανανεώθηκαν τα προνόμια που είχαν δώσει ο Αλέξιος και ο Μανουήλ Κομνηνός. Κατά το ίδιο έτος ανέλαβε η Βενετία την υποχρέωση να μείνει σύμμαχος του Βυζαντίου και να μη βοηθά τους εχθρούς του τελευταίου. Ορίσθηκε ο αριθμός των πλοίων, τα οποία θα εξοπλίζονταν με έξοδα του Βυζαντίου, όποτε υπήρχε ανάγκη. Οι Βενετοί εγκατεστημένοι στο Κράτος καλούνταν στα πληρώματα των πλοίων λαμβάνοντας ορισμένο μισθό. Μόνο οι σύμμαχοι της Βενετίας "Νορμανδοί" δεν έπρεπε να πολεμηθούν από τους Βενετούς. Ο δόγης της Βενετίας έδωσε όρκο πίστεως προς τον αυτοκράτορα του

[23] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ 362, 363

Βυζαντίου. Έναντι των υποχρεώσεων αυτών της Βενετίας το Βυζάντιο ανανέωσε τα παλαιά προνόμια και έδωσε στους Βενετούς τις περιουσίες που είχε δημεύσει ο Μανουήλ Κομνηνός.

Το 1189 έγινε νέα συμφωνία με τους Βενετούς, καθώς οι ατελείωτες απαιτήσεις τους για τις δημεύσεις του 1171 δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν. Ο Ισαάκιος δέχθηκε να τους δώσει και άλλες **σκάλες** (αποβάθρες) στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες θα απέφεραν ορισμένα εισοδήματα.

Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις έγινε η επιβλαβέστατη για το Κράτος συμφωνία με τους Γενουάτες τον Απρίλιο του 1192. Ζητούσαν και αυτοί αποζημιώσεις, για τις ζημίες που τους έγιναν επί Ανδρονίκου κατά την σφαγή των Φράγκων, ετήσιες φιλοτιμίες , μεταξωτά υφάσματα κλπ. Επίσης, πήραν νέες σκάλες και οικίες, αλλά η ληστρική διάθεσή τους εκδηλώθηκε και πάλι εναντίον των πλοίων του Βυζαντίου. Κοντά στη Ρόδο οι Γενοάτες λήστεψαν βυζαντινά πλοία, τα οποία μετέφεραν περίφημα δώρα του Σαλαδίνου προς τον Ισαάκιο, αρώματα και άλλα πολύτιμα για αυτοκρατορική χρήση. Ο Ισαάκιος ζήτησε ικανοποίηση από τους Γενοάτες για την ληστεία και την προσβολή και μόνο όταν την πήρε ανανέωσε τα προνόμια (1193). Και προς τους Πισάτες ανανέωσε το 1192 ο Ισαάκιος ληστρικές συμφωνίες. Ζητούσαν και αυτοί επίσης αποζημιώσεις για ζημιές που τους έγιναν επί Ανδρονίκου. Το 1194 κατηγορούνται οι Πισάτες ότι άσκησαν πειρατεία κατά του Βυζαντίου και άρχισαν νέες συζητήσεις. Ούτε οι Πισάτες, δηλαδή οι ασθενέστεροι των Ιταλών δεν σέβονταν το Βυζάντιο. Ο Ισαάκιος δεν ήταν, δυστυχώς, ο ενδεδειγμένος να διορθώσει τα λάθη των μεγάλων Κομνηνών και να εμποδίσει την οικονομική καταστροφή.

Η πόλη Αμάλφη[24] αναπτύσσονταν συνεχώς μέχρι την εποχή των Σταυροφοριών και υπερέβαλε σε πλούτο κάθε άλλη Ιταλική πόλη. Είχε εμπορικές συναλλαγές με την Τυνησία, την Αίγυπτο και τη Συρία προμηθεύουσα στο Βυζάντιο και τη Ρώμη διάφορα αγαθά της Ανατολής. Η Αμάλφη[25] από τον 9ο αιώνα απέκτησε αξιόλογο ναυτικό και εμπόριο. Για αυτό το 907 ο άρχων της

[24] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 245.

[25] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 231, 307.

πόλεως ταύτης επήρε τον Βυζαντινό τίτλο του «σπαθαροκανδιδάτου», αργότερα δε και του πατρικίου[26]. Παραχωρήθηκαν στους Αμαλφινούς εργαστήρια μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Κατά τον Alan Harvey[27] όλοι οι Αμαλφινοί που διέθεταν εργαστήρια στην Κωνσταντινούπολη όφειλαν να καταβάλουν έναν φόρο στην Εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία[28]. Πρώτη η Αμάλφη αναπτύχθηκε και κατόπιν η Βενετία την εποχή της Μακεδονικής δυναστείας άρχισε να προοδεύει αλματωδώς.

Τον 11° αιώνα παρουσιάστηκε στην Ιταλία μια πολιτική και οικονομική κίνηση με κέντρο τη Βενετία. Η ειρήνευση της Αδριατικής έθεσε τις βάσεις της ναυτικής δύναμης της Βενετίας, ενώ το περίφημο χρυσόβουλο του 1082 άνοιξε στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου τις Βυζαντινές αγορές. «Την ημέρα αυτή άρχισε το διεθνές εμπόριο της Βενετίας»[29]. Την εποχή αυτή η Βενετία, όπως και μερικές άλλες Νότιο-Ιταλικές πόλεις, που παρέμειναν κάτω από την εξουσία του Βυζαντίου, δεν δίσταζαν να εμπορεύονται με Μωαμεθανικά κέντρα. Συγχρόνως η Γένουα και η Πίζα, οι οποίες τον 10° αιώνα και στις αρχές του 11ου είχαν λεηλατηθεί πολλές φορές από τους Μωαμεθανούς πειρατές της Αφρικής, το 1015 – 1016 κατέκτησαν την Σαρδηνία και την Κορσική. Τα πλοία αυτών των δύο πόλεων το 1087 ενθαρρυνόμενα από τον Πάπα, χτύπησαν με επιτυχία την Βόρεια Αφρικανική ακτή. Όλες αυτές οι εκστρατείες εναντίον των απίστων, δεν οφείλονταν μόνο στον θρησκευτικό ενθουσιασμό ή στο πνεύμα της περιπέτειας, αλλά και σε οικονομικούς λόγους[30].

Οι Σταυροφόροι το 1096 με την βοήθεια του Αλεξίου Α΄ πέρασαν έξω από την Κωνσταντινούπολη, κατευθύνθηκαν στην Μ. Ασία, νίκησαν στο Δορύλαιο τους Σελτζούκους, κατέλαβαν την Νίκαια και άλλες πόλεις της Μικράς Ασίας, την Συρία, την Αντιόχεια και τέλος την Ιερουσαλήμ και εγκαθίδρυσαν παράνομες πολιτικές κοινότητες, μη τηρώντας τον όρκο που είχαν δώσει στον Αλέξιο. Έτσι,

---

[26] Βλ. αναλυτικότερα Bréhier, La Civilisation Byzantine, σ. 208.

[27] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 365.

[28] Βλ. αναλυτικότερα Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, II, σ. 54, Tafel and Thomas, Urkunden, I, σ. 52.

[29] Βλ. αναλυτικότερα Charles Diehl : Une Republique Particienné. Venise, σ. 33.

[30] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 492.

στις εμπορικές Ιταλικές πόλεις[31], που ενδιαφέρονταν άμεσα για τις Σταυροφορίες, η κατάχτηση της Ανατολής θα πραγματοποιούσε το όνειρό τους, να γίνουν αυτοί οι κύριοι μεσάζοντες στο εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Οι χωρικοί έπαιρναν μέρος στις Σταυροφορίες για να ξεφύγουν από το φεουδαρχικό ζυγό και με την ελπίδα να βρουν στα καινούργια εδάφη τη λευτεριά που δεν είχαν στη δική τους χώρα. Η Ρώμη των Παπών εκμεταλλεύτηκε επιτήδεια την κίνηση αυτή ξεσηκώνοντας τους Σταυροφόρους εναντίον της Μουσουλμανικής Ανατολής. Δύο γεγονότα, που σημειώθηκαν κατά τον 11° αιώνα, διευκόλυναν τις σχέσεις ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Το πρώτο ήταν ο εκχριστιανισμός της Ουγγαρίας, που επέτρεψε το πέρασμα από το Δούναβη της Αυστρίας στα προκεχωρημένα βυζαντινά φυλάκια στη Βουλγαρία. Το δεύτερο ήταν η καταστροφή της Αραβικής θαλασσινής υπεροχής στην Κεντρική Μεσόγειο. Οι Πισάνοι και οι Βενετσάνοι πήραν από τους Άραβες την Κορσική και τη Σαρδηνία, οι δε Νορμανδοί τη Σικελία. Το γεγονός αυτό ασφάλισε τους θαλασσινούς δρόμους στη Μεσόγειο. Έτσι, στη θάλασσα αυτή εμφανίστηκαν στόλοι τεσσάρων καινούργιων κρατών, της Γένουας, της Πίζας, της Βενετίας και του Νορμανδικού Κράτους της Μεσημβρινής Ιταλίας, ενώ ως τότε μόνο οι Άραβες και οι Βυζαντινοί διαφιλονικούσαν την κυριαρχία της.

Η στάση των Σταυροφόρων να εγκαθιδρύσουν παράνομες πολιτικές κοινότητες, ενθάρρυνε και άλλους εχθρούς να αμφισβητούν την δύναμη των Βυζαντινών στην Ευρώπη. Οι Ούγγροι θέλησαν να επεκταθούν προς τον Νότο και να καταλάβουν την Κροατία και τη Δαλματία, την οποία όμως Δαλματία οι Βενετοί θεωρούσαν δική τους. Ο Αλέξιος για να τους αντιμετωπίσει ζήτησε την βοήθεια της Πίζας, ανταγωνιστή της Βενετίας και παραχώρησε εμπορικά προνόμια και στους Πιζάτες εμπόρους. Έτσι μια ακόμη Ιταλική πόλη, η Πίζα αναμείχθηκε στην οικονομική ζωή του Βυζαντίου με αποτέλεσμα να χαθούν έσοδα για την Αυτοκρατορία.

---

[31] Levtchenko, M.B.: Ιστορία του Βυζαντίου, μτφρ. Γιάννης Βιστάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, 1955, σελ. 280, 218.

Ο Alan Harvey[32] αναφέρει ότι: «*Προς τα τέλη του 12ου αιώνα αυξήθηκε σημαντικά και το εμπόριο των Γενουάτων με το Βυζάντιο. Επωφελήθηκαν από τη δίωξη των Ενετών, όμως τα προνόμια που τους παραχώρησε ο Μανουήλ δεν ήταν τόσο εκτενή όσο των Ενετών.* Οι παραχωρήσεις που έγιναν προς τους Ενετούς και αργότερα προς τους Πισάτες και τους Γενουάτες περιγράφονται συχνά ως μια σκέτη οικονομική καταστροφή για το Βυζάντιο».

11.2.1 Τα Επακόλουθα της Ακμής των Ιταλικών Ναυτικών Πόλεων επί του Βυζαντινού Εμπορίου.

Ο Λάζαρος Χουμανίδης[33] δέχεται ότι το εμπόριο συνέδεε το Βυζάντιο με τις ανθούσες Ιταλικές πόλεις. Οι Βενετοί έφεραν σε επαφή το Βυζάντιο με την Δυτική Ευρώπη[34] και γενικότερα την Ανατολή με τη Δύση. Κατέχουσα προνομιούχο θέση σε ξηρά και θάλασσα η Βενετία διοχέτευε προς τις ηπείρους τα εμπορεύματα. Η Γένουα, με τη βοήθεια του στόλου της, ανέπτυξε εμπορική δραστηριότητα με την Ανατολή. Κατά τον 12ο αιώνα είχε στενή εμπορική επαφή και με την Κεντρική Ευρώπη. Εκτός από την Γένουα και η Πίζα ανέπτυξε ζωηρό εμπόριο με το Βυζάντιο και την Ανατολή, από δε τον 12° αιώνα αναδείχθηκε σε μεγάλο θαλάσσιο κέντρο. Επίσης η Αμάλφη διεξήγαγε ανεπτυγμένο εμπόριο με το Βυζάντιο.

«*Οι πόλεις λοιπόν της Ιταλίας*», συνεχίζει ο Λ. Χουμανίδης, «*άλλοτε εις χείρας των Βυζαντινών, άλλοτε εις χείρας των Αράβων, των Ούγγρων και των Νορμανδών και άλλοτε ως ανεξάρτητοι, γενικά προόδευαν. Η οικονομική τους ανάπτυξη και το εμπόριο των Ιταλικών Πόλεων τις έφερε σε επαφή με άλλες Ευρωπαϊκές και Βαλκανικές χώρες και αποστέρησαν το Βυζάντιο από τις προς δυσμάς διεξόδους του, εκδιώκουσαι συν τω χρόνω και από τας αγοράς της Αφρικής, ιδιαιτέρως δε όταν δια των Σταυροφοριών επέτυχαν να θέσουν πόδα επί του*

[32] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 361.

[33] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 248 – 253.

[34] Βλ. αναλυτικότερα Cambridge Medieval History, vol. VI, σελ. 478.

οικονομικού του φέουδου, της Ανατολής και να κατακτήσουν και αυτήν ταύτην την Κωνσταντινούπολη».

Ο Λ. Χουμανίδης υποστηρίζει ότι: «*Κατά συνέπεια εκτός των αποτελεσμάτων από την επέκταση των Αράβων επί του βυζαντινού εμπορίου και οι Λατίνοι ολίγον κατά ολίγον κατέστησαν επικίνδυνοι αντίπαλοι, επιτυχόντες να αποκτήσουν εξαιρετικά προνόμια από το Βυζάντιο*». Η Βενετία επειδή βρίσκονταν σε ευνοϊκότερη θέση κατέβαλε στο Βυζάντιο πολύ χαμηλότερα τέλη από τις άλλες ιταλικές πόλεις, είχε το δικαίωμα να εισαγάγει ατελώς εμπορεύματα στην Κωνσταντινούπολη και να τα διανέμει, διέθετε ιδιαίτερη αποβάθρα, ιδιαίτερα ιδρύματα και καταστήματα. Τα προνόμια αυτά, όπως έχει ήδη επισημανθεί, είχαν αρχίσει πριν από τις Σταυροφορίες και είχαν επισημοποιηθεί με χρυσόβουλα του 992 και 1082[35]. Οι Ενετοί, οι οποίοι είχαν επετύχει τα μεγαλύτερα προνόμια, με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους επέβαλλαν την πρωτοπορία τους στις οικονομικές υποθέσεις του Βυζαντίου. Ίδρυσαν βάσεις εμπορίου στο Πέραν, επί του Κερατίου κόλπου, την Μικρά Ασία, στην Κρήτη, την Κύπρο και τη Χίο.

Ο A. A. Vasiliev[36] δέχεται ότι «*ο κίνδυνος των Νορμανδών ανάγκασε τον Αλέξιο Κομνηνό να πλησιάσει περισσότερο στη Βενετία, η οποία ανέλαβε την υποχρέωση να υποστηρίξει το Βυζάντιο με τον στόλο της, παίρνοντας ως αντάλλαγμα εμπορικά προνόμια. Οι πολυάριθμοι Βενετοί που πήγαν στην Αυτοκρατορία και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, επλούτησαν και γρήγορα εσχημάτησαν στην πρωτεύουσα μία Βενετική παροικία τόσο πυκνοκατωκημένη και πλούσια, που άρχισε να αποκτά μία σημαντική επιρροή. Οι Βενετοί ξεχνώντας άρχισαν να συμπεριφέρονται υπεροπτικά και με αυθάδεια όχι μόνο στις κατώτερες*

[35] Χουμανίδης, Λάζαρος: ως ανωτέρω, σελ. 361. Αργότερα παραχωρήθηκαν και άλλα προνόμια επί Ιωάννου Β΄ Κομνηνού (1126) και Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1147). Εκτός από τους Ενετούς παραχωρούνται προνόμια και σε άλλες ιταλικές πόλεις. Ειδικότερα, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε στους Πισάτες (1111) συνοικίες, αποθήκες και αποβάθρα στο λιμάνι, επέτρεψε χωρίς τελωνειακά τέλη την εισαγωγή χρυσού και αργύρου. Για τα εμπορεύματα που αγοράζονταν και μεταφέρονταν μέσα στην Αυτοκρατορία μείωσε τα τέλη από 10% σε 4%. Τα ίδια προνόμια που παραχωρήθηκαν στους Πισάτες παραχωρήθηκαν επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και στους Γενουάτες, οι οποίοι επί Ισαακίου Αγγέλου απαίτησαν και επέτυχαν μείωση των τελών από 4% σε 2%.

[36] Vasiliev, A.A.: ως ανωτέρω, σελ. 508, 509.

τάξεις, αλλά και προς τους ευγενείς του Βυζαντίου, με αποτέλεσμα να δημιουργούν στην Αυτοκρατορία μία έντονη δυσαρέσκεια»[37].

Επίσης, η Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη[38] αναφέρει ότι: «*η σταδιακή οικονομική διείσδυση των Ιταλικών πόλεων στο Βυζάντιο, που πήραν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο και γενικότερα την οικονομία στα χέρια τους, προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των εντόπιων και προστριβές με τους Λατίνους. Η συχνή ή συνεχής, αυτή παρουσία των Λατίνων λόγω της οικονομικής, κυρίως, διείσδυσή τους συμπίπτει σχεδόν με τη διέλευση πολυάριθμων πολεμιστών από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας λόγω των Σταυροφοριών. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε διαφορετική εκτίμηση των επαφών των Βυζαντινών με τη Δύση σε σχέση με τις επαφές των προηγουμένων περιόδων*».

Ο G. Ostrogorsky[39], παρατηρεί ότι: «*σε μία θλιβερή περίοδο που ο απολογισμός στο εσωτερικό ήταν η τέλεια παράλυση της κεντρικής εξουσίας, η σοβαρή οικονομική κρίση, η υποτίμηση του νομίσματος και η διάλυση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος της μέσης βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το Βυζάντιο που έχανε οριστικά την ηγεμονία και στη θάλασσα ζήτησε την βοήθεια των Ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών. Αυτή είναι η σημαντικότερη εξέλιξη την εποχή αυτή και γεγονός παγκόσμιας σημασίας, που δείχνει την υπεροχή των ανερχόμενων δυνάμεων της Δύσης που κορυφώθηκε με την άλωση του Βυζαντίου το 1204*». Και συνεχίζει ο G. Ostrogorsky ότι: "*Η Αυτοκρατορία ανίσχυρη εντελώς στη θάλασσα ζητά την βοήθεια των Βενετών για να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς, στο στόλο των οποίων οι Βενετοί επέφεραν βαριά ήττα. Η Βενετία, βέβαια, εξαγόρασε τη*

---

[37] Και συνεχίζει ο A. A. Vasiliev: «Όσο ζούσε ο Αλέξιος οι μεταξύ Βενετίας και Βυζαντίου σχέσεις δεν είχαν ακόμη οξυνθεί πολύ. Μετά τον θάνατό του όμως τα πράγματα άλλαξαν. Μαθαίνοντας ότι η Απουλία ευρίσκετο αντιμέτωπος εσωτερικών ταραχών και θεωρώντας, ως εκ τούτου, ότι ο κίνδυνος των Νορμανδών είχε εκλείψει ο Ιωάννης απεφάσισε να ακυρώσει την εμπορική συνθήκη που είχε κάμει με την Βενετία. Αμέσως οι Βενετοί έστειλαν τον στόλο τους να λεηλατήσει τα Βυζαντινά νησιά της Αδριατικής και του Αιγαίου. Κρίνοντας αδύνατη την αποτελεσματική αντίσταση στον στόλο των Βενετών ο Ιωάννης αναγκάσθηκε, από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του να συνεννοηθεί με την Βενετία και να επανέλθει στην εμπορική συνθήκη του 1082. Την εποχή του Ιωάννου οι άλλες ναυτικές πόλεις της Ιταλίας, όπως η Πίζα και η Γένουα, απέκτησαν και αυτές μερικά εμπορικά προνόμια, τα οποία όμως φυσικά δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τα της Βενετίας».

[38] Κόλια-Δερμιτζάκη, Αθηνά: Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα Εδάφη της Αυτοκρατορίας. Οι Απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρη-Χόρν, Αθήνα, 1994, σελ. 14.

[39] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, σελ. 19 κ.επ., τόμ. Γ΄.

βοήθεια που πρόσφερε με υψηλό τίμημα. Πλην του τίτλου του δόγη και των εκκλησιαστικών παραγόντων οι Βενετοί ήταν ελεύθεροι στο εξής να ασκούν το εμπόριο με παντός είδους εμπορεύματα σε όλες τις περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς την υποχρέωση να καταβάλουν οποιονδήποτε φόρο. Έτσι, βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση σε σύγκριση με τους ντόπιους Βυζαντινούς εμπόρους. Εκτός αυτών ο αυτοκράτορας τους παραχώρησε στην Κωνσταντινούπολη πολλά καταστήματα καθώς και τρεις αποβάθρες στην προκυμαία απέναντι από το Γαλατά. Οι συμφωνίες αυτές έθεσαν τα θεμέλια της αποικιακής ισχύος της Βενετίας στην Ανατολή, ταυτόχρονα όμως προκάλεσαν ισχυρό κλονισμό στο εμπορικό σύστημα του βυζαντινού κράτους. Βέβαια οι Βενετοί συνέχισαν να αναγνωρίζουν τα κυριαρχικά δικαιώματα του βυζαντινού αυτοκράτορα, αυτό, όμως δεν άλλαξε καθόλου την κατάσταση. Από τώρα και στο εξής το ιταλικό ναυτικό κράτος θα διαδραμάτιζε αποφασιστικό ρόλο στην τύχη του Βυζαντίου".

Και εξακολουθεί ο G. Ostrogorsky ότι: "*Στη συνέχεια σπουδαία εμπορικά προνόμια παραχωρήθηκαν και στην Πίζα. Εκτός από τον Αλέξιο Κομνηνό και ο Μανουήλ για να σταθεροποιήσει τις σχέσεις του με τις άλλες Ιταλικές ναυτικές δυνάμεις έκλεισε συνθήκες με την Γένουα το 1169 και με την Πίζα το 1170. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την άγρια διαμάχη με την Βενετία, την καταστροφή των βενετικών περιουσιών το 1171 και την κατάσχεση των πλοίων και των εμπορευμάτων τους. Η Βενετία αντέδρασε και ο στόλος της λεηλάτησε τα βυζαντινά παράλια και τα νησιά Λέσβο και Χίο. Για να διασφαλίσουν οι Βενετοί την θέση τους αποφάσισαν την συμμετοχή τους στην Δ΄ Σταυροφορία, βοηθώντας τους Βυζαντινούς με τον στόλο τους και την μετατροπή της Σταυροφορίας σε εκστρατεία κατά του Βυζαντίου. Σκοπός των Σταυροφόρων ήταν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, αλλά αυτή τη φορά όχι για να εγκαταστήσουν μια βυζαντινή κυβέρνηση, αλλά για να εγκαθιδρύσουν τη δική τους πάνω στα ερείπια της Βυζαντινής Αυτοκρατορία, γεγονός που επέτυχαν στις 13 Απριλίου 1204".*

11.3 Αξιολόγηση της Βυζαντινής Οικονομίας κατά τις Σταυροφορίες (Ειδικότερα πριν από την Δ΄ Σταυροφορία)

Η κοπή, επί Νικηφόρου Β' Φωκά, νομίσματος με μικρότερη αξία, "***τεταρτηρόν***", όπως έχει αναφερθεί και η απόφαση του αυτοκράτορα να γίνονται οι εισπράξεις σε παλαιό νόμισμα, ενώ οι πληρωμές από το δημόσιο σε νέο νόμισμα, το "τεταρτηρόν", σε αντίθεση προς την μέχρι τότε πρακτική, ότι όλα τα νομίσματα, ασχέτως κοπής, έχουν την ίδια αξία, στο σωστό πάντα βάρος, όπως αναφέρει ο Ταξιάρχης Κόλιας[40], είχε ως αποτέλεσμα οι υπήκοοι να ζημιώνονται αισθητά στις συναλλαγές τους με το δημόσιο. Η κοπή του νέου νομίσματος, "τεταρτηρόν" απέβλεπε στην εξεύρεση πόρων για τη διεξαγωγή των πολέμων και πιθανόν να έφερε ορισμένα αποτελέσματα, τα οποία πρέπει να έδωσαν τη δυνατότητα στον αυτοκράτορα να μειώσει την πίεση επί του πληθυσμού. Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για βαρύτατη αύξηση της φορολογίας και την παρέμβαση του κράτους σε κάθε πτυχή οικονομικής, αλλά και διοικητικής δράσης.

Η έκδοση του νομίσματος αυτού εκτός, όπως αναφέρθηκε, από την εμπορική σκοπιμότητα είχε σκοπό την αύξηση των εσόδων του δημόσιου ταμείου και τη βελτίωση των οικονομικών του κράτους, διότι η φορολογία και γενικά οι εισφορές των πολιτών προς το κράτος γίνονταν με το παλιό καλό νόμισμα, ενώ οι πληρωμές του δημοσίου προς τους πολίτες γίνονταν με το «τεταρτηρόν». Νεότεροι ερεύνητές πιστεύουν ότι έγινε προσπάθεια να προσαρμοσθεί το νομισματικό σύστημα στην πραγματική μεταλλική αξία των κυκλοφορούντων, από διάφορα μέταλλα, νομισμάτων. Το ποσοστό υποτίμησης, που έφερε ουσιαστικά μαζί του το νέο νόμισμα, ανέρχονταν στο 1/12, μια τιμή λογική και ρεαλιστική, που βρίσκονταν μέσα στα όρια που μπορούσε να αντέξει, με μεγάλη δυσκολία βέβαια, η οικονομία μιας μεσαιωνικής κοινωνίας. Μετά την εποχή αυτή που κράτησε δύο αιώνες άρχισε η περίοδος της παρακμής.

Συνεπώς, από τα τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία άρχισε να παίρνει το δρόμο της παρακμής. Στο εσωτερικό οι

---

[40]Κόλιας, Ταξιάρχης: Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969), Ο Στρατηγός Αυτοκράτωρ και το Μεταρρυθμιστικό του Έργο, Εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993, σελ. 85.

προοδευτικές δυνάμεις, από την εποχή της μεταρρύθμισης των Ισαύρων, την αγροτική εξέγερση του Θωμά του Σλάβου και μέχρι τις μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Κομνηνού που προσπάθησαν να σώσουν το Βυζάντιο, απέτυχαν. Στο εξωτερικό παρουσιάστηκαν για την Αυτοκρατορία δύο νέοι εχθροί, περισσότερο επικίνδυνοι από όλους τους προηγούμενους. Στην Ανατολή οι Τούρκοι και στην Δύση οι Σταυροφόροι. Με μικρότερη ευκολία η Αυτοκρατορία άντεξε τον 11° αιώνα την απόσπαση και κατοχή από τους Τούρκους μερικών από τις πλουσιότερες επαρχίες τους[41]. Στην Δύση την ίδια εποχή υπήρχε κοινωνική κρίση, σκληρή εκμετάλλευση των αγροτών και των δουλοπάροικων, καταστροφή της αγροτικής οικονομίας από τους φεουδάρχες, οι οποίοι είχαν εξαντληθεί οικονομικά από τους διαρκείς πολέμους. Στην κοινωνική κρίση προστέθηκε και η δύσκολη εμπορική επικοινωνία των Ιταλικών πόλεων, διότι η επέκταση των Τούρκων τους είχε στερήσει την εμπορική επικοινωνία με την πλούσια Ανατολή. Την ίδια εποχή οι θεομηνίες κατέστρεψαν την γεωργία και την κτηνοτροφία προκαλώντας οικονομική εξαθλίωση και δυστυχία στα πλήθη. Για όλους αυτούς τους λόγους ο πάπας της Ρώμης Ουρβανός Β', που εκτός από αρχηγός της Καθολικής Εκκλησίας ήταν και πανίσχυρη πολιτική αρχή της μεσαιωνικής Ευρώπης, έστρεψε τα εξαθλιωμένα πλήθη των Σταυροφόρων στην Ανατολή.

Στα μέσα του 11ου αιώνα η Αυτοκρατορία βρίσκονταν σε δημοσιονομική κρίση, η οποία είχε σχέση με την γενικότερη οικονομική κρίση. Στο νομισματικό σύστημα της περιόδου πριν από τις Σταυροφορίες επικρατούσε πραγματικό χάος, όπως περιγράφεται στη «***Νέα Λογαρική***». Παράλληλα με το χρυσό νόμισμα ***solidus*** (ιστάμενο) είχε κυκλοφορήσει το « ***τεταρτηρόν*** » χρυσό επίσης νόμισμα ελαφρύτερο όμως από το πρώτο.

Πριν, λοιπόν, από τις Σταυροφορίες, επί Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου κυρίως και αργότερα άρχισε μια συνεχής αλλοίωση του τίτλου καθαρότητας όλων των χρυσών νομισμάτων[42]. Κυκλοφορούσαν πλήθος νομισμάτων με διαφορετικούς τίτλους καθαρότητας και διαφορετική μεταλλική σύνθεση (χρυσός-

[41] Κατσούλης, Χρήστος: Οι Τούρκοι διαμέσου της Ιστορίας, εκδ. Κ&Π Σμπίλιας ΑΕΒΕ , Αθήνα, 1997, σελ.100.

[42] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ως ανωτέρω, σελ. 54.

άργυρος, άργυρος-χαλκός, χαλκός-επιχρυσωμένος), των οποίων νομισμάτων η νομισματική σχέση μεταβάλλονταν συνεχώς και δημιουργούσε χάος στην αγορά. Έτσι στις σχέσεις πληρωμής κράτους και πολιτών έπρεπε να προσδιορίζεται επακριβώς το νόμισμα, *νόμισμα προτιμώμενο* ή *χρυσά νομίσματα τα κατά ημέρα προτιμώμενα, νομίσματα παλαιά, νομίσματα καινούργια.* Η νομισματική αυτή κατάσταση είχε σχέση με την επέκταση των εμπορικών συναλλαγών, που δημιούργησαν την ανάγκη αύξησης της κυκλοφορίας της νομισματικής μάζας και είχε σχέση με το ισοζύγιο πληρωμών της Αυτοκρατορίας. Η νομισματική όμως αυτή κατάσταση έκανε φανερή την γενικότερη οικονομική κρίση, διότι η αύξηση των εξόδων του κράτους (μεγάλη υπαλληλία, πρόνοιες, πολυδάπανη αυλή), η ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας (κρατικής, λαϊκής, εκκλησιαστικής), η μείωση του αγροτικού πληθυσμού, που είχε ως αποτέλεσμα την ελάττωση της αγροτικής παραγωγής, επηρέασε ολόκληρη την οικονομία της Αυτοκρατορίας. Κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών η δημοσιονομική κρίση έγινε μεγαλύτερη, διότι προστέθηκαν και οι μεγάλες δαπάνες για τον στρατό (μισθοφόροι).

Την εποχή των Σταυροφοριών, που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκονταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, οι πόλεις της Ιταλίας, με πρώτες τη Βενετία, Πίζα και Γένοβα, απέκτησαν προνομιακή θέση στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Στη δυτική Ευρώπη και κυρίως στην Ισπανία αναπτύχθηκαν νέες αγορές, παρατηρήθηκε πληθυσμιακή αύξηση και γενική οικονομική ανάπτυξη. Επειδή στην Αδριατική και στην Μεσόγειο υπήρχε ασφάλεια από τους πειρατές, οι εμπορικές δραστηριότητες -διαμετακομιστικό και θαλάσσιο εμπόριο- αυξήθηκαν. Για την Βενετία και τις άλλες Ιταλικές πόλεις (Πίζα, Γένοβα, Αμάλφη) επικρατούσε ειδικό ευνοϊκό νομικό καθεστώς στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς επίσης και μέσα στην Κωνσταντινούπολη, όπου διατηρούσαν αποικία (σπίτια, μαγαζιά, δασμολογικές ελαφρύνσεις, ευνοϊκές εμπορικές συνθήκες με την Αυτοκρατορία). Οι έμποροι της Βενετίας είχαν αποκτήσει τέτοια επιρροή στην ανατολική Αυτοκρατορία, ώστε απαλλάχτηκαν από την υποχρέωση να πληρώνουν ορισμένους εισαγωγικούς δασμούς (992 μ.Χ.), τους δόθηκε το δικαίωμα να ιδρύουν πολυάριθμους εμπορικούς σταθμούς (τους γνωστούς fondachi) σε λιμάνια της Αυτοκρατορίας και το 1082 τους δόθηκε το

εξαιρετικό προνόμιο να μην πληρώνουν κανέναν εμπορικό φόρο - προνόμιο που δεν είχαν ούτε οι πολίτες της Αυτοκρατορίας[43]. Οι Βενετοί έμποροι εξασφάλισαν να εμπορεύονται ελεύθερα εκτός από την Κωνσταντινούπολη, στην Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, Θράκη, Μ. Ασία, Συρία ακόμη και με πόλεις που ήταν υπό την κυριαρχία των Τούρκων.

Έτσι, κατά τις Σταυροφορίες, οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες αναγκάστηκαν να διατηρήσουν στενές σχέσεις με την Βενετία και τις άλλες Ιταλικές πόλεις, διότι ο βυζαντινός στόλος ήταν σχεδόν ανύπαρκτος και η ανάγκη της βοήθειας των Ιταλικών πόλεων μεγάλη. Από τις Ιταλικές πόλεις[44], η Αμάλφη και η Βενετία ίδρυσαν τον 10° και 11° αιώνα τις πρώτες εμπορικές αποικίες. Στο τέλος του 11ου αιώνα η Αμάλφη υπέκυψε στην οικονομική ευρωστία της Βενετίας. Οι Ενετικές αυτές αποικίες κυβερνούνταν όλες από τη μητρόπολή τους, που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και μέσω αυτής από την κεντρική κυβέρνηση που βρίσκονταν στην Βενετία. Οι Βενετοί είχαν αποκτήσει προνόμια από τον Βασίλειο Β΄. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός πιεζόμενος από την οικτρή οικονομική κατάσταση, (η ανάγκη χρημάτων για την συντήρηση του μεγάλου στρατού και οι αξιώσεις των συμμάχων τον ανάγκασαν να υποχωρήσει μπροστά στις απαιτήσεις των Βενετών), αναγκάστηκε να κάνει παραχωρήσεις και να δώσει προνόμια στους Ενετούς. Οι τακτικές εισπράξεις, οι έκτακτες συνδρομές, η παραχώρηση της προσωπικής περιουσίας πολλών μελών της βασιλικής οικογένειας και η εκποίηση εκκλησιαστικών θησαυρών δεν στάθηκαν ικανά να καλύψουν τις ανάγκες. Η δημόσια διοίκηση την εποχή των Σταυροφοριών είχε παραλύσει τελείως και ήταν αδύνατον να ανορθωθεί. Έτσι στην Κωνσταντινούπολη είχαν εγκατασταθεί πολλοί έμποροι με δικές τους οικίες και είχαν συγκροτήσει ανεξάρτητη κοινότητα, ***"κράτος εν κράτει"***. Τους παραχωρήθηκε στο λιμάνι του Πέραν, που ήταν το κυριότερο εμπορείο της Κωνσταντινούπολης, κοντά στην Εβραϊκή σκάλα, ολόκληρο τμήμα με τις αποβάθρες, τις οικίες, τα εργαστήρια, τις αποθήκες και τις εκκλησίες ως κτήμα αναπαλλοτρίωτο. Εκπρόσωποι της Ενετικής κοινωνίας τιμήθηκαν με αξιώματα (πρωτοσεβαστού, υπερτίμου), τα όποια συνοδεύονταν με

[43] Clough, S. & Rapp T.: ως ανωτέρω, σελ. 90.

[44] Παπαρρηγόπουλος Κων. : ως ανωτέρω, σελ. 70 κ. επ.

ανάλογη μισθοδοσία. Στις εκκλησίες τους ορίστηκε να διανέμεται ετησίως μεγάλη ποσότητα χρυσού από το βασιλικό ταμείο. Το σπουδαιότερο όμως ήταν ότι αυτές οι παραχωρήσεις δεν γίνονταν μόνο στα εμπορεία της Κωνσταντινούπολης, αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας. Έτσι οι Ενετοί μπορούσαν και σε άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, πλην της Κωνσταντινούπολης, να πωλούν και να αγοράζουν χωρίς να καταβάλουν τελωνειακό, λιμενικό ή οποιονδήποτε άλλον φόρο. Αυτό ζημίωσε την Αυτοκρατορία, όχι μόνο διότι επέφερε ελάττωση στις εισπράξεις του δημόσιου ταμείου, αλλά και για άλλους σοβαρούς λόγους που επέφεραν καθολική αλλαγή της διεξαγωγής των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Ειδικότερα, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους Γενουάτες και στους Πισάτες, ήταν το δικαίωμα να έχουν δικό τους χώρο μέσα στην Κωνσταντινούπολη για τις εμπορικές τους συναλλαγές, μείωση των δασμών, ελάττωση του κομμερκίου σε 4%, για την εισαγωγή ειδών από χώρες εκτός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ελεύθερη διακίνηση και πώληση των εμπορευμάτων αυτών μέσα στην χώρα. Ο Αλέξιος Κομνηνός με την παραχώρηση προνομίων επέτρεψε στους Βενετούς, τους Γενουάτες και τους Πισάτες να εγκατασταθούν σε εμπορικές θέσεις της Αυτοκρατορίας και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπου εγκατέστησαν εμπορείο βάσει χρυσοβούλου, το οποίο δημοσίευσε. Τα φορολογικά προνόμια που τους παραχωρήθηκαν, τους έκαναν πολίτες του κράτους, σε βάρος του οποίου απέκτησαν σημαντικά πλούτη. Έτσι, η παραχώρηση εμπορικών προνομίων έκανε τους Ιταλούς εμπόρους και ναυτικούς να υποτάξουν την οικονομική ζωή του Βυζαντίου, έγιναν κύριοι των αγορών και της δημόσιας ζωής της Αυτοκρατορίας[45].

Η ***ανταλλακτική Οικονομία*** στο Βυζάντιο εκείνη την εποχή ήταν στάσιμη, εκτός από ορισμένες πόλεις, (Αθήνα, Θήβα, Κόρινθος, Πάτρα, Σπάρτη, Αλμυρός, Θεσσαλονίκη) που είχαν αναπτύξει εμπορική δραστηριότητα. Αν οι Βυζαντινοί είχαν αναπτύξει ανάλογη με τους Ιταλούς εμπόρους δραστηριότητα στο διαμετακομιστικό εμπόριο θα αυξάνονταν η ζήτηση για Βυζαντινά προϊόντα στη Δύση και αυτό θα έδινε ώθηση στην Βυζαντινή βιοτεχνία και το Βυζαντινό

[45] Ahrweiler, Hélène: ως ανωτέρω, σελ. 96 κ. επ.

εμπόριο. Η δημιουργία αγορών στη δυτική Ευρώπη και η αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας στη Μεσόγειο θα είχαν ευεργετικές επιπτώσεις στη Βυζαντινή οικονομία. Η προσπάθεια των Κομνηνών για αναδιοργάνωση των δημόσιων οικονομικών και εξυγίανση του νομισματικού συστήματος έφερε ευεργετικά αποτελέσματα στην οικονομία αλλά μόνο προσωρινά, διότι η πολιτική των αυτοκρατόρων, οι έριδες μεταξύ τους και η διείσδυση των Ιταλικών πόλεων (εμπόριο, οικονομικές δραστηριότητες) στην Αυτοκρατορία οδήγησαν στην άλωση του 1204.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η Αυτοκρατορία είχε περιπέσει σε οικονομική χρεοκοπία, το βάρος της φορολογίας έπληττε τις κατώτερες τάξεις, τα έξοδα πολλαπλασιάζονταν, διότι εκτός από τα μέτωπα που είχαν ανοίξει παντού ήταν και τα δώρα προς τους Λατίνους, τα έξοδα για την αυλή και τους ευνοούμενους. Ο Ιωάννης Κομνηνός διοίκησε προσεχτικά και αύξησε λίγο τα οικονομικά. Ο Μανουήλ όμως, που τον διαδέχτηκε, εφήρμοσε οικονομική πολιτική που δυσαρέστησε τους Βυζαντινούς. Στην προσπάθειά του να βελτιώσει τα άθλια οικονομικά, δήμευσε κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήματα. Η Εκκλησία κατείχε αμύθητα πλούτη[46] και δέσποζε όχι μόνο πάνω στις ψυχές και τις συνειδήσεις, αλλά και στην οικονομική ζωή του κράτους. Τα μοναστήρια επωφελούμενα από τις αμέτρητες φορολογικές απαλλαγές και προνόμια και ιδίως την απαλλαγή των μοναχών από στρατιωτική υπηρεσία και από κάθε υποχρέωση προς την κοινωνία, κατέχοντας τα γονιμότερα εδάφη, εκμεταλλευόμενα πολυάριθμους αγρότες και δουλοπάροικους, που ήταν εξαρτημένοι από αυτά, εξασθένιζαν το κράτος ή πιο σωστά απειλούσαν την ίδια την ύπαρξη του κράτους. Από τον 7° και 8° αιώνα η μισή έκταση της Αυτοκρατορίας βρίσκονταν στα χέρια της Εκκλησίας. Έτσι, ο Μανουήλ Κομνηνός δήμευσε τα εκκλησιαστικά κτήματα για να εξυγιάνει τα άθλια οικονομικά της Αυτοκρατορίας. Πολύ πριν από αυτόν και οι Ίσαυροι (717) πήραν την ίδια απόφαση για τον ίδιο λόγο. Δήμευσαν τα απέραντα κτήματα των μοναστηριών και τα μοίρασαν στους ακτήμονες. Οι μεταρρυθμίσεις όμως εκείνες των Ισαύρων είχαν αποτύχει.

---

[46] Αντωνακόπουλος, Η. : Εισαγωγή στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών των Νεωτέρων Χρόνων, τόμος Α΄, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτινή, 1950, σελ. 76 και επ.

Τα προνόμια που δόθηκαν στις Ιταλικές πόλεις, όπως αναφέρθηκε, ήταν πολλά και μεγάλα από οικονομικής πλευράς, οι σχέσεις όμως με τους βυζαντινούς όχι ευχάριστες. Το 1171 ο Μανουήλ Α` Κομνηνός αντέδρασε στην επίθεση των Βενετών εναντίον των Γενουατών της Κωνσταντινούπολης και στην άρνησή τους να επανορθώσουν όπως τους ζήτησε, φυλάκισε τους Βενετούς εμπόρους και δήμευσε τις περιουσίες τους. Σε αντίποινα όμως για την πράξη αυτή του αυτοκράτορα, ο στόλος των Βενετών λεηλάτησε τα νησιά και τα παράλια της Αυτοκρατορίας. Αργότερα ο Ανδρόνικος Α` τους αποζημίωσε για ότι έχασαν, ο δε Ισαάκιος Άγγελος έστειλε χρήματα για τον ίδιο λόγο στην Βενετία και αποκατέστησε μαζί της ομαλές σχέσεις.

Όλη η δημιουργηθείσα δυσάρεστη κατάσταση μεταξύ Βυζαντινών και Ιταλικών πόλεων είχε επιπτώσεις στην βυζαντινή οικονομία. Οι Βενετοί απέκτησαν τα πρώτα προνόμια από τους βυζαντινούς, όταν μόλις είχαν αρχίσει την εμπορική τους εξάπλωση στην Ανατολή. Στην Αυτοκρατορία υπήρχε έλλειψη κεφαλαίων, οι επενδύσεις στο εμπόριο ήταν περιορισμένες και η χωρητικότητα των πλοίων μικρή. Κατά τις Σταυροφορίες όμως (12^{ος} αιώνας) η Βενετική οικονομία ανήλθε, η εμπορική δραστηριότητα αυξήθηκε, όπως και οι αγορές. Υπήρχαν περισσότερα κεφάλαια διαθέσιμα, αυξήθηκε η δύναμη σε πλοία και έγινε διείσδυση στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου, με αύξηση της συμμετοχής τους στο διαμετακομιστικό εμπόριο της Ανατολής στα τέλη του ίδιου αιώνα. Η διείσδυση όμως αυτή των Ιταλών εμπόρων στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε αρνητική επίδραση στην εξέλιξη της γηγενούς εμπορικής τάξης και στη συμμετοχή των Βυζαντινών στο διεθνές εμπόριο, με επακόλουθο την απώλεια αγορών, τη δραστική μείωση εσόδων, την εξαφάνιση εισοδημάτων, τη συρρίκνωση της ενεργού ζητήσεως. Προϊόντα άρχισαν να μένουν αδιάθετα (υπήρχε έλλειψη χρημάτων από εξαφάνιση εισοδημάτων) ή έπαψαν πλέον να παράγονται στις βιοτεχνίες - βιομηχανίες της Κωνσταντινούπολης. Παρατηρείται δημιουργία ανεργίας και κακή λειτουργία της κρατικής μηχανής - διοίκησης με τη φυγή πολλών προς τη Δύση, αλλά και κάθε άλλη κατεύθυνση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΟΠΩΛΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ - ΚΥΡΙΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ)

Ο όρος ***«οικονομία»*** εμφανίστηκε κατά τον 7ο αιώνα και (κατά το λεξικό της Ελληνικής Πατρολογίας του Lampe) στη Βυζαντινή εποχή δήλωνε το προνόμιο που παραχωρούσε ο αυτοκράτορας και το σύνολο των μέτρων που παίρνονταν προς όφελος ενός ιδιώτη. Οι έννοιες της ***τάξης*** και της ***οικονομίας*** καλύπτουν, πράγματι, για τον βυζαντινό το σύνολο των αρχών και των αρετών που διέπουν την κοινωνία, την Εκκλησία και το κράτος και οι οποίες, οπωσδήποτε, καθορίζουν την τύχη του κόσμου σε όλες τις μορφές του. Με άλλα λόγια, έχουν την αξία οικουμενικών αρχών[1]. Η βυζαντινή οικονομία πλησιάζει στη «φρόνηση» των αρχαίων που σήμαινε την ανθρώπινη σοφία[2].

Για δε τους βυζαντινούς χρονογράφους ένα συνταρακτικό για την κοινωνία γεγονός (σεισμοί, ξηρασίες, πλημμύρες, εκλείψεις ηλιακές, εμφάνιση κομήτη κλπ.) έπαιρνε μεγαλύτερη θέση στις ιστορικές αφηγήσεις της εποχής. Έτσι, λ.χ. ο βυζαντινός Προκόπιος, από την Καισάρεια της Παλαιστίνης, προτιμούσε να εξιστορεί πολεμικά γεγονότα. Δευτερεύοντα ρόλο έπαιζαν οι οικονομικές σχέσεις, όπως η ισορροπία μεταξύ των υπαρχόντων αγαθών, του νομίσματος που κυκλοφορούσε και της ταχύτητας κυκλοφορίας του, η διατάραξη των οποίων επέφερε σοβαρά οικονομικά αποτελέσματα (πληθωρισμός, ανεργία). Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία λόγω της γεωγραφικής της θέσης, ήταν εξαπλωμένη σε τρεις ηπείρους και πέντε θάλασσες, στη διασταύρωση των σπουδαιότερων εμπορικών οδών, που συνέδεαν την Ανατολή με τη Δύση, ήταν φυσικό να έχει αναπτύξει οικονομία η οποία επηρεάζονταν από όλους αυτούς τους παράγοντες.

---

[1]Ahrweiler, Hélène: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Τούλα Δρακοπούλου, εκδ. Δ΄, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 1988, σελ. 153 κ. επ.

[2] Basile de Seleucie, Oratio, XXIX. Migne Patr. Gr. T. 85, σελ. 325.

Η βυζαντινή οικονομία, όπως έχει αναφερθεί, είχε χαρακτήρα αγροτικο-γεωργικό. Ο βυζαντινός πληθυσμός είχε ως κύρια απασχόληση την γεωργία, με προϊόντα για εσωτερική κατανάλωση. Το άλλο σκέλος της οικονομίας του Βυζαντίου αποτελούσε ο αστικο-βιοτεχνικός χαρακτήρας. Εκτός από τον πληθυσμό της υπαίθρου και ο πληθυσμός που κατοικούσε στις πόλεις είχε αγρούς εκτός αυτής, τους οποίους καλλιεργούσε και έκανε την ανταλλαγή αγροτικών παράλληλα με τα βιομηχανικά προϊόντα. Σε αυτό βοηθούσε η ευνοϊκή θέση των πόλεων και οι συγκοινωνίες τους, απαραίτητες για τη διακίνηση των αγαθών.

Στο Βυζάντιο η οικονομία, παρά τους ποικίλους χαρακτηρισμούς της, ήταν ***διευθυνόμενη***[3], [4]. Από το κράτος ορίζονταν ο τρόπος παραγωγής, οι τιμές, τα όρια κέρδους, ο τόπος εργασίας, η είσοδος στο επάγγελμα, η δυνατότητα αλλαγής είδους και τόπου εργασίας. Η βυζαντινή Οικονομία ήταν ***ελεγχόμενη***[5] άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο σε όλες τις δραστηριότητές της, όπως στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις διάφορες υπηρεσίες. Ο G. Ostrogorsky γράφει σχετικά: «*Ο αυταρχικός συγκεντρωτισμός του Βυζαντινού Κράτους επηρέασε επίσης χαρακτηριστικά την αστική ζωή και την αστική οικονομία του Βυζαντίου. Ολόκληρη η οικονομική ζωή της Βυζαντινής πρωτεύουσας ελέγχονταν από τον Έπαρχο της Κωνσταντινούπολης και ο έλεγχος αυτός ήταν τον 10ο αιώνα, την εποχή δηλαδή της παντοδυναμίας της Βυζαντινής κρατικής εξουσίας, ιδιαίτερα άμεσος, όπως δείχνει το λεγόμενο «**Επαρχικό Βιβλίο**»*. Ο St. Runciman[6] δέχεται ότι μέσω των συντεχνιών το βυζαντινό κράτος ασκούσε έλεγχο τόσο στο εμπόριο όσο και στη βιοτεχνία (επαρχικό βιβλίο). Αναρίθμητοι κανονισμοί περιέβαλαν την εμπορική ζωή της Αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο κατηγορήθηκε ότι ήταν ο παράδεισος των μονοπωλιακών προνομίων και του ***παρεμβατισμού***. Αν και η κατηγορία δεν είναι τελείως ακριβής, ο παρεμβατισμός ήταν, χωρίς αμφιβολία, το βυζαντινό ιδεώδες. Οι επεμβάσεις του Κράτους για την ενίσχυση της βιομηχανίας ήταν πολύ συχνές.

---

[3] Χριστοφιλοπούλου, Αικ.: Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές, Αθήνα, 1979, εκδ. ΟΕΔΒ, σελ. 14.

[4] Άμαντος, Κ.: ως ανωτέρω, σελ. 88.

[5] Ostrogorsky, George: ως ανωτέρω, Τόμος Β΄, σελ. 128.

[6] Runciman, Steven: ως ανωτέρω, σελ. 195, 196.

Ο Δ. Ζακυθηνός[7], υποστηρίζει ότι στην Βυζαντινή οικονομία δεν υπήρχε ελευθερία, αλλά κρατικός ***παρεμβατισμός***. Το ίδιο πιστεύει ο Αλεξ. Διομήδης[8] (« *Η Βυζαντινή οικονομία ήτο εγγυτέρα προς την οικονομία των βασιλείων της Ελληνιστικής περιόδου. Η μορφή της ήτο όχι απλή, αλλά πολυσύνθετος, με πλευράς αι οποίαι υπενθυμίζουν καπιταλιστικάς αντιλήψεις μεταγενέστερων χρόνων και άκρατον παρεμβατισμόν συγχρόνων θεωριών*». Για την μετά τον Ιουστινιανό περίοδο: «*Έκτοτε δεσπόζει απολύτως σύστημα* ***διευθυνόμενης*** *οικονομίας. Δεν αφήνει αυτή ούτε αι τιμαί να ρυθμίζονται αυτομάτως, ούτε αι προμήθειαι να έρχονται ελευθέρως οποθενδήποτε, ούτε τα επιτηδεύματα να ασκούνται κατ' αρεσκείαν. Όλα είναι ρυθμισμένα και παντού η επέμβασις σταματά, ελέγχει και οδηγεί.*»). Ο Χρ. Ευελπίδης[9] τονίζει: «*Την οικονομικήν ιστορίαν του Βυζαντίου διακρίνει ο κρατικός* ***παρεμβατισμός****, προς διατήρησιν μίας διαρκούς κοινωνικής και οικονομικής ισορροπίας, συμφώνου προς την συντηρητικήν φύσιν της Αυτοκρατορίας και προς το πνεύμα του Μεσαίωνος εν γένει. Ειδικότερον ο συγκεντρωτισμός του εμπορίου, συνδυασμένος με την λεπτομερή ρύθμισιν της βιομηχανικής παραγωγής, απέβλεπεν εις την αναχαίτισιν της μονοπωλήσεως κάθε συναλλαγής με την Ανατολήν.*». Ο M.B. Vasiliev[10], αναφερόμενος στις συντεχνίες και τα μονοπωλιακά τους δικαιώματα τονίζει ότι ο Έπαρχος της Κωνσταντινούπολης ήταν ο μόνος ανώτερος κρατικός υπάλληλος που είχε δικαίωμα να επεμβαίνει προσωπικά ή μέσω των αντιπροσώπων του στη ζωή των συντεχνιών και να ρυθμίζει το έργο τους. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου[11] αναφερόμενη στον καταφανή καταδυναστευτικό παρεμβατισμό του κράτους και την ανισότητα με την οποία συμπεριφέρονταν στους υπηκόους του δείχνει την εικόνα της αυταρχικής κρατικής οικονομίας, το μέγεθος του κρατικού παρεμβατισμού. Ο Φαίδων Κουκουλές[12] περιγράφει την παρεμβατική μορφή της

---

[7] Ζακυθηνός, Διονύσιος: ως ανωτέρω, σελ. 48.

[8] Διομήδης, Αλεξ.: Βυζαντινή Οικονομία και η Πολιτική του Παρεμβατισμού, Ε.Κ.Δ.Ο., Αθήνα, 1943, σελ. 3.

[9] Ευελπίδης, Χρήστος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος, Αθήνα, 1950, σελ. 22-24.

[10] Vasiliev A.A.: ως ανωτέρω, τόμος Α΄,σελ. 427.

[11] Χριστοφιλοπούλου, Αικ.: Βυζαντινή Ιστορία, τομ. Β΄, Αθήνα, 1985, σελ. 130.

[12] Κουκουλές, Φαίδων: Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμος Β΄ , Αθήνα, 1971, σελ. 179-258.

Βυζαντινής οικονομίας, την έντονη ανάμειξη του Κράτους για την ρύθμιση θεμάτων όπως τα μέτρα, τα ζύγια και τα σταθμά. Επίσης, ο Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος[13] στο έργο του *«Περί το Επαρχικόν Βιβλίον»* δίνει αναλυτική εικόνα της οικονομικής κατάστασης. Ο Σ. Π. Σπέντζας[14] καταλήγει ότι η Βυζαντινή Οικονομία ήταν εξοργιστικά, καταχρηστικά παρεμβατική και μόνο για μικρά χρονικά διαστήματα γίνονταν πιο ελεύθερη. Ο ***συγκεντρωτισμός*** και η ελεγκτική αποτελούσαν την αυστηρή βάση της. Διαφορετική γνώμη έχει ο L. Brentano[15], ο οποίος γράφει: « Πνεύμα φιλελεύθερον διέπει το εμπόριον, κατ' αρχήν δε και αυτήν την εμπορικήν πολιτικήν του Βυζαντίου, δίδουν δε την απατηλήν εντύπωσιν ελευθέρας και μάλιστα καπιταλιστικής οικονομίας.» Ο G. Bratianu[16] δέχεται ότι: « το Βυζάντιο άλλοτε μετήρχετο πολιτικήν ***Laisser - Faire*** και άλλοτε ***παρεμβατισμόν***. Τούτο πραγματοποιείται ανάλογα από τον αυτοκράτορας. Ο Α. Σίδερης[17] γράφει: *«Η βιοτεχνία είναι και αυτή κατ' αρχήν* ***ελευθέρα****. Οι περιορισμοί ους αναφέρει το Επαρχικόν Βιβλίον, δεν είναι πολλοί, ούτε απόλυτοι, ούτε διαρκείς, ούτε εις όλας τας τέχνας και εις όλας τας πόλεις.»*. Την θεωρεί ως συνέχεια: *«...κληρονόμον της παρεμβατικής πολιτικής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου...»*. Ο Α. Σίδερης ονομάζει επίσης την οικονομία του Βυζαντίου ***«ημιδεσμευμένη»***. Η Αγγελική Λαϊου – Θωμαδάκη χαρακτηρίζει την Βυζαντινή Οικονομία ως ***μικτή***: Συνύπαρξη ελευθέρας Οικονομίας και κρατικού παρεμβατισμού[18].

Στο βυζαντινό κόσμο, η οικονομική πραγματικότητα διαρθρώνεται σε διάφορα, διακριτά μεταξύ τους επίπεδα οικονομικής δράσης. Μεταξύ αυτών κεντρική θέση κατέχει ***η αγορά*** ως συναλλακτικός χώρος, αλλά η σημασία η οποία της αποδίδεται είναι σαφώς υποδεέστερη εν σχέσει προς την έννοια της αγοράς ως

---

[13] Χριστοφιλόπουλος, Αναστάσιος: Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος ΣΤ' του Σοφού και αι Συντεχνίαι εν Βυζαντίω, Αθήναι, 1935, σελ..

[14] Σπέντζας, Σ.Π.: Ποια Ήταν η Μορφή της Βυζαντινής Οικονομίας, εκδ. Επιλογή, μηνιαία επιθεώρηση, Αθήνα, 1992, σελ. 373.

[15] Brentano, L.: Die Byz. Volkswirtschaft, Munchen-Leirzig,1917,σελ. 9.

[16] Bratianu, G.: Etudes Byzantines d' Histoire Economique et Sociale, Paris, 1938, σελ. 132,138, 141.

[17] Σίδερης, Α.:Ιστορία του Οικονομικού Βίου, Αθήνα, 1950, εκδ. Γ', σελ. 205, 294, 295, 297, 314.

[18] Λαϊου – Θωμαδάκη, Αγγελική: Το Βυζάντιο και ο σημερινός κόσμος, ομιλία στην Ακαδημία Αθηνών, 2000.

βασικού και πρωταρχικού οικονομικού θεσμού[19], θεμελιώδους στη δυτική οικονομική σκέψη και πρακτική. Οι βυζαντινοί συγγραφείς επιμένουν στο ιδανικό της ***οικονομικής αυτάρκειας*** και συνιστούν ιδιαιτέρως προσεκτική στάση και έλλογη συμπεριφορά στην περίπτωση εμπορικών συναλλαγών στα όρια της αγοράς. Ο Κεκαυμένος προτρέπει τους βυζαντινούς να αποφεύγουν αυτούς τους χώρους καθώς μια ορθολογική οικονομική συμπεριφορά προϋποθέτει την αυτο-επάρκεια: οι οικονομικές μονάδες οφείλουν να διακρίνουν το γεγονός ότι ένα νοικοκυριό είναι σε θέση να παράγει όλα τα απαιτούμενα αγαθά, ενώ σε περίπτωση που η αγορά καθίσταται απαραίτητη επιβάλλεται ιδιαίτερη σοβαρότητα και υπευθυνότητα[20]. Το ίδιο συναντάται και σε μοναστηριακά τυπικά, όπου υποδεικνύεται στους μοναχούς να προτιμούν τη χαμηλότερη τιμή ενός προϊόντος ανταλλασόμενοι απ' ευθείας με τους παραγωγούς, χωρίς τη διαμεσολάβηση εμπόρων. Η ίδια προτίμηση εκδηλώνεται για τα παραγόμενα αγαθά στα πλαίσια της οικιακής οικονομίας, ενώ αντιθέτως τα εισαγόμενα ή εκείνα τα οποία φθάνουν μετά από διαρκείς αλλαγές προσώπων στην τελική κατανάλωση, δεν χαίρουν εκτιμήσεως σε συγγραφείς όπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης[21].

Στη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία είναι γνωστό ότι ο όρος αγορά έχει διττή σημασία: υποδηλώνει τόσο τον τόπο συνάντησης πωλητών και αγοραστών (στον οποίο πρωτεύουσα δεν είναι ασφαλώς η γεωγραφική, αλλά η επικοινωνιακή διάσταση), όσο και αυτή την ίδια την ανταλλακτική λειτουργία, στα όρια της οποίας επιτυγχάνεται ο καθορισμός της τιμής του προϊόντος μέσω της εξισορρόπησης των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης[22], [23]. Στις

---

[19] βλ. αναλυτικά, Κ. Τσουκαλάς, Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία, Αθήνα (εκδ. Θεμέλιο), 1991, σ. 118 ff και K. Polanyi, La grande transformation. Aux origines politiques et écokomiques de notre temps, Paris (Gallimard), 1983 [αγγλ. έκδοση 11944, 1972], σ. 238 ff, 254 ff, 321 ff.

[20] AI. Kazhdan/A. Wharton Epstein (1985), ως ανωτέρω, σ. 46-47.

[21] Opuscula, σ. 111, 42- 45. Την ίδια επιφύλαξη φαίνεται να συμμερίζεται και ο Γρηγόριος Αντιοχος, ο οποίος εκφράζει την πεποίθηση ότι τα αγαθά που διακινούνται στην αγορά διακρίνονται από χαμηλή ποιότητα, ενώ παρόμοια προτίμηση υπέρ της οικονομικής αυτοεπάρκειας εκφράζει και ο Νικόλαος Μεσαρίτης (εα 1163/64- 1215). [πρβλ. και A. Kazhdan/S. Franklin (1984), σ. 220.

[22] Βλ. ενδεικτικά, P. Koslowski, Gesellschaftliche Koordination. Eine ontologische und kulturwissenschaftliche Theorie der Marktwirtschaft, Tübingen (J.C. B. Mohr), 1991, σ. 31 ff και 46 ff του ιδίου. Ethik des Kapitalismus, Tübingen (Mohr) 1914, σ. 55 ff του ιδίου, Prinzipen der ethischen Okonomie, Tübingen (Mohr), 1988, σ. 185 ff και 195 f. Gebhard Kirchgässner, Homo Oeconomicus, Tübingen (Mohr), 1991, σ. 22-23, 66 ff 178 f.

βυζαντινές οικονομικές πρακτικές υφίσταται μερικώς αυτή η εννοιολογική αμφισημία: οι βυζαντινοί προβαίνουν στην υιοθέτηση του όρου κατ' αρχήν για την κατάδειξη του τόπου διενεργείας των συναλλαγών, είτε υπό τη στενή και ειδικότερη γεωγραφική χροιά, είτε υπό τη γενικότερη και αρτιότερη έννοια ενός οροθετημένου και θεσμοθετημένου ανταλλακτικού πεδίου, συνήθης όμως ήταν και η καθιέρωση του όρου προς τον σκοπό υπόδειξης μιας κατ' εξοχήν επικοινωνιακής σφαίρας, στα πλαίσια της οποίας παρέχονται ευκαιρίες προς διεξαγωγή συναλλακτικών πράξεων. Υπό την τρέχουσα έννοια του όρου, είναι δυνατή η ανεύρεση περιπτώσεων, στις οποίες επιχειρείται εμφανής αναφορά στην οικονομική λειτουργικότητα της αγοράς: επίκληση αυτού του όρου συναντάται σε αρκετές περιπτώσεις, μεταξύ των οποίων στο έργο του βυζαντινού λογίου και ιστορικού Μιχαήλ Ατταλειάτη (ca 1020-1085), στο οποίο η πλέον εξέχουσα θέση μεταξύ των ανθρώπων που επισκέπτονται την αγορά αποδίδεται στον ίδιο τον αυτοκράτορα Νικηφόρο ΙΙΙ Βοτανειάτη (1078-1081) ή περαιτέρω στα γραπτά του εκκλησιαστικού συγγραφέα Ευσταθίου επισκόπου (μητροπολίτη) Θεσσαλονίκης (ca 1115- 1196), στα οποία επισημαίνεται σαφώς το γεγονός ότι η αγορά καταλαμβάνει σημαντικότερη θέση στην πρακτική καθημερινότητα, από ότι η εκκλησιαστική συνάθροιση των πιστών [24]. Αρκετές φορές συναντάται ο ίδιος αυτός όρος και υπό την έννοια της δυνατότητας διενέργειας συναλλαγών μέσω της εμφάνισης καταλλήλων ευκαιριών ή πρόσφορων προς τούτο περιστάσεων. Αξίζει να σημειωθεί εν προκειμένω ότι υπ' αυτήν την τελευταία σημασιολογική διάσταση του, δεν απαιτείται κατ' ανάγκη σταθερότητα και μακροχρόνια βιωσιμότητα του δεδομένου συναλλακτικού χώρου: οι αγορές ενδέχεται να παρουσιάζουν έλλειψη θεσμικής σταθερότητας ή να έχουν περιοδικό ή ευκαιριακό χαρακτήρα. Η ύπαρξη

[23] Υπάρχουν πάρα πολλά εγχειρίδια που κάποιος μπορεί να συμβουλευθεί (ορισμένα αναφέρονται στην βιβλιογραφία στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου ως και του VI Μέρους της διατριβής) τον τρόπο λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς και του μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών, ο οποίος καθορίζει τη συναλλαγή στην αγορά, πραγματοποιεί ταυτόχρονα και τη διανομή του παραγόμενου εισοδήματος μεταξύ των συντελεστών της παραγωγής. Για την πλέον σαφή και απλή παρουσίαση του μηχανισμού αυτού, όπως διατυπώθηκε από τον Adam Smith το 1776 *(βλ. Adam Smith: Έρευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών, μετάφραση και επιμέλεια Δημ. Καλιτσουνάκη, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991).* Ο αείμνηστος καθηγητής Δημ. Καλιτσουνάκης στην εισαγωγή του έργου του Adam Smith μας δίνει κατά τον σαφέστερο, ακριβή και συνοπτικό τρόπο τις ουσιώδεις και καθοριστικές ιδέες του συστήματος του A. Smith.

[24] Ατταλειάτης, Μιχαήλ: ως ανωτέρω, σελ. 270 - 278 και Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: Opuscula, σελ. 223, 238-240.

παρομοίων αγορών αποδεικνύει ότι ορισμένες περιοχές παρήγαγαν σημαντικό πλεόνασμα προϊόντος, ικανό να αντισταθμίσει προσωρινές αυξήσεις στη ζήτηση, χωρίς το κράτος να αναγκασθεί να προσφύγει σε επιτάξεις ή άλλα αναγκαστικά μέτρα[25]. Δεν είναι κατά συνέπεια απορίας άξιο γιατί σε Βυζαντινούς συγγραφείς όπως ο Κεκαυμένος (1020- 1070) επιχειρείται η εναλλακτική χρήση των όρων φόρος και πανήγυρης με σκοπό την κατάδειξη μιας αγοράς με εντελώς προσωρινό χαρακτήρα και η οποία εξυπηρετεί τις συναλλακτικές ανάγκες μιας συγκεκριμένης περίπτωσης[26]. Μερικές φορές μάλιστα αναλαμβάνεται η δια της νομοθεσίας ρύθμιση ημερομηνιών καταλλήλων προς εκπλήρωση αγοραίων υποχρεώσεων και διεξαγωγή των αναγκαίων συναλλαγών[27].

Στις βυζαντινές πόλεις, παρ' όλα αυτά, δεν απουσίαζαν εξειδικευμένοι χώροι άσκησης των εμπορικών δραστηριοτήτων και ικανοποίησης των ανταλλακτικών απαιτήσεων. Στις περιπτώσεις αυτές διασώζεται η εννοιολογική διχοτόμηση αγοράς και υπαίθριας εμποροπανηγύρεως, στο μέτρο που με τον όρο αγορά επιδιώκεται η κατάδειξη μιας οικονομικής πραγματικότητας με θεσμικές διαστάσεις και χρονική επάρκεια και ανθεκτικότητα, αλλά και λειτουργική αποτελεσματικότητα. Αντιθέτως η ***πανήγυρις*** συνιστά περιοδική ή περιστασιακή αγορά, η οποία δεν διακρίνεται ούτε για χρονική σταθερότητα, ούτε για θεσμική και διαρθωτική βιωσιμότητα, αλλά πληρεί αποκλειστικά τις προϋποθέσεις ενός συγκυριακού οικονομικού φαινομένου με ειδικότερη σημασία, το οποίο αντανακλά την ανάγκη για περιοδική σύσταση ενός δικτύου συναλλαγών, η διαμόρφωση του οποίου εξυπηρετούσε, όχι μόνο τοπικές, αλλά και ευρύτερες συναλλακτικές απαιτήσεις, κυρίως μετά τον 10^{ο} αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι συμφώνως προς μια νεαρά του Βασιλείου ΙΙ (976-1025)[28] παρέχεται το δικαίωμα της από κοινού δράσης και της επιλογής του τύπου διεξαγωγής της πανηγύρεως, στα οικονομικά υποκείμενα που τη συγκροτούν ως πωλητές, το οικονομικό ενδιαφέρον των οποίων έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από τα έννομα δικαιώματα των

[25] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 236.

[26] Κεκαυμένος, Κατακαλών: ως ανωτέρω, σελ. 184.

[27] Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού: Επαρχικόν βιβλίον, σελ. 2, 3 ,7, 9.

[28] Ζέπος, Jus Graecoromanum, I τόμος, Αθήνα 1931, σ. 271 Σ.

ατόμων, ιδιοκτητών του συγκεκριμένου χώρου, οι οποίοι προφανώς δεν ταυτίζονται προς τους διοργανωτές της εμπορικής αυτής εκδήλωσης[29]. Αξιόλογα, επίσης, στοιχεία περί της οικονομικής συμπεριφοράς των εμπόρων μας προσφέρει μια πραγματεία του Συμεών του Νέου Θεολόγου[30]. Στο σημείο αυτό οφείλει να υπογραμμισθεί ότι η οικονομική λειτουργία της αγοράς και η εμπειρική σημασία της ως μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών ήταν αισθητά περιορισμένη, καθώς η αποδοτικότητα των μηχανισμών της μετριάζεται κατά πολύ λόγω των κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων, με σκοπό την επιβολή συγκεκριμένων τιμών για σημαντικά καταναλωτικά αγαθά [31], εκ παραλλήλου προς τον δημόσιο έλεγχο των τιμών από ανωτάτους αξιωματούχους. Χαρακτηριστικό είναι το αναφερόμενο από τον Θεοφάνη[32] ότι ο ίδιος ο αυτοκράτωρ Θεόφιλος περιήρχετο την αγορά ελέγχοντας τις τιμές. Είναι αξιοσημείωτο ότι το περίφημο *edictum de peretiis* του Διοκλητιανού το 301 μ.Χ. αντιπροσωπεύει μια τέτοια απόπειρα ελέγχου των τιμών, ενώ τα κρατικά μονοπώλια προσέφεραν ένα πρόσφορο εργαλείο άσκησης μιας πολιτικής ρύθμισης των τιμών ορισμένων αγαθών. Λειτουργική απέβη και η ιδέα της δικαίας τιμής, ενώ η επίκληση των κανονιστικών δομών και ηθικών παραστάσεων των βυζαντινών ήταν πρόσφορο επιχείρημα υπέρ μιας παρόμοιας ρυθμιστικής παρέμβασης. Η ελεύθερη αλληλεπενέργεια των οικονομικών δυνάμεων της αγοράς ανεκόπτει, όχι μόνον εξ αιτίας της μεσαιωνικής κοινωνικής ψυχολογίας, αλλά και των παρεμβατικών πολιτικών του βυζαντινού κράτους.

Είναι γεγονός ότι σε κάθε εποχή δεν λείπουν και περιπτώσεις ελεύθερης διαπραγμάτευσης των τιμών στην αγορά. Υπάρχει ως εκ τούτου σαφής μαρτυρία και μπορεί να υποστηριχθεί μετά βεβαιότητας, κατά πάσα πιθανότητα στην εποχή των Κομνηνών, κατά την οποία όμως είχαν επικρατήσει οι Βενετοί, ότι ο ρυθμιστικός παρεμβατικός ρόλος του κράτους εξασθένισε αρκετά, σε τρόπο ώστε να καθίσταται δυνατός, σε σημαντικό βαθμό και έκταση, ο σχηματισμός των τιμών μέσω των αγοραίων συνθηκών προσφοράς και ζήτησης. Πρέπει ως εκ τούτου να

---

[29] βλ. διεξοδικά, Angeliki Laiou, Händler und Kauflete auf dem Jahrmarkt, στον τόμο Fest und Alltag in Byanz, G. Prinzig/D. Simon (hrgs), München (Beck), 1990, σ. 53-70.

[30] Laiou, ο.π., σ. 64 f.

[31] Kazhdan, Al. / Constable, G. (1982), σ. 48.

[32] Θεοφάνης, *Continuatus* (Συνεχιστής), εκδ. I. Bekker, *[Scriptores post Theophanem], σ.* 87/16-17.

γίνει δεκτό ότι κατά την περίοδο αυτή η οικονομία της Αυτοκρατορίας λειτούργησε πιο αποτελεσματικά και αυξήθηκε η ευημερία των πολιτών της. Αυτό ανεξάρτητα από το ότι η κεντρική διοίκηση, βασιζόμενη στα μεγάλα μονοπώλια, στα φορολογικά έσοδα και στην δυνατότητα μεγάλης σπατάλης, άρχιζε να βαδίζει αδυσώπητα προς το χαμό και το διαμελισμό της, ανεξάρτητα από όποια ενέργεια έκαναν εναντίον της οι Σταυροφόροι της τέταρτης Σταυροφορίας και οι σύμμαχοί τους[33].

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Ατταλειάτης[34] προτείνει την εξήγηση της διαμόρφωσης της τιμής των δημητριακών στη Ραιδεστό μέσω του μηχανισμού της αγοράς, πριν τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Νικηφορίτζη, υπουργού του Μιχαήλ Ζ' Παραπινάκιου (1071-78). Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι η ***πολιτική δημοσιονομικής αυστηρότητας*** του Νικηφορίτζη, όπως επισημαίνεται στη συνέχεια του κεφαλαίου, τυγχάνει έντονης κριτικής από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, καθώς παρουσιάζεται ως πλήρης διαφθοράς, απληστίας και αδιαφορίας για την ευημερία της Αυτοκρατορίας. Η πολιτική αυτή συνίστατο στη διασφάλιση της ομαλής προσφοράς δημητριακών και του σταθερού εφοδιασμού της πρωτεύουσας, στη φορολόγηση του εμπορίου σιτηρών και σε άλλες συναφείς ενέργειες, ενώ οι ισχυρισμοί του Ατταλειάτη, ότι αυτή η δέσμη μέτρων ήταν γενεσιουργός αιτία πληθωρισμού και ανεπάρκειες της προσφοράς, κρινόμενοι ακόμα και με τα σύγχρονα υποδείγματα οικονομικής ανάλυσης δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως υπερβολικοί.

Τα μονοπώλια του Βυζαντινού Κράτους, βέβαια, αποτελούσαν τη βάση άσκησης οικονομικής, κοινωνικής και αμυντικής πολιτικής. Το μονοπώλιο ("μονοπωλίαν") είναι γνωστό από την αρχαιότητα, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ο Θαλής ο Μιλήσιος έκανε επίδειξη της σοφίας του, αλλά ταυτόχρονα αυτή η επινόησή του ήταν κερδοσκοπική. Ο Αριστοτέλης[35] αναφέρει το ανέκδοτο για το Θαλή το Μιλήσιο, για όσους επιδιώκουν τον πλούτο μέσω της χρηματιστικής. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κερδοσκοπική επινόηση, που αποδίδεται στον

[33] Arweiller, H., ως ανωτέρω, σελ. 108 - 109.

[34] Ατταλειάτης, σ. 200 f. βλ. Και Harvey (1989), σ. 23(ϊ-238.

[35] Αριστοτέλη: Πολιτικά, Α, 11 12586 (39) - 1259 α (37).

τελευταίο (τον Θαλή τον Μιλήσιο), οφειλόμενη στην σοφία και την οξυδέρκειά του, το οποίο όμως είναι γενικής εφαρμογής[36].

Επίσης, ο Cossa[37] αναφέρει ότι τα δημόσια έσοδα, εκείνα δηλαδή που προέρχονται από τη δημόσια περιουσία του κράτους λέγονται ***πρωτότυπα*** και αποτελούν τον δημόσιο πλούτο αυτού. Από τον δημόσιο πλούτο, παρατηρεί ο Cossa, πρέπει να διακρίνουμε τα ***μονοπώλια*** του κράτους, τα οποία είναι βιομηχανίες ασκούμενες από τη δημόσια αρχή, έξω από τους κανόνες του κοινού δικαίου και του συναγωνισμού, προς σκοπό απόλαυσης καθαρού προϊόντος, το οποίο να υπερβαίνει κατά πολύ το σύνηθες κέρδος και κατά ακολουθία να αποτελεί φόρο.

Έτσι, στο Βυζάντιο τα μονοπώλια, που βρίσκονταν στο απόγειό τους, αποτελούσαν δραστηριότητες του κράτους ασκούμενες χωρίς ανταγωνισμό, που απέφεραν υπερκανονικά κέρδη και συγκέντρωναν μεγάλα πλούτη για την Αυτοκρατορία[38]. Επεκτείνονταν στο μονοπώλιο των όπλων, των στολών του στρατού, της κατασκευής του υγρού πυρός, απόλυτου κρατικού μυστικού. Ο εξοπλισμός του στρατού, μονοπώλιο διοικητικό και όχι οικονομικό, όπως και η

---

[36] *"Διότι οι συμπολίτες του Μιλήσιοι τον κατηγορούσαν χλευαστικά για τη φτώχεια του και του υποδείκνυαν ότι καθόλου δεν τον ωφελεί η σοφία του, λέγεται ότι αυτός, καθώς αντιλήφθηκε, βοηθούμενος από τις αστρολογικές του γνώσεις, ότι την εν λόγω περίοδο θα επακολουθούσε καλή σοδειά ελιών, κατά τη διάρκεια ακόμα και του χειμώνα, συγκέντρωσε ορισμένα χρήματα και έδωσε "καπάρο" για την ενοικίαση όλων των ελαιοτριβείων της Μιλήτου και της Χίου με ελάχιστο ενοίκιο, εφόσον δεν υπήρχε άλλος ενοικιαστής, καθώς οι προσδοκίες ήταν αποθαρρυντικές. Όταν έφθασε η εποχή της συγκομιδής, πολλοί ζητούσαν τα ελαιατριβεία τους ταυτόχρονα και βιαστικά. Τότε, οικονομικά ορθολογικά σκεπτόμενος, ο Θαλής τα ενοικίασε με όποιο ενοίκιο προτιμούσε με αποτέλεσμα να κερδίσει πολλά χρήματα. Έτσι, έδειξε στους συμπολίτες του ότι είναι εύκολο για τους σοφούς να γίνουν πλούσιοι όταν το θελήσουν, αλλά δεν είναι για αυτό που ασχολούνται".*

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει: *"Και ο μεν Θαλής με τον τρόπο αυτό έκανε επίδειξη της σοφίας του, η δε επινόησή του μπορεί να εφαρμοστεί από οποιονδήποτε μπορεί να δημιουργήσει για τον εαυτό του* ***μονοπώλιο*** *("μονοπωλίαν"). Για αυτό και μερικές από τις πόλεις, όταν χρειάζονται χρήματα, χρησιμοποιούν τον πόρο αυτό και επιβάλλουν μονοπώλιο στα τρόφιμα. Τέτοιο μονοπώλιο (αναφέρει ο Αριστοτέλης) δημιούργησε για τον εαυτό του κάποιος στη Σικελία , στον οποίο είχαν καταθέσει χρήματα. Αυτός με τα χρήματα αυτά αγόρασε ταυτόχρονα όλο το σίδερο από τα σιδεροπωλεία και, κατόπι, όταν έφθαναν οι έμποροι από τα άλλα εμπορικά κέντρα, πωλούσε μόνον αυτός χωρίς να αυξήσει υπερβολικά την τιμή.* ***Παρά ταύτα από τα πενήντα τάλαντα κέρδισε εκατό*** *(!!!). Αλλά ο τύραννος Διονύσιος όταν το έμαθε, τον διέταξε να εξαγάγει τα χρήματά του ελεύθερα όπου ήθελε, δεν του επέτρεψε όμως να εξακολουθήσει να μένει στις Συρακούσες, γιατί θεωρούσε πως ο άνθρωπος αυτός είχε ανακαλύψει μία μέθοδο πορισμού χρημάτων που έβλαπτε τα συμφέροντά του (του τυράννου).* ***Είχε την ίδια έμπνευση όπως ο Θαλής. Και οι δύο επινόησαν το μονοπώλιο προς όφελός τους"*** *[Βλ. Θεοχάρη, Ρηγίνου: Η Εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης από τους Αρχαίου Έλληνες στους Κλάσσικούς. Επιλογές από Κείμενο, Εκδ. Παπαζήση , Αθήνα 1985, σελ. 31-32].*

[37] L. Cossa: Πρώτα στοιχεία της Δημόσιας Οικονομίας, μτφρ. Κ. Δ. Παπακωνσταντίνου, εκδ. Β΄, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήναι, 1892, Σελ. 46, 47, 142.

[38] André Guillou: La Civillisation Byzantine, Collection les grandes civilisation, dirigée par Raymond Bloch, publ. Arthaud, Paris, 1974, page 141.

παρασκευή του υγρού πυρός, στρατιωτικού μυστικού, απασχολούσαν πολλούς εργάτες. Ο σίτος, επίσης, τον οποίο η πολιτεία παραλάμβανε, αποθήκευε και διέθετε σε φθηνή τιμή (έλεγχος των τιμών) στους πολίτες της Κωνσταντινούπολης και των επαρχιών, αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο.

Το μετάξι αποτελούσε επίσης κρατικό μονοπώλιο. Η κατεργασία του γίνονταν σε ειδικά εργαστήρια, που βρίσκονταν στην πρωτεύουσα και μάλιστα στον χώρο των αυτοκρατορικών εκτάσεων[39]. Υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής μεταξωτών στην Τύρο και στην Αλεξάνδρεια στην αρχή, αλλά αργότερα τον 7ο αιώνα μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και λειτουργούσαν για το αυτοκρατορικό μονοπώλιο. Η θέσπιση μονοπωλιακής τακτικής, κατά τη διάθεση της μέταξας επί Ιουστινιανού, ήταν απάντηση του αυτοκράτορα στην υπέρογκη τιμή της ακατέργαστης μέταξας, που κανόνιζαν οι Πέρσες , αφού η προσπάθεια να κρατήσει τις τιμές σε κάπως χαμηλό επίπεδο δεν απέδωσαν.

Ο Προκόπιος, ο βυζαντινός συγγραφέας που μας δίνει τις πληροφορίες, (Historia Arc. xxv, 16 κ. επ.) κατηγορεί τον Ιουστινιανό ,ότι μ' αυτή την ταχτική έβλαψε και τους εμπόρους και , εν γένει, το εμπόριο της μέταξας. Η καθήλωση της τιμής οδήγησε στη μαύρη αγορά και ύστερα στην εξάντληση των αποθεμάτων. Ακολούθως η καθιέρωση του μονοπωλίου της μέταξας στο εσωτερικό εμπόριο, με όλα τα επακόλουθα, ήταν αναμενόμενη. Η βαφή πορφυρών μεταξωτών υφασμάτων, που επί Ιουστινιανού ήταν κρατικό μονοπώλιο, από τον 10ο αιώνα αφέθηκε ελεύθερη, επιτράπηκε και σε ιδιώτες να φορούν τέτοιου χρώματος

---

[39] Εκεί βρίσκονταν και τα εργαστήρια της κατασκευής των ενδυμάτων του αυτοκράτορα, της αυλής, των υψηλά ιστάμενων πολιτών και των διπλωματών. Η επεξεργασία της μέταξας ήταν ένα έσοδο πολύ υψηλό για το κράτος, η δε Κωνσταντινούπολη ήταν για τους επισκέπτες, ειδικά του εξωτερικού, μια βιομηχανική πόλη. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη μεγάλα κέντρα παραγωγής μεταξιού ήταν η Θήβα, η Κόρινθος, η Πάτρα και η Σπάρτη.

Ο Ιουστινιανός (527-565) αναγκάστηκε να επιβάλει κρατικό μονοπώλιο και στην εισαγωγή ακατέργαστης μέταξας, *[Βλ. Μιχ. Κορδώσης: Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, εκδ. Ν. Καραβία, Αθήνα, 1996, σελ. 303 κ.ε.]*. Το μετάξι ήταν πολύ ακριβό και αποτελούσε δείγμα κοινωνικής θέσης. Η χρήσης της μέταξας γίνονταν κυρίως από την Πολιτεία, η πορφυρή μέταξα ήταν προνόμιο του ίδιου του αυτοκράτορα, από την Εκκλησία και από διάφορους ιδιώτες που μπορούσαν να την προμηθεύονται. Το μετάξι ήταν πολύτιμο είδος κι έτσι η επιβολή κρατικού ελέγχου έγινε αναγκαία. Εξάλλου η περσική μεσολάβηση επέβαλλε κάτι τέτοιο. Από την πλευρά των Ρωμαίων η κίνηση του μεταξιού ελέγχονταν από έναν ***κομερκιάριο,*** που αγόραζε το μετάξι από τους Πέρσες και το πωλούσε σε εμπόρους ή στα κατά τόπους μεταξουργεία. Φρόντιζε να διατηρεί αποθέματα για να μην υπάρχει έλλειψη, αλλά παρ' όλα αυτά, οι Πέρσες ήταν εκείνοι που κανόνιζαν την ποσότητα του μεταξιού που θα έφθανε στην Αυτοκρατορία.

ενδύματα, εκτός ορισμένων εξαιρετικών μεταξωτών υφασμάτων, τα οποία αναλάμβανε να παράγει το ίδιο το κράτος[40].

Εκτός από το μονοπώλιο της μέταξας άλλα ήταν των μεταλλείων, των ορυχείων, των αλυκών, της κοπής νομισμάτων ,της οπλοποιίας, της πορφυρουργίας. Το Βυζάντιο εκτός από τα έσοδα από τους φόρους είχε και άλλα από είδη πολυτελείας, σμάλτα, πορφυρά ενδύματα, ελεφαντουργήματα, χρυσά, αργυρά και χαλκά σκεύη, τα οποία ήταν περιζήτητα στο εξωτερικό, το δε κράτος κανόνιζε μονοπωλιακώς την εξαγωγή και μπορούσε να την απαγορεύσει προσωρινά, για να αυξήσει την τιμή των εξαγώγιμων πραγμάτων. Τα είδη πολυτελείας, που ήταν μονοπώλιο του Βυζαντίου, γίνονταν μόνο στα εργαστήρια του κράτους , τα καλύτερα μάλιστα μόνο στα αυτοκρατορικά εργαστήρια. Έτσι το Βυζάντιο εκμεταλλεύονταν τα μονοπώλιά του και καθόριζε όση τιμή ήθελε. Το δε κράτος από τα μονοπώλια και μόνο είχε εισοδήματα που δεν μπορούν να υπολογισθούν[41], [42].

Σύμφωνα με τον Προκόπιο το κράτος πάντα εγκαθιδρύοντας τα λεγόμενα μονοπώλια των ειδών πρώτης ανάγκης, εισέπραττε από όλους πάνω από το τριπλάσιο της αξίας του. Κατά τον ίδιο συγγραφέα (Historia Arc. XXVI 35 κ.ε.) το μονοπώλιο του σιταριού στην Αλεξάνδρεια, τη δεύτερη μεγάλη πόλη του Βυζαντίου, είχε σαν αποτέλεσμα την έλλειψη των αναγκαίων ποσοτήτων σιταριού και την αύξηση της τιμής του ψωμιού. Ο διοικητής της Ήφαιστος επέβαλε το

---

[40] Ρηγ. Θεοχάρης: ως ανωτέρω, 1983, σελ. 204.

[41] Άμαντος, Κων.: ως ανωτέρω, σελ. 226 κ.ε.

[42] Στο Βυζάντιο υπήρχαν επίσης κρατικά μονοπώλια για τα αλατωρυχεία, και τα μεταλλωρυχεία, όπως άλλωστε συνέβαινε και κατά την αρχαιότητα, ενώ για τα εργαστήρια των στολών και των όπλων υπήρχαν, όπως αναφέρεται πιο πάνω, διοικητικά μονοπώλια, τα οποία απέβλεπαν στην καλύτερη επίβλεψη του εξοπλισμού του στρατού και συνεπώς στην καλύτερη οργάνωση της άμυνας του κράτους.

Μονοπωλιακή εκμετάλλευση στο Βυζάντιο γίνονταν ακόμα για τα λατομεία, ορυχεία, μεταλλεία χρυσού, χαλκού, σιδήρου. Αλυκές, χωράφια, δάση και λιβάδια ήταν ιδιοκτησία του κράτους και περιουσία του ηγεμόνα, βρίσκονταν δε είτε υπό την άμεση εκμετάλλευση του κράτους κάτω από επιστασία εποπτών, είτε παραχωρούνταν προς εκμίσθωση σε τρίτους. Το κρατικό μονοπώλιο αφορούσε και την νομισματοκοπή, ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, την παρασκευή του υγρού πυρός, την κατασκευή ενδυμάτων και άλλων πολύτιμων χρεωδών για τον Αυτοκράτορα, την Αυλή και το διπλωματικό σώμα, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Ο Ιουστινιανός επέβαλε πολλές φορές μονοπώλιο σε μερικά ακόμα είδη και ιδιαίτερα στο σιτάρι, για να προλαβαίνει τις τραγικές συνέπειες που μπορεί να έχει η έλλειψή του σε στιγμές πολέμου ή σιτοδείας. Ειδικότερα το μονοπώλιο του σιταριού που υπήρχε κατά την ίδρυση του Βυζαντίου, ατόνησε επί Ηρακλείου, όταν καταργήθηκε η δωρεάν διανομή ψωμιού στους φτωχούς της Κωνσταντινούπολης, ξαναεπιβλήθηκε όμως για ταμιακούς σκοπούς τον 11° αιώνα.

μονοπώλιο, απόκτησε αμύθητα πλούτη και ξεπλήρωσε την επιθυμία του αυτοκράτορα στο ζήτημα αυτό[43].

Επίσης, η οικονομική συρρίκνωση που αντικατοπτρίζονταν και στη μειωμένη κυκλοφορία του χρήματος είχε ως αποτέλεσμα ο αριθμός των νομισματοκοπείων που έκοβαν χάλκινα νομίσματα να ελαττωθεί σημαντικά στη διάρκεια του 7ου αι. Έκλεισαν όλα τα νομισματοκοπεία (Θεσσαλονίκη, Κύζικος, Νικομήδεια, Κόρινθος και Αθήνα) και η κοπή του νομίσματος είχε συγκεντρωθεί όλη στην Κωνσταντινούπολη και αποτέλεσε κρατικό μονοπώλιο.

Ο Alan Harvey[44] υποστηρίζει ότι στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα (από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα) η δύναμη των γαιοκτημόνων αυξάνονταν. Αυτούς τους αιώνες οι γαιοκτήμονες εκμεταλλεύονταν την δύναμη που αντλούσαν από τον ρόλο τους στη διοίκηση των επαρχιών ,προκειμένου να εμπεδώσουν την οικονομική τους ισχύ. Με τις δύο μορφές μίσθωσης την ***ημισεία*** και την ***μορτή*** (ημίσεια ήταν η απόδοση του μισού εισοδήματος από τον καλλιεργητή στον κάτοχο της γης και μορτή ήταν το μίσθωμα που πλήρωνε ο μισθωτής πάροικος στον ιδιοκτήτη, εκμισθωτή γαιοκτήμονα ως μίσθωμα της γης που ενοικίαζε και καλλιεργούσε) συγκεντρώνονταν στα χέρια των πιο εύπορων χωρικών ολοένα και περισσότερη γη, διότι αυτοί είχαν τα μέσα να την καλλιεργήσουν και να πληρώσουν τους φόρους. Άρα κατείχαν το μονοπώλιο της γης.

Οι φεουδάρχες γαιοκτήμονες είχαν, όπως αναφέρθηκε, αποκτήσει ισχυρή οικονομική θέση, η οποία ενισχύθηκε από την μεγάλη αύξηση της εμπορίας αγροτικών προϊόντων. Το κέρδος που αποκόμιζε το κράτος από το εμπόριο αυτό ήταν περιορισμένο, αφού τις περισσότερες φορές αδυνατούσε να το ελέγξει αποτελεσματικά. Έκανε κάποιες ανεπιτυχείς προσπάθειες τον 11ο αιώνα, που απέβησαν άκαρπες εξαιτίας της αυξανόμενης ισχύος της αριστοκρατίας. Μια

[43] Κορδώσης, Μιχαήλ: ως ανωτέρω, σελ. 306.

[44] Βλ. Allan Harvey: Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900 έως 1200) μετάφραση Ελένη Σταμπόγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σελ. 42, 43 και Αγγελική Λαΐου Θωμαδάκη: Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή, μεταφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ. 289.

τέτοια προσπάθεια ήταν η επιβολή μονοπωλίου στο σιτάρι της Ραιδεστού, τη δεκαετία του 1070[45].

Προς το τέλος της Μακεδονικής Δυναστείας, επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα (Παραπινάκιος) (1067-1078) ο μέγας λογοθέτης του, ήτοι ο υπουργός των οικονομικών Νικηφορίτζης εισήγαγε, όπως αναφέρθηκε, το μονοπώλιο του σίτου, όχι για να διευκολύνει την καλύτερη διανομή του, αλλά για να αυξήσει την τιμή υπέρ των εσόδων του κράτους. Ο Νικηφορίτζης απέσπασε αυτοκρατορική επιστολή, που του παραχωρούσε τα δικαιώματα του μονοπωλίου και στη συνέχεια ίδρυσε μια σιταποθήκη λίγο πιο έξω από την Κωνσταντινούπολη στη Ραιδεστό. Όλοι οι πωλητές πωλούσαν κατ' ευθείαν στην σιταποθήκη και αντίστοιχα όλες οι αγορές έπρεπε να γίνονται από αυτήν. Η τιμή του σίτου αυξήθηκε υπερβολικά, επέφερε όμως αύξηση της τιμής και των άλλων τροφίμων και επομένως γενική δυσφορία και αγανάκτηση[46].

Την ίδια εποχή υπήρχαν δυσκολίες στην εξωτερική πολιτική[47], [48]. Οι τιμές είχαν ανέβει τόσο υψηλά ώστε με ένα χρυσό νόμισμα δεν μπορούσε κανείς να αγοράσει ένα μόδιο σιτάρι, αλλά μόνο ένα μόδιο παρά ένα πινάκιο. Στο γεγονός αυτό ο Μιχαήλ Ζ΄ οφείλει το παρατσούκλι ***Παραπινάκιος***. Ο δυναμικός λογοθέτης Νικηφορίντζης, που κατόρθωσε να παραμερίσει τον αυτοκράτορα, έφθασε στο σημείο να μετατρέψει σε κρατικό μονοπώλιο το εμπόριο των δημητριακών, έχτισε κρατικές αποθήκες στη Ραιδεστό, για το σιτάρι που προορίζονταν για την Κωνσταντινούπολη και με την απειλή ποινών απαγόρευσε το ελεύθερο εμπόριο των σιτηρών[49].

---

[45] Η γειτνίαση της πόλης με την Κωνσταντινούπολη αποτελούσε επαρκές κίνητρο για να πωλούν οι παραγωγοί το σιτάρι τους , χωρίς να υπάρχει ανάγκη ειδικών μέτρων από την πλευρά της διοίκησης προκειμένου να διασφαλιστεί ο ανεφοδιασμός της πρωτεύουσας.

[46] Άμαντος, Κωνσταντίνος: ως ανωτέρω, σελ. 249.

[47] Ostrogorsky, Georg: ως ανωτέρω, τόμ. Β σελ. 236 κ. ε.

[48] Το 1071 ο μισθοφορικός στρατός του Βυζαντίου υπέστη συντριπτική ήττα από τις δυνάμεις του Άρπ – Ασλάν κοντά στην Αρμενική πόλη Μαντζικέρτ. Τον ίδιο χρόνο με την καταστροφή στο Μαντζικέρτ έπεσε και το Μπάρι στα χέρια του Νορμανδού Ροβέρτου Γυισκάρδου. Η επιδρομή των Πατζινάκων ήταν ένας άλλος παράγοντας που επηρέασε προσωρινά τις τιμές. Στις δυσκολίες της εξωτερικής πολιτικής προστέθηκε και η σοβαρή οικονομική κρίση, που προκάλεσαν σε μεγάλο βαθμό τα μέτρα της ίδιας της κυβέρνησης.

[49] Αναπόφευκτα αυτό προσέκρουσε στα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων, των εμπόρων και των μικρών παραγωγών. Η εχθρότητα που δημιουργήθηκε επιδεινώθηκε από τα προσωπικά συμφέροντα, που είχε ο Νικηφορίντζης. Το αποτέλεσμα ήταν πως η σιταποθήκη, που ήταν συνδεδεμένη με το μονοπώλιο,

Η αύξηση της τιμής των δημητριακών, που συνεπάγονταν την παράλληλη αύξηση του κόστους ζωής, δεν έπληττε μόνο τους φτωχούς, αλλά και διάφορες τάξεις δημοσίων υπαλλήλων, που ζητώντας αύξηση μισθών απειλούσαν να αντιστρέψουν τους στόχους αυτού του μέτρου.[50] Αυτή η αντιδημοτική και άστοχη διακυβέρνηση ήταν αιτία επαναστάσεων που ξέσπασαν ενάντια στον Μιχαήλ Ζ΄. Η αποτελεσματικότητα του μονοπωλίου δεν διήρκεσε παρά λίγα μόνο χρόνια. Οι αντιδράσεις που προξένησε ήταν τόσο βίαιες που δεν επέτρεψαν την επιβίωσή του, η δε τελική αποτυχία του ήταν ενδεικτική των αδυναμιών της κεντρικής διοίκησης στη δεκαετία του 1070. Έτσι τα αυστηρά αυτά μέτρα του Νικηφορίντζη προκάλεσαν μεγάλη δυσαρέσκεια, διότι επέφεραν σημαντικές απώλειες στους μεγαλοκτηματίες, που ήταν οι βασικοί προμηθευτές σιτηρών, καθώς επίσης και στο καταναλωτικό κοινό των πόλεων, δεδομένου ότι το κρατικό μονοπώλιο δεν εξυπηρετούσε την ασφάλεια της κατανάλωσης, αλλά αποκλειστικά τις δημοσιονομικές ανάγκες και τελικά ανέβασε την τιμή του άρτου στα ύψη.

Η αύξηση όμως της τιμής του άρτου συνεπέφερε γενική ακρίβεια και τελικά αύξηση των αποδοχών εργασίας. Ίσως οι γαιοκτήμονες που ενοχλούνταν να αντέδρασαν στο μονοπώλιο, παρακρατώντας όσο περισσότερο σιτάρι μπορούσαν να αποθηκεύσουν, δημιουργώντας ελλείψεις στην αγορά. Δεδομένου ότι η ζήτηση για σιτάρι ήταν ανελαστική, οποιεσδήποτε ελλείψεις θα είχαν ως αποτέλεσμα δραματικές διακυμάνσεις των τιμών. Η καθιέρωση του μονοπωλίου σίγουρα δεν έγινε από ανησυχία για τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης σε σιτάρι. Η αγορά ήταν σημαντική και πολύ δραστήρια. Το κίνητρο του Νικηφορίτζη ήταν η μεγιστοποίηση των εσόδων του από το εμπόριο αυτό. Ήταν πολύ ευκολότερο να φορολογήσει τις συναλλαγές που γίνονταν στη σιταποθήκη. Το μονοπώλιο ήταν αποδοτικό. Με δεδομένο το ύψος των κερδών που διακυβεύονταν, δεν είναι περίεργο που έγιναν σημαντικές προσπάθειες για την επιβολή του μονοπωλίου. Το

καταστράφηκε με την εξέγερση του Βρυέννιου. Η μεγάλη αποθήκη της Ραιδεστού κάηκε, ο δε Νικηφορίντζης μετά την πτώση του Μιχαήλ Ζ' Δούκα βασανίστηκε και φονεύτηκε. Το επεισόδιο ήταν συνέπεια της εντατικοποιημένης αγροτικής παραγωγής και της αυξημένης ζήτησης για σιτάρι από τα αστικά κέντρα.

[50] Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1977, τομ Β΄ σελ. 177.

μέτρο αυτό εκτός από τα συμφέροντα των μεγάλων κοσμικών έθιγε και τα συμφέροντα των εκκλησιαστικών γαιοκτημόνων[51].

Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι στο Βυζάντιο το εμπόριο και η επιχειρηματική ζωή αναστέλλονταν από τα κρατικά μονοπώλια, τα προνόμια και τον κρατικό παρεμβατισμό. Τούτο το επιτύγχανε το κράτος στη Μεσοβυζαντινή εποχή με τη σωματειακή οργάνωση της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Αυτό ήταν πραγματικά αντίθετο με ότι συνέβαινε στη Δύση, όπου τα σωματεία δημιουργήθηκαν από τους εμπόρους και τους βιοτέχνες για την προστασία των δικών τους συμφερόντων. Στο Βυζάντιο τα σωματεία δημιουργήθηκαν για την προστασία του κράτους και του καταναλωτικού κοινού και χρησίμευαν για να μαθαίνει η διοίκηση ό,τι διαδραματίζεται στον επιχειρηματικό κόσμο.

Ο μισθός ως αμοιβή της εργασίας συνιστούσε αντικείμενο εργασιακής διαπραγμάτευσης και ιδιωτικής συμφωνίας, η οποία περιβάλλονταν την μορφή συμβολαίου, η σύναψη του οποίου αποτελούσε υπόθεση των συμβαλλομένων μερών, αλλά η πολιτεία δεν έπαυε να διατηρεί το έννομο δικαίωμα άσκησης ελέγχου επί του ύψους του μισθού[52]. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η κρατική ρύθμιση του μεγέθους και της μορφής της καταβολής αμοιβής λόγω παροχής υπηρεσιών εμπίπτει στην δικαιοδοσία διακανονισμών, που περιλαμβάνονται στο ***Επαρχικόν Βιβλίον***, στο οποίο καθορίζονται λεπτομέρειες σχετικές με τη χρονική διάρκεια του συμβολαίου, ενώ καταδικάζεται με

---

[51] Κρατικό μονοπώλιο αποτελούσε και η μεταφορά της ***annona civica*** στην Κωνσταντινούπολη *[Βλ. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος: Το Βυζαντινό Κράτος, Δ΄ έκδοση, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 70, 482]*. Από τον Μάιο του 332 μ.Χ. άρχισε στην Κωνσταντινούπολη, όπως από παλαιότερα γινόταν και στη Ρώμη, η διανομή σιτηρών σε πολύ χαμηλές τιμές και καθορίστηκε για το σκοπό αυτό να χρησιμοποιηθούν οι σιτοπομπές (annona civica) της Αλεξάνδρειας, που άλλοτε κατευθύνονταν στη Ρώμη. Αν παρατηρήσουμε προσεκτικά την όλη διαδικασία της annona civica θα δούμε πως δεν πρόκειται για μεταφορικό μονοπώλιο, παρά για επίβλεψη και ρύθμιση από το κράτος της άσκησης από τους ναύκληρους (navicularii) της εποχής εκείνης μιας λειτουργίας όπως ***ο ανεφοδιασμός της πρωτεύουσας με σιτηρά , χωρίς κανέναν ταμιευτικό σκοπό.***

Μόνο το μονοπώλιο του αλατιού φαίνεται ότι ήταν πραγματικό μονοπώλιο με ταμιευτικό σκοπό. Η φύση όμως του προϊόντος αυτού, που είναι τόσο απαραίτητο στη ζωική διατροφή, καθιστούσε απαραίτητη σε όλες σχεδόν τις εποχές και σε όλα σχεδόν τα κράτη τη φορολόγησή του και τη μονοπώλησή του. Παρά ταύτα και το μονοπώλιο αυτό στο Βυζάντιο δεν ήταν απόλυτο. Υπήρχαν κρατικές και ιδιωτικές αλυκές. Οι ιδιώτες αν ήθελαν να το πωλήσουν έπρεπε να απευθυνθούν στους μισθωτές των κρατικών αλυκών.

[52] βλ. σχετικά J. Irmscher, Einiges Uber Preise und Lohne im frühen Byzanz, *Berliner byzantinische Arbeiten* 51 (1983), σ. 23-29. Helene Antoniadou-Bibicou, Demographie, salaires et prix a Byzance au XIe siecle, *Annales Economics-Societes Civilisations* 27 (1972), σ. 215-246.

αυστηρότητα κάθε προσπάθεια προσέλκυσης της μισθωτής εργασίας από τρίτους, έστω και με ευνοϊκότερους όρους, κατά τη διάρκεια ισχύος της μισθώσεως[53]. Καθώς μαρτυρεί ο Μιχαήλ Ατταλειάτης συνήθης ήταν η προσφυγή στο μέσο της *απεργίας*, η οποία αν και μη θεσμοθετημένο δικαίωμα, δεν έπαυσε να θεωρείται ως δυνατότητα επίτευξης υψηλότερων μισθών. Ο βαθμός αξιοπιστίας της μαρτυρίας του Ατταλειάτη[54], συμφώνως προς την οποία οι μισθωτοί στη Ραιδεστό απαιτούσαν κατά τη διάρκεια της πληθωριστικής περιόδου, την εποχή της διακυβέρνησης του Μιχαήλ Ζ', μια αύξηση των μισθών κατ' αναλογία προς την άνοδο του επιπέδου τιμών (***τιμαριθμοποίηση***), δεν αντιβαίνει προς τις παραπάνω επισημάνσεις και οφείλει να εκληφθεί ως σημαντικός. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Τζέτζη (ca 1110-ca 1185) ότι το εργασιακό κόστος καθορίζει την τιμή του προϊόντος, διατύπωση η οποία διαθέτει ασφαλώς και σοβαρές θεωρητικές προεκτάσεις[55].

Η βυζαντινή οικονομική παράδοση[56] αποπειράθηκε να περιορίσει την επιχειρηματική αβεβαιότητα και τον κίνδυνο που ενέχεται σε κάθε οικονομική

---

[53] Harvey (1989), σ. 193 πρβλ. επίσης σ. 203-4. Ο Γρηγόριος Αντίοχος παρατηρεί ότι ενίοτε δεν τηρούνται αυτές οι διατάξεις και ότι η μισθωτή εργασία ισοδυναμεί προς προσφορά εκούσιας δουλείας (εθελοδουλεία): η αμοιβή της επί μισθώ εργασίας δεν καλύπτει κατ' ουδένα τρόπο την καταβολή του πραγματικού κόπου προς επιτέλεση του εν λόγω έργου. [πρβλ. Kazhdan/Franklin (1984), σ. 205-206].

[54] Ατταλειάτης, σ. 204/5- 6. (έκδοση I. Bekker, Bonn 1953).

[55] Τζέτζης, *Επιστολαί*, P. A. M. Leone (hg), Leipzig (ed. Teubner) *1972:* Επιστολή 81/16 έως 82/2, σ. 121-122. Ο Τζέτζης επιπροσθέτως υποστηρίζει την άποψη ότι η αμοιβή της πνευματικής εργασίας υπολείπεται σημαντικά του καταβληθέντος κόπου, καθώς ούτε η συγγραφική αλλά ούτε και η ακαδημαϊκή ενασχόληση αποφέρει εισόδημα ανάλογο ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, γεγονός που εξωθεί τη διανόηση στην πενία. Αυτή η αναντιστοιχία μισθού και επενδυομένης πνευματικής δημιουργίας διαπερνά το έργο του και αποτελεί εξαίρεση της εργασιακής προσέγγισης της αξίας. Σε αντίθεση προς τον Τζέτζη ο Ιωάννης Λυδός (490-ca 565) πολύ προγενέστερα διατύπωνε την πεποίθηση ότι είναι εφικτή η ικανοποιητική αμοιβή της συγγραφικής εργασίας σε εξαιρετικές περιστάσεις [βλ. σχετικά, B. Baldwin, Continuity and Change: The practical genius of early Byzantine Civilisation, στον τόμο R. L. Hohlfeder (1983), σ. 1-24, ειδικώτερα σ. 11- 12].

[56] Η διαπλοκή ηθικής και οικονομίας, ως εκδήλωση ενός οικονομικού ήθους, με αρχαιοελληνικές και χριστιανικές καταβολές, είναι ιδιαιτέρως εμφανής στις περιπτώσεις οριοθέτησης του ποσοστού κέρδους, της δικαίας τιμής και της τοκοληψίας. Οι αξιολογικές εκτιμήσεις του επιπέδου κερδών εγγράφονται για το βυζαντινό κόσμο σε ηθικά και κοινωνικά πλαίσια από τα οποία δεν νοείται τυχούσα αυτονομησή τους. Το ύψος του εντίμου κέρδους προσδιορίζεται ενδεικτικά από τον Κεκαυμένο και συνάγεται, με κριτήριο τη δέσμευση σε γεωργικές-αγροτικές επιχειρηματικές δραστηριότητες, ως το καθαρό πλεόνασμα παραγομένων αγαθών, που υπερβαίνουν τις καθημερινές ανάγκες ενός νοικοκυριού, στα όρια μιας οικιακής οικονομίας ή ακόμη ως καθαρό περίσσευμα από την είσπραξη κρατικού μισθού από τους δικαιούχους. Αντιθέτως ηθικά επιζήμιες και κοινωνικά επιβλαβείς είναι πηγές αποκόμισης κέρδους όπως η τοκοληψία και η εκμίσθωση γαιών. Ο αυτοκράτωρ Θεόφιλος (829-842) είναι κατά πολύ πιο κατηγορηματικός προβαίνοντας στην καταδίκη πάσης φύσεως εμπορικής ενασχόλησης, ως ανάξιας και μη αρμόζουσας σε ευγενή πρόσωπα. Αλλά και ο αυτοκράτωρ Λέων ΣΤ (886-912) ο Σοφός σαφέστατα απορρίπτει κάθε τάση προς

δραστηριότητα, που αποσκοπεί στο κέρδος, εισάγοντας προς τούτο την ιδέα ενός σταθερού κέρδους,[57] το οποίο εναρμονίζεται προς τις ευρύτερες αντιλήψεις περί ***δικαίας τιμής***. Τόσο η έννοια της δικαίας τιμής, όσο και αυτή του ***δικαίου κέρδους***, διαπερνά τη συνολική βυζαντινή οικονομική και νομική σκέψη, γεγονός που μαρτυρεί τη μεσαιωνική διάρθρωση της βυζαντινής οικονομικής δράσης, αλλά και τις δομές της βυζαντινής κοινωνικής ψυχολογίας και τις επιπτώσεις της στις κρατικές οικονομικές πολιτικές. Το λαϊκό συλλογικό αίσθημα δεν αποδεχόταν τη νομιμοποίηση του κέρδους από μεταπρατικές δραστηριότητες. Ακόμη και διανοούμενοι όπως ο Τζέτζης προσέφεραν μια εξήγηση αυτού του κέρδους στα όρια της δικαίας τιμής (με συνυπολογισμό του κόστους μεταφοράς του προϊόντος στην αγορά και τις λοιπές αναγκαίες δαπάνες), καθώς αδυνατούσαν να κατανοήσουν τη φύση και την πηγή του εμπορικού κέρδους. Όπως και η ομόλογη έννοια του μονοπωλίου, η έννοια της δικαίας τιμής συνάγεται από τη γενικότερη οικονομική παραδοχή της ανάγκης κρατικού ελέγχου στην οικονομία, ως θεμελιώδους κανονιστικής επιταγής του βυζαντινού κόσμου. Η έννοια της δικαίας τιμής θεωρητικά συνέτεινε στον περιορισμό του έρποντος πληθωρισμού, ο οποίος οφείλονταν σε προσωρινές ανεπάρκειες της προσφοράς αγαθών και λιγότερο σε διαρθρωτικές αδυναμίες προσαρμογής της παραγωγής στις απαιτήσεις της ζήτησης. Αντιθέτως το μονοπώλιο, ως θεσμικό μέσο μεγιστοποίησης του επιπέδου κερδών, εντάσσονταν στις γενικότερες τάσεις σταθεροποίησης της οικονομίας, στο μέτρο που εξασφαλίζει στο κράτος μια διαρκή πηγή εισοδήματος, ανεξάρτητου των όποιων αγοραίων διακυμάνσεων. Η περιγραφή από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη ενός δημοσίου μονοπωλίου στη Ραιδεστό (Ατταλειάτης, σ. 202/5) συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης κρατικών προνομίων στο εμπόριο των σιτηρών[58]. Ο όρος εισάγεται από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό σε ειδικότερη νομοθετική ρύθμιση του 285 μ.Χ. και περιβάλλεται με κανονιστική εγκυρότητα στο περίφημο διάταγμα του 301

επιζήτηση κέρδους ως κινήτρου μη-αποδεκτού στη σφαίρα του κρατικού, ως επιδίωξης στην οποία δεν πρέπει να υποταχθεί κάθε αυτοκρατορική δράση.

[57] Το ***Επαρχικόν Βιβλίον*** ρύθμιζε το επίπεδο θεμιτού κέρδους. Παράλληλα, η απαγόρευση του αποθησαυρισμού αγαθών λόγω προσδοκιών ανόδου των τιμών στόχευε προς την κατεύθυνση επίτευξης σταθερού ποσοστού κέρδους.

[58] βλ. Harvey (1989), σ. 236-238 καθώς και Hendy (1985), σ. 626 ff, 654 ff: βλ. επίσης, Kazhdan/Franklin (1984), σ. 55

μ.Χ. *(edictum de pretiis)*, δια του οποίου καθιερώνεται, η επιβολή ανωτάτων τιμών σε ένα ευρύ φάσμα αγαθών[59]. Ο έλεγχος των τιμών ως ισχύουσα οικονομική πρακτική διακρίνει το σύνολο σχεδόν των εμπορικών συναλλαγών, με παράλληλο περιορισμό του ορίου κερδών και συνακόλουθη απαγόρευση της ύψωσης των τιμών υπεράνω ενός αναγκαίου επιπέδου[60].

[59] Ο έλεγχος των αγοραίων τιμών, όπως και του ύψους του καταβαλλόμενου μισθού προς τους εργαζόμενους επ΄αμοιβή αποτελεί έργο των δημοσίων αρχών, οι λεπτομέρειες άσκησης του οποίου προσδιορίζονται διεξοδικά στο *Επαρχικόν Βιβλίον.* (Kazhdan/Epstein (1985), σελ. 22. πρβλ. και H.G. Beck, *Η Βυζαντινή χιλιετία, ως ανωτέρω,* σελ. 348].

[60] *Επαρχικόν Βιβλίον,* σελ. 10, κεφ. 2. (έκδ. M.J. Sjuzjumov).

ΜΕΡΟΣ VI

ΟΙ ΑΓΟΡΕΣ, Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ:

οικονομική ανάλυση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

ΠΟΙΟΣ ΠΛΗΡΩΝΕΙ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ, ΟΡΙΣΜΟΙ, ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ

13.1 Εισαγωγικά: Τι ίσχυε στο Βυζάντιο - Απαντήσεις της Οικονομικής Ανάλυσης

Στο βυζαντινό κόσμο η οικονομική πραγματικότητα διαρθρώνεται σε διάφορα διακριτά μεταξύ τους επίπεδα οικονομικής δράσης. Μεταξύ αυτών κεντρική θέση κατέχει η ***αγορά*** ως συναλλακτικός χώρος, η σημασία όμως η οποία της αποδίδεται είναι σαφώς υποδεέστερη εν σχέσει προς την έννοια της αγοράς, ως βασικού και πρωταρχικού οικονομικού θεσμού. Οι βυζαντινοί προβαίνουν στην υιοθέτηση του όρου κατ' αρχήν για την κατάδειξη του τόπου διενεργείας των συναλλαγών, είτε υπό τη στενή και ειδικότερη γεωγραφική χροιά, είτε υπό τη γενικότερη και αρτιότερη έννοια ενός οροθετημένου και θεσμοθετημένου ανταλλακτικού πεδίου. Συνήθης όμως ήταν και η καθιέρωση του όρου προς τον σκοπό υπόδειξης μιας κατ' εξοχήν επικοινωνιακής σφαίρας, στα πλαίσια της οποίας παρέχονται ευκαιρίες προς διεξαγωγή συναλλακτικών πράξεων. Όμως, η οικονομική λειτουργία της αγοράς και η σημασία της ως μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών ήταν αισθητά περιορισμένη, καθώς η αποδοτικότητα των μηχανισμών της μετριάζεται πολύ λόγω των κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων, με σκοπό την επιβολή συγκεκριμένων τιμών για σημαντικά καταναλωτικά αγαθά.

Η ελεύθερη αλληλεπενέργεια των οικονομικών δυνάμεων της αγοράς ανακόπτονταν εξαιτίας, κυρίως, της παρεμβατικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους. Μπορεί όμως να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι, κατά πάσα πιθανότητα στην εποχή των Κομνηνών, κατά την οποία είχαν επικρατήσει οι Βενετοί, ο ρυθμιστικός παρεμβατικός ρόλος του κράτους εξασθένισε, αρκετά, σε τρόπο ώστε να

καθίσταται δυνατός, σε σημαντικό βαθμό και έκταση, ο σχηματισμός των τιμών μέσω των αγοραίων συνθηκών προσφοράς και ζήτησης.

Παρόλα αυτά, τα ***μονοπώλια*** στο Βυζάντιο, που αποτελούσαν κύρια παρέμβαση στην αγορά, βρίσκονταν στο απόγειό τους. Αποτελούσαν δραστηριότητες του κράτους ασκούμενες χωρίς ανταγωνισμό, που απέφεραν υπερκανονικά κέρδη και συγκέντρωναν μεγάλα πλούτη για την Αυτοκρατορία.

Η αποτελεσματικότητα, όμως, των μονοπωλίων δεν διαρκούσε. Οι αντιδράσεις που προξενούσαν ήταν συνήθως τόσο βίαιες, που δεν επέτρεπαν την επιβίωσή τους. Προκαλούσαν μεγάλη δυσαρέσκεια διότι επέφεραν σημαντικές απώλειες ευημερίας στο καταναλωτικό κοινό, δεδομένου ότι τα κρατικά μονοπώλια δεν εξυπηρετούσαν την ασφάλεια της κατανάλωσης, αλλά αποκλειστικά τις δημοσιονομικές ανάγκες και τελικά ανέβαζαν τις τιμές των αγαθών που ήθελαν να προστατέψουν στα ύψη.

Στο Βυζάντιο επίσης το εμπόριο και η επιχειρηματική ζωή αναστέλλονταν από τα κρατικά μονοπώλια, τα προνόμια και τον κρατικό παρεμβατισμό. Η βυζαντινή οικονομική παράδοση αποπειράθηκε, επίσης, να περιορίσει την επιχειρηματική αβεβαιότητα και τον κίνδυνο που ενέχεται σε κάθε οικονομική δραστηριότητα, που αποσκοπεί στο κέρδος, εισάγοντας προς τούτο την ιδέα ενός σταθερού κέρδους, το οποίο εναρμονίζεται προς τις ευρύτερες αντιλήψεις περί ***δικαίας τιμής***. Όπως και η ομόλογη έννοια του μονοπωλίου, η έννοια της δικαίας τιμής συνάγεται από τη γενικότερη οικονομική παραδοχή της ανάγκης κρατικού ελέγχου στην οικονομία, ως θεμελιώδους κανονιστικής επιταγής του βυζαντινού κόσμου.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία εξασφάλιζε πολλά χρήματα από τα έσοδα που είχε από το εμπόριο, την βιοτεχνία, τους τελωνειακούς δασμούς, τα μονοπώλια, την εξαγορά τίτλων και αξιωμάτων, με βασική πάντα πηγή εσόδων την βαριά φορολογία, προκειμένου να συντηρηθούν οι πολυάριθμοι υπάλληλοι και ο στρατός απαιτούνταν, όπως προαναφέρθηκε. Οι μεγάλοι όμως φόροι σήμαιναν ότι οι υπήκοοί του ήταν διαρκώς δυσαρεστημένοι.

Κατά το Νικήτα Χωνιάτη, επί Μανουήλ Κομνηνού τα χρήματα ξοδεύονταν χωρίς κανέναν πρακτικό σκοπό (μοιράζονταν σε μοναστήρια και εκκλησίες, σε

ξένους ανάξιους ανθρώπους, που είχαν εισρεύσει στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα σε Λατίνους, ενώ θα μπορούσε ο αυτοκράτορας να κρατήσει ένα ικανό απόθεμα, για να αντιμετωπίσει έκτακτες καταστάσεις). *Αποδείχτηκε* έτσι *πως το ολέθριο δεν ήταν η οικονομική δυσχέρεια, αλλά η κακή διαχείριση των οικονομικών μέσων.*

Στις σύγχρονες κοινωνίες όταν ένα νομοθετικό σώμα μιας χώρας επιβάλλει νέο φόρο εξετάζεται η σκοπιμότητά του, αλλά και ποιος θα τον πληρώσει. Η διαμάχη που προκύπτει, συνήθως, εμπεριέχει κάποιες απόψεις, για το ποιος πρέπει να πληρώσει για τη λειτουργία του κράτους ή για το ειδικό πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από το φόρο. Για παράδειγμα, όταν η χώρα υιοθέτησε το φόρο κοινωνικής ασφάλισης, για να πληρώσει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, επέβαλε το ήμισυ του φόρου στον εργοδότη και το άλλο μισό στον υπάλληλο. Η σκέψη ήταν ότι ο εργοδότης και ο υπάλληλος όφειλαν να μοιράσουν το κόστος του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Δυστυχώς όμως, η οικονομική πραγματικότητα δεν υποτάσσεται πάντοτε στους νόμους που ψηφίζει ο νομοθέτης. Οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο ***φορολογικό βάρος*** όταν αναφέρονται σε εκείνους, που παρά το τι λεει η νομοθεσία, επωμίζονται το βάρος ενός φόρου. Οι τελικές φορολογικές επιπτώσεις είναι η μελέτη των φορολογικών βαρών. Στην περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης αποδεικνύεται ότι η διαίρεση του φορολογικού βάρους δεν εξαρτάται καθόλου από το αν υπεύθυνος για την πληρωμή του φόρου είναι ο εργοδότης ή ο υπάλληλος.

Αναλύοντας τους φόρους λέμε ότι ο φόρος επιβάλλεται σε κάποιο άτομο, όταν αυτό το άτομο είναι υπεύθυνο για την πληρωμή του. Άρα, το μισό του φόρου κοινωνικής ασφάλισης επιβάλλεται στον εργοδότη και το άλλο μισό στον υπάλληλο. Όμως ***ένας φόρος μπορεί να μετατοπιστεί*** επειδή προκαλεί αλλαγές στις σχετικές τιμές. Λέμε ότι η μερίδα του φόρου κοινωνικής ασφάλισης, που πληρώνεται από τον εργοδότη, ***έχει μετακυλιθεί προς τα πίσω*** αν, ως απόρροια του φόρου, μειώνεται η ζήτηση εργασίας και επομένως και ο μισθός. Αν ο μισθός μειωθεί κατά ποσό που υπολείπεται του φόρου, τότε λέμε ότι έχουμε μερική μετακύλιση προς τα πίσω. Αν ο μισθός πέσει ακριβώς κατά το ποσό του φόρου, τότε λέμε ότι ο φόρος μετακυλύετε ολοκληρωτικά προς τα πίσω. Οι περισσότεροι

οικονομολόγοι πιστεύουν ότι το μεγαλύτερο μέρος του φόρου κοινωνικής ασφάλισης (συμπεριλαμβανομένης και της μερίδας που πληρώνεται από τον εργοδότη) φέρεται από τον εργαζόμενο που, συνεπεία του φόρου, βλέπει το μισθό του να μειώνεται. Ένα άλλο αποτέλεσμα του φόρου μπορεί να είναι η αύξηση των τιμών της εκροής από τους εργοδότες. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο τότε, ***ο φόρος μετακυλύετε προς τα εμπρός*** μερικά ή ολικά, στους πελάτες. Ας θεωρηθεί για παράδειγμα ο εταιρικός φόρος εισοδήματος. Ο φόρος αυτός είναι δημοφιλής, επειδή πιστεύεται ευρέως, ότι τον πληρώνουν οι επιχειρήσεις και οι μέτοχοί τους. Αν όμως οι επιχειρήσεις αυξήσουν τις τιμές τους, συνεπεία του φόρου, τότε τον πληρώνουν οι καταναλωτές. Αν ο φόρος έχει ως αποτέλεσμα την πτώση της ζήτησης εργασίας και των μισθών, ο φόρος πληρώνεται εν μέρει από τους εργαζόμενους και όχι από τους επενδυτές. Αν ο φόρος κάνει λιγότερο ελκυστική την επένδυση στον τομέα όπου βρίσκεται η εταιρεία, τότε το κεφάλαιο θα φύγει από αυτόν τον τομέα, μειώνοντας έτσι την απόδοση του κεφαλαίου κάπου αλλού. Άρα, μέρος του βάρους του εταιρικού φόρου αφορά στο κεφάλαιο ως όλον και όχι μόνο το κεφάλαιο στον τομέα όπου βρίσκεται η εταιρεία.

Έστω Τ το βάρος ενός φόρου που υφίσταται ένα άτομο (π.χ. ο κάτοχος κεφαλαίου) και έστω Ι το συνολικό εισόδημα του ατόμου. Ο λόγος Τ/Ι ονομάζεται ***ενεργός φορολογικός συντελεστής*** αυτού του ατόμου. Ο φόρος για τον οποίο ο λόγος Τ/Ι είναι υψηλότερος για τον πλούσιο από ότι για τον φτωχό ονομάζεται ***προοδευτικός***. Ο φόρος για τον οποίο ο λόγος αυτός είναι υψηλότερος για τον φτωχό από ότι για τον πλούσιο ονομάζεται ***αντίστροφα προοδευτικός***. Αν ο λόγος Τ/Ι είναι ο ίδιος για όλα τα άτομα σε όλα τα επίπεδα εισοδήματος, ο φόρος είναι ***αναλογικός***. Για παράδειγμα, ο φόρος των τσιγάρων θεωρείται συνήθως αντίστροφα προοδευτικός, επειδή το ποσοστό του εισοδήματος ενός φτωχού ατόμου που ξοδεύεται για τσιγάρα είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ενός πλουσίου. Από την άλλη πλευρά, ο φόρος ενός αρώματος είναι προοδευτικός γιατί οι πλούσιοι ξοδεύουν ένα μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους σε αρώματα.

Είναι σαφές ότι αν το φορολογικό σύστημα μιας χώρας είναι συνολικά προοδευτικό ή αντίστροφα προοδευτικό εξαρτάται από την απόδοση των φόρων που επιβάλλονται από την κυβέρνηση. Αν ο φόρος κοινωνικής ασφάλισης που

επιβάλλεται στους εργοδότες βαρύνει τελικά τους υπαλλήλους, ο ενεργός φορολογικός συντελεστής των εργαζομένων είναι υψηλότερος από ότι θα ήταν αν δεν μετατοπίζονταν ο φόρος. Ομοίως, αν ο εταιρικός φόρος μετακυλύετε προς τα εμπρός στους καταναλωτές ή προς τα πίσω στους εργαζόμενους, ο εταιρικός φόρος δεν είναι τόσο προοδευτικός όσο θα ήταν αν δεν μετακυλύονταν. Στην πραγματικότητα είναι πιθανό ο εταιρικός φόρος να είναι ακόμα και αντίστροφα προοδευτικός.

Επομένως, για να υπολογιστεί το πόσο προοδευτικό είναι το φορολογικό σύστημά μας, πρέπει να εξακριβωθεί πως επηρεάζονται τα άτομα σε διάφορα εισοδηματικά επίπεδα από κάθε φόρο, λόγου χάρη ως εργαζόμενοι (μέσω των μισθών που εισπράττουν), ως καταναλωτές (μέσω των τιμών που πληρώνουν) ή ως επενδυτές. Για να μάθει, λοιπόν, κανείς αν η φορολογική μεταρρύθμιση κάποιας περιόδου ωφέλησε ή έβλαψε κάποιους, θα έπρεπε να γνωρίζει τις τελικές επιπτώσεις του φόρου, που εξαρτώνται κυρίως από το είδος της αγοράς όπου επιβάλλονταν.

Στη συνέχεια του παρόντος τμήματος της μελέτης (ΜΕΡΟΣ VI), παρουσιάζονται τα θεωρητικά εργαλεία, που χρησιμοποιούνται για την πρόβλεψη της τελικής επίπτωσης ενός φόρου, που εξαρτάται και από το είδος, τις συνθήκες λειτουργίας των αγορών, την επιβάρυνση των δαπανών για τη λειτουργία του κράτους, την αποτελεσματικότητα των κυβερνητικών παρεμβάσεων στη λειτουργία των αγορών (μέσω των ελέγχων, μονοπωλίων κλπ) και των αποτελεσμάτων τους πάνω στην ευημερία των πολιτών (ειδικά εκείνων των πολιτών που προσπαθούν να προστατέψουν).

13.2 Γενικά Χαρακτηριστικά των Φόρων

Για να καλύψει τις διάφορες δαπάνες του το δημόσιο χρειάζεται αγοραστική δύναμη. Για την απόκτηση αυτής της δυνάμεως το δημόσιο χρησιμοποιεί διάφορα *μέσα*. Ορισμένα από αυτά είναι μονομερή, δηλαδή συνεπάγονται παροχή των ιδιωτών στο δημόσιο, χωρίς αντίστοιχη αντιπαροχή από την πλευρά του τελευταίου. Τα μέσα αυτά έχουν συνήθως *αναγκαστικό* χαρακτήρα. Άλλα μέσα όμως συνεπάγονται παροχή των ιδιωτών στο δημόσιο και αντίστοιχη ειδική αντιπαροχή του τελευταίου στους ιδιώτες. Αυτά συνήθως είναι *προαιρετικά*. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται κυρίως οι φόροι, στη δεύτερη τα έσοδα από δανεισμό, καθώς και τα έσοδα από την άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σε έκτακτες κυρίως καταστάσεις, π.χ. σε περιόδους πολέμου, το δημόσιο χρησιμοποιεί και την επίταξη, για την απόκτηση των αναγκαίων πόρων. Το μέσο αυτό δεν χρησιμοποιείται σε ομαλές περιόδους συνήθως, γιατί με την επίταξη επιβαρύνονται μόνο οι κάτοχοι των αγαθών ή υπηρεσιών που επιτάσσονται και η κατανομή αυτή του βάρους της επιτάξεως δεν θεωρείται ότι είναι δίκαιη.

Οι φόροι αποτελούν αναγκαστικό μέσο μεταθέσεως αγοραστικής δυνάμεως από τους ιδιώτες στο δημόσιο και η μετάθεση αυτή είναι μονομερής, με την έννοια ότι δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη ειδική αντιπαροχή στους ιδιώτες, ούτε συνδέεται άμεσα με τέτοια αντιπαροχή. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι το δημόσιο παρέχει οπωσδήποτε στους ιδιώτες όλες τις υπηρεσίες του, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αντιπαροχή. Η αντιπαροχή αυτή όμως είναι συνήθως γενική και δεν εξειδικεύεται, ώστε να συνδυασθεί με το ποσό του φόρου, που καταβάλλει κάθε ιδιωτικός φορέας. Η λειτουργία αυτή των φόρων είναι γνωστή ως ταμιακή λειτουργία ή ταμιευτικός σκοπός των φόρων. Εκτός από τη λειτουργία αυτή οι φόροι βέβαια χρησιμοποιούνται από το δημόσιο ως μέσο για την επίτευξη όλων των επιδιώξεων, δηλαδή, της σταθεροποιήσεως της οικονομίας σε επίπεδο πλήρους απασχολήσεως, χωρίς ανεργία ή πληθωρισμό, της βελτιώσεως της κατανομής των πόρων στατικά, της βελτιώσεως της διανομής του εισοδήματος

μεταξύ των πολιτών και της επιταχύνσεως της οικονομικής μεγεθύνσεως ή της οικονομικής αναπτύξεως.

Το μέγεθος, με βάση το οποίο υπολογίζεται ένας φόρος, λέγεται ***φορολογική βάση*** ή βάση του φόρου. Στην αρχαιότητα λ.χ. χρησιμοποιούνταν διάφορα χαρακτηριστικά των φορολογουμένων ως βάση, για τον υπολογισμό της φορολογικής τους υποχρεώσεως. Ορισμένα ήταν οικονομικά στοιχεία, όπως π.χ. το μέγεθος της περιουσίας τους, άλλα όμως δεν είχαν προφανή τουλάχιστον οικονομική σχέση, λ.χ. ο αριθμός των παραθύρων του σπιτιού των φορολογουμένων ή ακόμη και η ύπαρξη τους στη ζωή[1].

Το πρόσωπο που είναι υποχρεωμένο να καταβάλλει το φόρο στο δημόσιο λέγεται *φορολογούμενη μονάδα.*

Ο φόρος που αντιστοιχεί σε καθεμία μονάδα φορολογικής βάσεως ονομάζεται *φορολογικός συντελεστής.* Διακρίνουμε το *μέσο φορολογικό συντελεστή* και τον *οριακό φορολογικό συντελεστή.* Μέσος φορολογικός συντελεστής είναι ο λόγος του ποσού του φόρου που καταβάλλεται συνολικά από μια φορολογούμενη μονάδα με τη συνολική αξία της φορολογικής βάσεως. Οριακός φορολογικός συντελεστής είναι ο πρόσθετος φόρος που πρέπει να καταβληθεί για καθεμία νέα μονάδα αυξήσεως της φορολογικής βάσεως. Έτσι, αν υποθέσουμε ότι ο φόρος, που οφείλεται από μια φορολογούμενη μονάδα, δίνεται από σχέση: $T=\varphi(B)$, όπου T παριστάνει το ύψος του φόρου και το B το μέγεθος της φορολογικής βάσης, ο μέσος φορολογικός συντελεστής δίνεται από τη σχέση $t = T/B$, και ο οριακός συντελεστής από τη σχέση $t' = \Delta T/\Delta B$.

Το δημόσιο, για να πετυχαίνει τις πολλαπλές επιδιώξεις του, επιβάλλει συνήθως περισσότερους από έναν φόρους. Για να είναι ευκολότερη η ανάλυση των επιδράσεων των διαφόρων φόρων, τους ταξινομούμε συνήθως με βάση διάφορα κριτήρια.

(α) Ένα τέτοιο κριτήριο ταξινόμησης των φόρων είναι *ανάλογα με τη φορολογική βάση.* Με βάση το κριτήριο αυτό οι φόροι διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες: (ι) φόροι, που η βάση τους δεν σχετίζεται με την οικονομική

[1] Σήμερα ως φορολογική βάση χρησιμοποιούνται συνήθως διάφορα οικονομικά χαρακτηριστικά των ιδιωτικών φορέων, κυρίως το εισόδημα ή η περιουσία και η δαπάνη και ιδίως η καταναλωτική δαπάνη.

δραστηριότητα των φορολογουμένων και (ιι) φόροι, που η βάση τους είναι οικονομικό μέγεθος. Οι περισσότεροι φόροι σήμερα όμως επιβάλλονται με βάση κάποιο οικονομικό μέγεθος.

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται συνήθως διάφοροι φόροι που το ποσό τους είναι καθορισμένο από πριν, π.χ. οι κεφαλικοί φόροι, οι οποίοι επιβάλλονταν παλαιότερα σε πολλές χώρες. Κατά συνέπεια οι φόροι της πρώτης κατηγορίας έχουν πια ελάχιστη σημασία από πρακτική άποψη. Εντούτοις έχουν τεράστια σημασία από αναλυτική άποψη, γιατί θεωρούνται συνήθως ως ουδέτεροι φόροι, δηλαδή φόροι που δεν προκαλούν ορισμένες οικονομικές επιδράσεις, και για αυτό πολλές φορές χρησιμοποιούνται ως βάση για τη μέτρηση των επιπλέον επιδράσεων και την αξιολόγηση των φόρων που υπάρχουν στην πράξη.

(β) **Οι φόροι ταξινομούνται επίσης ανάλογα με τη φύση του φορολογικού συντελεστή.** Οι φόροι διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: σε *αναλογικούς*, *προοδευτικούς* και *αντίστροφα προοδευτικούς*.

Αναλογικοί είναι οι φόροι, που ο μέσος και ο οριακός συντελεστής τους είναι ο ίδιος, ανεξάρτητα από το μέγεθος της φορολογικής βάσης [2], [3].

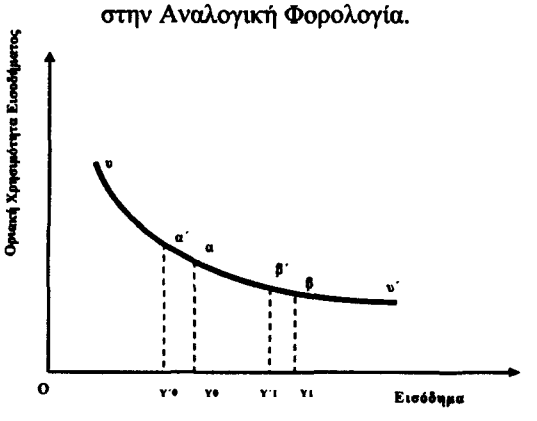
---

[2] Παράδειγμα τέτοιου φόρου στην Ελλάδα αποτελεί ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων, ο οποίος χρησιμοποιείται για τη φορολόγηση του εισοδήματος ορισμένων νομικών προσώπων και επιβάλλεται με τον ίδιο συντελεστή, ανεξάρτητα από το ύψος του εισοδήματος των νομικών προσώπων. Επίσης οι περισσότεροι φόροι δαπάνης είναι συνήθως αναλογικοί φόροι, δηλαδή επιβάλλονται με τον ίδιο συντελεστή, ανεξάρτητα από το ύψος της δαπάνης.

[3] Το πιο κάτω ***Διάγραμμα 13.1*** παριστάνει την εξέλιξη του φορολογικού συντελεστή από τη μία μεριά και των φορολογικών εσόδων από την άλλη. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, ο φορολογικός συντελεστής στον αναλογικό φόρο είναι ίσος με τον οριακό φορολογικό συντελεστή.

Διάγραμμα 13.1

Η Εξέλιξη του Φορολογικού Συντελεστή και των Φορολογικών Εσόδων στην Αναλογική Φορολογία.

Προοδευτικοί είναι οι φόροι, που ο μέσος φορολογικός συντελεστής τους μεταβάλλεται ανάλογα με το μέγεθος της φορολογικής τους βάσης, δηλαδή αυξάνει όταν αυξάνεται η φορολογική βάση και μειώνεται όταν μειώνεται η φορολογική βάση [4], [5].

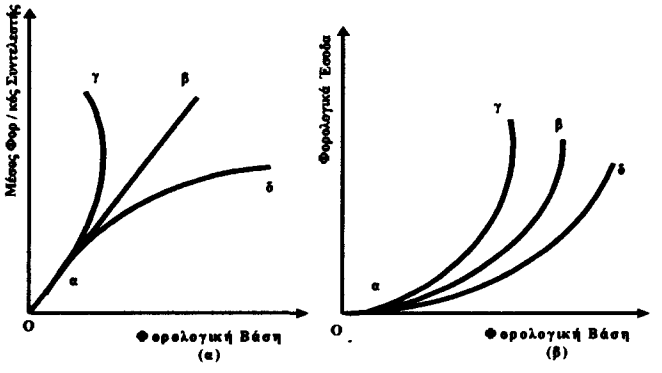
---

[4] Παράδειγμα τέτοιου φόρου στη φορολογία εισοδήματος αποτελεί ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων, που χρησιμοποιείται στην Ελλάδα για τη φορολόγηση του εισοδήματος φυσικών προσώπων, καθώς επίσης και ορισμένων νομικών προσώπων, όπως π.χ. της ΕΠΕ, της ΟΕ κλπ.

[5] Ο μέσος φορολογικός συντελεστής στην προοδευτική φορολογία είναι δυνατό να αυξάνει με σταθερό, αύξοντα ή φθίνοντα ρυθμό. Στην πρώτη περίπτωση η *προοδευτικότητα του φόρου* καλείται *σταθερή*, στη δεύτερη *αύξουσα* και την τρίτη *φθίνουσα*. Το πιο κάτω ***Διάγραμμα 13.2*** εμφανίζει την εξέλιξη του μέσου φορολογικού συντελεστή και των φορολογικών εσόδων από ένα προοδευτικό φόρο. Στο ***Διάγραμμα 13.2 (α)*** εμφανίζεται η εξέλιξη του μέσου φορολογικού συντελεστή στην περίπτωση της σταθερής, της αύξουσας και της φθίνουσας προοδευτικότητας. Έτσι η ευθεία ***αβ*** παριστάνει τη σταθερή προοδευτικότητα, η καμπύλη ***αγ*** την αύξουσα και η καμπύλη ***αδ*** τη φθίνουσα προοδευτικότητα του φορολογικού συντελεστή. Το ***Διάγραμμα 13.2 (β)*** εξάλλου παριστάνει την εξέλιξη των φορολογικών εσόδων από ένα προοδευτικό φόρο, για καθεμία μορφή προοδευτικότητας, αντίστοιχα.

Διάγραμμα 13.2

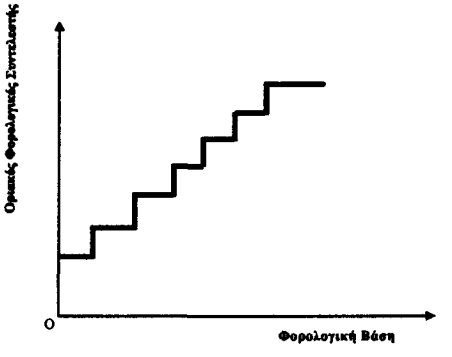
Η Εξέλιξη του Φορολογικού Συντελεστή και των Φορολογικών Εσόδων στην Προοδευτική Φορολογία

Βέβαια, στην πράξη η μεταβολή του φορολογικού συντελεστή στην προοδευτική φορολογία δεν είναι συνεχής, όπως εμφανίζεται στο ***Διάγραμμα 13.2***. Οι προοδευτικοί φόροι εφαρμόζονται, συνήθως, ως εξής: Η φορολογική βάση διαιρείται σε κλιμάκια και καθένα από αυτά φορολογούνται με διαφορετικό οριακό συντελεστή. Την εξέλιξη του οριακού συντελεστή στην προοδευτική φορολογία, όπως εφαρμόζεται σήμερα στην πράξη, τη δίνει το ***Διάγραμμα 13.3.***

Διάγραμμα 13.3

Η Εξέλιξη του Οριακού Φορολογικού Συντελεστή στην Προοδευτική Φορολογία

Τέλος, *αντίστροφα προοδευτικοί* είναι οι φόροι που ο μέσος φορολογικός συντελεστής τους μεταβάλλεται κατά τρόπο αντίστροφα ανάλογο με το μέγεθος της φορολογικής βάσης, δηλαδή μειώνεται με την αύξηση της φορολογικής βάσης και αντίστροφα[6].

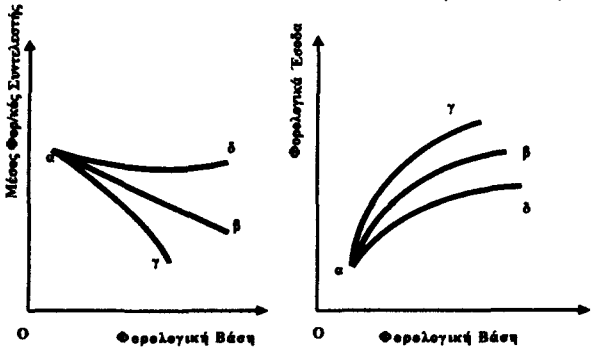
Διαφορετική από την πιο πάνω έννοια των αναλογικών, προοδευτικών και αντίστροφα προοδευτικών φόρων, που η διάκρισή τους στηρίζεται στην εξέλιξη του μέσου φορολογικού συντελεστή, αναφορικά με τη βάση του φόρου, συναντάται συνήθως στη βιβλιογραφία και αρθρογραφία της Δημόσιας Οικονομικής και η έννοια του αναλογικού, προοδευτικού και αντίστροφα προοδευτικού φόρου, αναφορικά με το εισόδημα, όχι πλέον ως βάσεως του φόρου, αλλά ως κυρίου δείκτη της οικονομικής δυνατότητας ενός φορολογουμένου. Έτσι πολλές φορές αναφερόμαστε στους φόρους καταναλώσεως ως αντίστροφα προοδευτικούς, παρά το γεγονός ότι οι φόροι αυτοί στη νομοθεσία είναι αναλογικοί. Αυτό συμβαίνει πραγματικά, γιατί όσο αυξάνεται το εισόδημα ενός φορολογούμενου τόσο μειώνεται η μέση ροπή για κατανάλωση, με συνέπεια φόροι αναλογικοί σε σχέση με τη δαπάνη να μετατρέπονται σε αντίστροφα

---

[6] Το ***Διάγραμμα 13.4*** εμφανίζει την εξέλιξη του μέσου φορολογικού συντελεστή και των φορολογικών εσόδων από ένα αντίστροφα προοδευτικό φόρο. Και εδώ είναι δυνατό να έχουμε σταθερή ή φθίνουσα αντίστροφη προοδευτικότητα, όπως φαίνεται από την ευθεία ***αβ*** και τις καμπύλες ***αγ*** και ***αδ*** στο ***Διάγραμμα 13.4***. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ όμως, ότι τέτοιοι φόροι δεν θεσπίζονται συνήθως στη νομοθεσία σήμερα Στην πράξη όμως ορισμένοι φόροι που στη νομοθεσία εμφανίζονται ως αναλογικοί ή ακόμη και προοδευτικοί, μετατρέπονται σε αντίστροφα προοδευτικούς φόρους.Στην ελληνική νομοθεσία προοδευτικοί φόροι είναι ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων και ο φόρος κληρονομιών, οι οποίοι αποφέρουν μαζί περίπου το 15% των συνολικών φορολογικών εσόδων του κράτους από φορολογία. Όλοι οι άλλοι φόροι είναι αναλογικοί

Διάγραμμα 13.4

Η Εξέλιξη του Μέσου Φορολογικού Συντελεστή και των Φορολογικών Εσόδων στην Αντίστροφα Προοδευτική Φορολογία

προοδευτικούς φόρους, όταν εκφράζονται ως ποσοστό στο εισόδημα του φορολογούμενου[7].

Εκτός από τις πιο πάνω διακρίσεις των φόρων, πολύ συνηθισμένη είναι και η ταξινόμηση τους σε ***άμεσους*** και ***έμμεσους***. Η ταξινόμηση αυτή στηρίχθηκε σε διάφορα κριτήρια κατά καιρούς, κανένα όμως από αυτά δεν φαίνεται να δίνει ικανοποιητική λύση[8].

Ένα από τα παλαιότερα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την ταξινόμηση αυτή των φόρων είναι η δυνατότητα του φορολογούμενου να μεταθέσει σε άλλους φορολογούμενους το ποσό του φόρου, που είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει στο δημόσιο. Έτσι ως άμεσοι θεωρούνται οι φόροι που βαρύνουν τους ιδιωτικούς φορείς, πάνω στους οποίους επιβάλλονταν, ενώ έμμεσοι θεωρούνταν οι φόροι, που μπορούσαν να μεταβιβαστούν και να επιβαρύνουν άλλους ιδιωτικούς φορείς, με τους οποίους συναλλάσσεται ο φορολογούμενος[9].

13. 3 Αντιδράσεις των Φορολογουμένων στην Επιβολή των Φόρων.

Η επιβολή των φόρων προκαλεί αντιδράσεις από την πλευρά των φορολογουμένων (οι οποίοι έχουν σκοπό να περιορίσουν τη φορολογική υποχρέωσή τους), επειδή οι φόροι αποτελούν μονομερείς παροχές των ιδιωτικών

---

[7] Αν υποθέσουμε π.χ. δύο φορολογουμένους με εισόδημα 100 και 200 χιλιάδες αντίστοιχα και αν υποθέσουμε επιπλέον ότι ο πρώτος καταναλίσκει 90 και ο δεύτερος 150 χιλιάδες δραχμές, τότε ένας αναλογικός φόρος καταναλώσεως, που επιβάλλεται με αναλογικό συντελεστή 10 %, θα αφαιρέσει 9 χιλιάδες δραχμές από τον πρώτο και 15 χιλιάδες από τον δεύτερο. Αν εκφράσουμε το ποσό του φόρου που κατέβαλε κάθε φορολογούμενος ως ποσοστό στο εισόδημά του, παρατηρούμε ότι ο πρώτος κατέβαλε μόνο 7,5%, δηλαδή ο αναλογικός φόρος δαπάνης είναι ουσιαστικά αντίστροφα προοδευτικός φόρος, όταν το εισόδημα χρησιμοποιείται ως βάση αναφοράς.

[8] Βλέπε Δράκου, Γ.Ε.: Μαθήματα Δημόσιας Οικονομικής, εκδ. Καραπιπερόπουλος (1974), Γεωργακόπουλου Θ.: Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική (1977), Καράγεωργα Δ.: Παραδόσεις Δημοσιονομικής Πολιτικής, τεύχος Α΄, εκδ. Παπαζήση (1977), Κούλη, Ι.: Στοιχεία Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Δημόσιας Οικονομικής, Αθήνα. (1962), Musgrave R. and Musgrave P.: Public Finance in Theory and Practice, McGraw-Hill (1973), Prest A.: Public Finance in Theory and Practice, London, Weidenfeld and Nicholson (1960), Williams, A.: Public Finance and Budgetary Policy, Minerva Seriew in Economics (1961).

[9] Με βάση το κριτήριο αυτό, άμεσοι θεωρούνταν οι φόροι εισοδήματος και οι φόροι περιουσίας, ενώ οι φόροι δαπάνης θεωρούνταν έμμεσοι φόροι, γιατί οι πρώτοι πιστεύονταν ότι βάρυναν αποκλειστικά εκείνους στους οποίους επιβάλλονταν, ενώ οι τελευταίοι πιστεύονταν ότι μπορούσαν να μεταβιβαστούν και να επιβαρύνουν άλλα άτομα.

φορέων στο δημόσιο και δεν συνδυάζονται με αντίστοιχη ειδική αντιπαροχή του τελευταίου. Οι αντιδράσεις αυτές ασκούν διάφορες επιδράσεις, τόσο οικονομικές όσο και κοινωνικές, γιατί οδηγούν σε κατανομή της φορολογικής επιβαρύνσεως διαφορετική από εκείνη που προβλέπεται από τη φορολογική νομοθεσία. Οι κυριότερες από τις αντιδράσεις αυτές είναι: (α) η φοροδιαφυγή, (β) η φοροαποφυγή και (γ) η μετακύληση των φόρων. Θα εξετάσουμε εδώ με λίγα λόγια και τις τρεις αυτές κατηγορίες.

1. **Φοροδιαφυγή** είναι κάθε παράνομη πράξη ή παράλειψη του φορολογούμενου, με την οποία επιδιώκεται μείωση της φορολογικής επιβαρύνσεως ή αποφυγή καταβολής του φόρου [10].

Η έκταση της φοροδιαφυγής σε μία χώρα εξαρτάται βασικά από δύο παράγοντες: από τη ροπή των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και από την ικανότητα της φορολογούσας αρχής να περιορίσει τη ροπή αυτή. Εξάλλου η ροπή των φορολογουμένων ιδιωτικών φορέων για φοροδιαφυγή προσδιορίζεται από πολλούς παράγοντες. Οι σπουδαιότεροι είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού, το μέγεθος της φορολογικής επιβαρύνσεως της κοινωνίας, η έκταση των φορολογικών απαλλαγών που δίνονται νόμιμα, ο τρόπος δαπάνης των χρημάτων από το δημόσιο κ.α. [11]

---

[10] Παραδείγματα τέτοιων πράξεων αποτελούν η παράλειψη υποβολής δηλώσεως ή η υποβολή ψευδούς δηλώσεως. Η φοροδιαφυγή δηλαδή αποτελεί καταστρατήγηση του πνεύματος και του γράμματος του φορολογικού νόμου.

[11] Βέβαια, το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού επηρεάζει τη φορολογική συνείδηση των πολιτών και επομένως την τάση τους για φοροδιαφυγή. Όσο ψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, τόσο ψηλότερο είναι και το επίπεδο της φορολογικής του συνειδήσεως και τόσο μικρότερη είναι η τάση για φοροδιαφυγή. Επίσης το ύψος της φορολογικής επιβαρύνσεως επηρεάζει σημαντικά την τάση για φοροδιαφυγή, γιατί όσο μεγαλύτερη είναι η επιβάρυνση από ένα φόρο, τόσο μεγαλύτερο είναι το όφελος του φορολογουμένου από τη φοροδιαφυγή. Επιπλέον όσο περισσότερες νόμιμες εκπτώσεις ή απαλλαγές προβλέπει η νομοθεσία, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση των ιδιωτικών φορέων, που δεν δικαιούνται τέτοιες εκπτώσεις ή απαλλαγές, να αποφύγουν με παράνομα μέσα την καταβολή του φόρου, γιατί αισθάνονται ότι αδικούνται και επιπλέον γιατί όσοι απαλλάσσονται νόμιμα μπορεί να είναι ανταγωνιστές εκείνων, που δεν έχουν τέτοιες απαλλαγές. Αυτό, όπως είναι φανερό, έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση των επιχειρήσεων, όπου οι δικαιούμενες τις νόμιμες εκπτώσεις βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα από απόψεως συναγωνισμού, από τις επιχειρήσεις που δεν δικαιούνται τέτοιες εκπτώσεις, με συνέπεια οι τελευταίες να παρουσιάζουν μεγαλύτερη τάση για φοροδιαφυγή, *[Βλ. Γεωργακόπουλου (1977)]*. Τέλος, ο τρόπος δαπάνης των χρημάτων από τη φορολογούσα αρχή επηρεάζει πολλές φορές την τάση των ιδιωτικών φορέων για φοροδιαφυγή, γιατί οι φορολογούμενοι τείνουν περισσότερο στη φοροδιαφυγή, όταν αισθάνονται ότι τα χρήματά τους σπαταλούνται από το δημόσιο και δεν χρησιμοποιούνται παραγωγικά και αντίστροφα.

Η φοροδιαφυγή έχει σοβαρές συνέπειες για τη χώρα, γιατί δεν επιτρέπει στους φορείς ασκήσεως δημοσιονομικής πολιτικής να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τους φόρους για την επίτευξη των επιδιώξεών τους. Ειδικότερα η ύπαρξη σημαντικής εκτάσεως φοροδιαφυγής σε μια χώρα δεν επιτρέπει την είσπραξη αρκετών εσόδων για την ικανοποιητική λειτουργία του δημόσιου τομέα. Επιπλέον η φοροδιαφυγή δημιουργεί σοβαρές κοινωνικές αδικίες και οδηγεί σε αναδιανομή του εισοδήματος από τους ειλικρινείς φορολογουμένους στους φοροφυγάδες. Επειδή, όμως, αυτοί που διαφεύγουν το φόρο ανήκουν σε μεγαλύτερη έκταση στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις (ελεύθερα επαγγέλματα, εμπόριο κ.α.), όπου η φοροδιαφυγή είναι ευκολότερη, η αναδιανομή αυτή του εισοδήματος δεν είναι επιθυμητή από την κοινωνία. Τέλος, η φοροδιαφυγή εμποδίζει το κράτος, τους φορείς ασκήσεως δημοσιονομικής πολιτικής να χρησιμοποιήσουν ικανοποιητικά τους φόρους για την άσκηση οικονομικής πολιτικής και κυρίως για την προώθηση της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας, γιατί εξασθενεί την αποτελεσματικότητα των νόμιμων απαλλαγών, που χορηγούνται συνήθως ως κίνητρα για την προώθηση της οικονομικής αναπτύξεως.

2. **Φοροαποφυγή** έχουμε όταν ο φορολογούμενος με νόμιμες ενέργειες κατορθώνει να μειώσει τη φορολογική του υποχρέωση ή και να αποφύγει εντελώς την καταβολή του φόρου. Όλες οι ενέργειες των φορολογουμένων είναι νόμιμες, καθώς απλώς χρησιμοποιούν διάφορες ατέλειες της φορολογικής νομοθεσίας για να αποφύγουν το φόρο ή να μειώσουν τη συνολική φορολογική τους υποχρέωση. Μάλιστα, τέτοιες ατέλειες μπορεί να δημιουργούνται μακροχρόνια στους φορολογικούς νόμους από τις ίδιες τις ενδιαφερόμενες για φοροαποφυγή ομάδες του κοινωνικού συνόλου, οι οποίες καταφέρνουν να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία και να δημιουργήσουν τα κενά αυτά στο νόμο, ώστε να μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν για την αποφυγή του φόρου.

3. **Μετακύλιση ενός φόρου** είναι η μετάθεση του φόρου αυτού από τον ιδιωτικό φορέα, στον οποίο επιβάλλεται αρχικά, σε άλλο ιδιωτικό φορέα. Η μετάθεση αυτή του φόρου γίνεται με αναπροσαρμογή των όρων, με τους οποίους εκείνος που υποχρεώνεται να καταβάλλει το φόρο στο δημόσιο, συναλλάσσεται με άλλους ιδιωτικούς φορείς στην αγορά. Ας εξετάσουμε ένα φόρο, που επιβάλλεται

στους παραγωγούς ενός προϊόντος, οι οποίοι και καταβάλλουν το φόρο στο δημόσιο ταμείο. Οι παραγωγοί αυτοί θα προσπαθήσουν μετά την επιβολή του φόρου να αυξήσουν την τιμή του προϊόντος και να μεταβιβάσουν το φόρο στους χονδρεμπόρους, οι οποίοι με τη σειρά τους θα προσπαθήσουν να τον μεταβιβάσουν στους λιανοπωλητές και οι τελευταίοι στους καταναλωτές. Όμοια στην περίπτωση ενός φόρου, που επιβάλλεται στους μισθούς. Οι μισθωτοί θα προσπαθήσουν να επιτύχουν αύξηση των ακαθάριστων αμοιβών τους και να επιτύχουν έτσι μερική τουλάχιστον μετάθεση της φορολογικής τους επιβαρύνσεως στους εργοδότες τους ή στους τελικούς καταναλωτές. Βέβαια, οι εργοδότες ή οι τελικοί καταναλωτές θα αντιδράσουν επίσης και θα προσπαθήσουν να αναμεταβιβάσουν ένα μέρος του φόρου πάνω σε εκείνους, που υποχρεώνει ο νόμος να καταβάλλουν το φόρο στο δημόσιο ταμείο. Έτσι π.χ., στην περίπτωση του φόρου που επιβάλλεται στην παραγωγή ενός προϊόντος, οι τελικοί καταναλωτές, στους οποίους οι παραγωγοί κατάφεραν να μεταβιβάσουν ένα μέρος του φόρου με αύξηση της τιμής του φορολογουμένου προϊόντος, θα μειώσουν την κατανάλωση του αγαθού αυτού και θα αναγκάσουν τους λιανοπωλητές, τους χονδρέμπορους ή τους παραγωγούς του προϊόντος να απορροφήσουν ένα μέρος του φόρου. *Αυτό θα γίνει πραγματικά με το μηχανισμό των τιμών, γιατί η μείωση της ζήτησης του προϊόντος, στο οποίο επιβλήθηκε ο φόρος, θα οδηγήσει σε μείωση της τιμής του και μείωση των αμοιβών των συντελεστών και των κερδών των επιχειρήσεων, που απασχολούνται στην παραγωγή του αγαθού αυτού.* Έτσι ο φόρος θα θέσει σε κίνηση μια διαδικασία αναπροσαρμογών, της οποίας το τελικό αποτέλεσμα είναι δύσκολο να προβλεφθεί. Πάντως είναι δυνατό στη νέα ισορροπία, μετά από όλες τις αναπροσαρμογές αυτές, οι υπόχρεοι να καταβάλλουν το φόρο στο δημόσιο ταμείο να έχουν επιτύχει μετακύλιση ενός μέρους ή και ολόκληρου του ποσού του φόρου σε άλλους ιδιωτικούς φορείς [12].

[12] Η μετακύλιση των φόρων άλλοτε προβλέπεται από το νόμο, άλλοτε όμως όχι. Συνήθως οι έμμεσοι φόροι δαπάνης επιβάλλονται με την πρόθεση να μεταβιβασθούν και να επιβαρύνουν τους τελικούς καταναλωτές, ενώ οι φόροι που επιβάλλονται στο εισόδημα ή στην περιουσία επιβάλλονται με την πρόθεση να επιβαρύνουν εκείνους, στους οποίους επιβάλλονταν αρχικά. Σημασία έχει ποιος πραγματικά επιβαρύνεται με το φόρο τελικά, ανεξάρτητα από το ποιον ήθελε να επιβαρύνει ο νομοθέτης.

Η μετακύλιση διακρίνεται συνήθως σε μετακύλιση προς τα μπρος και μετακύλιση προς τα πίσω. *Μετακύλιση προς τα εμπρός* έχουμε, όταν ο φόρος μετατοπίζεται στους τελικούς καταναλωτές των προϊόντων με αύξηση των τιμών τους. Αντίθετα, *μετακύλιση προς τα πίσω* έχουμε, όταν ο φόρος μεταβιβάζεται στους κατόχους των παραγωγικών συντελεστών με μείωση των καθαρών αμοιβών τους, π.χ. των μισθών, των κερδών κλπ.

Ο βαθμός μετακυλίσεως των φόρων εξαρτάται από πολλούς παράγοντες: οι κυριότεροι από αυτούς είναι οι επόμενοι:

1) *Το είδος του φόρου.* Ο βαθμός μετακυλίσεως των φόρων διαφέρει μεταξύ των διάφορων κατηγοριών φόρων. Ο βαθμός μετακυλίσεως των έμμεσων φόρων που επιβάλλονται στα προϊόντα είναι γενικά μεγαλύτερος από το βαθμό μετακυλίσεως των φόρων εισοδήματος ή των φόρων περιουσίας. Επίσης οι φόροι που επιβάλλονται στα προϊόντα μετακυλίονται ευκολότερα, όσο ευρύτερη είναι η βάση τους.

2) *Η μορφή της αγοράς, στην οποία πωλείται το φορολογούμενο αγαθό ή ο φορολογούμενος παραγωγικός συντελεστής.* Η μορφή της αγοράς επηρεάζει επίσης το βαθμό μετακυλίσεως των φόρων. Έτσι ο βαθμός μετακυλίσεως των φόρων σε αγορά ***πλήρους ανταγωνισμού*** είναι διαφορετικός από το βαθμό μετακυλίσεως στο ***μονοπώλιο*** ή στις άλλες μορφές ατελούς ανταγωνισμού. Μάλιστα, όπως θα δούμε πιο κάτω, ο βαθμός μετακυλίσεως στην αγορά πλήρους ανταγωνισμού είναι γενικά μεγαλύτερος από το βαθμό μετακυλίσεως στο μονοπώλιο ή στις άλλες μορφές αγοράς, αν οι άλλοι παράγοντες είναι οι ίδιοι και στις δύο αυτές περιπτώσεις.

3) *Η ελαστικότητα ζητήσεως και προσφοράς των προϊόντων ή των παραγωγικών συντελεστών, στους οποίους επιβάλλεται ο φόρος.* Η ελαστικότητα ζητήσεως και προσφοράς των προϊόντων ή των παραγωγικών συντελεστών, στους οποίους επιβάλλεται ο φόρος, επηρεάζουν επίσης το βαθμό μετακυλίσεως των φόρων. Έτσι, όσο μικρότερη είναι η ελαστικότητα ζητήσεως και μεγαλύτερη η ελαστικότητα προσφοράς του προϊόντος ή του παραγωγικού συντελεστή που υπάγεται στο φόρο, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός μετακυλίσεως του φόρου προς τα εμπρός, δηλαδή στους καταναλωτές και αντίστροφα.

4) *Ο χρόνος μέσα στο οποίο εξετάζεται η μετακύλιση.* Τέλος ο βαθμός μετακυλίσεως ενός φόρου εξαρτάται από το χρόνο, μέσα στον οποίο εξετάζεται η μετακύλιση, γιατί ο χρόνος καθορίζει την έκταση των αναπροσαρμογών, που ακολουθούν την επιβολή του φόρου και προσδιορίζουν το βαθμό μετακυλίσεως του. Έτσι, οι φόροι μετακυλίονται προς τα εμπρός περισσότερο μακροχρόνια παρά βραχυχρόνια, γιατί μακροχρόνια μπορεί να πραγματοποιηθούν περισσότερες αναπροσαρμογές στην παραγωγική διαδικασία από όσο βραχυχρόνια[13].

13.4 Έννοια του Φορολογικού Βάρους.

Οι φόροι, όπως προαναφέρθηκε, είναι μονομερείς παροχές των ιδιωτικών φορέων στο δημόσιο, γιατί δεν αντισταθμίζονται από ειδική αντιπαροχή του δημοσίου στους ιδιωτικούς φορείς, ανάλογη με το ύψος της παροχής του καθενός. Οι φόροι, λόγω της μονομέρειας αυτής, προκαλούν μια επιβάρυνση στους ιδιωτικούς φορείς, που είναι γνωστή ως ***φορολογικό βάρος***.

Το φορολογικό βάρος, όμως δεν προκαλείται ουσιαστικά από την επιβολή του φόρου, αλλά από τη διάθεση των φορολογικών εσόδων, δηλαδή από τη δαπάνη των χρημάτων. Κάτω, όμως από ορισμένες τουλάχιστον υποθέσεις, η επιβολή ενός φόρου δεν δημιουργεί βάρος ούτε στα επιμέρους άτομα ούτε στην κοινωνία ως σύνολο[14]. Βάρος προκαλείται από τη στιγμή, που το δημόσιο θα δαπανήσει τα χρήματά του και θα αφαιρέσει παραγωγικούς πόρους από την παραγωγή ιδιωτικών αγαθών, για να τους χρησιμοποιήσει στην παραγωγή των δημόσιων αγαθών ή στη χρηματοδότηση άλλων δραστηριοτήτων του. Το βάρος, επομένως προκαλείται από τη δαπάνη του προϊόντος του φόρου και όχι από την απλή αφαίρεση των χρημάτων με τη φορολογία. Οι φόροι αποτελούν απλώς το μηχανισμό κατανομής του βάρους αυτού μεταξύ των πολιτών. Το ποσό, λοιπόν, του φόρου, που καταβάλλει κάθε πολίτης, μετράει ουσιαστικά τον περιορισμό της ζητήσεως ιδιωτικών αγαθών και η απελευθέρωση πόρων για τη χρησιμοποίηση τους στην από το κράτος δημόσια χρήση.

---

[13] Τους πιο πάνω προσδιοριστικούς παράγοντες του βαθμού μετακυλίσεως των φόρων εξετάζει εκτενέστερα ο Θ. Γεωργακόπουλος (1977)

[14] Βλέπε Williams (1961), Γεωργακόπουλου (1977).

Η δαπάνη, βέβαια, των χρημάτων από το δημόσιο για την παραγωγή των δημοσίων αγαθών ή τη χρηματοδότηση άλλων δραστηριοτήτων του δεν αποτελεί καθαρό βάρος για την κοινωνία, γιατί τα δημόσια αγαθά, καθώς επίσης και τα άλλα αγαθά και οι υπηρεσίες, που παρέχονται από το δημόσιο, αποφέρουν συνήθως όφελος στην κοινωνία. Απεναντίας η παρεμβολή του δημοσίου σε πολλές περιπτώσεις θεωρείται απαραίτητη, για να καταστεί δυνατή η βελτίωση της κατανομής των πόρων της οικονομίας, πράγμα που σημαίνει ότι η αφαίρεση των πόρων από τον ιδιωτικό και η χρησιμοποίησή τους στο δημόσιο τομέα είναι επιθυμητή από την άποψη της ορθολογικής κατανομής των πόρων και αυξάνει την κοινωνική ευημερία. Η απώλεια, επομένως, ιδιωτικών αγαθών, την οποία συνεπάγεται η αφαίρεση πόρων από ιδιωτικές χρήσεις, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε δημόσιες χρήσεις, αποτελεί απλώς το κόστος των δημόσιων δραστηριοτήτων και δεν πρέπει να θεωρείται καθαρή ζημία για το κοινωνικό σύνολο. Επομένως, οι φόροι αποτελούν το μηχανισμό κατανομής του κόστους αυτού παραγωγής των δημοσίων αγαθών, καθώς επίσης και των άλλων αγαθών και υπηρεσιών, που παρέχει το δημόσιο, μεταξύ των πολιτών[15].

Διαφορετική από την πιο πάνω έννοια του φορολογικού βάρους είναι η έννοια του ***«υπερβάλλοντος φορολογικού βάρους»***[16], που συναντάμε συχνά στη βιβλιογραφία και την αρθρογραφία της Δημόσιας Οικονομικής. Το υπερβάλλον φορολογικό βάρος είναι, πραγματική επιβάρυνση για την κοινωνία. Προκαλείται από την παρέμβαση των διάφορων φόρων στην οικονομική συμπεριφορά των νοικοκυριών ή των επιχειρήσεων και οδηγεί σε μείωση της κοινωνικής ευημερίας. Τέτοια παρέμβαση μπορεί να αφορά, είτε την άριστη κατανομή των παραγωγικών πόρων, είτε τη δίκαιη διανομή του εισοδήματος, είτε και οποιαδήποτε άλλη επιδίωξη του κοινωνικού συνόλου. Συνήθως όμως η έννοια αυτή αναφέρεται στην επιβάρυνση της οικονομίας, που προκαλείται από την παρέμβαση των φόρων στην αριστοποίηση της κατανομής των πόρων.

---

[15] Βλέπε Γεωργακόπουλου (1977).

[16] Βλέπε Ανδρεάδης (1992), σελ. 452

13.4.1 Έννοια και Κριτήρια Δίκαιης Κατανομής του Φορολογικού Βάρους.

Η εξεύρεση ενός τρόπου δίκαιης κατανομής του φορολογικού βάρους μεταξύ των πολιτών είναι ένα βασικό πρόβλημα, που απασχολεί από πολλά χρόνια τους θεωρητικούς της Δημόσιας Οικονομικής. Δυστυχώς δεν υπάρχει ακόμη και σήμερα μια ενιαία θέση πάνω σε αυτό το θέμα. Υπάρχει διαφωνία, τόσο ως προς την εξερεύνηση κατάλληλων κριτηρίων, βάση με τα οποία θα έπρεπε να επιβάλλονται οι φόροι, ώστε να επιτυγχάνεται δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους, όσο και ως προς την ίδια την έννοια της δίκαιης κατανομής του βάρους αυτού[17].

Σχετικά με τα κριτήρια, που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους, έχουν αναπτυχθεί δύο θεωρίες: (α) *η θεωρία του ανταλλάγματος*, που προβλέπει ότι ως κριτήριο για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους πρέπει να χρησιμοποιείται το ειδικό όφελος που αποκομίζουν τα διάφορα άτομα από τη δραστηριότητα του δημοσίου, και (β) *η θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας*, που προβλέπει ότι ως κριτήριο για δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους πρέπει να χρησιμοποιείται η φοροδοτική ικανότητα των πολιτών, δηλαδή η ικανότητά τους να συνεισφέρουν στα κοινά βάρη. Τις δύο αυτές θεωρίες εξετάζει εκτός των άλλων εκτενώς και ο Θ. Γεωργακόπουλος (1977) με τη σειρά [18].

Η Θεωρία της Φοροδοτικής Ικανότητας. Κατά τη θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας δίκαιη θεωρείται η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν γίνεται

---

[17] Κατά την επικρατέστερη άποψη στις δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες η κατανομή του φορολογικού βάρους θεωρείται ότι είναι δίκαιη, όταν ανταποκρίνεται στις γενικά παραδεγμένες αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για την κοινωνική δικαιοσύνη. Και συνήθως γίνεται δεκτό ότι τέτοια είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν ανταποκρίνεται σε δύο βασικές αρχές: (α) *την αρχή της οριζόντιας φορολογικής ισότητας* και (β) *την αρχή της κάθετης φορολογικής ισότητας*. Η πρώτη αρχή ικανοποιείται, όταν οι πολίτες, που βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες, έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση. Η δεύτερη αρχή ικανοποιείται, όταν οι πολίτες, που βρίσκονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση. Όταν εκπληρώνονται οι δύο πιο πάνω αρχές, η κατανομή του φορολογικού βάρους είναι δίκαιη. Το πρόβλημα που γεννιέται όμως είναι, να καθορίσει κανείς πότε δύο πολίτες βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και πότε όχι. Επιπλέον, στην περίπτωση που δύο πολίτες βρίσκονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες, προκύπτει το πρόβλημα, να καθορίσουμε πόσο θα πρέπει να διαφοροποιήσουμε τη φορολογική τους επιβάρυνση. Με άλλα λόγια έχουμε το ερώτημα, αν η φορολογία πρέπει να είναι αναλογική, προοδευτική κλπ.

[18] Για περαιτέρω ανάλυση βλέπε Γεωργακόπουλου (1977).

με βάση την ικανότητα κάθε ατόμου να συνεισφέρει στα κοινά. Κατά τη θεωρία αυτή δύο άτομα βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και θα έπρεπε να έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση, όταν έχουν την ίδια φοροδοτική ικανότητα. Αντίθετα, τα άτομα αυτά βρίσκονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες και θα πρέπει να έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση, όταν βρίσκονται κάτω από διαφορετική φοροδοτική ικανότητα. Κατά συνέπεια κριτήριο για τη δίκαιη κατανομή των φόρων είναι εδώ η φοροδοτική ικανότητα και όχι το ειδικό όφελος που αποκομίζει κάθε πολίτης από τη δραστηριότητα του δημοσίου [19].

Διαφοροποίηση της Φορολογικής Επιβαρύνσεως Ανάλογα με τη Φοροδοτική Ικανότητα των Πολιτών. Αν όλοι οι πολίτες είχαν την ίδια φοροδοτική ικανότητα, κάνοντας την υπόθεση ότι καθορίσαμε το δείκτη της φοροδοτικής ικανότητας, τότε δεν θα υπήρχε άλλο πρόβλημα, γιατί όλοι θα πλήρωναν το ίδιο ποσό φόρου. Δυστυχώς αυτό δεν συμβαίνει στην πράξη. Με βάση αυτό το δεδομένο γεννιέται το ερώτημα, πως θα πρέπει να διαφοροποιείται η φορολογική επιβάρυνση, όταν μεταβάλλεται η φοροδοτική ικανότητα. Με άλλα λόγια θα πρέπει να καθορίσουμε το φόρο, που πρέπει να καταβάλλεται κατά μονάδα φορολογικής βάσεως, δηλαδή να καθορίσουμε το φορολογικό συντελεστή. Θα είναι ο συντελεστής αναλογικός, προοδευτικός ή αντίστροφα προοδευτικός, ώστε να έχουμε δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους και ποια θα πρέπει να είναι η έκταση της προοδευτικότητας αυτής;

---

[19] Η θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας οδηγεί σε κατανομή του φορολογικού βάρους, η οποία ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για την κοινωνική δικαιοσύνη, που επικρατούν σήμερα. Πραγματικά στις σύγχρονες κοινωνίες γίνεται συνήθως δεκτό ότι κάθε πολίτης πρέπει να συμμετέχει στα κοινά, ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες. Το ελληνικό Σύνταγμα λχ ορίζει ότι οι Έλληνες πολίτες συμμετέχουν αδιάκριτα στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους. Παρόλα αυτά η θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας παρουσιάζει ένα σημαντικό μειονέκτημα, ότι δηλαδή δεν συνδέει το ποσό φόρου, που καταβάλλει κάθε πολίτης,, με το όφελος που απολαμβάνει από το δημόσιο, και αυτό είναι ενδεχόμενο να οδηγήσει σε εξασθένιση των κινήτρων για εργασία, αποταμίευση και, γιατί στην περίπτωση αυτή φορολογούνται περισσότερο, εκείνοι που καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια, από εκείνους, που καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια.

Ως ανωτέρω σελ. 158 κ. επόμενες

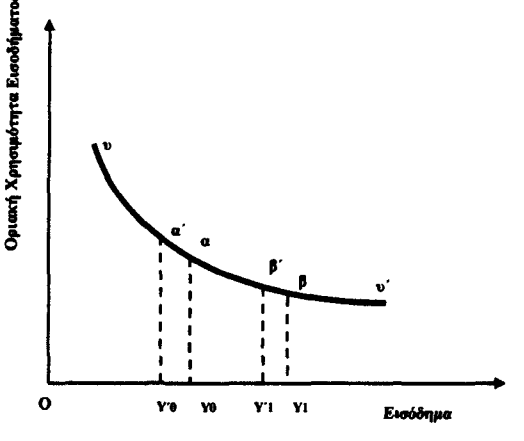
Η απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα εξαρτάται από δύο παράγοντες: (α) από τον ορισμό της δίκαιης κατανομής του φορολογικού βάρους με βάση το κριτήριο της φοροδοτικής ικανότητας και (β) από την υπόθεση, που υιοθετεί κανείς σχετικά με την εξέλιξη της οριακής χρησιμότητας του εισοδήματος. Αναφορικά με τον ορισμό της δίκαιης κατανομής του φορολογικού βάρους, με βάση το κριτήριο της φοροδοτικής ικανότητας, υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους συγγραφείς, που υποστηρίζουν τη θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας. Έτσι, ενώ όλοι συμφωνούν ότι δίκαιη είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους όταν είναι τέτοια, που να επιτυγχάνεται η εξίσωση της θυσίας, στην οποία υποβάλλονται οι πολίτες από την καταβολή του φόρου, - η γνωστή ως φορολογική θυσία, - εντούτοις υπάρχει διαφορά σχετικά με την έννοια της εξίσωσης της θυσίας αυτής [20] [21].

[20] Ειδικότερα ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι δίκαιη είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν είναι τέτοια, που να επιτυγχάνεται εξίσωση της συνολικής φορολογικής θυσίας, δηλαδή όταν οι φόροι κατανέμονται έτσι, ώστε κάθε άτομο να έχει την ίδια μείωση της συνολικής χρησιμότητάς του. Αντίθετα άλλοι υποστηρίζουν ότι δίκαιη είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν έχουμε εξίσωση των αναλογικών θυσιών των φορολογουμένων, δηλαδή όταν με τους φόρους έχουμε την ίδια ποσοστιαία μείωση της συνολικής χρησιμότητάς τους. Τέλος, άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι δίκαιη είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν έχουμε εξίσωση των οριακών θυσιών των φορολογουμένων, όταν δηλαδή η κατανομή των φόρων είναι τέτοια, ώστε η τελευταία χρηματική μονάδα του εισοδήματος, που απέμεινε, παρέχει την ίδια χρησιμότητα σε όλους τους φορολογούμενους. Βλ. Γεωργακόπουλου Θ. (1977).

[21] Για την κατανόηση των πιο πάνω υποθέτουμε ότι έχουμε δύο φορολογούμενους, Α και Β, με εισόδημα ίσο με OY_0 και OY_1 στο ***Διάγραμμα 13.5***. Υποθέτουμε, για απλοποίηση, ότι η καμπύλη οριακής χρησιμότητας είναι η ίδια και για τους δύο πολίτες και δίνεται από την καμπύλη UU΄. Η συνολική χρησιμότητα που απολαμβάνει το πρώτο άτομο από το εισόδημά του δίνεται από το εμβαδόν UOY_0a, ενώ η συνολική χρησιμότητα που απολαμβάνει το δεύτερο άτομο δίνεται από το εμβαδόν $UOY_1\beta$. Η συνολική χρησιμότητα, που χάνει το πρώτο άτομο, όταν του αφαιρούμε εισόδημα $Y_0Y'_0$ με φόρους, είναι ίση με $Y_0Y'_0\alpha'\alpha$, ενώ η συνολική χρησιμότητα, που χάνει το άτομο Β, όταν του αφαιρούμε εισόδημα $Y_1Y'_1$ με φόρους, είναι ίση με $Y_1Y'_1\beta'\beta$. Είναι φανερό ότι η συνολική θυσία εξισώνεται, όταν $Y_0Y'_0\alpha'\alpha = Y_1Y'_1\beta'\beta$ / $UOY_1\beta$, η οριακή θυσία εξισώνεται όταν $Y'_0\alpha' = Y'_1\beta'$.

Διάγραμμα 13.5

Η Συνολική, η Αναλογική και η οριακή Φορολογική Θυσία

Αναφορικά με την εξέλιξη της οριακής χρησιμότητας του εισοδήματος ενός ατόμου, καθώς μεταβάλλεται το μέγεθός του, έχουν διατυπωθεί τρεις υποθέσεις: (α) η υπόθεση ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι σταθερή, ότι δηλαδή ίσες διαδοχικές μεταβολές του εισοδήματος προκαλούν την ίδια μεταβολή στη χρησιμότητα, ανεξάρτητα από το μέγεθος του εισοδήματος. (β) η υπόθεση ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι αύξουσα, ότι δηλαδή ίσες διαδοχικές αυξήσεις του εισοδήματος έχουν για συνέπεια την ολοένα μεγαλύτερη αύξηση της χρησιμότητας. (γ) Η υπόθεση ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι φθίνουσα, ότι δηλαδή ίσες διαδοχικές αυξήσεις του εισοδήματος οδηγούν σε διαδοχικά μικρότερη αύξηση της φοροδοτικής ικανότητας.

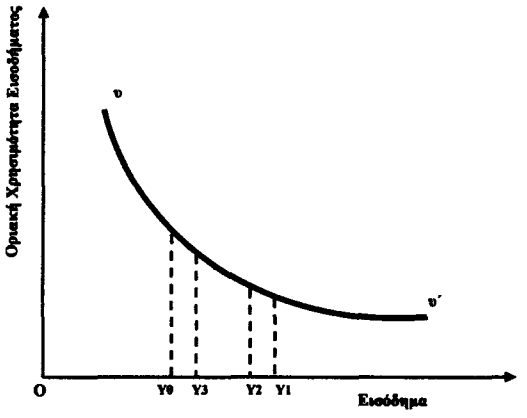
Ανάλογα με τον ορισμό της δίκαιης κατανομής του φορολογικού βάρους και τη συγκεκριμένη υπόθεση, σχετικά με τη φύση και το ρυθμό μεταβολής της οριακής χρησιμότητας του εισοδήματος που κάνει κανείς, προκύπτει και διαφορετική κλίμακα φορολογίας (αναλογική, προοδευτική, αντίστροφα προοδευτική)[22].

---

[22] Πραγματικά, αν υποθέσουμε ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι σταθερή, τότε, για να έχουμε εξίσωση της απόλυτης θυσίας, πρέπει να αφαιρέσουμε το ίδιο ποσό εισοδήματος από όλα τα άτομα, δηλαδή πρέπει να εφαρμόσουμε την αντίστροφα προοδευτική φορολογία. Αν θέλουμε να εξισώσουμε την αναλογική θυσία, πρέπει να αφαιρέσουμε το ίδιο ποσοστό εισοδήματος από όλα τα άτομα, δηλαδή να εφαρμόσουμε αναλογική φορολογία, ενώ αν θέλουμε να εξισώσουμε την οριακή θυσία, μπορούμε να το επιτύχουμε με οποιαδήποτε φορολογία, αφού υποθέτουμε ότι η οριακή θυσία είναι σταθερή. Με την προϋπόθεση, ότι η οριακή χρησιμότητα είναι η ίδια για όλους τους φορολογούμενους, γιατί διαφορετικά ολόκληρο το ποσό φόρου πρέπει να καταβάλλεται από το άτομο που έχει μικρότερη οριακή χρησιμότητα. Ανάλογα ισχύουν για τις περιπτώσεις, όπου η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι αύξουσα ή φθίνουσα. Για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους πρέπει να χρησιμοποιείται άλλοτε η μία και άλλοτε η άλλη κλίμακα, ανάλογα με το ποια θυσία θέλουμε να εξισώσουμε. Αν δεχθούμε ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι φθίνουσα και ότι δικαιότερη είναι η κατανομή του φορολογικού βάρους, όταν επιτυγχάνεται εξίσωση της οριακής θυσίας, - κι αυτά φαίνεται ότι είναι αποδεκτά σήμερα από την πλειοψηφία του κοινωνικού συνόλου, - τότε δικαιότερη είναι η προοδευτική φορολογία. Πραγματικά, αφού η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος μειώνεται όσο αυξάνει το εισόδημα ενός πολίτη, για να πετύχουμε εξίσωση της οριακής θυσίας των πολιτών θα πρέπει να αφαιρούμε, με τους φόρους, από τον καθένα ποσό εισοδήματος τέτοιο, ώστε, μετά από τη φορολογία, όλοι οι πολίτες να έχουν την ίδια καμπύλη οριακής χρησιμότητας. Μία τέτοια αφαίρεση εισοδήματος όμως σημαίνει την εφαρμογή προοδευτικής φορολογίας.

Διάγραμμα 13.6

Κατανομή του Φορολογικού Βάρους Ανάμεσα σε τρεις Φορολογουμένους, ώστε να επιτυγχάνεται Εξίσωση της Οριακής Θυσίας

Ας εξετάσουμε το ***Διάγραμμα 13.6*** , όπου εμφανίζεται η καμπύλη οριακής χρησιμότητας του εισοδήματος, η οποία υποτίθεται ότι είναι κοινή για όλους τους φορολογούμενους. Υποθέτουμε τρεις φορολογούμενους, Χ, Ψ, και Ζ, οι οποίοι έχουν εισόδημα, πριν από την επιβολή των φόρων, OY_1 = 800, OY_2 = 700 και OY_3 = 600 εκατ. Δρχ. αντίστοιχα. Αν το δημόσιο επιθυμεί να αφαιρέσει με το φόρο συνολικά, και από τους τρεις φορολογούμενους, ποσό ίσο με 600 εκατ. Δρχ., για να πετύχει δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους, θα πρέπει να αφαιρέσει 300 εκατ. Δρχ. Από τον πρώτο, 200 από το δεύτερο και 100 από τον τρίτο, ώστε καθένας να απομείνει με εισόδημα OY_0 = 500 εκατ. Δρχ. και να επιτευχθεί έτσι εξίσωση της οριακής θυσίας. Η κατανομή αυτή του φορολογικού βάρους, όπως είναι φανερό, έχει ως συνέπεια την προοδευτική φορολογία, γιατί ο πρώτος πολίτης επιβαρύνεται με μέσο φορολογικό συντελεστή t_1 = 300:800 = 37,5 %, ο δεύτερος με συντελεστή t_2 = 200 : 700 = 28,5 % και ο τρίτος με συντελεστή t_3 = 100 : 600 = 16,7 %.

Η πιο πάνω δικαιολόγηση της προοδευτικής φορολογίας έχει γίνει αντικείμενο σοβαρής κριτικής. Η βασική αντίρρηση όσων διαφωνούν είναι, αν η υπόθεση της φθίνουσας χρησιμότητας, στην οποία στηρίζεται η πιο πάνω ανάλυση, είναι σωστή ή όχι. Όσοι υποστηρίζουν την υπόθεση αυτή, δέχονται ότι είναι λογικό να υποθέσει κανείς πως η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι φθίνουσα, γιατί, όταν το εισόδημα είναι χαμηλό, χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση βασικών αναγκών και έχει μεγάλη χρησιμότητα, ενώ αντίθετα, όσο αυξάνεται το εισόδημα ικανοποιούνται ολοένα λιγότερο επιτακτικές ανάγκες, οι οποίες αποφέρουν μικρότερη χρησιμότητα. Όσοι διαφωνούν με την πιο πάνω εξέλιξη της οριακής χρησιμότητας, υποστηρίζουν ότι οι ανάγκες του ατόμου δεν είναι σταθερές και ανεξάρτητες από την οικονομική κατάστασή του. Όμοια, η επιτακτικότητα των αναγκών αυτών δεν είναι σταθερή και ανεξάρτητη από την οικονομική κατάσταση των ατόμων. Αντίθετα, όσο αυξάνεται το εισόδημα τόσο αυξάνονται οι ανάγκες ή αυξάνεται η επιτακτικότητα ορισμένων αναγκών που υπήρχαν και στο παρελθόν. Με άλλα λόγια η ικανοποίηση των αναγκών που υπήρχαν και στο παρελθόν με άλλα λόγια η ικανοποίηση των αναγκών αυτών αποφέρει μεγαλύτερη χρησιμότητα στον υψηλότερο παρά στο χαμηλότερο εισοδηματία. Έτσι, η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος μπορεί να είναι σταθερή ή αύξουσα, ανάλογα με το ρυθμό που αυξάνει η επιτακτικότητα μίας ανάγκης, καθώς αυξάνεται το εισόδημα. Είναι φανερό ότι, κάτω από αυτές τις συνθήκες, η προοδευτική φορολογία δεν κατανέμει ενδεχόμενα το φορολογικό βάρος με δίκαιο τρόπο. Πρέπει να παρατηρήσουμε όμως ότι, ανεξάρτητα από την πιο πάνω επιστημονική θεμελίωση της προοδευτικής φορολογίας, η οποία στηρίζεται βασικά στη φθίνουσα οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος, η φορολογία αυτή είναι η περισσότερο δίκαιη, γιατί οδηγεί σε αναδιανομή του εισοδήματος από τις ψηλότερες στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις. Και η αναδιανομή αυτή θεωρείται ότι ανταποκρίνεται στις σύγχρονες αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για κοινωνική δικαιοσύνη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΕΛΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

14.1 Πώς κάνει τον Καταμερισμό η Αγορά

Ας υποτεθεί μια αγορά με δέκα αγοραστές, ο καθένας των οποίων θέλει και μπορεί να αγοράσει μια μονάδα ενός προϊόντος (π.χ. υποδήματα), αλλά και που η ανώτερη τιμή που θα δεχόταν είναι διαφορετική από εκείνη που θα δέχονταν οι άλλοι. Ας υποτεθούν, ακόμη, δέκα πωλητές, ο καθένας των οποίων επίσης θέλει και μπορεί να προσφέρει στην αγορά μία μονάδα, αλλά και πάλι ο καθένας σε διαφορετική τιμή. Μια τέτοια αγορά μπορεί να έχει τη μορφή που δείχνει ο ***Πίνακας 14.1,*** οποίος δείχνει τη σειρά αγοραστών και πωλητών, που ο καθένας τους επιδιώκει διαφορετική ανώτερη ή κατώτερη τιμή (που λέγεται και "τιμή επιφυλάξεως"). Μπορεί να διαπιστωθεί, επομένως γιατί η τιμή των 6 Ευρώ είναι η τιμή ισορροπίας.

Πίνακας 14.1

Τιμή σε Ευρώ	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
*Αριθμός ατόμων, που στις παραπάνω τιμές, θέλουν και μπορούν: **να αγοράσουν μια μονάδα***	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Να πουλήσουν μια μονάδα	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

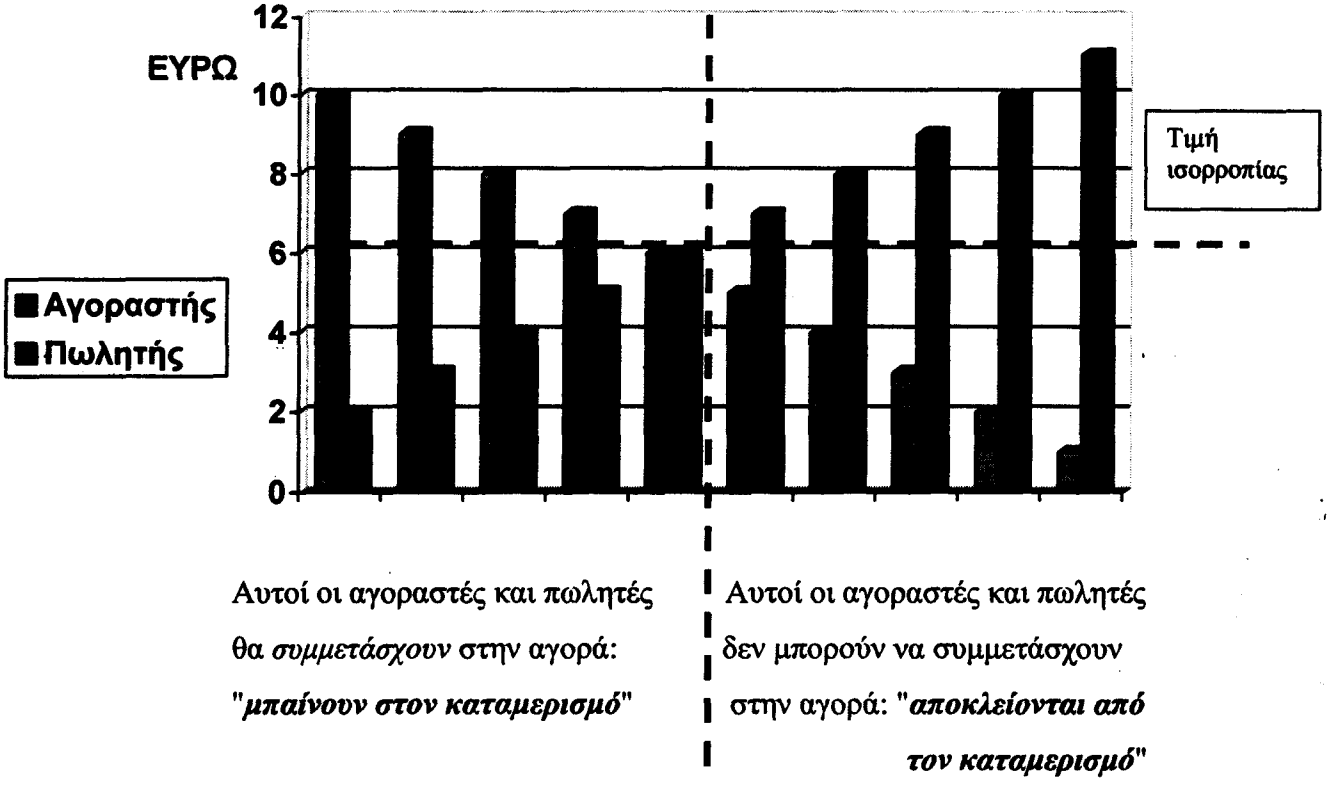
Οι ανώτερες τιμές μπορεί να διαφέρουν, γιατί διαφορετικά άτομα έχουν διαφορετικές επιθυμίες για την απόκτηση αγαθών, ή γιατί έχουν διαφορετικά εισοδήματα. Το άτομο που θέλει να πληρώσει τις υψηλότερες τιμές μπορεί να μην έχει και τη μεγαλύτερη επιθυμία για το αγαθό. Μπορεί να έχει το μεγαλύτερο

εισόδημα και έτσι να έχει τη θέληση και τη δυνατότητα να πληρώσει μεγαλύτερα ποσά για οτιδήποτε.

Η τιμή ισορροπίας είναι € 6, γιατί στην τιμή αυτή θα υπάρχουν πέντε πωλητές με μια μονάδα ο καθένας και πέντε αγοραστές για μια μονάδα ο καθένας. Ας κατασκευάσουμε τώρα μια γραφική παράσταση, όπου κάθε στήλη θα αντιπροσωπεύει ένα άτομο. Το ύψος της στήλης θα μας δείχνει την ανώτερη τιμή που κάθε άτομο θα θέλει να πληρώσει για τη μονάδα προϊόντος, ή την κατώτερη τιμή στην οποία θα θέλει να πωλήσει τη μονάδα. Αν κατατάξουμε τους συναλλασσόμενους με τη σειρά των δυνατοτήτων ζητήσεως και προσφοράς τους η αγοράς μας θα είναι κάπως σαν το ***Διάγραμμα 14.3.***

Διάγραμμα 14.3

Πώς Κάνει τον Καταμερισμό η Αγορά

Το εν λόγω διάγραμμα αποτελεί ένα συνηθισμένο διάγραμμα προσφοράς και ζήτησης, το οποίο δείχνει ότι όλοι οι αγοραστές που μπορούν και θέλουν να

πληρώσουν την τιμή ισορροπίας (ή μεγαλύτερη), θα πάρουν τα αγαθά που επιθυμούν. Όλοι εκείνοι που δεν μπορούν να πληρώσουν δεν θα πάρουν τίποτα. Επίσης όλοι οι πωλητές που θέλουν και μπορούν να προσφέρουν το αγαθό στην τιμή της ισορροπίας ή σε κατώτερη, θα πουλήσουν. Όσοι δεν μπορούν, δεν θα πουλήσουν.

Έτσι, η αγορά διαμορφώνοντας την τιμή ισορροπίας, κατορθώνει πραγματικά να κατανείμει τα αγαθά μεταξύ μερικών αγοραστών και να αποκλείσει από την κατανομή τους άλλους. Επίσης επιτρέπει σε μερικούς πωλητές να πουλήσουν και αρνείται το προνόμιο αυτό σε άλλους.[1] Με αυτόν τον τρόπο η αγορά αποτελεί το μέσο, που αποκλείει από την οικονομική δραστηριότητα μερικά άτομα, δηλαδή τους πελάτες που έχουν πολύ λίγα χρήματα ή πολύ ασθενείς επιθυμίες ή τους προμηθευτές που δεν θέλουν ή δεν μπορούν να εργαστούν με ορισμένες τιμές.

Ο μηχανισμός της αγοράς κατανέμει, επίσης, τα εισοδήματα, όπως κατανέμει και τα αγαθά. Αυτοί που κατορθώνουν να μπουν στην αγορά ως συντελεστές της παραγωγής εισπράττουν μισθούς, ενοίκια ή τόκους. Αυτοί που δεν το κατορθώνουν, δεν εισπράττουν.

14.1.1 Καταμερισμός με Τιμές και Χωρίς Τιμές

Η αγορά κατορθώνει να κάνει τον καταμερισμό των αγαθών και αυτό αποτελεί μακροχρόνια το θρίαμβό της και την αδυναμία της. Τα συστήματα δίχως αγορά κατά κανόνα υποφέρουν από δύο δυσκολίες. Αν λειτουργούν κυρίως κατά παράδοση, τείνουν να είναι, αδρανή, παθητικά, χωρίς μεταβολές. Σε μια παραδοσιακή οικονομία δύσκολα γίνεται κάτι, αν πρόκειται να γίνει με κάποιο καινούργιο τρόπο.

Οι διευθυνόμενες οικονομίες μια από τις οποίες θα παρατηρήσουμε υπήρχε στο Βυζάντιο, παρουσιάζουν ένα διαφορετικό συγγενές πρόβλημα. Είναι ικανές να

[1] Στο παράδειγμα καθένας που μπορεί να πληρώσει 6 € ή περισσότερα, θα πάρει λ.χ. ένα ζευγάρι παπούτσια. Όλοι οι παραγωγοί που μπορούν να κατασκευάσουν παπούτσια με 6 € ή λιγότερα, μπορούν να παράγουν και εκείνοι που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν την τιμή αυτή, δεν θα πουλήσουν καθόλου.

λύνουν προβλήματα, αλλά αυτή τους η ικανότητα πληρώνεται με κάποια τιμή. Η τιμή αυτή είναι η ανάμειξη της πολιτικής εξουσίας στον οικονομικό μηχανισμό, δημιουργία κρατικών μονοπωλίων, είτε με τη μορφή εκτεταμένης γραφειοκρατίας και ελέγχων, είτε με τη μορφή μιας εξουσίας ικανής να παρεμβαίνει στην καθημερινή οικονομική ζωή και δράση, προκαλώντας ζημιά στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου, καθιστώντας αδύνατη την οικονομία της χώρας. Η συνέπεια τούτου είναι ότι δεν αφομοιώνονται νέες εξελίξεις ούτε αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για μετεξέλιξη του παραγωγικού ιστού της οικονομίας. Μια σύγκριση της πρόσφατης κατάρρευσης του Ανατολικού Μπλοκ θα μας πείσει.

Έναντι αυτών των δύο δυσκολιών, το σύστημα της αγοράς έχει δύο μεγάλα πλεονεκτήματα, (1) είναι εξαιρετικά ***δυναμικό*** και (2) είναι ***αυτοδύναμο***. Δηλαδή, από τη μια μεριά αφήνει ελεύθερο το δρόμο για την είσοδο μεταβολών στο σύστημα και από την άλλη επιτρέπει την πραγματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας χωρίς να είναι ανάγκη να επιβλέπει κάποιος το σύστημα.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό (η αυτοδυναμία) της αγοράς είναι εξαιρετικά χρήσιμο για τη λειτουργία του καταμερισμού. Αντί για τα δελτία διανομής με τις σχεδόν αναπόφευκτες μαύρες αγορές ή τους κουραστικούς ελέγχους, ή τις ουρές των πελατών, που προσπαθούν να φτάσουν στα αγαθά πριν εξαντληθούν, όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο 15, το σύστημα της αγοράς λειτουργεί χωρίς κανένα είδος ορατού διοικητικού μηχανισμού ή παραπλεύρων επιδράσεων. Οι ενέργειες που πρέπει να αφιερωθούν στον προγραμματισμό ή οι τριβές που προκαλούνται από αυτόν παύουν να είναι αναγκαίες, γιατί ο μηχανισμός της αγοράς αυτο-αστυνομεύεται.

14.1.2 Προβλήματα της Αγοράς

Από την άλλη πλευρά το σύστημα της αγοράς έχει και τα ελαττώματα των αρετών του. Είναι μεν αποτελεσματικό και δυναμικό, αλλά είναι και απογυμνωμένο από αξίες. Δεν αναγνωρίζει άλλες έγκυρες απαιτήσεις για την απόκτηση των αγαθών και υπηρεσιών της κοινωνίας, εκτός εκείνων που προβάλλονται από τον πλούτο και το εισόδημα. Εκείνοι που έχουν εισόδημα και πλούτο έχουν δικαίωμα στα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγει η κοινωνία, ενώ εκείνοι που δεν έχουν εισόδημα και πλούτο δεν παίρνουν τίποτα.

Αυτή η άρνηση της αγοράς να ανταποκριθεί σε οποιαδήποτε άλλη απαίτηση για το προϊόν της κοινωνίας, εκτός από εκείνη που προβάλλει ο πλούτος ή το εισόδημα, δημιουργεί πολύ σοβαρά προβλήματα. Σημαίνει ότι εκείνοι που κληρονομούν μεγάλα εισοδήματα έχουν δικαίωμα να καρπώνονται μεγάλα μερίδια του προϊόντος, ακόμα και αν δεν έχουν παράγει τίποτα οι ίδιοι. Σημαίνει ακόμα ότι τα άτομα που δεν έχουν πλούτο και δεν μπορούν να παράγουν - ίσως γιατί είναι άρρωστα, ή γιατί απλώς δεν μπορούν να βρουν εργασία - δεν έχουν κανέναν τρόπο να αποκτήσουν εισόδημα μέσω του οικονομικού μηχανισμού. Για να αποδεχθούμε τον τρόπο διανομής όπως λειτουργεί στο σύστημα της αγοράς, θα πρέπει να είμαστε διατεθειμένοι να ανεχόμαστε την ύπαρξη ατόμων που πεινούν στο δρόμο.

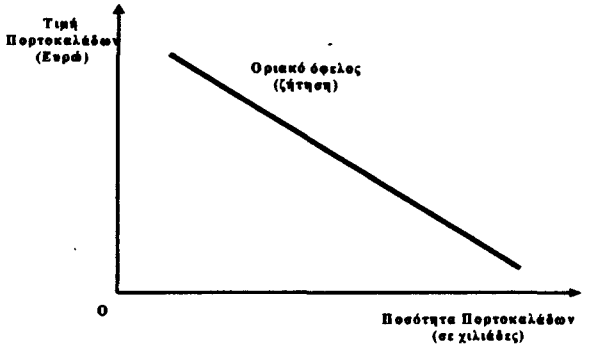
Έτσι, κάθε κοινωνία αγοράς παρεμβαίνει ως ένα βαθμό στο αποτέλεσμα που δίνει ο καταμερισμός μέσω του συστήματος των τιμών. Σε περιπτώσεις ανάγκης η κοινωνία παίρνει ειδικά μέτρα, που υπερισχύουν του χρήματος και με αυτά εμποδίζει τα πλούσια μέλη της κοινωνίας να αγοράσουν όλες τις προμήθειες αγαθών, που οι ποσότητες τους είναι ανεπαρκείς και οι τιμές τους υψηλές. Σε καθυστερημένες περιοχές μπορεί να μοιράζει βασικά τρόφιμα και ρούχα σε εκείνους που δεν έχουν χρήματα να τα αγοράσουν. Σε όλο και μεγαλύτερη έκταση επίσης χρησιμοποιεί τους φόρους και τις μεταβιβαστικές πληρωμές για να αναδιανείμει το χρήμα σύμφωνα με την επικρατούσα έννοια δικαιοσύνης.

14.2 Η Αποτελεσματικότητα της Ανταγωνιστικής Οικονομίας.

Ο ανταγωνισμός οδηγεί σε αποτελεσματικότητα επειδή τα άτομα αποφασίζουν ποια ποσότητα θα αγοράσουν από ένα συγκεκριμένο αγαθό, εξισώνουν το ***οριακό (πρόσθετο) όφελος*** που αποκομίζουν από την κατανάλωση μίας επιπλέον μονάδας με το ***οριακό (πρόσθετο) κόστος αγοράς*** αυτής της επιπλέον μονάδας, που ***είναι ακριβώς η τιμή που οφείλουν να πληρώσουν***. Και οι επιχειρήσεις, όταν αποφασίζουν ποια ποσότητα θα πωλήσουν από ένα αγαθό, ***εξισώνουν την τιμή*** που θα λάβουν ***με το οριακό (πρόσθετο) κόστος παραγωγής αυτής της επιπλέον μονάδας***. Επομένως, τα ***οριακά οφέλη*** από την κατανάλωση μίας επιπρόσθετης μονάδας ***εξισώνονται με το οριακό κόστος***[2].

[2] Στο ***Διάγραμμα 14 Α*** παριστάνεται το οριακό όφελος που αποκομίζει ένα άτομο από την κατανάλωση κάποιου εμπορεύματος, έστω κουτιά πορτοκαλάδα. Καθώς το άτομο καταναλώνει όλο και περισσότερα κουτιά πορτοκαλάδα, το οριακό (επιπλέον) όφελος που αποκομίζει από την κατανάλωση πρόσθετων πορτοκαλάδων μειώνεται. Επομένως η καμπύλη οριακού οφέλους φθίνει. Το οριακό του όφελος από το πρώτο κουτί πορτοκαλάδα (σε ευρώ) είναι 3 €. Από το δεύτερο 2,50 € από το τρίτο 2 €, από το τέταρτο 1,50 € από το πέμπτο 1 €, από το έκτο 0,5 €. Εδώ χορταίνει το άτομο. Πόσες πορτοκαλάδες αγοράζει ένα άτομο; Αγοράζει μέχρι το σημείο όπου το οριακό όφελος από το τελευταίο κουτί πορτοκαλάδα είναι ακριβώς ίσο με το κόστος του - δηλαδή την τιμή που πρέπει να πληρώσει.

Διάγραμμα 14 Α

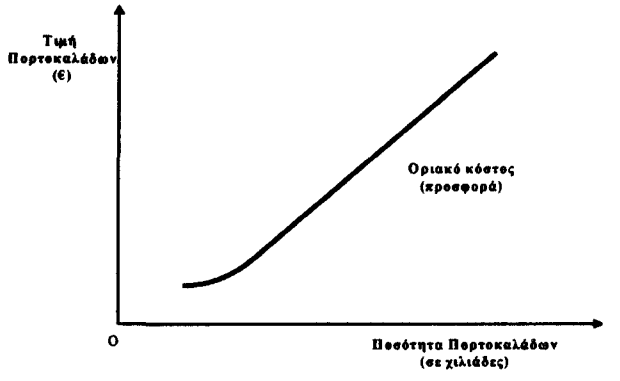
Αν ένα κουτί πορτοκαλάδα κοστίζει 2,50 € , το άτομο θα αγοράσει 2 κουτιά πορτοκαλάδα. Αν κοστίζει1 €, θα αγοράσει 5 κουτιά. Η καμπύλη που περιγράφει τα οριακά οφέλη του ατόμου για κάθε ποσότητα πορτοκαλάδα που καταναλώνεται, αποδίδει επομένως την ποσότητα του αγαθού που ζητά το άτομο για κάθε τιμή. Θα αναφερόμαστε λοιπόν σε αυτήν την καμπύλη ως την ***καμπύλη ζητήσεως*** του ατόμου, ενώ την καμπύλη ζητήσεως της αγοράς την κατασκευάζουμε απλά με την άθροιση των καμπυλών ζητήσεως κάθε ατόμου. Στο ***Διάγραμμα 14 Γ*** παρατίθεται η καμπύλη αγοράς, αφού υποθέσαμε ότι υπάρχουν 1000 όμοια άτομα. Επομένως με την τιμή 2 € το κουτί πορτοκαλάδα, κάθε άτομο ζητά 3 πορτοκαλάδες και η αγορά ζητά 3000 κουτιά πορτοκαλάδες.

Στο ***Διάγραμμα 14 Β*** απεικονίσαμε το οριακό (επιπλέον) κόστος που υφίσταται μία επιχείρηση ως αποτέλεσμα της παραγωγής μίας επιπλέον μονάδας του αγαθού (της παραγωγής ενός επιπλέον κουτιού πορτοκαλάδας). Απεικονίσαμε την καμπύλη με κλίση προς τα άνω. Καθώς μία επιχείρηση παράγει όλο και περισσότερο από ένα εμπόρευμα, το κόστος για να παραχθεί μία επιπλέον μονάδα αυξάνεται[2]. Μολονότι

Η αποτελεσματικότητα απαιτεί το οριακό όφελος που συνδέεται με την παραγωγή μίας επιπλέον μονάδας οποιουδήποτε αγαθού (το επιπλέον όφελος που προκύπτει από την παραγωγή μίας επιπρόσθετης μονάδας του αγαθού) να ισούται με το οριακό κόστος - δηλαδή, το επιπλέον κόστος αν το οριακό όφελος υπερβαίνει το οριακό κόστος, η κοινωνίας θα κερδίσει από την παραγωγή περισσότερου αγαθού, ενώ αν το οριακό όφελος είναι λιγότερο από το οριακό κόστος, η κοινωνία θα κερδίσει από τη μείωση της παραγωγής του αγαθού.

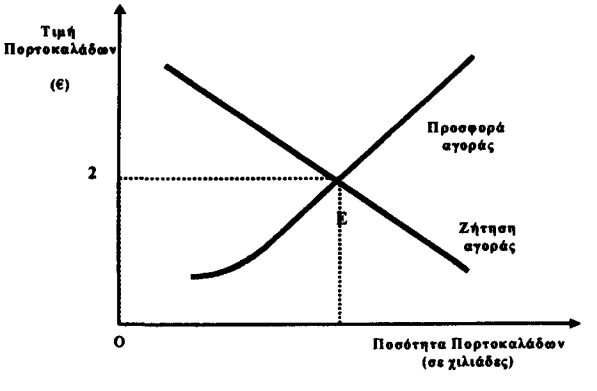
θεωρείται ότι αυτό συμβαίνει συνήθως, σε μερικές περιπτώσεις ενδέχεται να μην αυξηθεί το οριακό κόστος. Οι κλάδοι στους οποίους το κόστος ούτε αυξάνεται ούτε μειώνεται λέγεται ότι έχουν σταθερό κόστος. Υπάρχουν λίγοι κλάδοι στους οποίους το οριακό κόστος παραγωγής ενδέχεται να μειωθεί στην πραγματικότητα, αν αυξηθεί η παραγωγή. Στο διάγραμμα, το οριακό κόστος παραγωγής του πρώτου κουτιού πορτοκαλάδα είναι 0,50 € για να παραχθεί το δεύτερο είναι 1 € , το τρίτο 2 € , το τέταρτο 3 €

Διάγραμμα 14 Β

Πόσα κουτιά πορτοκαλάδα παράγει μία επιχείρηση; Παράγει μέχρι το σημείο όπου το οριακό κόστος του τελευταίου κουτιού πορτοκαλάδα ισούται ακριβώς με όσα εισπράττει η επιχείρηση - δηλαδή την τιμή ενός κουτιού πορτοκαλάδα. Αν η επιχείρηση μπορεί να λάβει 1 € για την πώληση ενός κουτιού πορτοκαλάδα, τότε παράγει ακριβώς 2. Αν μπορεί να λάβει 2 € παράγει 3. Επομένως η καμπύλη που περιγράφει το οριακό κόστος της επιχείρησης για κάθε ποσότητα πορτοκαλάδων που παράγεται, περιγράφει επίσης την ποσότητα του αγαθού που παράγει η επιχείρηση ανά τιμή. Θα αναφερόμαστε σε αυτήν την καμπύλη ως την ***καμπύλη προσφοράς*** της επιχείρησης. Η καμπύλη προσφοράς της αγοράς σχηματίζεται αθροίζοντας τις καμπύλες προσφοράς κάθε επιχείρησης. Η καμπύλη προσφοράς της αγοράς απεικονίζεται στο ***Διάγραμμα 14 Γ***, υποθέτοντας ότι υπάρχει σταθερός αριθμός (εδώ 1000) ομοίων επιχειρήσεων που παράγουν[2]. Όταν η τιμή είναι 2 € κάθε μία από τις 1000 όμοιες επιχειρήσεις προσφέρει 3 μονάδες και έτσι η προσφορά είναι 3000 μονάδες.

Διάγραμμα 14 Γ

Η ισορροπία της αγοράς επέρχεται στο σημείο όπου η ζήτηση της αγοράς ισούται με την προσφορά, το σημείο Ε στο ***Διάγραμμα 14 Γ***. Στο σημείο αυτό, το οριακό όφελος ισούται με την τιμή, αλλά και το οριακό κόστος ισούται με την τιμή. και τα δύο ανέρχονται σε 2 €. Επομένως, το οριακό όφελος ισούται με το οριακό κόστος: είναι ακριβώς η συνθήκη που εντοπίσαμε πριν ως απαιτούμενη για την οικονομική αποτελεσματικότητα.

14.2.1 Ελλείμματα

Η άποψη του συστήματος τιμών ως μηχανισμού καταμερισμού των αγαθών μας βοηθά να διευκρινίσουμε τη σημασία των δύο λέξεων που συχνά ακούμε έπ' ευκαιρία των παρεμβάσεων στη διαδικασία καταμερισμού της αγοράς: των λέξεων ***έλλειμμα*** και ***πλεόνασμα***.

Τι εννοούμε, όμως, όταν λέμε ότι υπάρχει έλλειμμα κατοικιών για τον κόσμο χαμηλού εισοδήματος; Στην καθημερινή χρήση εννοούμε ότι τα άτομα χαμηλού εισοδήματος δεν μπορούν να βρουν αρκετά σπίτια για κατοικία. Και όμως σε κάθε αγορά υπάρχουν πάντοτε μερικοί αγοραστές που μένουν ανικανοποίητοι.[3]

Βέβαια κανένας δεν χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη για να περιγράψει το αποτέλεσμα μίας κανονικής αγοράς, έστω και αν πάντοτε υπάρχουν αγοραστές και πωλητές που αποκλείονται από αυτή την αγορά, επειδή δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν την τρέχουσα τιμή. Τότε, τι σημαίνει η λέξη "έλλειμμα"; Μπορούμε τώρα να δούμε ότι το έλλειμμα συνήθως αναφέρεται σε κατάσταση, στην οποία κάποιος παράγοντας εκτός της αγοράς, όπως π.χ. η κυβέρνηση, καθορίζει μία τιμή χαμηλότερη από την τιμή ισορροπίας.[4]

---

[3] Παρατηρήσαμε προηγουμένως, ότι στην αγορά παπουτσιών όλοι οι αγοραστές που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να πληρώσουν 6 € θα πρέπει να φύγουν από την αγορά χωρίς να αγοράσουν παπούτσια. Μήπως αυτό σημαίνει ότι υπάρχει έλλειψη παπουτσιών;

[4] Ένα παράδειγμα με τη βενζίνη. Το ***Διάγραμμα 14.1*** δείχνει μία τέτοια κατάσταση στην περίπτωση της βενζίνης. Σε αυτό παρουσιάζεται η γραφική απεικόνιση του ελλείμματος βενζίνης. Η προσφορά βενζίνης βραχυχρονίως είναι καθορισμένη, όπως δείχνει η κάθετη καμπύλη προσφοράς SS. Η ζήτηση βενζίνης DD δείχνει ότι στην τρέχουσα τιμή OA ζητείται ποσότητα OS' τόση βενζίνη δεν υπάρχει. Υπάρχει, επομένως, έλλειμμα SS' και έτσι σχηματίζονται ουρές στα βενζινάδικα. Ας υποτεθεί ότι η κυβέρνηση βάζει στη

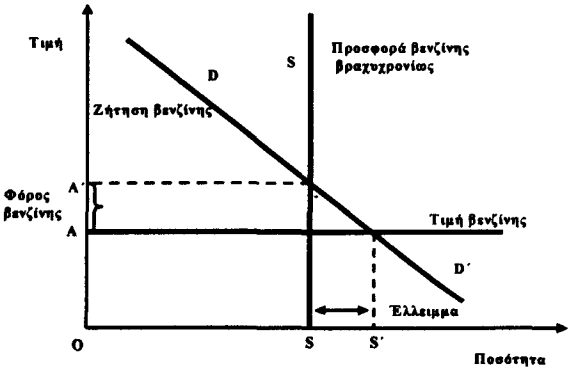
14.2.2 Έλεγχος των Τιμών

Το πρόβλημα με τους ελέγχους τιμών είναι ότι τείνουν να καθορίσουν τιμές χαμηλότερες από εκείνες που θα διαμορφώνονταν στην ελεύθερη αγορά. Το αποτέλεσμα είναι, ότι μερικοί αγοραστές που κανονικά θα είχαν αποκλειστεί από την αγορά, τώρα παραμένουν στην αγορά, παρόλο που δεν προσφέρονται αρκετά αγαθά για να ικανοποιήσουν τη ζήτησή τους. Η συνέπεια είναι ότι ο κόσμος έχει την τάση να σχηματίζει ουρές έξω από τα καταστήματα για να προλάβει να αγοράσει πριν τελειώσουν τα αγαθά, να κάνει κρυφές συνεννοήσεις για να προτιμηθεί από τους πωλητές, και ίσως να αναπτυχθούν μαύρες ή γκρίζες αγορές, όπου τα αγαθά πωλούνται παράνομα σε τιμές υψηλότερες από τις επίσημα

βενζίνη ένα φόρο ύψους ΑΑ΄, υψώνοντας την τιμή της βενζίνης από ΟΑ σε ΟΑ΄. Στη νέα υψηλότερη τιμή, η ζητούμενη ποσότητα είναι OS, ακριβώς όση και η προσφερόμενη ποσότητα. Δεν υπάρχει πλέον έλλειμμα, ακούγονται όμως πολλές διαμαρτυρίες για τις υψηλές τιμές.

Διάγραμμα 14.1

Έλλειμμα Βενζίνης

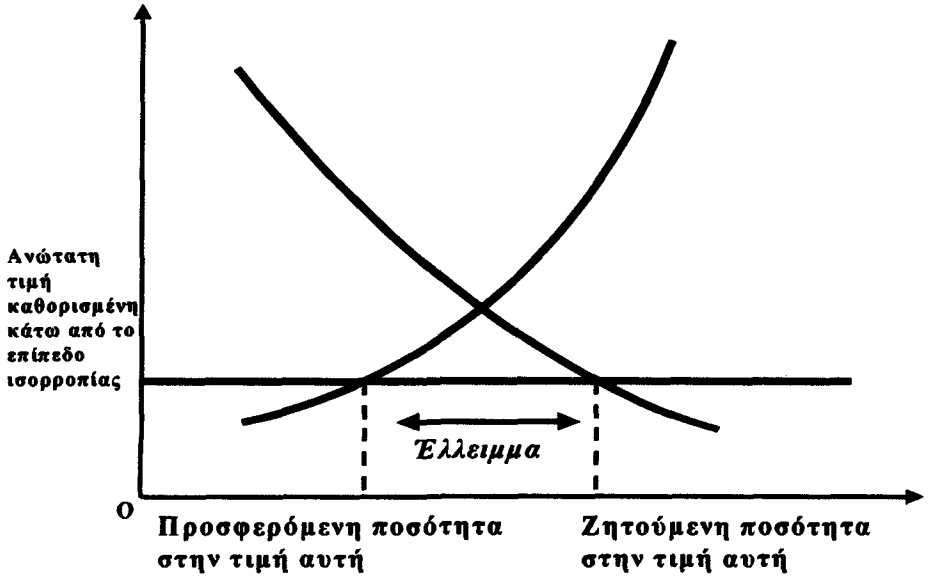
Παρατηρούμε, όμως, ότι η τιμή που καθόρισαν οι εταιρείες πετρελαίου και η κυβέρνηση είναι χαμηλότερη από την τιμή που θα ισορροπούσε την αγορά. Κατά συνέπεια η ζητούμενη ποσότητα βενζίνης (OS') είναι μεγαλύτερη από την προσφερόμενη ποσότητα (OS). Το αποτέλεσμα είναι ότι θα πρέπει να περιμένουμε στη σειρά έξω από τα πρατήρια βενζίνης και ότι μερικοί που δεν θα φτάσουν εγκαίρως στα πρατήρια θα φύγουν χωρίς βενζίνη.

Πώς, όμως μπορεί να θεραπευτεί το έλλειμμα; Προφανώς με την ύψωση της τιμής στο σημείο ισορροπίας. Εάν δεν θέλουμε να υψώσουν τις τιμές οι εταιρείες πετρελαίου και να αυξήσουν τα κέρδη τους, αλλά αντί για αυτό επιβάλλουμε μεγαλύτερους φόρους στη βενζίνη. Έτσι, η τιμή θα υψωθεί μέχρι το σημείο όπου οι ζητούμενες ποσότητες θα είναι ίσες με τις προσφερόμενες. Στην τιμή, έστω, των 3€ το γαλόνι, η ποσότητα βενζίνης που θα αγοράσει ο κόσμος θα περιοριστεί αρκετά ώστε να εξαφανιστούν οι ουρές έξω από τα βενζινάδικα.

Γιατί όμως δεν γίνεται αυτό; πολλοί θεωρούν ότι κάτι τέτοιο θα ήταν μία συνετή ενέργεια. Αλλά το κοινό θα αντιδρούσε ίσως βίαια στον καθορισμό τόσο υψηλών τιμών. Ο κόσμος θα προτιμούσε να περιμένει στην ουρά και να διακινδυνεύει να φύγει χωρίς να πάρει βενζίνη, παρά να πληρώσει το ποσό που είναι αναγκαίο για να εξαλειφθεί το έλλειμμα.

καθορισμένες. Το ***Διάγραμμα 14.2*** δείχνει την περίπτωση του ελέγχου των τιμών. Σε αυτό είναι εμφανές ότι ένα έλλειμμα σημαίνει ότι οι τιμές δεν μπορούν να υψωθούν μέχρι τα επίπεδα ισορροπίας και έτσι η ζητούμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από την προσφερόμενη ποσότητα.

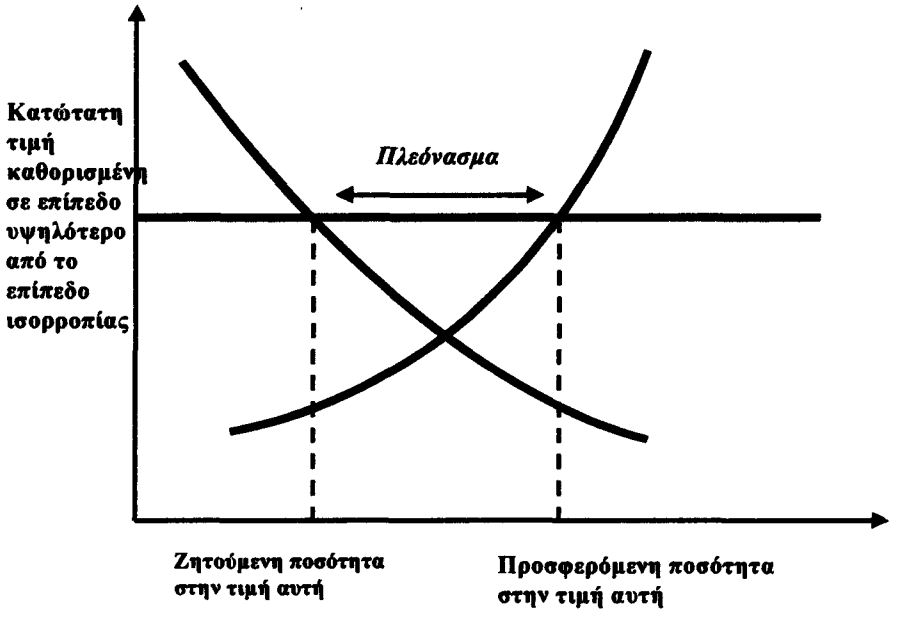
Διάγραμμα 14.2
Έλλειμμα

14.2.3 Πλεονάσματα

Τα αντίθετα από τα παραπάνω συμβαίνουν όταν έχουμε πλεόνασμα. Στο ***Διάγραμμα 14.3*** έχουμε μία κατώτατη τιμή καθορισμένη σε επίπεδο υψηλότερο από την τιμή ισορροπίας. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζεται όταν το κράτος θέλει να υποστηρίξει την τιμή ενός γεωργικού προϊόντος σε επίπεδα πάνω από την τιμή της ελεύθερης αγοράς. Το πλεόνασμα είναι ακριβώς το αντίθετο από το έλλειμμα. Οι τιμές δεν αφήνονται ελεύθερες να πέσουν μέχρι το σημείο ισορροπίας.

Διάγραμμα 14.3
Πλεόνασμα

Στην περίπτωση αυτή η προσφερόμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από τη ζητούμενη. Στην ελεύθερη αγορά η τιμή θα έπεφτε έως ότου οι δύο ποσότητες να είναι ίσες. Αν το κράτος εξακολουθεί να υποστηρίζει το προϊόν, τότε η ποσότητα που θα αγοράσουν οι ιδιώτες έμποροι και βιομήχανοι δεν θα είναι τόση, όση προσφέρουν οι καλλιεργητές. Οι απούλητες ποσότητες θα αποτελέσουν πλεόνασμα που θα το αγοράσει το κράτος.

Έτσι, οι λέξεις έλλειμμα και πλεόνασμα σημαίνουν καταστάσεις στις οποίες υπάρχουν πωλητές και αγοραστές που θέλουν και μπορούν να συμμετάσχουν στην αγορά με την τρέχουσα τιμή, αλλά παραμένουν ενεργοί και ανικανοποίητοι γιατί ο μηχανισμός της αγοράς δεν τους έχει αποκλείσει από αυτήν. Οι καταστάσεις αυτές είναι διαφορετικές από της ελεύθερης αγοράς όπου υπάρχουν ανικανοποίητοι αγοραστές και πωλητές οι οποίοι δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν την τρέχουσα τιμή και επομένως δεν λαμβάνονται υπόψη.

14.2.4 Αδυναμίες του Καταμερισμού μέσω των Τιμών

Τι συμβαίνει όμως με τις κατοικίες χαμηλού κόστους; στην ουσία, αυτό που εννοείται όταν αναφέρεται κανείς στην έννοια του ελλείμματος στις φτηνές κατοικίες είναι ότι το αποτέλεσμα αυτής της συγκεκριμένης καταστάσεως της αγοράς δεν το βλέπουμε από οικονομικής σκοπιάς και το καταγγέλλουμε ως απεχθές. Με τα πρότυπα της αγοράς, οι φτωχοί που δεν μπορούν να πληρώσουν για την αγορά κατοικίας είναι απλώς αγοραστές που βρίσκονται στο χαμηλότερο δεξιό άκρο της καμπύλης ζητήσεως. Ο αποκλεισμός τους από την αγορά κατοικιών είναι μόνο ένα ακόμα παράδειγμα της διανεμητικής διαδικασίας που γίνεται σε κάθε αγορά. Όταν απομονώνουμε μερικά αγαθά ή υπηρεσίες, (όπως την ιατρική περίθαλψη ή την ανώτατη εκπαίδευση) και λέμε ότι είναι "σε στενότητα", εννοούμε ότι δεν εγκρίνουμε το μηχανισμό της αγοράς ως το κατάλληλο μέσο για την κατανομή ανεπαρκών πόρων σε αυτές τις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Το ότι δεν εγκρίνουμε το μηχανισμό της αγοράς στην περίπτωση αυτή, δεν σημαίνει ότι η αγορά δεν είναι τόσο αποτελεσματικός διανεμητής όπως πάντα. Αυτό που δεν μας αρέσει είναι το αποτέλεσμα της διανεμητικής διαδικασίας της αγοράς. Το βαθύτερο αίτιο της κατάσταση, η διανομή (ή μάλλον η κακή διανομή) του εισοδήματος συγκρούεται με άλλα πρότυπα του δημοσίου ενδιαφέροντος που τους αποδίδουμε αξία υψηλότερη από την αποτελεσματικότητα.

14.3 Ανεπάρκειες της Αγοράς: Λόγοι για τη Δημόσια Παραγωγή Ιδιωτικών Αγαθών

Το ευρύτατα διαδεδομένο επιχείρημα υπέρ του κρατικού ελέγχου της παραγωγής ιδιωτικών αγαθών είναι ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις επιδιώκουν της μεγιστοποίηση των κερδών των ιδιοκτητών τους και όχι της ευημερία της χώρας. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, επιδιώκοντας το στενό ίδιο συμφέρον τους (τη μεγιστοποίηση του κέρδους) στις ανταγωνιστικές αγορές, όμως μπορεί να θεωρηθεί ότι επιδιώκουν το δημόσιο συμφέρον. Το γεγονός ότι οι ανταγωνιστικές επιχειρήσεις οδηγούν την οικονομία, με τη μεγιστοποίηση του κέρδους, σε αποτελεσματική κατανομή πόρων σημαίνει ότι δεν υπάρχει κατ' ανάγκη σύγκρουση μεταξύ της επιδίωξης του ιδιωτικού συμφερόντος (τη μεγιστοποίηση του κέρδους) και αυτού που είναι προς το δημόσιο συμφέρον. Εντούτοις, όταν προκύψουν ανεπάρκειες της αγοράς, η επιδίωξη από τις επιχειρήσεις να μεγιστοποιούν τα κέρδη τους ενδέχεται να μην καταλήγει σε μία αποτελεσματική κατανομή πόρων.

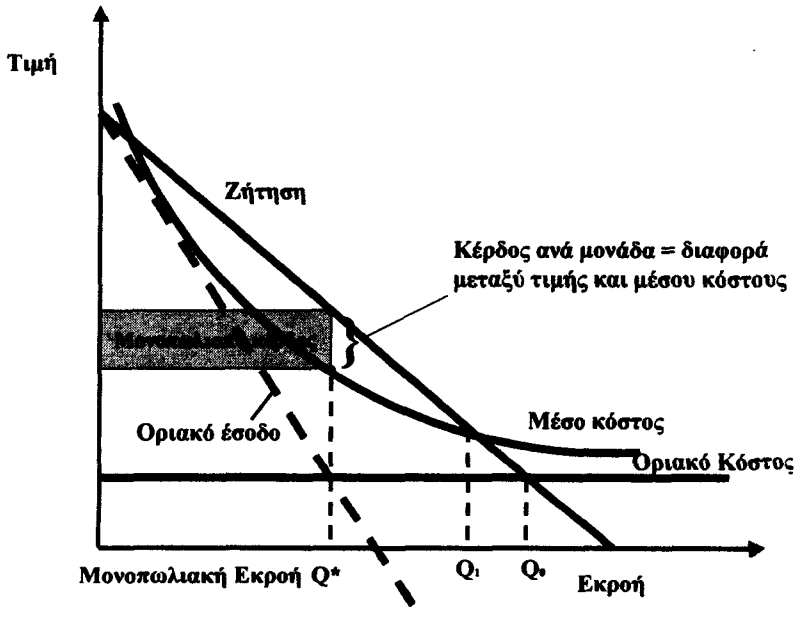
Η σημαντικότερη αποτυχία της αγοράς που οδήγησε στη δημόσια παραγωγή προκύπτει όταν η αγορά δεν είναι ανταγωνιστική. Μία συνήθης αιτιολογία για το ότι οι αγορές δεν είναι ανταγωνιστικές έγκειται στην ύπαρξη αυξουσών αποδόσεων κλίμακας, δηλαδή το μέσο κόστος παραγωγής μειώνεται καθώς αυξάνει το επίπεδο παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση, η οικονομική αποτελεσματικότητα απαιτεί να υπάρχει περιορισμένος αριθμός επιχειρήσεων. Οι βιομηχανικοί κλάδοι στους οποίους οι αύξουσες αποδόσεις είναι τόσο σημαντικές, ώστε μία μόνο επιχείρηση θα όφειλε να λειτουργεί σε κάθε περιοχή, αναφέρονται ως ***φυσικά μονοπώλια.*** Παραδείγματα φυσικών μονοπωλίων συμπεριλαμβάνουν τα τηλέφωνα, την ύδρευση και την ηλεκτρική ενέργεια[5].

Στο ***Διάγραμμα 14.4*** αναπαρίσταται η καμπύλη μέσου κόστους και η καμπύλη ζητήσεως για ένα φυσικό μονοπώλιο. Επειδή το μέσο κόστος παραγωγής μειώνεται καθώς αυξάνεται το επίπεδο παραγωγής, είναι αποτελεσματικό να

[5] Το μείζον κόστος που συνδέεται με την παροχή νερού είναι το δίκτυο των σωληνώσεων. Εφόσον έχουν γίνει οι εγκαταστάσεις σωληνώσεων, το επιπρόσθετο κόστος παροχής νερού σε έναν επιπλέον χρήστη είναι σχετικά ασήμαντο. Είναι προφανές ότι δεν είναι αποτελεσματικό να υπάρχουν δύο δίκτυα σωληνώσεων, δίπλα-δίπλα, ένα που να διοχετεύει νερό σε ένα σπίτι και ένα άλλο σε ένα γειτονικό σπίτι. Το ίδιο ισχύει για την ηλεκτρική ενέργεια, την καλωδιακή τηλεόραση και το φυσικό αέριο.

υπάρχει μία μόνο επιχείρηση. Στην απεικονιζόμενη περίπτωση, υπάρχει μία ολόκληρη περιοχή βιώσιμων εκροών (στις οποίες η επιχείρηση πραγματοποιεί κέρδος). Η μέγιστη βιώσιμη εκροή (χωρίς επιδοτήσεις) είναι Q_1, όπου η καμπύλη ζητήσεως τέμνει την καμπύλη μέσου κόστους.

Διάγραμμα 14.4

Σε αυτές τις καταστάσεις, δεν μπορούμε να βασιστούμε στα είδη ανταγωνιστικών δυνάμεων που αναφέραμε προηγουμένως, προκειμένου να διασφαλίσουμε ότι ο κλάδος είναι αποτελεσματικός. Η αποτελεσματικότητα απαιτεί η τιμή να ισούται με το οριακό κόστος (και η ποσότητα να είναι Q_0). Αν όμως η επιχείρηση χρεώνει μία τιμή ίση προς το οριακό κόστος, θα υποστεί ζημία, εφόσον το οριακό κόστος είναι χαμηλότερο του μέσου κόστους για κλάδους με μειούμενο μέσο κόστος.

Μία συνήθης σύσταση σε αυτή την περίπτωση είναι να παράσχει επιδότηση στον κλάδο το κράτος και να επιμείνει να χρεώσει η επιχείρηση μία τιμή ίση προς το οριακό κόστος. Μια τέτοια πολιτική αναφέρεται ενίοτε ως "πολιτική πρώτης επιλογής" (first best). Αγνοεί εντούτοις το ζήτημα του πως θα συγκεντρωθούν τα έσοδα που απαιτούνται για να πληρωθούν οι επιδοτήσεις. Ειδικότερα, υποθέτει ότι δεν υπάρχουν στρεβλώσεις που συνδέονται με τη συγκέντρωση αυτών των

εσόδων. Επιπρόσθετα, υποθέτει ότι το κράτος γνωρίζει το μέγεθος των επιδοτήσεων που θα επιτρέψουν στην επιχείρηση να είναι βιώσιμη.

Στην πράξη, τα περισσότερα κράτη αποπειράθηκαν να αναγκάσουν αυτούς τους κλάδους να πληρώσουν οι ίδιοι. (Ενδέχεται επίσης να ενδιαφέρονται για τη δικαιοσύνη, ώστε να μην αναγκάζονται οι φορολογούμενοι να επιδοτούν ένα ιδιωτικό αγαθό που απολαμβάνει μόνο μία μερίδα του πληθυσμού, ή που απολαμβάνεται από διάφορα άτομα σε διαφορετική έκταση). Επομένως επέμεναν στο ότι τα φυσικά μονοπώλια που είναι υπό κρατική διαχείριση οφείλουν να λειτουργούν στην τομή της καμπύλης ζητήσεως τους και των καμπυλών μέσου κόστους τους (το Q_1 στην εικόνα). Αυτό το σημείο ονομάζεται σημείο μηδενικού κέρδους, και η πολιτική αυτή αναφέρεται ενίοτε ως "πολιτική δεύτερης επιλογής" (second best).

Αυτό το σημείο μηδενικού κέρδους είναι ακριβώς το σημείο όπου μπορεί να λειτουργούν τα φυσικά μονοπώλια, με την υπόθεση ότι υπάρχει ενεργός ενδεχόμενος ανταγωνισμός. Ας υποθέσουμε ότι μια επιχείρηση προσπαθούσε να χρεώσει μία τιμή που υπερέβαινε το μέσο κόστος παραγωγής. Αν ήταν εύκολη η είσοδος (ή η έξοδος) από τον βιομηχανικό κλάδο, μία επιχείρηση που θα προσπαθούσε να οικειοποιηθεί κέρδος για τον εαυτό της θα απειλείτο ακαριαία με την είσοδο άλλων επιχειρήσεων που θα ήθελαν να παράσχουν τη δεδομένη υπηρεσία ή το εμπόρευμα σε χαμηλότερη τιμή. Θα εισήρχοντο νέες επιχειρήσεις και θα παρείχαν τις υπηρεσίες ή τα εμπορεύματα σε επικερδή τιμή, χωρίς να ανησυχούν υπέρμετρα για τις αντιδράσεις της αρχικής επιχείρησης. Επομένως η παρουσία μίας και μόνης επιχείρησης σε ένα βιομηχανικό κλάδο δεν συνεπάγεται από μόνη της ότι η επιχείρηση μπορεί να ασκήσει μονοπωλιακή εξουσία. Για όσο διάστημα υπάρχει η δυνατότητα εισόδου άλλων επιχειρήσεων, αυτή η συγκεκριμένη μοναδική επιχείρηση πρέπει να χρεώνει τιμή ίση προς το μέσο κόστος. Η κατανομή της αγοράς δεν αντιστοιχεί στην πολιτική πρώτης επιλογής που περιγράψαμε : ***η τιμή ισούται με το μέσο κόστος και όχι το οριακό κόστος.*** Αλλά αυτή η κατανομή αντιστοιχεί πράγματι στην κατάσταση δεύτερης επιλογής, στην οποία το κράτος δεν παρέχει επιδοτήσεις στις βιομηχανίες.

Επακόλουθο του μονοπωλίου που δεν αντιμετωπίζει την απειλή εισόδου κάποιου άλλου λειτουργεί στο Q*, όπου το οριακό κόστος ισούται με το οριακό έσοδο. Αποτέλεσμα είναι ότι το κοινωνικό σύνολο έχει απώλεια ευημερίας ίση με τη διαφορά της αξίας της μη παραγόμενης εκροής (Q_1 - Q*).

14.4 Απώλεια Ευημερίας λόγω Μονοπωλίων και Μονοπωλιακής Τιμολόγησης

Σε ορισμένες περιστάσεις ενδέχεται να είναι περισσότερο αποτελεσματικό να υπάρχει μόνο μία αντί πολλές επιχειρήσεις. Γιατί λοιπόν θεωρούνται γενικά κακά τα μονοπώλια; Ο λόγος είναι ότι αν δεν υποστούν ρυθμίσεις, τα μονοπώλια (είτε φυσικά, είτε όχι) θα περιορίσουν την εκροή για να πετύχουν υψηλότερη τιμή.

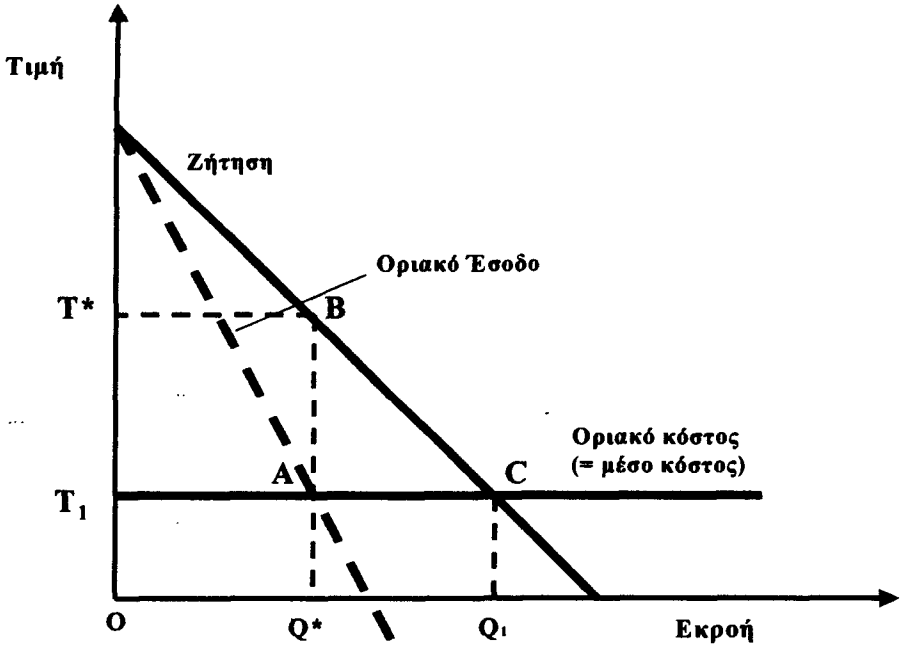
Επειδή ο ιδιοκτήτης μίας επιχείρησης (το κράτος λ.χ.) επιδιώκει να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του η παραγωγή εκτείνεται μέχρι το σημείο όπου το επιπλέον έσοδο που θα λάμβανε από μία επιπλέον μονάδα ισούται ακριβώς με το επιπλέον κόστος παραγωγής αυτής της επιπρόσθετης μονάδας (το οριακό της κόστος). Το επιπλέον έσοδο που λαμβάνει αναφέρεται ως το ***οριακό έσοδό*** του. Για έναν τέλεια ανταγωνιστικό παραγωγό, το οριακό έσοδο είναι ακριβώς η τιμή πώλησης. Όμως ***για έναν μονοπωλιακό παραγωγό, το οριακό έσοδο είναι μικρότερο από την τιμή πώλησης***. Καθώς ο μονοπωλιακός παραγωγός αυξάνει τις πωλήσεις του, γνωρίζει ότι πρέπει να μειώσει τις τιμές του. Το έσοδο που κερδίζει από την πώληση μίας επιπλέον μονάδας είναι η τιμή της μείον το έσοδο που στερήθηκε επειδή η διόγκωση των πωλήσεων μειώνει την τιμή όλων των μονάδων.

Το ***Διάγραμμα 14.5 (Α & Β)*** απεικονίζει την καμπύλη οριακών εσόδων και ζήτησης που αντιμετωπίζει ένας μονοπωλιακός παραγωγός. Στο ***διάγραμμα 14.5 (Α)*** υποθέτουμε ότι το οριακό κόστος παραγωγής είναι σταθερό σε κάθε επίπεδο εκροής. Ο μονοπωλιακός παραγωγός λειτουργεί στο Q*, όπου το οριακό έσοδο ισούται με το οριακό κόστος. Είναι προφανές ότι η εκροή στο Q* είναι μικρότερη από ότι στο Q_1, όπου η τιμή (T_1) ισούται με το οριακό κόστος. Σημειώστε ότι στο Q*, η τιμή (Τ*) που μετρά πόση αξία αποδίδουν τα άτομα σε μία επιπλέον μονάδα του αγαθού, υπερβαίνει το οριακό κόστος. ***Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο λέμε ότι υπάρχει απώλεια ευημερίας από τον περιορισμό της εκροής που προκύπτει από το μονοπώλιο.***

Στο ***Διάγραμμα 14.5 Β*** υποθέτουμε ότι το οριακό κόστος της παραγωγής πέφτει καθώς αυξάνεται η εκροή. Αυτό εννοούμε με τις αύξουσες αποδόσεις

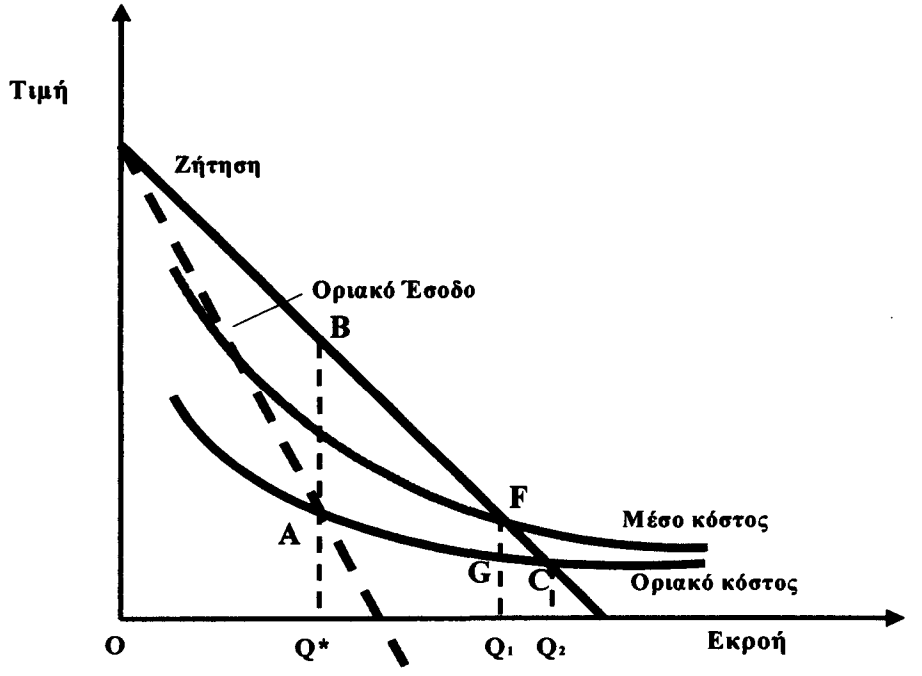
κλίμακας. Επειδή το οριακό κόστος είναι μικρότερο από το μέσο κόστος, μία τιμή που εξισώνεται με το οριακό κόστος στο Q_2 θα προκαλούσε απώλειες στην επιχείρηση. Το Q_1 είναι η μέγιστη εκροή στην οποία η επιχείρηση λειτουργεί χωρίς κέρδος ή ζημία, επειδή σε αυτή την εκροή το μέσο κόστος ισούται με το μέσο έσοδο ανά μονάδα (τιμή). το κατά πόσο η αποτελεσματική εκροή είναι Q_2 ή λιγότερη, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να χρηματοδοτηθούν οι απώλειες της επιχείρησης. Εν γένει μπορούμε μόνο να πούμε ότι η αποτελεσματική εκροή θα κείται μεταξύ Q_1 και Q_2. Εντούτοις, ένας μονοπωλιακός παραγωγός θα περιόριζε την εκροή ακόμα περισσότερο στο Q* . και πάλι προκύπτει μία απώλεια ευημερίας που προέρχεται από αυτόν τον περιορισμό.

Διάγραμμα 14.5 Α

Επομένως, ***η μονοπωλιακή εκροή είναι μικρότερη από την ανταγωνιστική εκροή ή την εκροή στην οποία μηδενίζονται τα κέρδη. Αυτό συνεπάγεται απώλεια ευημερίας.***

Διάγραμμα 14.5 Β

Τιμή
Ζήτηση
Οριακό Έσοδο
B
F
Μέσο κόστος
A
G
C
Οριακό κόστος
O
Q*
Q₁
Q₂
Εκροή

14.5 Η Τιμολογιακή Πολιτική των Δημοσίων Επιχειρήσεων

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις: Η πραγματοποίηση των επιδιώξεων του δημοσίου όμως δεν επιτυγχάνεται με τη δημιουργία απλώς των δημοσίων επιχειρήσεων, αλλά κυρίως με την κατάλληλη τιμολογιακή πολιτική, την οποία ακολουθούν κάθε φορά οι επιχειρήσεις αυτές. Το βασικό θέμα που γεννιέται στην περίπτωση των δημόσιων επιχειρήσεων επομένως είναι ο καθορισμός της τιμολογιακής πολιτικής, την οποία θα ακολουθήσουν. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό εξαρτάται κυρίως από το συγκεκριμένο στόχο τον οποίο επιδιώκει το δημόσιο με τη δημιουργία της δημόσιας επιχειρήσεως. Υπάρχουν όμως και πολλοί άλλοι παράγοντες, που παίζουν σημαντικό ρόλο στη χάραξη πολιτικής τιμών και παραγωγής των δημόσιων επιχειρήσεων. Τέτοιοι παράγοντες είναι οι συνθήκες κόστους, κάτω από τις οποίες λειτουργεί η δημόσια επιχείρηση, η ελαστικότητα ζητήσεως των προϊόντων που παράγει κλπ.

Πιο κάτω θα εξετάσουμε δύο μορφές πολιτικής τιμών και παραγωγής των δημόσιων επιχειρήσεων:

1. Την τιμολογιακή πολιτική των κερδοσκοπικών δημόσιων επιχειρήσεων, που επιδιώκουν μεγιστοποίηση των κερδών τους.
2. Την τιμολογιακή πολιτική των επιχειρήσεων, που επιδιώκουν αριστοποίηση της κατανομής των πόρων.

Τιμολογιακή Πολιτική των Κερδοσκοπικών Δημόσιων Επιχειρήσεων: Η τιμολογιακή πολιτική των κερδοσκοπικών δημόσιων επιχειρήσεων που επιδιώκουν μεγιστοποίηση των κερδών τους, είναι ίδια με την τιμολογιακή πολιτική των ιδιωτικών επιχειρήσεων, όταν οι τελευταίες ακολουθούν μία τέτοια πολιτική, όπως υποθέτουμε συνήθως κατά την ανάλυση της συμπεριφοράς τους. Επειδή οι δημόσιες επιχειρήσεις λειτουργούν συνήθως ως μονοπώλια, για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, πρέπει να περιορίζουν την παραγωγή τους στο επίπεδο εκείνο όπου εξισώνεται το οριακό τους έσοδο με το οριακό τους κόστος, και να καθορίζουν την τιμή από την καμπύλη ζητήσεως του προϊόντος τους, όπως ακριβώς γίνεται με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις που λειτουργούν ως μονοπώλια.

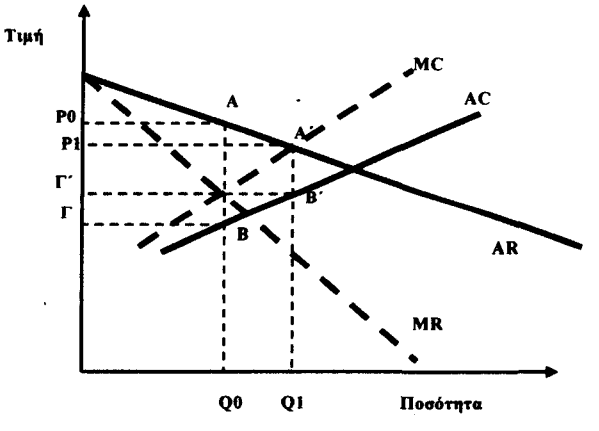
Πραγματικά, όταν η παραγωγή της δημόσιας επιχειρήσεως φτάνει στο σημείο που εξισώνεται το οριακό έσοδο με το οριακό κόστος, μεγιστοποιούνται τα κέρδη της επιχείρησης και για αυτό την συμφέρει να σταματήσει στο επίπεδο αυτό. Αντίθετα σε κάθε επίπεδο παραγωγής μικρότερο από αυτό, το οριακό έσοδο είναι μεγαλύτερο από το οριακό κόστος και επομένως συμφέρει την επιχείρηση να αυξήσει την παραγωγή της, ενώ σε κάθε επίπεδο παραγωγής μεγαλύτερο από εκείνο που εξισώνονται τα δύο αυτά μεγέθη, το οριακό έσοδο είναι μικρότερο από το οριακό κόστος και επομένως συμφέρει η μείωση της παραγωγής.[6]

Ως προς το μέγεθος του μονοπωλιακού κέρδους των δημόσιων κερδοσκοπικών επιχειρήσεων πρέπει να παρατηρηθεί, ότι αυτό μπορεί να είναι σχετικά πολύ μεγάλο, γιατί πολλές φορές το κράτος παίρνει υπέρ των επιχειρήσεων αυτών διάφορα μέτρα, που έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση της ελαστικότητας ζητήσεως των προϊόντων τους, από το μέγεθος της οποίας, όπως είναι γνωστό από την Πολιτική Οικονομία, εξαρτάται το ύψος των μονοπωλιακών

[6] Αυτά εμφανίζονται παραστατικά στο ***Διάγραμμα 14.6*** , το οποίο δείχνει την ισορροπία μίας δημόσιας επιχειρήσεως που επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των κερδών της.

Διάγραμμα 14.6

Η Ισορροπία μίας Δημόσιας Επιχειρήσεως που λειτουργεί κάτω από Συνθήκες Αύξοντος Κόστους

Η ευθεία AR παριστάνει την καμπύλη μέσου εσόδου της επιχειρήσεως, η ευθεία MR την καμπύλη οριακού εσόδου, οι καμπύλες AC και MC παριστάνουν αντίστοιχα τις καμπύλες μέσου και οριακού κόστους της επιχειρήσεως. Η ισορροπία της επιχείρησης αυτής θα πραγματοποιηθεί στο επίπεδο παραγωγής OQ_0, όπου εξισώνεται το οριακό έσοδο με το οριακό κόστος παραγωγής. Η τιμή καθορίζεται από την καμπύλη μέσου εσόδου AR και είναι OP_0. Είναι φανερό ότι στο επίπεδο παραγωγής OQ_0 η δημόσια επιχείρηση μεγιστοποιεί τα κέρδη της, τα οποία ανέρχονται σε $P_0ABΓ$. Σε όλες τις άλλες ποσότητες παραγωγής τα κέρδη της επιχειρήσεως αυτής θα ήταν μικρότερα. Πραγματικά, αν η επιχείρηση αυξήσει την παραγωγή της κατά μία μονάδα, θα μειώσει τα κέρδη της, γιατί το οριακό έσοδο που θα εισπράξει είναι μικρότερο από το οριακό κόστος που θα πληρώσει για την παραγωγή της επιπλέον αυτής μονάδας. Όμοια, αν μειώσει την παραγωγή της κατά μία μονάδα, θα μειώσει και πάλι τα κέρδη της, γιατί το οριακό έσοδο που εισέπραττε από την τελευταία μονάδα ήταν μεγαλύτερο από το οριακό κόστος παραγωγής της μονάδας αυτής.

κερδών. Τέτοια μέτρα είναι ο περιορισμός του συναγωνισμού από το εξωτερικό με αποκλεισμό της εισαγωγής ομοειδών προϊόντων, η επέκταση της δημόσιας επιχειρήσεως και σε άλλα υποκατάστατα είδη, ώστε να περιορίζεται και πάλι ο συναγωνισμός, από άλλες επιχειρήσεις του εσωτερικού, κα.

Η τιμολογιακή πολιτική, που έχει ως σκοπό τη μεγιστοποίηση των κερδών των δημοσίων επιχειρήσεων, εμφανίζει δύο σημαντικά μειονεκτήματα, για αυτό οι δημόσιες επιχειρήσεις σπάνια ακολουθούν μία τέτοια πολιτική.

Πρώτο, η πολιτική αυτή οδηγεί σε ανορθολογική κατανομή των πόρων, όπως ακριβώς συμβαίνει και στα ιδιωτικά μονοπώλια, που επιδιώκουν μεγιστοποίηση των κερδών τους. Πραγματικά, αν εξετάσουμε στο ***Διάγραμμα 14.6*** την παραγωγή OQ_0, στην οποία ισορροπεί η μονοπωλιακή επιχείρηση που ακολουθεί πολιτική μεγιστοποιήσεως των κερδών της, παρατηρούμε ότι η παραγωγή αυτή είναι μικρότερη από την άριστη παραγωγή OQ_1, όπου εξισώνεται το οριακό κόστος με την τιμή του αγαθού που παράγει η επιχείρηση αυτή. Δεύτερο, η τιμή που θα καθορίσει η κερδοσκοπική αυτή επιχείρηση OP_0 είναι μεγαλύτερη από την τιμή που επιτρέπει αριστοποίηση της κατανομής των πόρων, OP_1. *Επομένως οι δημόσιες επιχειρήσεις, που ακολουθούν πολιτική μεγιστοποιήσεως των κερδών, οδηγούν αναπόφευκτα σε εκμετάλλευση των καταναλωτών.*

Τιμολογιακή Πολιτική των Επιχειρήσεων που Επιδιώκουν Αριστοποίηση της Κατανομής των Πόρων. Είπαμε πιο πάνω πως, *όταν η δημόσια επιχείρηση ακολουθεί πολιτική μεγιστοποιήσεως των κερδών της, οδηγεί σε ανορθόλογη κατανομή των πόρων, γιατί έτσι παράγεται ποσότητα μικρότερη από εκείνη που πιθυμεί το κοινωνικό σύνολο.*[7]

Όταν όμως η επιχείρηση λειτουργεί κάτω από συνθήκες φθίνοντος κόστους, πράγμα που συμβαίνει συνήθως στην περίπτωση πολλών δημοσίων επιχειρήσεων

[7] Για να πετύχει αριστοποίηση της κατανομής των πόρων η δημόσια επιχείρηση, θα πρέπει να αυξήσει την παραγωγή της στο επίπεδο που γίνεται εξίσωση του οριακού κόστους και της τιμής, δηλαδή στο επίπεδο OQ_1 (***Διάγραμμα 14.6***). Αυτό δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα στη δημόσια επιχείρηση, αν λειτουργεί κάτω από συνθήκες αύξοντος κόστους, όπως συμβαίνει στην επιχείρηση του ***Διαγράμματος 14.6***, μόνο που δεν μεγιστοποιεί τα κέρδη της. Έτσι, όταν η επιχείρηση ακολουθεί πολιτική αριστοποιήσεως της κατανομής των πόρων, θα έχει κέρδη ίσα με $P_1A'B'\Gamma'$ και όχι $P_0AB\Gamma$ που θα πραγματοποιούσε, αν ακολουθούσε πολιτική μεγιστοποιήσεως των κερδών της.

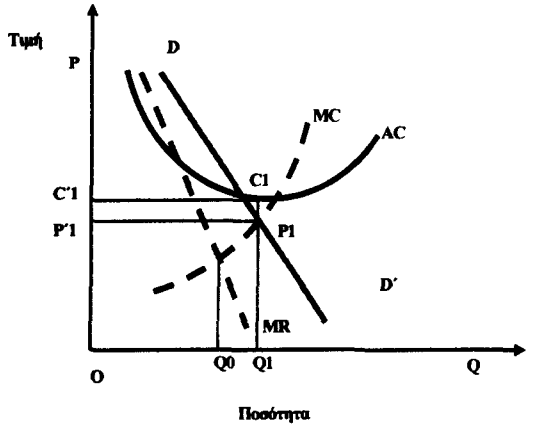
που αναλαμβάνουν τομείς που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ***φυσικού μονοπωλίου***, τότε η εξίσωση τιμής και οριακού κόστους δημιουργεί προβλήματα στην επιχείρηση, γιατί στο επίπεδο αυτό παραγωγής η δημόσια επιχείρηση πραγματοποιεί ζημίες.[8] Το πρόβλημα που δημιουργείται επομένως είναι, πώς θα καλυφθεί η ζημία της δημόσιας επιχείρησης, ώστε να μπορεί να παράγει την άριστη ποσότητα. Για την κάλυψη της ζημιάς αυτής μπορεί να χρησιμοποιηθούν τρεις εναλλακτικές μέθοδοι: (ι) από τα γενικά έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού (ιι) χρησιμοποίηση της πολιτικής διακριτικών τιμών (ιιι) εφαρμογή πολλαπλού τιμολογίου. Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας κατωτέρω θα εξετάσουμε συνοπτικά μόνο την περίπτωση (ι).

(ι) Κάλυψη της ζημιάς από τα γενικά έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού. Ένας τρόπος για την κάλυψη της ζημιάς των δημόσιων επιχειρήσεων, που λειτουργούν κάτω από συνθήκες φθίνοντος κόστους και ακολουθούν πολιτική αριστοποιήσεως της κατανομής των πόρων με εξίσωση του οριακού κόστους και της τιμής, είναι να επιδοτηθεί η επιχείρηση από το κράτος για τη ζημιά αυτή. Η μέθοδος αυτή παρουσιάζει δύο σημαντικά μειονεκτήματα: Πρώτο, ***για την κάλυψη της ζημιάς της επιχειρήσεως θα χρησιμοποιηθούν έσοδα από***

[8] Αυτό φαίνεται στο ***Διάγραμμα 14.7***, το οποίο δείχνει μια δημόσια επιχείρηση που λειτουργεί κάτω από συνθήκες φθίνοντος κόστους παραγωγής. Η ευθεία DD΄παριστάνει την καμπύλη μέσου εσόδου της επιχειρήσεως, η ευθεία MR την καμπύλη οριακού εσόδου της και οι καμπύλες AC και MC παριστάνουν αντίστοιχα την καμπύλη μέσου και οριακού κόστους. Το επίπεδο παραγωγής, στο οποίο η επιχείρηση μεγιστοποιεί τα κέρδη της, είναι OQ_0, ενώ το επίπεδο παραγωγής, στο οποίο επιτυγχάνεται αριστοποίηση της κατανομής των πόρων, είναι OQ_1. Στο τελευταίο αυτό επίπεδο παραγωγής όμως η δημόσια επιχείρηση πραγματοποιεί ζημιές, που δίνονται από το εμβαδόν του παραλληλόγραμμου $P_1CC'P'$.

Διάγραμμα 14.7

Η Ισορροπία μίας Δημόσιας Επιχειρήσεως που Λειτουργεί κάτω από Συνθήκες Φθίνοντος Κόστους

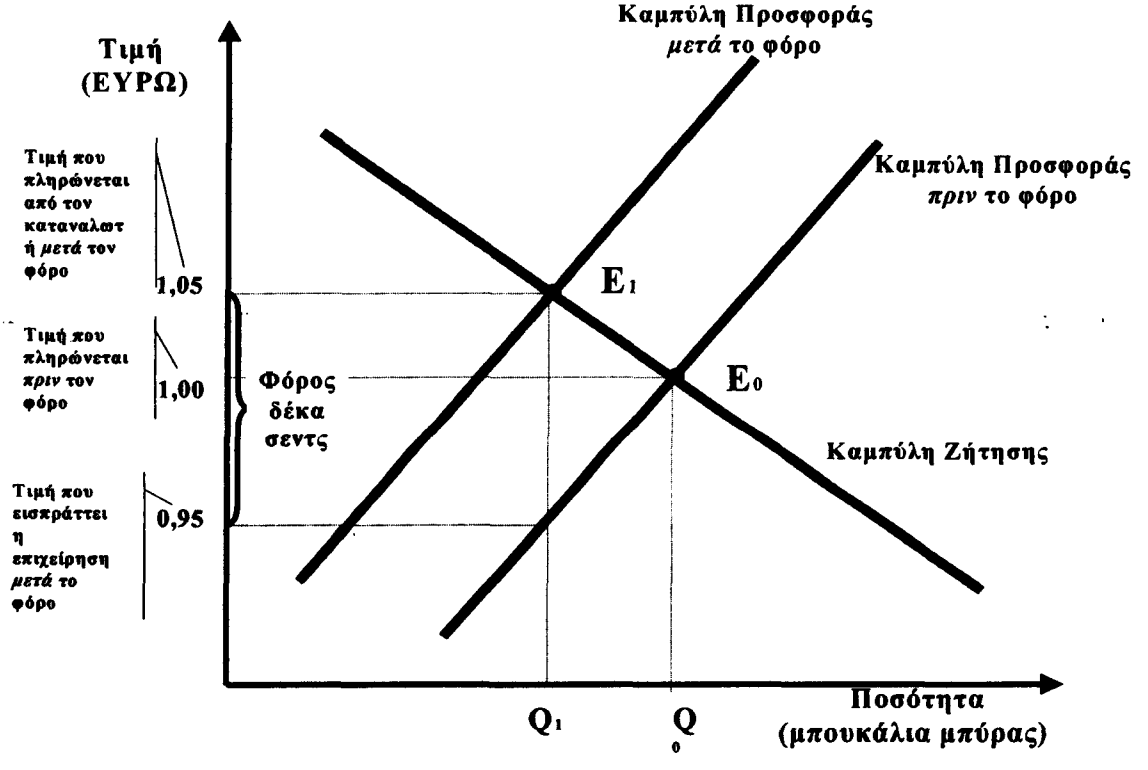

φορολογία, και οι φόροι προκαλούν αρνητικές επιδράσεις στην οικονομία. Οι περισσότεροι μάλιστα από αυτούς παρεμβαίνουν στην αριστοποίηση της κατανομής των πόρων, με συνέπεια το δημόσιο να προσπαθεί να διορθώσει την κατανομή αυτή με την ίδρυση της δημόσιας επιχειρήσεως και την εφαρμογή πολιτικής εξισώσεως οριακού κόστους και τιμής, ενώ συγχρόνως με τους φόρους, που επιβάλλει για την κάλυψη της ζημιάς, παραβλέπει την κατανομή των πόρων.

14.6 Τελικές Φορολογικές Επιπτώσεις σε Ανταγωνιστικές Αγορές

Συνεχίζουμε την ανάλυσή μας εξετάζοντας μία ανταγωνιστική αγορά. Οι βασικές αρχές μπορεί να εικονογραφηθούν με το διάγραμμα ζήτησης και προσφοράς για μπίρα που δείχνεται στο ***Διάγραμμα 14.8***. Η καμπύλη ζητήσεως μας λεει πόσο εμπόρευμα ζητείται σε μία δεδομένη τιμή, ενώ η καμπύλη προσφοράς μας λεει πόσο εμπόρευμα προσφέρεται σε μία δεδομένη τιμή. η ισορροπία πριν την επιβολή φόρων απεικονίζεται από το σημείο E_0. Επέρχεται στην τομή των καμπυλών ζητήσεως και προσφοράς, όπου παράγονται στην ισορροπία Q_0 μπουκάλες μπίρας με τιμή 1 Ευρώ η καθεμία.

Διάγραμμα 14.8

Υποθέστε τώρα ότι το κράτος επιβάλλει στον παραγωγό φόρο 10 σέντς ανά φιάλη. Για κάθε φιάλη μπίρας που παράγει ο παραγωγός, οφείλει να πληρώσει 10 σέντς στο κράτος. Αυτό σημαίνει ότι για να εισπράξει ο παραγωγός 1 € το

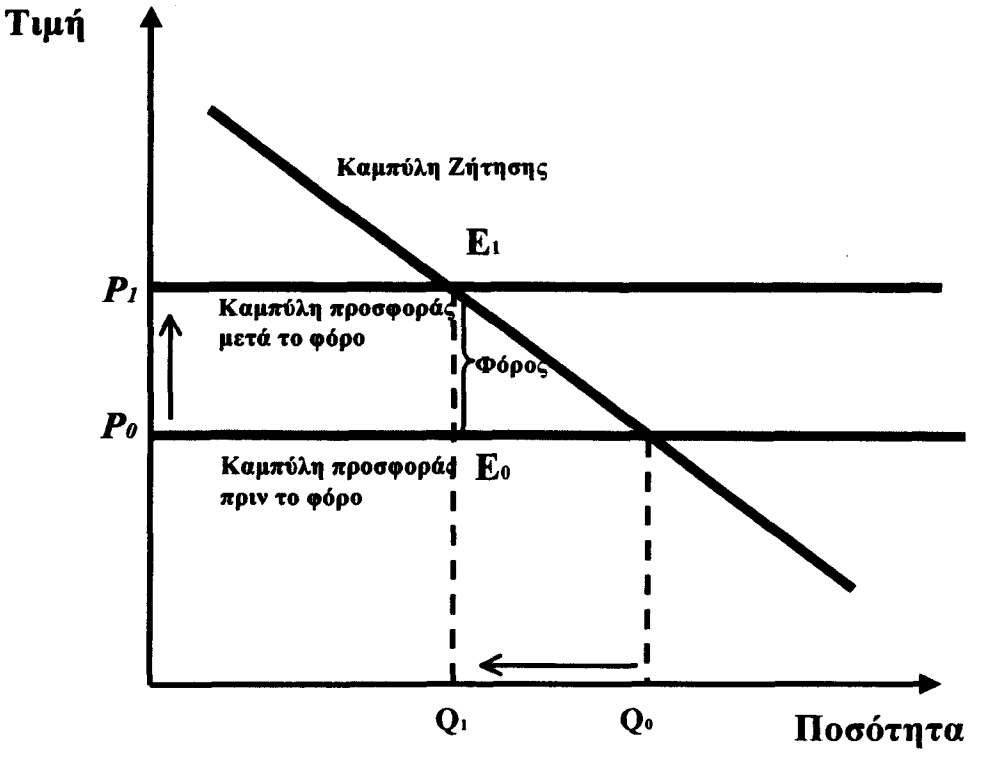
μπουκάλι μετά τους φόρους, θα πρέπει να λάβει 1,10 € προ του φόρου. Αυτό που ενδιαφέρει τον κατασκευαστή είναι οι καθαρές εισπράξεις του (μετά την πληρωμή των φόρων). Επομένως, θα είναι διατεθειμένος να προσφέρει την ίδια ποσότητα που πρόσφερε προηγουμένως με 1€ , αν τώρα η τιμή είναι 1,10 € ανά φιάλη. Άρα η καμπύλη προσφοράς μετατοπίζεται προς τα άνω κατά το ποσό του φόρου. Η νέα τιμή ισορροπίας αυξάνεται, αλλά όχι κατά 10 σεντς. Στο παράδειγμά μας, η τιμή αυξάνεται κατά 5 σεντς. Άρα η τιμή που εισπράττει ο παραγωγός είναι 95 σέντς. *Παρά το γεγονός ότι ο φόρος επιβλήθηκε ονομαστικά στον παραγωγό, οι καταναλωτές είναι εκείνοι που αναγκάζονται να πληρώσουν μέρος του αυξημένου κόστους, που προκύπτει από την αύξηση των φόρων, καταβάλλοντας υψηλότερη τιμή.*

Το ποσό κατά το οποίο αυξάνεται η τιμή - η έκταση κατά την οποία οι καταναλωτές φέρουν το φόρο - εξαρτάται από τη μορφή των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς. Σε δύο οριακές περιπτώσεις, η τιμή αυξάνεται κατά ολόκληρο το ποσό των 10 σέντς, έτσι ώστε το πλήρες βάρος φέρεται από τους καταναλωτές. Αυτό συμβαίνει όταν η καμπύλη προσφοράς είναι τελείως οριζόντια, όπως στο ***Διάγραμμα 14.9 Α***, ή όταν η ***καμπύλη ζήτησης*** είναι τελείως κατακόρυφη (όταν τα άτομα επιμένουν να καταναλώνουν μία σταθερή ποσότητα μπίρας, ανεξαρτήτως της τιμής), όπως φαίνεται στο ***Διάγραμμα Β***.

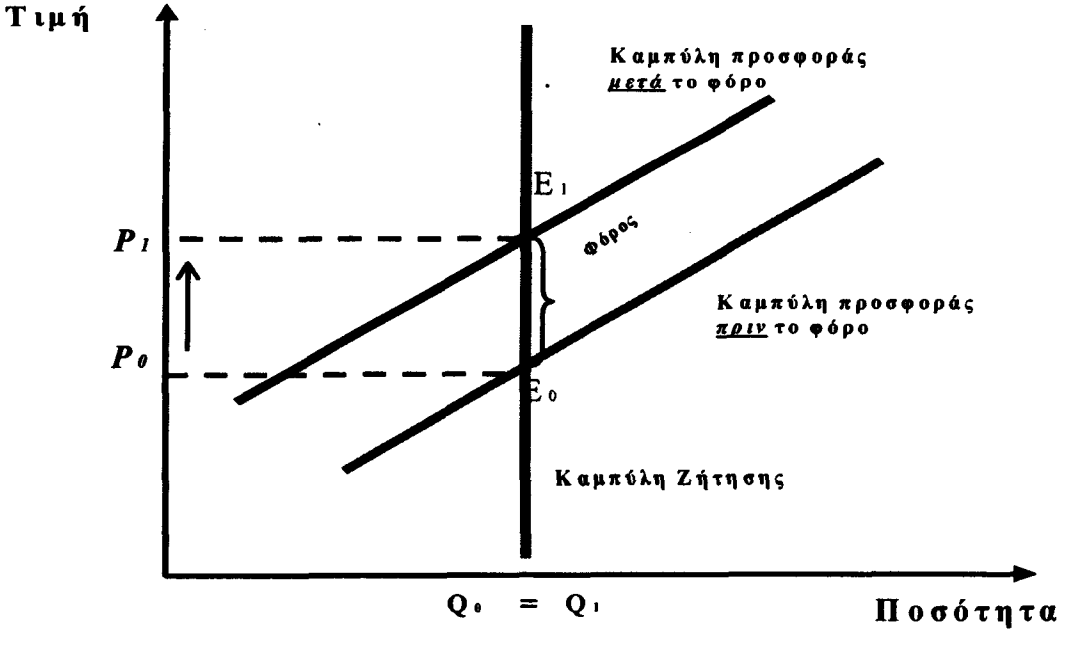
Υπάρχουν επίσης δύο περιπτώσεις στις οποίες η τιμή που πληρώνεται από τους καταναλωτές δεν αυξάνεται καθόλου, δηλαδή στις οποίες ο φόρος φέρεται εξολοκλήρου από τους παραγωγούς, όπως φαίνεται στα ***διαγράμματα Γ*** και ***Δ***.

Αυτό συμβαίνει όταν η ***καμπύλη προσφοράς*** είναι τελείως κατακόρυφη - όταν η προσφερόμενη ποσότητα δεν εξαρτάται καθόλου από την τιμή - ή όταν η καμπύλη ζήτησης είναι τελείως οριζόντια.

Διάγραμμα 14.9 Α

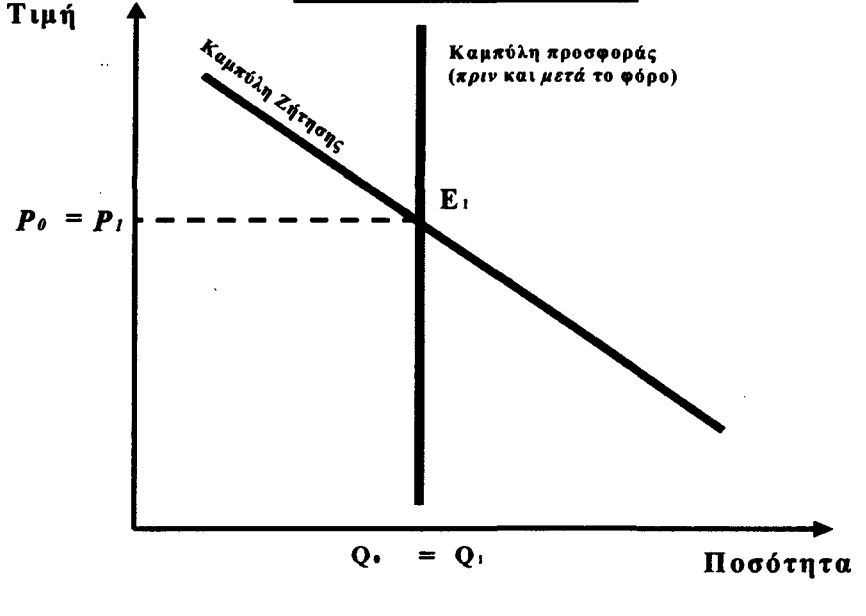
Διάγραμμα 14.9 Β

Το αποτέλεσμα της Ελαστικότητας είναι ότι όσο πιο απότομη είναι η καμπύλη ζητήσεως ή όσο πιο επίπεδη είναι η καμπύλη προσφοράς, τόσο περισσότερο θα φέρεται ο φόρος από τους καταναλωτές. Όσο πιο επίπεδη είναι η καμπύλη ζητήσεως ή όσο πιο απότομη είναι η καμπύλη προσφοράς, τόσο περισσότερο θα φέρεται ο φόρος από τους παραγωγούς. Την κλίση της καμπύλης ζητήσεως τη μετράμε με την ελαστικότητα της ζήτησης, η οποία δίνει την ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας του καταναλωθέντος αγαθού εξαιτίας μίας ποσοστιαίας μεταβολής στην τιμή του. Λέμε λοιπόν ότι η οριζόντια καμπύλη ζήτησης στην οποία μία μικρή μείωση της τιμής οδηγεί σε μία τεράστια αύξηση της ζήτησης, είναι απείρως ελαστική. Και λέμε ότι η κατακόρυφη καμπύλη ζήτησης, όπου η ζήτησης δεν αλλάζει καθόλου με τη μείωση της τιμής, έχει μηδενική ελαστικότητα.

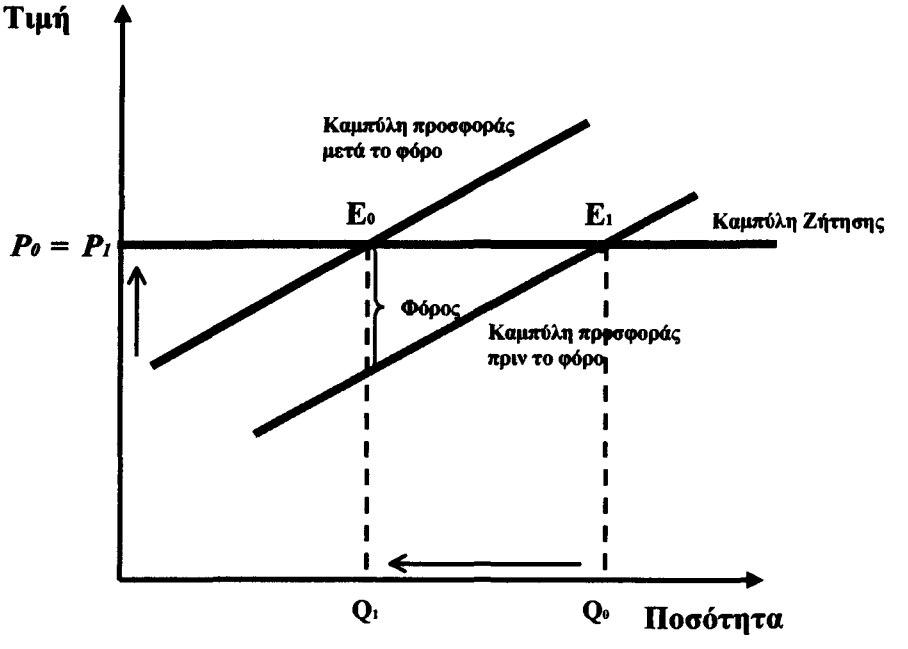
Ομοίως, μετράμε την κλίση της καμπύλης προσφοράς με την ελαστικότητα της προσφοράς. ***Η ελαστικότητα της προσφοράς δίνει την ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας του προσφερόμενου αγαθού εξαιτίας μίας ποσοστιαίας μείωσης της τιμής του.*** Λέμε λοιπόν ότι μία κατακόρυφη καμπύλη προσφοράς, όπου η προσφορά δεν μεταβάλλεται καθόλου όταν αλλάζει η τιμή, έχει μηδενική ελαστικότητα, ενώ η οριζόντια καμπύλη προσφοράς έχει άπειρη ελαστικότητα.

Διάγραμμα 14.9 (Γ)

Έτσι, όσο πιο ελαστική είναι η καμπύλη ζητήσεως και όσο λιγότερο ελαστική είναι η καμπύλη προσφοράς, τόσο περισσότερο φέρεται ο φόρος από τους παραγωγούς. Όσο λιγότερο ελαστική είναι η καμπύλη ζητήσεως (επιτακτική ανάγκη) και όσο πιο ελαστική είναι η καμπύλη προσφοράς, τόσο περισσότερος φόρος αναλαμβάνεται από τους καταναλωτές.

Διάγραμμα 14.9 (Δ)

14.3 Τελική Επίπτωση Φόρων σε Μονοπωλιακό Έναντι Ανταγωνιστικού Περιβάλλοντος

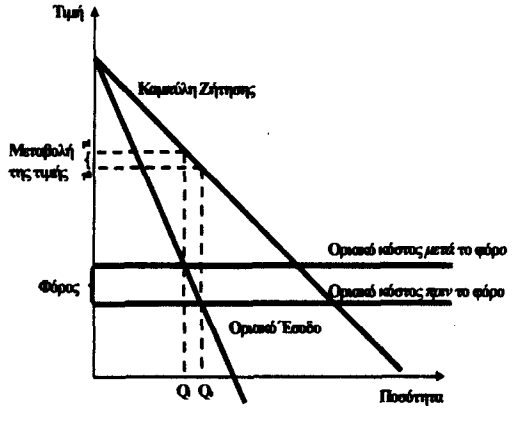
Επομένως, το αποτέλεσμα της επιβολής ενός φόρου εξαρτάται με κρίσιμο τρόπο από την φύση της αγοράς. Αν ο κλάδος είναι μονοπωλιακός (ή δρα συλλογικά, έτσι ώστε η συμπεριφορά του να μοιάζει με εκείνη ενός μονοπωλίου), το αποτέλεσμα ενός φόρου μπορεί να είναι αισθητά διαφορετικό.

Όταν απουσιάζει ο φόρος, ο μονοπωλιακός παραγωγός θα επιλέξει εκείνο το επίπεδο εκροής στο οποίο το κόστος παραγωγής μίας επιπλέον εκροής (το οριακό κόστος) ισούται ακριβώς με το επιπρόσθετο έσοδο που θα εισπράξει από τις πωλήσεις (το οριακό έσοδό του). Για να μεγιστοποιήσει τα κέρδη, ο μονοπωλιακός παραγωγός εξισώνει λοιπόν το οριακό κόστος του με το οριακό έσοδό του.[9]

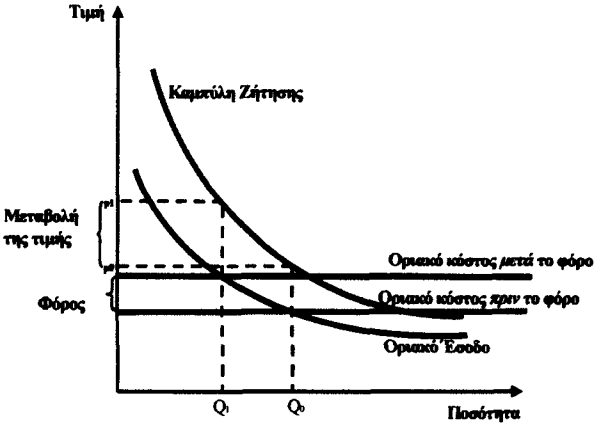
---

[9] Το ***Διάγραμμα 14.10*** δείχνει την καμπύλη ζήτησης αλουμινίου, την καμπύλη οριακών εσόδων και την καμπύλη του οριακού κόστους παραγωγής. Η καμπύλη οριακών εσόδων βρίσκεται κάτω από την καμπύλη ζήτησης. Αντιπροσωπεύει το επιπλέον έσοδο που εισπράττει η επιχείρηση από την πώληση μίας επιπλέον μονάδας εκροής. Το οριακό έσοδο είναι η τιμή που εισπράττει η επιχείρηση για αυτή την επιπλέον μονάδα μείον τη ζημία που υφίσταται στις άλλες μονάδες; που πωλεί, επειδή προσπαθώντας να πουλήσει περισσότερο θα πρέπει να χαμηλώσει την τιμή. Ο μονοπωλιακός παραγωγός επιλέγει το Q_0 ως επίπεδο εκροής του, την ποσότητα δηλαδή όπου το οριακό κόστος και το οριακό έσοδο συμπίπτουν. Για να βρούμε ποια τιμή χρεώνει ο μονοπωλιακός παραγωγός, ανεβαίνουμε στην καμπύλη ζήτησης και εντοπίζουμε την τιμή p_0.
Ο φόρος του αλουμινίου μπορεί να θεωρηθεί απλά ως αύξηση του κόστους παραγωγής, δηλαδή μία προς τα άνω μετατόπιση της καμπύλης οριακού κόστους, γεγονός που θα μειώσει την εκροή στο Q_1 και θα αυξήσει την τιμή στο p_1.

Διάγραμμα 14.10 (Α)

Διάγραμμα 14.10 (Β)

14.3.1 Σχέση μεταξύ Μεταβολής της Τιμής και Φόρου

Στην περίπτωση του ανταγωνιστικού κλάδου δείξαμε ότι η τιμή του καταναλωτή αύξανε κατά ποσό που υπολείπετο συνήθως του φόρου, καθώς και ότι το μέγεθος αύξησης της τιμής εξαρτάτο από τη ζήτηση και τις ελαστικότητας ως προς την προσφορά. Τα αποτελέσματα στην περίπτωση του μονοπωλίου είναι πιο πολύπλοκα.

Πρώτον, όσο πιο απότομη κλίση έχει η καμπύλη οριακού κόστους τόσο μικρότερη είναι η μεταβολή της εκροής, άρα τόσο μικρότερη η αύξηση της τιμής. Όταν το διάγραμμα κόστους είναι τελείως κατακόρυφο, τότε δεν υπάρχει μεταβολή της εκροής και της τιμής. Ο φόρος καταβάλλεται από τους παραγωγούς. Η καμπύλη προσφοράς (ή οριακού κόστους) είναι τελείως κατακόρυφη αν η αύξηση των τιμών δεν προκαλεί αύξηση της προσφοράς. Πρότυπα σχετικά παραδείγματα είναι η προσφορά ακαλλιέργητης γης ή η προσφορά πινάκων του Picasso. Το αποτέλεσμα αυτό συμβαδίζει με εκείνο των ανταγωνιστικών αγορών.[10]

[10] Από την άλλη πλευρά, όταν η καμπύλη οριακού κόστους είναι οριζόντια, όπως στο ***Διάγραμμα 14.10, ο βαθμός κατά τον οποίο ο φόρος καταβάλλεται από τους παραγωγούς ή τους καταναλωτές εξαρτάται από τη μορφή της καμπύλης ζητήσεως.*** (Αντιπαραβάλλετε αυτό με τις ανταγωνιστικές αγορές, όπου ο φόρος θα καταβάλλονταν εξολοκλήρου από τον καταναλωτή). Τα ***Διαγράμματα 14.10 (Α) και (Β)***, εικονογραφούν δύο δυνατότητες. Με μία γραμμική καμπύλη ζητήσεως, όπως εκείνη του ***Διαγράμματος 14.10 (Α)***, η τιμή αυξάνεται ακριβώς κατά το ήμισυ του φόρου. ***Όταν η καμπύλη ζήτησης έχει σταθερή ελαστικότητα*** (όταν δηλαδή μία αύξηση της τιμής κατά το 1% οδηγεί σε μείωση της ζήτησης π.χ. κατά 2%, ανεξάρτητα από το επίπεδο τιμών). Όπως στο ***Διάγραμμα 14.10 (Β)***, τότε η τιμή είναι πάντα ένα σταθερό πολλαπλάσιο του οριακού εσόδου. Άρα, αν το οριακό έσοδο αυξάνεται κατά t, η τιμή θα πρέπει να αυξηθεί ακόμη περισσότερο: ***η αύξηση της τιμής πάντα υπερβαίνει το μέγεθος του φόρου.*** Υπάρχει μετατόπιση προς τους καταναλωτές που υπερβαίνει το 100%.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ

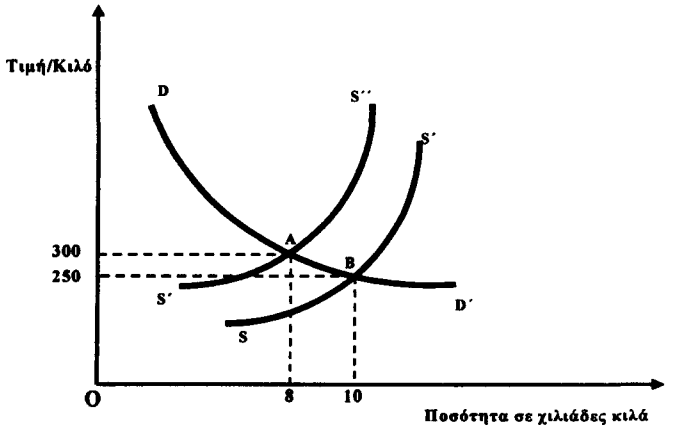
Όλοι είμαστε διατεθειμένοι σε καιρό πολέμου να δεχθούμε ότι, λόγω των ζημιών που υφίσταται η παραγωγή και του επικρατούντος γενικού κλίματος αβεβαιότητας, οι τιμές πολλών αγαθών μεταβάλλονται ανώμαλα οπότε γίνεται δυνατή η άσκηση περιστασιακής κερδοσκοπίας. Αλλά σε καιρό ειρήνης η ύπαρξη παρόμοιων συνθηκών, ακόμη και σε μεμονωμένες αγορές, είναι αναμφίβολο αν υπάρχει και συνεπώς αν μπορεί να θεμελιωθεί [1],[2].

---

[1] Βλ. Μπήτρου Γ. (198[illegible]) και Κοκορέ Τ. (198[illegible]).

[2] Ας δούμε το γιατί με τη βοήθεια ενός παραδείγματος. Έστω ότι το ακόλουθο ***Διάγραμμα 15.1*** περιγράφει το κλείσιμο της αγοράς του ελαιόλαδου την Παρασκευή κάποιας εβδομάδας.

Διάγραμμα 15.1

Σύμφωνα με τις καμπύλες ζητήσεως DD' και προσφοράς SS' η αγορά ισορροπεί στο σημείο ανταλλαγής 10 χιλιάδων κιλών ελαιόλαδου προς 250 δρχ. Το κιλό. Το αποτέλεσμα αυτό προκύπτει από το συμβιβασμό των ποσοτήτων που ζητούν οι αγοραστές από το ένα μέρος και προσφέρουν οι πωλητές από το άλλο στις διάφορες τιμές του ελαιόλαδου. Πόσο όμως ελαιόλαδο ζητούν και πόσο προσφέρουν τα συναλλασσόμενα μέρη στις αντίστοιχες τιμές εξαρτάται από τις προβλέψεις τους για το τι μπορεί να συμβεί στο προσεχές μέλλον στην αγορά του ελαιόλαδου και των υποκατάστατων του. Κατά συνέπεια οι καμπύλες DD' και SS' αντανακλούν όλες τις πληροφορίες που έχουν οι αγοραστές και οι πωλητές τη στιγμή που κλείνει η αγορά σχετικά με τις ανάγκες της καταναλώσεως ελαιόλαδου και συναφών προϊόντων, τα υπάρχοντα αποθέματα τους, την προβλεπόμενη παραγωγή τους κ.λ.π. Ας υποθέσουμε λοιπόν τώρα ότι, το Σαββατοκύριακο που είναι κλειστές οι αγορές, το υπουργείο Γεωργίας της Ιταλίας ανακοινώνει ότι η παραγωγή ελαιόλαδου που προβλεπόταν θα είναι μειωμένη κατά 50% λόγω των πρόσφατων εξαιρετικά δυσμενών καιρικών συνθηκών. Όταν τη Δευτέρα ανοίξει η αγορά στην Ελλάδα, η καμπύλη SS' θα έχει μετατεθεί προς τα επάνω και αριστερά στη θέση S'S''. Με άλλα λόγια, ενώ στην Ελλάδα δεν άλλαξε απολύτως τίποτα, η πληροφορία ότι η παραγωγή ελαιόλαδου στην Ιταλίας προβλέπεται να είναι μειωμένη έχει σαν αποτέλεσμα οι πωλητές ελαιόλαδου στην Ελλάδα να περιορίσουν την προσφορά τους και να προσφέρουν σε όλες τις δυνατές τιμές ποσότητες μικρότερες με συνέπεια η τιμή ισορροπίας να διαμορφωθεί στις 300 δραχμές το κιλό.

Οι προϋποθέσεις, για άσκηση κερδοσκοπίας είναι δύο: πρώτο, μερικοί από τους συναλλασσομένους στην αγορά να προηγούνται η να νομίζουν ότι προηγούνται σε πληροφόρηση έναντι όλων των άλλων, και, δεύτερο, το προϊόν να μπορεί να αποθεματοποιηθεί σε σοβαρές ποσότητες [3].

Κατά συνέπεια οποιαδήποτε μορφή άμεσης παρεμβάσεως στις αγορές αυτές είναι πολύ πιθανό να είναι το λιγότερο άκαιρη και το περισσότερο λανθασμένη. Για αυτό, σε αυτές τις περιπτώσεις, ο καλύτερος τρόπος παρεμβάσεως είναι μάλλον μέσω της έγκαιρης ενημερώσεως όλων των συναλλασσόμενων για τις μεταβολές που επέρχονται συνεχώς στα δεδομένα της παραγωγής και της καταναλώσεως ώστε να κανονίζουν ανάλογα τις ενέργειές τους.

Στο τμήμα αυτό θα εξετασθεί η βασιμότητα της πολιτικής η οποία προβλέπει την επιβολή ανώτατων ορίων στις τιμές ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών με σκοπό την προστασία του κοινού από τους κερδοσκόπους. Άλλωστε η πολιτική αυτή είχε γίνει προσπάθεια να εφαρμοσθεί πολλές φορές στο Βυζαντινό Κράτος και όπως μαρτυρούν οι ιστορικοί της εποχής επέφερε οδυνηρά αποτελέσματα[4]. Από τη σύντομη αναφορά φάνηκε ότι η περίπτωση για την οποία ενδεχόμενα θα εδικαιολογείτο η εφαρμογή μίας παρεμβατικής πολιτικής επιβολής ανωτάτων ορίων τιμής, αφορά την άσκηση πρόσκαιρης ή περιστασιακής κερδοσκοπίας η οποία σε καιρό ειρήνης γίνεται δυνατή μόνο κάτω από τις δύο προαναφερθείσες συγκεκριμένες συνθήκες [5]. Επειδή όμως για την μια τουλάχιστο από τις συνθήκες αυτές είναι αδύνατο η πολιτεία να μπορεί να έχει την αναγκαία πληροφόρηση, *το συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι η άμεση παρέμβαση της*

Λόγω της μειώσεως της προβλεπόμενης παραγωγής ελαιόλαδου στην Ιταλία, οι κάτοχοι αποθεμάτων στην Ελλάδα αντιλαμβάνονται αμέσως ότι η διεθνής τιμή τους θα αυξηθεί και προσαρμόζονται ανάλογα. Στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει περιστασιακή κερδοσκοπία, γιατί όσοι κρατούν αποθέματα προϊόντων για την κανονική διεξαγωγή της οικονομικής τους δραστηριότητος αναλαμβάνουν υποχρεωτικά τον κίνδυνο να κερδίσουν ή να χάσουν από τη μεταβολή των τιμών και θα ήταν εντελώς παράλογο και κοινωνικά επιζήμιο να θεωρηθεί ότι ασκούν κερδοσκοπία.

[3] Θα υπήρχε περιστασιακή κερδοσκοπία αν, μερικές εβδομάδες πριν την αναγγελία του υπουργείου γεωργίας της Ιταλίας, ένας ή περισσότεροι Έλληνες λαδέμποροι γνώριζαν ότι η προσεχής ελαιοπαραγωγή στη χώρα αυτή θα είναι μειωμένη. Τότε, και χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τους υπόλοιπους πωλητές, θα άρχιζαν να αγοράζουν και να αποθεματοποιούν ελαιόλαδο σε υπερκανονικά επίπεδα για να εκμεταλλευτούν εκ του ασφαλούς την επικείμενη άνοδο της τιμής του.

[4] Βλέπε Νικηφορίτζη επεισόδιο με το σιτάρι στη Ραιδεστό κεφ. 12

[5] Εκτενέστερα βλ. Μπήτρου (1983) Κεφ. 3

κυβερνήσεως στις ιδιωτικές αγορές για τον αναφερθέντα λόγο αποβαίνει κατά κανόνα επιζήμια για το κοινωνικό συμφέρον.

Αντιμετώπιση Μονοπωλιακών Συνθηκών. Όταν οι αρμόδιοι καταφεύγουν στο διοικητικό περιορισμό ή και το πάγωμα των τιμών για την προστασία του κοινού από τους κερδοσκόπους δεν αναφέρονται πάντα στην πρόσκαιρη ή περιστασιακή κερδοσκοπία. Πολλές φορές, αυτό το οποίοι υπονοούν είναι μάλλον τα υπερκανονικά κέρδη τα οποία πραγματοποιούνται από την άσκηση μονοπωλιακής δυνάμεως.

Η συγκέντρωση και διατήρηση μονοπωλιακής δυνάμεως προκύπτει σαν συνέπεια του γεγονότος ότι η ελευθερία εισόδου στις συγκεκριμένες αγορές είναι μειωμένη ή τελείως περιορισμένη. Κανονικά συνεπώς, *ο πλέον αποτελεσματικός τρόπος παρεμβάσεως είναι να αναγνωρισθούν οι φραγμοί, που εμποδίζουν την είσοδο επιχειρήσεων και να υιοθετηθούν μέτρα κατάλληλα για την εξουδετέρωσή τους*[6].

Επηρεασμός της Κατανομής του Εισοδήματος. Μεταξύ άλλων, η προηγηθείσα ανάλυση έδειξε ότι, κάτω από ανταγωνιστικές συνθήκες, τα εισοδήματα των διαφόρων παραγωγικών συντελεστών είναι ανάλογα της συμβολής τους στη συνολική παραγωγή. Συχνά όμως, είτε γιατί η λειτουργία του μηχανισμού των τιμών παρουσιάζει οξυμένες ατέλειες, είτε για άλλους λόγους[7], δημιουργείται η αντίληψη ότι η κατανομή του εισοδήματος που προκύπτει στην πράξη δεν είναι κοινωνικά δίκαιη. Τότε η πολιτεία επεμβαίνει και με ποικίλους τρόπους επιδιώκει να μειώσει την παρατηρούμενη εισοδηματική ανισότητα. Ένας δε από αυτούς τους

---

[6] Ακολουθώντας τη συλλογιστική αρχικά του Schumpeter (1942) και δέκα χρόνια αργότερα του Galbraith (1952) είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι τα μονοπωλιακά κέρδη δεν είναι αδιακρίτως κοινωνικά επιζήμια γιατί επιτρέπουν στις αντίστοιχες επιχειρήσεις να αναλαμβάνουν μεγάλους κινδύνους, οι οποίοι σχετίζονται με τη διαδικασία της Έρευνας και Ανάπτυξης. Εντούτοις, ανεξάρτητα από το θέμα των δυναμικών επιπτώσεων τους στην τεχνολογική ανέλιξη της κοινωνίας, το οποίο παραμένει ανοικτό (βλ. Τις σχετικές συζητήσεις στο δημοσίευμα United States of America, Economic Hearings on "Concentration, Inventions and Innovation", 89th Congress, 1st Session, Part 3, 1965), τα μονοπωλιακά κέρδη μπορούν να θεωρούνται κοινωνικά επωφελή στην έκταση που δημιουργούν αυξημένες ροές ξένων και ντόπιων επενδύσεων. Βλ. Γ. Μπήτρου (1985), σελ. 69 υποσ. 1.

[7] Όπως π.χ. αυτοί που αναφέρονται στην εργασία του A.M.Okun, "Further Thoughts on Equality and Efficiency", σελ. 26 που περιλαμβάνεται στη συλλογή άρθρων του C. D Campell, Income Distribution (Washington D C : American Enterprise Institute, 1976), σελ. 13-34. Βλ. Μπήτρου Γ. (1987) σελ. 75 κ.επ.

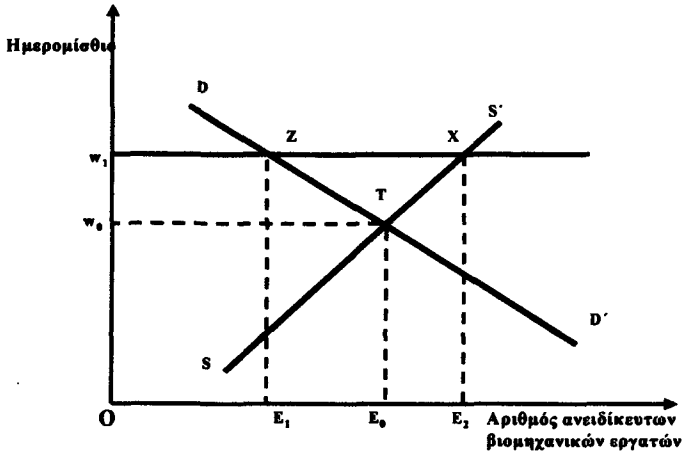
τρόπους είναι και η ***επιβολή αμέσων ελέγχων επί των τιμών***. Γι' αυτό, η αξιολόγηση της συμβολής τους στην επιτυχία του συγκεκριμένου στόχου παρουσιάζει εδώ σημαντικό ενδιαφέρον.

Στη συνέχεια γίνεται μία συνοπτική αναφορά σε τρεις από τους πιο διαδεδομένους ελέγχους τιμών και πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα συμπεράσματα ισχύουν γενικά και για τους υπολοίπους.

Ένας από τους πιο γενικευμένους τρόπους με τους οποίους οι κυβερνήσεις προσπαθούν να επηρεάσουν την κατανομή του εθνικού εισοδήματος προς όφελος των χαμηλόμισθων επεμβαίνοντας στον μηχανισμό των τιμών είναι η αποκαλούμενη ***πολιτική του ελάχιστου εργατικού μισθού***.[8] *Το ερώτημα που*

[8] Είναι εύκολο να εξηγηθεί με τη βοήθεια των γνωστών ήδη εννοιών της προσφοράς και της ζήτησης σε τι ακριβώς συνίσταται και τι επιτυγχάνει μία τέτοια πολιτική. Για αυτό ας υποθέσουμε ότι η κατάσταση της αγοράς για ανειδίκευτη βιομηχανική εργασία κάποια χρονική στιγμή είναι όπως εμφανίζεται στο ***Διάγραμμα 15.2***. Αν οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζητήσεως οι οποίες παρίστανται αντίστοιχα από τις καμπύλες SS' και DD', λειτουργούσαν ελεύθερα, η αγορά φαίνεται ότι θα ισορροπούσε στο σημείο Τ. Σε αυτό το σημείο το ημερομίσθιο θα ήταν W_o, η απασχόληση E_o και το συνολικό ημερήσιο εισόδημα των ανειδίκευτων εργαζόμενων της βιομηχανίας W_o επί E_o.
Ξεκινώντας από την αντίληψη ότι το εισόδημα W_o επί E_o δεν θα ήταν επαρκές για να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο επίπεδο διαβιώσεως, η πολιτεία υποχρεώνει τους εργοδότες όπως το ημερομίσθιο το οποίο καταβάλλουν στους ανειδίκευτους εργαζόμενους των επιχειρήσεών τους να μην είναι μικρότερο από ένα προκαθορισμένο όριο. Στην προκειμένη περίπτωση έστω ότι η κυβέρνηση επιβάλλει ως κατώτατο το ημερομίσθιο W_1.

Διάγραμμα 15.2

Από το ***Διάγραμμα 15.2*** προκύπτει ότι, η πολιτική της επιβολής του ελάχιστου ημερομίσθιου W_1 προκαλεί δύο συγκεκριμένα αποτελέσματα. Πρώτο, αυξάνει το ημερομίσθιο το οποίο λαμβάνουν οι ανειδίκευτοι βιομηχανικοί εργάτες από W_0 σε W_1, και, δεύτερο, μειώνει τις θέσεις απασχολήσεως από E_o σε E_1. Αυτά τα αποτελέσματα είναι γενικά και επιβεβαιώνονται εμπειρικά από τις μελέτες που έχουν γίνει στο θέμα αυτό σε διάφορα επίπεδα στατιστικής αναλύσεως[8], οι υποστηρικτές της πολιτικής αυτής ισχυρίζονται ότι είναι επιτυχής γιατί αυξάνει το εισόδημα των χαμηλόμισθων από W_0 επί E_1 σε W_1 επί E_1. Εντούτοις, η άποψη αυτή είναι ατελής, αφού μετά την επιβολή του ελάχιστου ημερομισθίου W_1, E_0, E_1, ανειδίκευτοι βιομηχανικοί εργάτες καθίστανται άνεργοι[8] και χάνουν εισοδήματα της τάξεως E_0 επί την διαφορά E_0 μείον E_1. Η βασική διαπίστωση είναι ότι η πολιτική του ελάχιστου εργατικού μισθού στερείται ηθικής βάσεως, γιατί η πολιτεία δεν νομιμοποιείται να αφαιρεί τα πενιχρά έστω εισοδήματα από μερικούς χαμηλόμισθους, και ιδιαίτερα από αυτούς που κατά τεκμήριο έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη βοήθειας,

γεννιέται είναι αν η πολιτική αυτή αυξάνει το εισόδημα εκείνων τους οποίους υποτίθεται ότι επιδιώκει να βοηθήσει σε κάποιο βαθμό.

Λαμβάνοντας υπόψη εδώ την εξαιρετικά μικρή πιθανότητα η υπό συζήτηση πολιτική να συντελεί στην επιθυμητή ανακατανομή του εισοδήματος, *το συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι, το ηθικό πρόβλημα το οποίο δημιουργεί μαζί με το κόστος των παρενεργειών της, συνιστούν για την κοινωνία αδικαιολόγητα υψηλή τιμή σε σύγκριση με το προσδοκώμενο αποτέλεσμα.*

Μια άλλη χαρακτηριστική μορφή επεμβάσεως στον μηχανισμό των τιμών για εισοδηματικούς λόγους αποτελεί ***ο διοικητικός καθορισμός των ενοικίων*** τα οποία καταβάλλουν οι ενοικιαστές στους ιδιοκτήτες κατοικιών, καταστημάτων, κ.λ.π.[9]

προκειμένου να αυξήσει τα εισοδήματα εκείνων των ανειδίκευτων, οι οποίοι καταφέρνουν ή τυχαίνει να διατηρήσουν τις θέσεις τους.

Αν η καμπύλη DD΄ ήταν κατακόρυφη ή σχεδόν κατακόρυφη ώστε το εμβαδόν της επιφάνειας OE_1ZW_1 να είναι μεγαλύτερο από το εμβαδόν της OE_0TW_0, τότε, όσοι είναι διατεθειμένοι να παρακάμψουν το ηθικό πρόβλημα το οποίο τίθεται, θα μπορούσαν να ισχυρισθούν ότι η πολιτική του ελάχιστου εργατικού μισθού δικαιολογείται λόγω της πιθανότητας που έχει να αυξήσει το μερίδιο των ανειδίκευτων εργατών του παραδείγματός μας στο εθνικό εισόδημα. Ειδικότερα, αυτό το επιχείρημα επικαλείται για την πολιτική την δυνατότητα να κάνει τα εισοδήματα W_1 επί E_1 μεγαλύτερα από εκείνα τα οποία αποκόμιζαν οι εργαζόμενοι στο προηγούμενο επίπεδο απασχολήσεως. Για να συμβεί κάτι τέτοιο θα απαιτείτο η ποσοστιαία αύξηση του ελάχιστου ημερομίσθιου να προκαλεί το πολύ μια μικρότερη ποσοστιαία μείωση του αριθμού των ανειδίκευτων βιομηχανικών εργατών. Φαίνεται, όμως, ότι αυτή η συνθήκη δεν ικανοποιείται. Αν και η πιθανότητα να υπάρχουν παραγωγικοί κλάδοι στους οποίους οι καμπύλες ζητήσεως για τις διάφορες κατηγορίες εργαζομένων να έχουν την απαιτούμενη κλίση γι' αυτό το αποτέλεσμα δεν μπορεί να αποκλεισθεί, η ανταγωνιστική διάρθρωση των αγορών και η πίεση που ασκεί στους επιχειρηματίες να αντικαθιστούν στην παραγωγή τους ακριβότερους με φθηνότερους παραγωγικούς συντελεστές συνηγορεί υπέρ της απόψεως ότι δεν μπορεί να είναι περισσότερο από ασήμαντη. Για αυτό και ο G. Stigler (Nobel) στην εργασία του «The Economics of Minimum Wage Legislation», *American Economic Review,* Vol. 36, (Ιούνιος 1946), σελ. 358-367 τονίζει ότι:

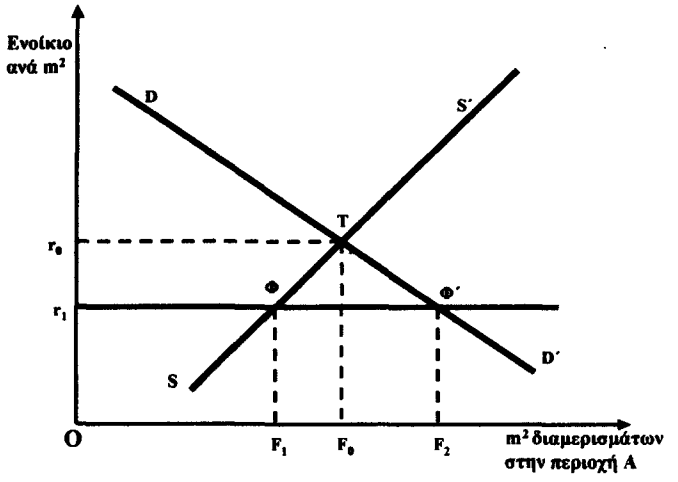
«Εκτός εάν ο ελάχιστος εργατικός μισθός μεταβάλλεται ευθέως με την ποσότητα της απασχολήσεως, ... και πολλούς άλλους παράγοντες, θα είναι ένας ακατάλληλος μηχανισμός για την καταπολέμηση της φτώχειας ακόμα και για εκείνους οι οποίοι καταφέρνουν να διατηρήσουν τις δουλειές τους. Αλλά εάν ο ελάχιστος εργατικός μισθός μεταβάλλεται ευθέως με όλους αυτούς τους παράγοντες θα είναι ένας παράλογος μηχανισμός».

Θα πρέπει να προστεθεί επίσης και η παρατήρηση ότι η πολιτική του ελάχιστου μισθού έχει σοβαρότατες παρενέργειες στην κατανομή των πόρων της οικονομίας. Από το ***Διάγραμμα 15.2*** γίνεται φανερό π.χ. ότι στο ημερομίσθιο W_1, ζητούνται από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις E_1 ανειδίκευτοι εργαζόμενοι, ενώ προσφέρονται να εργασθούν E_2. Έτσι δημιουργείται υπερβάλλουσα προσφορά της τάξεως των E_2 μείον E_1 εργαζομένων, η οποία είναι E_2 μείον E_0 μεγαλύτερη από ότι στο σημείο Τ. Αυτό σημαίνει ότι ο ελάχιστος εργατικός μισθός όχι μόνο δημιουργεί ανεργία μεταξύ των ήδη απασχολούμενων στους κλάδους όπου ισχύει, αλλά ταυτόχρονα την αυξάνει διότι προσελκύει εργαζόμενους από κλάδους οι οποίοι δεν περιλαμβάνονται στην πολιτική αυτή (Λεπτομερέστερα βλέπε Μπήτρου Γ. (1983), Κεφ. 3.).

[9] Με τη βοήθεια του ***Διαγράμματος 15.3*** γίνεται κατανοητό πώς εφαρμόζεται και τι διαφορές έχει από την πολιτική του ελάχιστου εργατικού μισθού.

Φαίνεται όμως ότι, όπως η πολιτική του ελάχιστου εργατικού μισθού, παρόμοια και η πολιτική του ανώτατου ενοικίου έχουν κοινό χαρακτηριστικό τους το ότι, ζημιώνουν εκείνους τους οποίους υποτίθεται ότι επιδιώκουν να βοηθήσουν.[10]

Διάγραμμα 15.3

Οι δυνάμεις της προσφοράς SS΄ και της ζητήσεως DD΄ θα διαμόρφωναν το ενοίκιο ανά m^2 (τετραγωνικό μέτρο) στο επίπεδο r_0 και την πληρότητα των διαθέσιμων διαμερισμάτων στα F_0m^2, τούτο εάν η αγορά ενοικιάσεως διαμερισμάτων στην περιοχή Α λειτουργούσε ελεύθερα. Λόγω όμως του ότι το ενοίκιο ισορροπίας r_0 θεωρείται ασύμφορα υψηλό για τους ενοικιαστές, η πολιτεία επεμβαίνει μονομερώς και καθορίζει το r_0 σαν το μέγιστο επιτρεπόμενο ενοίκιο ανά m^2. Στο επίπεδο αυτό του ενοικίου η πληρότητα των διαθέσιμων διαμερισμάτων μειώνεται στα F_1m^2. Έτσι, δημιουργείται υπερβάλλουσα ζήτηση της τάξεως των F_2 μείον F_1m^2.Φαίνεται, λοιπόν, ότι σε σύγκριση με την πολιτική επί του εργατικού μισθού, η οποία εισάγει ένα ελάχιστο όριο τιμής και προκαλεί μείωση της ζητήσεως και συνεπώς υπερβάλλουσα προσφορά εργαζομένων (δηλαδή ανεργία), η πολιτική επί των ενοικίων παίρνει τη μορφή ενός ανώτατου ορίου τιμής και δημιουργεί υπερβάλλουσα ζήτηση (δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, στενότητα προσφοράς διαμερισμάτων προς ενοικίαση).

[10] Από το ***Διάγραμμα 15.3*** φαίνεται καθαρά ότι στο ενοίκιο r_1 ζητούνται προς ενοικίαση διαμερίσματα επιφάνειας F_2, μείον F_1m^2 περισσότερα από όσα προσφέρονται. Όμως, για διαμερίσματα επιφάνειας F_0 μείον F_1 υπάρχουν ενοικιαστές οι οποίοι προκειμένου να τους παραχωρηθούν θα ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν το υψηλότερο ενοίκιο r_0. Επομένως είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς ότι η ζήτησή τους θα ικανοποιηθεί οπωσδήποτε, αφού έχουν τη δυνατότητα ακόμη και να δωροδοκήσουν τους ιδιοκτήτες. Ποιοι λοιπόν θα στερηθούν τα διαμερίσματα τα οποία θα ήθελαν να ενοικιάσουν στο ενοίκιο r_1; Σίγουρα εκείνοι οι οποίοι δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν υψηλότερο ενοίκιο. Αυτοί, όμως, είναι εκείνοι ακριβώς τους οποίους προσπαθεί να βοηθήσει η πολιτεία. Ότι το ανεπιθύμητο αυτό αποτέλεσμα πράγματι συμβαίνει γίνεται γενικά δεκτό και έχει αποδειχθεί πλήρως από την εμπειρία. Για αυτό οσάκις επεμβαίνουν οι κυβερνήσεις, σπάνια περιορίζονται μόνο στην επιβολή ενός ανώτατου ορίου στα ενοίκια. Συνήθως, ταυτόχρονα με τον περιορισμό των ενοικίων, νομοθετούν επίσης σοβαρά εμπόδια στην έξωση των ενοικιαστών. Τα τελευταία όμως απλώς καθυστερούν το αποτέλεσμα το οποίο αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο χωρίς να θεραπεύουν τη βασική αιτία. Ο λόγος είναι ότι με την πάροδο του χρόνου, και κάτω από την πίεση της υπερβάλλουσας ζητήσεως για διαμερίσματα, δημιουργούνται όπως αναφέρθηκε «μαύρες αγορές» στις οποίες όσοι πληρώνουν το κανονικό ενοίκιο κατευθύνονται προς τα προβληματικά και παραμελημένα διαμερίσματα.

Η πολιτική της τεχνικής συγκρατήσεως των ενοικίων πιο κάτω από το επίπεδο ισορροπίας τους, ζημιώνει τους χαμηλόμισθους και από μιας άλλης απόψεως. Επειδή παρεμβάλλει εμπόδια στη λειτουργία της κτηματαγοράς, αν δεν μειώνει την απόδοση των κεφαλαίων τα οποία κατευθύνει στον οικοδομικό τομέα,

Τέλος, η τρίτη διάσταση έχει να κάνει με το είδος κοινωνικής δικαιοσύνης που υποτίθεται ότι εξυπηρετεί η πολιτική αυτή. Επιβάλλοντας τον ελάχιστο εργατικό μισθό και το ανώτατο όριο ενοικίου η πολιτεία ενώ επιδιώκει να βοηθήσει τους χαμηλόμισθους, στην πραγματικότητα τους ζημιώνει, γιατί είναι αυτοί που κατά κύριο λόγο φέρνουν το οικονομικό κόστος της πολιτικής. Από την άλλη μεριά, υιοθετώντας τον ανώτατο αριθμό επαγγελματιών για να διατηρηθεί η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, στην πραγματικότητα κάνει τους πλούσιους πλουσιότερους και στερεί από πολλούς νέους την ευκαιρία να συνεισφέρουν στο κοινωνικό σύνολο τις υπηρεσίες για τις οποίες πιστεύουν ότι έχουν τις κατάλληλες ικανότητες. Αν υπάρχει ηθική συνέπεια και κοινωνική δικαιοσύνη σε αυτού του είδους τις παρεμβάσεις, δεν φαίνεται. Πρέπει να είμαστε βέβαιοι όμως για τις επιζήμιες οικονομικές τους συνέπειες.

15.2 Έλεγχος των Τιμών των Αγροτικών Προϊόντων με Σκοπό τη Βοήθεια προς τους Αγρότες

Ο αγρότης και στο παρελθόν (Βλ. Βυζαντινή Αυτοκρατορία), αλλά και σήμερα είναι το καθεαυτό πρότυπο του επιχειρηματία ανταγωνιστικής επιχειρήσεως. Αλλά η γεωργία είναι κλάδος με πολύ ειδικά προβλήματα. Κατά παράδοση είναι το επάγγελμα με τις περισσότερες αντιξοότητες. Μεταξύ 1920 και 1930, για παράδειγμα, η παραγωγικότητα στη γεωργία των Η.Π.Α. (που θα μπορούσε να παρατεθεί ως μία σύγχρονη Αυτοκρατορία) βελτιώθηκε κατά κάποιο βαθμό, αλλά όχι με τον ίδιο ρυθμό που αυξάνονταν η παραγωγικότητα στους εξωγεωργικούς τομείς. Το πρόβλημα για τη μεγάλη πλειονότητα των αμερικανών γεωργών φαινόταν να είναι ότι δεν μπορούσαν να παράγουν προϊόν αρκετό να

οπωσδήποτε αυξάνει την αβεβαιότητα των ενδιαφερομένων επενδυτών. Με τη σειρά της, η αύξηση της αβεβαιότητας για την απόδοση των οικοδομών οδηγεί σε μείωση των επενδύσεων, χαλάρωση της οικοδομικής δραστηριότητας, και σύντομα σε οξεία στενότητα στην προσφορά κτισμάτων προς ενοικίαση. [Δεν απαιτείται βαθιά γνώση της οικονομικής αναλύσεως για να κατανοήσει κανείς το αναπόδραστο αυτών των συνεπειών, μια λεπτομερής θεμελίωσή του βρίσκεται στο δοκίμιο των *Friedmann, M. and Stingler,G.L., "Roofs Or Ceilings?", Popular Essays on Current Problems, Vol.1, (Σεπτέμβριος 1946), σελ. 7-21*]. Εφόσον λοιπόν από τη μια μεριά προκαλεί μείωση των θέσεων απασχολήσεως στον οικοδομικό τομέα και από την άλλη οδηγεί μετά βεβαιότητος στην επιβράδυνση του ρυθμού αυξήσεως της προσφοράς κατοικιών, καταστημάτων κλπ, γίνεται φανερό ότι δεν εξυπηρετεί τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα των χαμηλόμισθων. (Βλ. Μπήτρου Γ. (1983) Κεφ. 3)

τους εξασφαλίσει μία αξιοπρεπή ζωή. Ας υποτεθεί ότι η παραγωγικότητα της γεωργίας είχε συμβαδίσει με εκείνη ολόκληρης της χώρας. Το γεωργικό εισόδημα στο σύνολό του θα είχε αυξηθεί; η απάντηση είναι απογοητευτική. Η ζήτηση γεωργικών προϊόντων ήταν γενικά τελείως διαφορετική από τη ζήτηση βιομηχανικών προϊόντων. Στο βιομηχανικό τομέα, όπου η παραγωγικότητα αυξήθηκε και το κόστος έπεσε, οι φτηνότερες τιμές των βιομηχανικών αγαθών άνοιξαν τεράστιες νέες αγορές, όπως συνέβη λ.χ. στα μέσα του περασμένου αιώνα με τα αυτοκίνητα Φορντ. Δεν έγινε το ίδιο όμως με τα γεωργικά προϊόντα. Όταν οι τιμές των τροφίμων έπεσαν, ο κόσμος δεν αύξησε πάρα πολύ την πραγματική του κατανάλωση. Οι αυξήσεις του γεωργικού προϊόντος γενικά προκαλούσαν πολύ χαμηλότερες τιμές, αλλά όχι μεγαλύτερες εισπράξεις για τους γεωργούς. *Οι γεωργοί αντιμετωπίζοντας ανελαστική ζήτηση*, ιστορικά γίνονταν φτωχότεροι καθώς πλημμύριζαν την αγορά με προϊόντα. Η πολιτική αυτή δεν μπορούσε να επηρεάσει το πρώτο αίτιο την ανελαστικότητα της αγοράς, γιατί αυτό το αίτιο προέκυπτε από την προτίμηση των καταναλωτών για τρόφιμα. Μπορούσε όμως να μεταβάλει τις συνθήκες προσφοράς που αυτοκαταστρέφονταν μπροστά σε μία δύσκαμπτη ζήτηση[11].

Τιμές Στήριξης. Αργότερα το *Νιου Ντηλ* επεδίωξε την αύξηση των γεωργικών εισοδημάτων με την εφαρμογή τιμών στήριξης, στις οποίες το κράτος αγόραζε τα

---

[11] Ένα από τα πρώτα νομοθετικά μέτρα του ***Νιου Ντηλ - ο Νόμος περί Αγροτικών Ρυθμίσεων_ επεδίωξε να διαμορφώσει ένα μηχανισμό που θα χρησίμευε στους αγρότες ως σύνολο, για να επιτύχουν αυτό που δεν μπορούσαν να επιτύχουν ως ανταγωνιστικά άτομα: να περιορίσουν το προϊόν τους.***

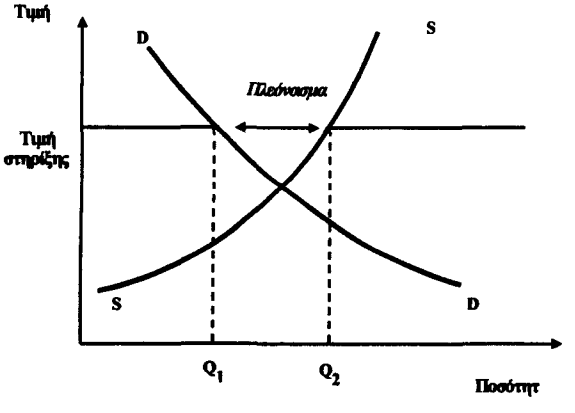
Ο περιορισμός του προϊόντος επιδιώχθηκε με την παροχή αποζημιώσεως στους αγρότες που δέχονταν να λιγοστέψουν τις καλλιεργούμενες εκτάσεις τους, ή να συγκρατήσουν σε χαμηλότερα επίπεδα το προϊόν τους με οποιονδήποτε άλλον τρόπο. Τον πρώτο χρόνο της εφαρμογής του νόμου δεν υπήρχε χρονικό περιθώριο περιορισμού της καλλιεργούμενης έκτασης και έτσι στις βαμβακοφυτείες έθαψαν με όργωμα κάθε τέταρτη σειρά φυτών και στον κτηνοτροφικό κλάδο, έσφαξαν 6 εκατομμύρια γουρουνόπουλα. Το θέαμα της σπατάλης αυτής, σε μία χώρα πεινασμένη και κακοντυμένη, προκάλεσε ειρωνικά και πικρά σχόλια. Εντούτοις, αν και το πρόγραμμα αντανακλούσε μία τρομερή αδυναμία της κοινωνίας να χειριστεί το πρόβλημα της διανομής, η επιθετική του επιδίωξη κατά της υπερπαραγωγής δεν έμεινε χωρίς αποτελέσματα. Και το 1934 και το 1935 περισσότερα από 30 εκατομμύρια στρέμματα έμειναν ακαλλιέργητα, έναντι κρατικών αποζημιώσεων $1,1 δισεκατομμυρίων. Το αποτέλεσμα ήταν άνοδος των τιμών των γεωργικών προϊόντων. Η τιμή του σιταριού που το 1932 είχε πέσει στα 38 σεντς το μπούσελ, ανέβηκε στο $1,02 το 1936. Η τιμή του βαμβακιού διπλασιάστηκε, του χοιρινού τριπλασιάστηκε και το καθαρό εισόδημα του αμερικανού γεωργού ανέβηκε από $2,5 δις το 1932 στα $5 δις το 1936.

γεωργικά προϊόντα, αν υπήρχε ανάγκη. *Επειδή το Νιου Ντηλ επεδίωκε την αύξηση των εισοδημάτων και όχι τη σταθεροποίηση της παραγωγής, οι τιμές αυτές καθορίζονταν σε επίπεδα υψηλότερα από των τιμών ισορροπίας της αγοράς.* Με δεδομένες τις τιμές στηρίξεως οι αγρότες μπορούσαν να προγραμματίσουν με εμπιστοσύνη τη μελλοντική παραγωγή τους, αφού ήξεραν ότι το προϊόν τους θα αγοραστεί. Αλλά επειδή οι τιμές ήταν πάνω από τα επίπεδα ισορροπίας, οι γεωργοί καλλιεργούσαν περισσότερο προϊόν από όσο θα ήθελαν να αγοράσουν οι καταναλωτές με τις τιμές στηρίξεως. Με άλλα λόγια ***προέκυπταν πλεονάσματα***, όπως φαίνεται στο ***Διάγραμμα 15.4***.[12]

[12] Στην τιμή στήριξης P_1 οι καταναλωτές θέλουν να αγοράσουν ποσότητα Q_1. Οι γεωργοί όμως παράγουν ποσότητα OQ_2. Αυτή η διαφορά Q_1Q_2 πρέπει να αγοραστεί και να αποθηκευθεί από το κράτος. Το 1960 οι κρατικές αποθήκες ήταν πλημμυρισμένες με αποθέματα αξίας $6 δισεκατομμυρίων.

Διάγραμμα 15.4

Πλεόνασμα Τιμών Στήριξης

Για να αποφεύγεται η συσσώρευση τέτοιων αποθεμάτων το κράτος όρισε ότι, αν οι καλλιεργητές ήθελαν να έχουν δικαίωμα στις τιμές στηρίξεως έπρεπε να περιορίσουν την καλλιεργούμενη έκτασή τους, όπως δείχνει το ***Διάγραμμα 15.5***. Το κράτος προσπάθησε να εξαλείψει τα πλεονάσματα περιορίζοντας την καλλιεργούμενη έκταση. Επεδίωξε να μετατοπίσει την καμπύλη προσφοράς από τη θέση SS στη θέση SS΄, ώστε το προϊόν ισορροπίας να είναι OQ_1.

Η στρατηγική αυτή θα είχε επιτύχει, αν δεν είχε πραγματοποιηθεί η εξαιρετική αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας, που ήταν αποτέλεσμα της εφαρμογής νέων τεχνολογιών. Μεταξύ 1940 και του τέλους της δεκαετίας του 1960 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις μειώθηκαν κατά 15%, ενώ η απόδοση κατά στρέμμα αυξήθηκε κατά περισσότερο από 70%. Το αποτέλεσμα ήταν μία πλημμύρα γεωργικού προϊόντος. Τεράστιες ποσότητες έπρεπε να αγοραστούν και να αποθηκευθούν από το κράτος. Μόνο με τη μαζική διανομή των αποθεμάτων αυτών στις υποανάπτυκτες χώρες στις αρχές της δεκαετίας του 1960 έπαψαν τα αποθέματα αυτά να αποτελούν μόνιμο εθνικό πρόβλημα για τις Η.Π.Α.

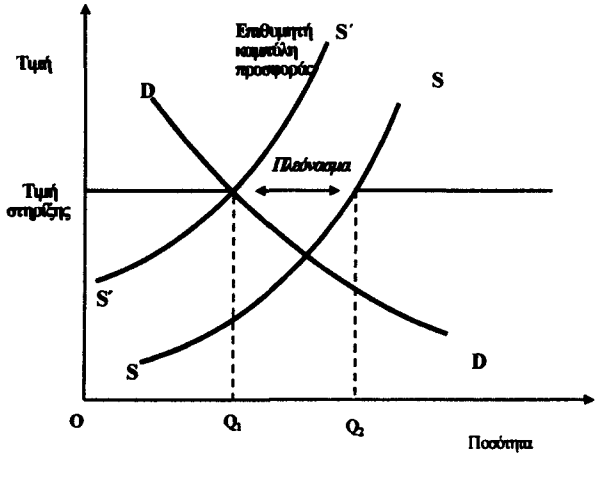
Εισοδηματική Ενίσχυση. Για να αποφύγει αυτά τα ανεπιθύμητα και πολιτικώς ασύμφορα αποτελέσματα η κυβέρνηση των Η.Π.Α. υιοθέτησε το 1973 ένα πρόγραμμα που απέβλεπε στην ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος και όχι στη στήριξη των τιμών. Ο νόμος καθορίζει "τιμή - στόχο" για διάφορα προϊόντα, αλλά η τιμή αυτή δεν ισχύει για τις πραγματοποιούμενες πωλήσεις των προϊόντων. Το ελεύθερο παιχνίδι των δυνάμεων της αγοράς αφήνει τις τιμές να φτάσουν στο επίπεδο που υπαγορεύουν η προσφορά και η ζήτηση.

Εντούτοις ο παραγωγός προστατεύεται απόλυτα. Αν οι πραγματικές τιμές της αγοράς είναι χαμηλότερες από τις τιμές - στόχους, το κράτος στέλνει στον παραγωγό μία επιταγή που καλύπτει τη διαφορά μεταξύ τιμής πωλήσεως και της τιμής στόχου. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι δύο:

1. Όταν η παραγωγή είναι μεγάλη και πέφτουν οι τιμές, ο καταναλωτής αναλαμβάνει το όφελος των χαμηλών τιμών των τροφίμων, αν και ως φορολογούμενος θα πρέπει και πάλι να δώσει μέρος του εισοδήματός του για να μεταβιβαστεί στους αγρότες.
2. Επειδή οι τιμές - στόχοι είναι σχετικά υψηλές, οι παραγωγοί μπορούν με ασφάλεια να προγραμματίσουν μεγάλες ποσότητες παραγωγής, χωρίς να φοβούνται ότι θα "σπάσουν την αγορά". Σε περιόδους ελλείμματος στα τρόφιμα, το πρόγραμμα αυτό εξασφαλίζει υψηλά επίπεδα γεωργικής παραγωγής. Πραγματικά στην περίοδο 1971 - 1976 η παγκόσμια παραγωγή ήταν χαμηλή και έτσι το αμερικανικό πρόγραμμα είχε έννοια. Στα πιο

Διάγραμμα 15.5

Προσπάθεια Περιορισμού της Προσφοράς

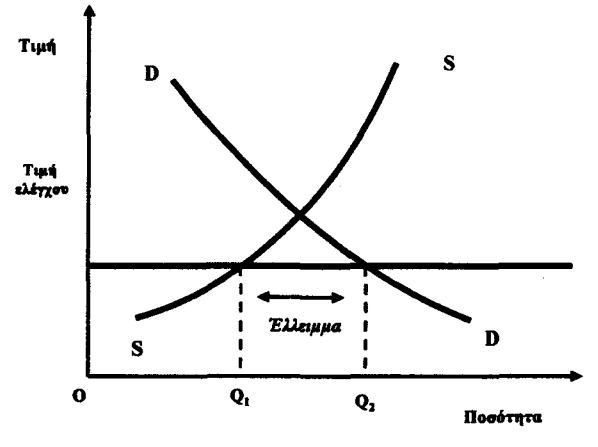
πρόσφατα χρόνια ακόμα ήταν μεγαλύτερη από την παγκόσμια ζήτηση. Κατά συνέπεια, τεράστια αποθέματα συσσωρεύτηκαν και πάλι στις Ηνωμένες Πολιτείες και οι διαδοχικές κυβερνήσεις προσπαθούν αγωνιωδώς να επιτύχουν ογκώδεις πωλήσεις, όπως τις πωλήσεις σιταριού στη Ρωσία, για να μπορέσουν να μειώσουν τα αποθέματα αυτά σε λογικά επίπεδα. Έτσι, *παρά την αφθονία των τροφίμων οι τιμές τους έχουν ανέβει - όχι γιατί οι παραγωγοί γίνονται πλούσιοι, αλλά γιατί το κόστος παραγωγής έχει ανέβει και ωθεί τις τιμές προς τα πάνω. Ο ίδιος ο παραγωγός υφίσταται σοβαρές ζημίες* από την αύξηση του κόστους των λιπασμάτων και σπόρων, των γεωργικών μηχανημάτων και των τόκων. Η σχέση μεταξύ εισπραττομένων και καταβαλλομένων τιμών μειώνεται συνεχώς. Η συμπίεση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον μικρής κλίμακας παραγωγό. Οι μεγαλύτερες "γεωργικές επιχειρήσεις" τα καταφέρνουν κάπως καλύτερα. *Φαίνεται ότι η κυβερνητική παρέμβαση αποβαίνει επιζήμια για το συμφέρον των αγροτών που στοχεύει να προστατέψει.*

Έλεγχος των Τιμών των Τροφίμων. Όποτε υψώνονται οι τιμές των τροφίμων, προβάλλεται το αίτημα ελέγχου των τιμών αυτών. Γεννάται όμως το ερώτημα αν το "πάγωμα" αυτό των τιμών βοηθάει.[13]

[13] Αν οι τιμές των τροφίμων είναι στα επίπεδα ισορροπίας ή υψηλότερες όταν επιβάλλεται ο έλεγχος και αν τα επίπεδα αυτά ισορροπίας είναι αμετάβλητα, το πάγωμα των τιμών δεν έχει άμεση επίδραση, αφού θα είναι ίδιες οι τιμές που θα προσδιορίσει η αγορά αργά ή γρήγορα. Ας υποτεθεί όμως ότι δεν έχουμε την περίπτωση αυτή και ότι ο έλεγχος θα κρατήσει μερικές τιμές κάτω από το επίπεδο ισορροπίας τους, όπως δείχνει το ***Διάγραμμα 15.6***. Τιμές καθοριζόμενες χαμηλότερα από το επίπεδο ισορροπίας δημιουργούν ελλείμματα.

Όταν οι τιμές κρατούνται κάτω από το επίπεδο ισορροπίας τους, προκαλούνται ελλείμματα, δηλαδή ο κόσμος θα θέλει να αγοράσει περισσότερα αγαθά από όσα θέλουν να προσφέρουν οι πωλητές. *Αφού οι τιμές δεν χρησιμοποιούνται ως μέσο κατανομής των διαθέσιμων ποσοτήτων, πρέπει να βρεθεί κάποια άλλη τεχνική κατανομής.* Οι μόνες εναλλακτικές λύσεις είναι να κατανεμηθούν τα αγαθά και οι υπηρεσίες με βάση τη σειρά προτεραιότητας ή να καθιερωθεί δελτίο διανομής. *Αξίζει να σημειωθεί ότι αν οι διαδικασίες κρατικού ελέγχου αποτύχουν και αναπτυχθούν μαύρες αγορές, ερχόμαστε πάλι στην κατανομή των αγαθών βάσει των τιμών (Συνέβαιναν αρκετά τέτοιου είδους περιστατικά στο Βυζάντιο, όπως σημειώθηκε πιο πάνω).* Η μόνη διαφορά είναι ότι στη μαύρη αγορά οι τιμές είναι παράνομες. Οι αγοράζοντες ή οι πωλούντες με αυτές τις παράνομες τιμές μπορούν να μπουν στη φυλακή. (*Την εποχή του Μιχαήλ Ζ' (1071-78) στη Ραιδεστό η απόκρυψη σίτου είχε για τιμωρία δήμευση της περιουσίας*). Όταν εφαρμόζεται σύστημα δελτίου διανομής, το κράτος επιδιώκει να περιορίσει την καμπύλη ζητήσεως του αγαθού, αφού επιβάλει ότι για να αγοραστεί π.χ. ένα κιλό μπριζόλες πρέπει ο αγοραστής να διαθέτει και χρήματα και κουπόνια του δελτίου. Προσδιορίζοντας την ποσότητα του κρέατος που αντιστοιχεί στα κουπόνια του δελτίου ίση με τη γνωστή ποσότητα της προσφοράς, το κράτος έχει τη δυνατότητα να ωθήσει προς τα πίσω την καμπύλη ζητήσεως μέχρι το σημείο όπου τέμνει την καμπύλη προσφοράς στην επιθυμητή τιμή. Το πρόβλημα με τη διαδικασία αυτή είναι ότι έτσι ο γεωργός δεν έχει κίνητρο να αυξήσει την παραγωγή του. Η μόνη

Διάγραμμα 15.6: *Έλεγχος Τιμών*

περίπτωση για να παράγει μεγαλύτερη ποσότητα υπάρχει όταν ο παραγωγός έχει τη δυνατότητα να εισπράξει υψηλότερη τιμή. *Έτσι, οι έλεγχοι που καθηλώνουν τις τιμές, ανακόπτουν την επέκταση της προσφοράς τροφίμων και αποφέρουν ζημιά στο κοινωνικό σύνολο.*[14]

Αποτέλεσμα, λοιπόν, της προσπάθειας ελέγχου των λιανικών τιμών τροφίμων είναι να προκαλούνται πλήθος από αντίθετες συνέπειες. Για να είναι αποτελεσματικοί οι έλεγχοι για τη συγκράτηση των τιμών κάτω από το επίπεδο ισορροπίας τους, ο καθορισμός ανώτατων τιμών πρέπει να συμπληρώνεται με κάποιο μηχανισμό διανομής και επιπλέον με κάποια προσπάθεια, ανεξάρτητη από την τιμολογιακή πολιτική, που θα αποβλέπει στην αύξηση της προσφοράς τροφίμων. *Η κατάργηση του ελέγχου των καλλιεργούμενων εκτάσεων μπορεί να είναι ένα μέτρο, εκτός του μηχανισμού τιμών, για την αύξηση της παραγωγής ενόψει του παγώματος των τιμών.*

Το σημαντικό πάντως μάθημα που προέκυψε είναι ότι μπορούμε να παρεμβαίνουμε στη διαδικασία της αγοράς για να επιτύχουμε τους επιθυμητούς κοινωνικούς σκοπούς, αν και, όπως πρέπει να έχει καταστεί σαφές από την ανάπτυξή μας, η διαδικασία της παρεμβάσεως δεν είναι καθόλου απλή και είναι γεμάτη απροσδόκητες παγίδες.

Κλείνοντας το τμήμα αυτό κρίνεται σκόπιμο να ξαναγίνει η υπενθύμιση ότι οι επεμβάσεις στον μηχανισμό των τιμών οι οποίες αναφέρθηκαν αποτελούν τυπικά δείγματα τριών κατηγοριών διοικητικών ελέγχων από εκείνους που

---

[14] Αντίθετα, υποθέστε ότι ρυθμίζουμε τη διανομή κατά προτεραιότητα. Τώρα το πρόβλημα είναι το κόστος εναλλακτικής χρήσεως του χρόνου που αφιερώνεται για τα ψώνια. Η τιμή αγοράς ενός αγαθού είναι τώρα το χρηματικό ποσό που πρέπει να πληρώσετε συν το χρονικό διάστημα που πρέπει να περιμένετε στην ουρά για να αγοράσετε αυτό που θέλετε. Για τον περισσότερο κόσμο, οι μοσχαρίσιες μπριζόλες που πωλούνται, για παράδειγμα, προς 50 σεντς το κιλό και για τις οποίες χρειάζονται δύο ώρες αναμονής στην ουρά, δεν είναι φθηνό φαγητό. Αν υποτεθεί τώρα ότι ο γεωργός έχει το δικαίωμα να πωλήσει την παραγωγή του τόσο στους ξένους όσο και στους εντόπιους λ.χ. τους αμερικανούς. Το πάγωμα των τιμών λιανικού εμπορίου δεν σημαίνει πάγωμα των τιμών στο χωράφι. Επομένως, οι ξένοι αγοραστές μπορούν να προσφέρουν στους γεωργούς τιμές υψηλότερες από εκείνες που προσφέρουν οι εγχώριοι λιανοπωλητές. Έτσι, οι γεωργοί πωλούν τη σοδειά τους στους ξένους αγοραστές. Αυτό όμως δεν θα προκαλέσει μόνο μεγαλύτερα ελλείμματα τροφίμων σε μία χώρα, αλλά μπορεί να δημιουργήσει και άλλα προβλήματα. Ας υποτεθεί ότι αφού εφαρμοστεί πάγωμα των τιμών, λόγω της ζητήσεως από το εξωτερικό αυξάνεται η τιμή της σόγιας. Τότε οι πτηνοτρόφοι της εξεταζόμενης χώρας μπορεί να διαπιστώσουν ότι με τις υψηλότερες τιμές της σόγιας η τιμή πωλήσεως των πουλερικών τους είναι χαμηλότερη από το κόστος διατροφής τους. Αν συμβεί αυτό, τότε θα πάψουν την εκτροφή πουλερικών και θα μεγαλώσει περισσότερο το έλλειμμα κρέατος. Μία άλλη δυνατότητα είναι ότι οι παραγωγοί μπορούν να κρατήσουν την παραγωγή τους περιμένοντας ότι θα καταργηθεί το πάγωμα των τιμών. Αν όμως δεν προσφέρονται ζώα στην αγορά και πάλι θα χειροτερέψουν τα ελλείμματα.

συνήθως ασκούνται σε πολυάριθμες αγορές. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι παρά πολλοί περιορισμοί σε τιμές αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων ανήκουν στην πρώτη και τη δεύτερη κατηγορία αντίστοιχα, ενώ οι περιορισμοί τύπου ανώτατου αριθμού επιβάλλονται ακόμα και σε επιχειρήσεις που συνθέτουν έναν ορισμένο κλάδο ο οποίος κηρύσσεται «κορεσμένος». Δεν θα πρέπει, βέβαια, να θεωρηθεί ότι αυτοί οι τρεις τύποι περιορισμών εξαντλούν την εφευρετικότητα των "επαγγελματιών παρεμβατιστών" στις οικονομίες της αγοράς.

15.3 Συνέπειες των Παρεμβάσεων για τον Αμέσο Έλεγχο των Τιμών

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας έδειξε ότι όταν η διανομή των αγαθών και υπηρεσιών γίνεται με βάση την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών τότε εξασφαλίζεται η ελευθερία των πολιτών στην άσκηση των καταναλωτικών τους επιλογών. Σε ποιόν βαθμό όμως η διανομή με βάση τον ανεμπόδιστο σχηματισμό των τιμών (σύμφωνα με τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης) μεγιστοποιεί τη υλική ευημερία των καταναλωτών εξαρτάται από το πόσο απρόσκοπτα λειτουργούν οι επί μέρους αγορές και τι είδους ατέλειες παρουσιάζουν. *Οι ακόλουθες παρατηρήσεις αποσκοπούν στο να ρίξουν φως στις στρεβλωτικές επιδράσεις που ασκούν επί της καταναλώσεως οι διάφορες κυβερνητικές παρεμβάσεις ή και περιορισμοί επί των τιμών.*

Περιορισμοί ανωτάτου ορίου τιμής. Οι επιπτώσεις του περιορισμού των τιμών επί της καταναλώσεως εξαρτώνται, εκτός από την ιδιαίτερη μορφή που παίρνουν οι ίδιοι οι περιορισμοί, και από την διάρθρωση των αγορών στις οποίες επιβάλλονται. Ως εκ τούτου, για την πληρέστερη αξιολόγησή τους, είναι σκόπιμο να διακρίνουμε, όπως έχει γίνει στο παρόν κεφάλαιο, τις αγορές σε ανταγωνιστικές ή σχεδόν ανταγωνιστικές και σε μονοπωλιακές ή σχεδόν μονοπωλιακές. Αναφερόμενοι αρχικά στις πρώτες, έστω ότι οι αρμόδιες αρχές περιορίζουν την

τιμή ενός αγαθού να μην υπερβεί ένα συγκεκριμένο ανώτατο όριο. Αυτή η ενέργεια θα δημιουργήσει την ψευδαίσθηση στους αγοραστές, οι οποίοι θα αδυνατούσαν να το προμηθευτούν στην ανταγωνιστική τιμή ισορροπίας της προσφοράς και της ζητήσεως, ότι το αγαθό είναι πιο άφθονο από ότι πραγματικά είναι και θα τους παρακινήσει να προσπαθήσουν να το προμηθευτούν. Αλλά η ποσότητα η οποία προσφέρεται στην επίσημη τιμή είναι μικρότερη από αυτή που ζητείται με αποτέλεσμα η τεχνητή δημιουργία υπερβάλλουσας ζητήσεως να προκαλέσει μια σειρά από δυσάρεστες παρενέργειες.

Ακόμα, είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι η διαθέσιμη ποσότητα στην επίσημη τιμή είναι δυνατό να μην καταλήξει σε αυτούς που οι αρχές αποσκοπούν να βοηθήσουν. Ο λόγος είναι ότι οι τελευταίοι θα πρέπει να έχουν χρόνο όχι μόνο να ψάξουν την αγορά για τους καλύτερους όρους προμήθειας του αγαθού, αλλά ταυτόχρονα να είναι διατεθειμένοι και να μπορούν να περιμένουν. Αλλά συνήθως αυτούς τους οποίους οι αρχές προσπαθούν να βοηθήσουν με τον περιορισμό της τιμής είναι οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι, οι οποίοι δεν διαθέτουν ούτε χρόνιο για το ψάξιμο της αγοράς, ούτε την απαιτούμενη κοινωνική δικτύωση. Κατόπιν των ανωτέρω, *η πιθανότητα ο περιορισμός της τιμής να αποβαίνει εις βάρος εκείνων οι οποίοι χρειάζονται περισσότερο την προστασία της πολιτείας προσλαμβάνει ιδιαίτερα μεγάλη βαρύτητα.*

Η ***αβεβαιότητα*** και το ***υψηλό κόστος της αναμονής και ανιχνεύσεως της αγοράς*** δεν είναι οι μόνες συνέπειες που προκύπτουν για τους καταναλωτές. Ταυτόχρονα δημιουργούνται συνθήκες που οδηγούν στον υποβιβασμό της ποιότητος των προϊόντων. Όταν δημιουργείται υπερβάλλουσα ζήτηση για ένα αγαθό, προκειμένου να το προμηθευτούν ***οι καταναλωτές μειώνουν τις απαιτήσεις τους όσον αφορά την ποιότητά του***. Αυτή η ευαισθησία των καταναλωτών δεν αργεί να επισημανθεί ***από τους παραγωγούς, οι οποίοι*** με την σειρά τους ανταποκρίνονται με δύο τρόπους. Πρώτο, προσφέροντας στην αγορά ελαφρώς ελαττωματικά προϊόντα, τα οποία στην ανταγωνιστική τιμή ισορροπίας της προσφοράς και της ζητήσεως θα έπρεπε να απορριφθούν και δεύτερο, *υποβιβάζοντας την ποιότητα αυτού του ιδίου του αγαθού, σε μια προσπάθεια να μειώσουν το κόστος της παραγωγής του και έτσι να ικανοποιήσουν την αύξηση της*

ζητούμενης ποσότητας στην τιμή της αγορανομίας. Και στις δύο περιπτώσεις, εκείνοι των οποίων τα συμφέροντα βλάπτονται περισσότερο είναι χωρίς καμία αμφιβολία οι καταναλωτές, που τελικά αναγκάζονται να δεχθούν ένα προϊόν χαμηλότερης ποιότητος από την κανονική και μάλιστα, συχνότατα, χωρίς η μείωση της τιμής του να είναι ανάλογη.

Βέβαια, είναι γνωστό ότι, οσάκις οι αρχές βάζουν περιορισμούς της μορφής που συζητάμε, πάντα φροντίζουν και προβλέπουν τσουχτερές ποινές για όσους πωλούν ποιοτικά υποβιβασμένα προϊόντα. Πλην όμως, δεδομένου ότι η ποιότητα ενός προϊόντος εξαρτάται από πάρα πολλά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν είναι διαπιστώσιμα την ώρα της ανταλλαγής, είναι αδύνατο να επιβεβαιωθούν και να αστυνομευτούν.

Συμπληρωματικά, τέλος, με τα ανωτέρω θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δυνατότητα υποβιβασμού της ποιότητος των ελεγχομένων αγαθών σχετίζεται επίσης με την εξαγωγιμότητα τους. Εάν το αγαθό, του οποίου η τιμή περιορίζεται σε επίπεδο χαμηλότερο εκείνου της ανταγωνιστικής ισορροπίας, είναι εξαγώγιμο, η αγορά του χωρίζεται στην αγορά του εσωτερικού, στην οποία επικρατεί η επίσημη τιμή και στην αγορά του εξωτερικού, όπου επικρατεί η ανώτερη διεθνής τιμή. Έτσι, οι παραγωγοί έχουν άμεσα οικονομικά κίνητρα (α) να πωλήσουν στο εξωτερικό όσο μεγαλύτερη ποσότητα μπορούν (β) να διαφοροποιήσουν την ποιοτική σύνθεση των πωλήσεων τους κατά τρόπο ώστε στην εσωτερική αγορά να διατίθεται συστηματικά εκείνο το μέρος της παραγωγής τους το οποίο παρουσιάζει ποιοτικές ατέλειες και (γ) να ρίξουν το επίπεδο εξυπηρετήσεως των καταναλωτών του εσωτερικού, γενικά, για να ανταποκριθούν καλύτερα στις απαιτήσεις του διεθνούς ανταγωνισμού. Αντίθετα, εάν το αγαθό δεν είναι εξαγώγιμο, οι παραγωγοί διαθέτουν μόνο τις επιλογές που τους προσφέρει η εσωτερική αγορά. *Κατά συνέπεια, αν και είναι βέβαιο ότι περιορισμοί της μορφής ανώτατου ορίου τιμής σε ανταγωνιστικές αγορές οδηγούν σε υποβιβασμό της ποιότητος των αντίστοιχων αγαθών και υπηρεσιών, πόσο σοβαρά πλήττονται τα συμφέροντα των καταναλωτών* εξ αυτού του λόγου εξαρτάται από τις δυνατότητες που προσφέρουν στους παραγωγούς η τεχνολογία της παραγωγής και των πωλήσεων, καθώς και η εξαγωγιμότητα ή μη των προϊόντων τους.

Τώρα, όσον αφορά τις επιπτώσεις για τους καταναλωτές του περιορισμού των τιμών στις μονοπωλιακές αγορές, αυτές είναι λιγότερο εύκολο, αλλά όχι αδύνατο, να εκτιμηθούν. Η δυσκολία σε αυτή την περίπτωση προέρχεται από τη σύγχυση που προκαλούν τα ευνοϊκά, πράγματι, αποτελέσματα της πολιτικής στο καθαρό μονοπώλιο. Γιατί, όταν στην αγορά λειτουργεί μόνο μια επιχείρηση, αποδεικνύεται ότι, περιορίζοντας κατάλληλα την τιμή του προϊόντος της οι αρχές μπορούν να την εξαναγκάσουν να αυξήσει τη διατεθειμένη ποσότητα[15]. *Γενικά, οποιαδήποτε επέμβαση στον μηχανισμό των τιμών μειώνει την υλική ευημερία των καταναλωτών.*

Από τα προηγηθέντα *συμπεραίνεται ότι η τεχνητή συγκράτηση των τιμών σε επίπεδα χαμηλότερα της ισορροπίας δημιουργεί για τους καταναλωτές ένα περιβάλλον «γκρίζων» ή και «μαύρων αγορών», οδηγεί σε μείωση της ποιότητας των προϊόντων και αποθαρρύνει την ανάληψη των κινδύνων που συνεπάγονται οι επενδύσεις γενικά και η Έρευνα και Ανάπτυξη ειδικότερα. Επιπλέον, καλλιεργεί πνεύμα απείθειας στους νόμους της πολιτείας και πιθανότατα δεν βοηθά αυτούς στους οποίους αποβλέπει.*

Περιορισμοί κατώτατου ορίου τιμής. Άλλες φορές οι αρχές επεμβαίνουν και καθορίζουν τις τιμές διάφορων αγαθών σε επίπεδα ανώτερα από εκείνα που δικαιολογούν οι συνθήκες τις αγοράς, όπως αναφέραμε λ.χ. για τη στήριξη του εισοδήματος των αγροτών. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι δυσμενείς επιδράσεις επί της καταναλώσεως γίνονται άμεσα αισθητές, γιατί οι αγοραστές αναγκάζονται να πληρώσουν τιμές υψηλότερες από εκείνες που θα επικρατούσαν κάτω από την πίεση της υπερβάλλουσας προσφοράς. *Το αποτέλεσμα έτσι είναι να μειώνεται η αγοραστική δύναμη του εισοδήματός τους και μαζί και η υλική τους ευημερία.*

Είναι ακόμα σκόπιμο να παρατηρηθεί ότι σε σύγκριση με τις βραχυχρόνιες, οι μακροχρόνιες απώλειες υλικής ευημερίας εκ μέρους των καταναλωτών είναι

[15] Αυτή είναι μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις στην Μικροοικονομική θεωρία όπου η μείωση της τιμής παρακινεί την επιχείρηση να αυξήσει το επίπεδο της παραγωγής της. Για μία λεπτομερέστερη και αυθεντικότατη ανάλυση των σημείων αυτών βλέπε: Robinson, J., The Economics of Imperfect Competition (London: McMillan &Co. Ltd., 1933), σελ. 155-156.

ανυπολόγιστες. Αυτό διότι, καθώς οι παραγωγοί εθίζονται από την προστασία που η πολιτεία προσφέρει στα προϊόντα τους, επαναπαύονται και δεν επιδίδονται στις δραστηριότητες οι οποίες απαιτούνται για την μείωση του κόστους της παραγωγής, τη βελτίωση των προϊόντων, την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, κλπ. Όπως συνεπώς και στην περίπτωση των δασμών, για την ελαχιστοποίηση του κόστους των συνεπειών που απορρέουν, η άριστη πολιτική είναι η προστασία να παρέχεται μόνο για ένα βραχύ χρονικό διάστημα και να στηρίζεται σε άλλα πρόσφορα μέσα εκτός του περιορισμού των τιμών.

Περιορισμοί ανώτατου ορίου ποσότητας. Ζημιογόνος για τους καταναλωτές είναι επίσης και ο περιορισμός της διατεθειμένης ποσότητας ενός αγαθού ή υπηρεσίας σε επίπεδο χαμηλότερο εκείνου της ισορροπίας. Λόγω της τεχνητής στενότητας που δημιουργείται στην προσφορά, η τιμή ανέρχεται σε επίπεδο υψηλότερο εκείνου το οποίο θα επικρατούσε αν δεν υπήρχε ο περιορισμός, με αποτέλεσμα το καταναλωτικό κοινό να επιβαρύνεται αδικαιολόγητα. *Η πολιτική αυτή επιδρά όπως ακριβώς η πρακτική του περιορισμού της προσφερόμενης ποσότητας υπό του μονοπωλητή και δημιουργεί υπερκανονικά κέρδη για τους παραγωγούς των αγαθών και υπηρεσιών τους οποίους αφορά.*

Το γενικό συμπέρασμα που βγαίνει από την ανάλυση στο τμήμα αυτό είναι φανερό. Με εξαίρεση ίσως την περίπτωση του καθαρού μονοπωλίου, η οποία έτσι και αλλιώς είναι εντελώς περιορισμένου πρακτικού ενδιαφέροντος και υπόκειται στις σχετικές επιφυλάξεις, *οι επιπτώσεις των τριών κατηγοριών αμέσου ελέγχου των τιμών για τους καταναλωτές καταλήγουν να είναι επιβλαβείς.* Γιατί και όταν ακόμη οι αρχές προσπαθούν να τους ευνοήσουν κρατώντας τις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών πιο κάτω από το επίπεδο ισορροπίας, το αποτέλεσμα το οποίο επιτυγχάνεται είναι αντίθετο από το επιθυμητό. Ειδικότερα, οι καταναλωτές γίνονται υποχείριοι των πωλητών με αποτέλεσμα να καταβάλλουν τιμές ανώτερες από τις επίσημες, να δέχονται προϊόντα μειωμένης ποιότητος, να συμμετέχουν στην παράβαση των νόμων και να καθίστανται αβέβαιοι ως προς το κόστος και τη δυνατότητα ικανοποιήσεως της ζητήσεώς τους.

Είναι σημαντικό να τονισθεί στο σημείο αυτό ότι ο έλεγχος των τιμών με διοικητικά μέσα δεν εξουδετερώνει μόνο τον διανεμητικό τους ρόλο. Παράλληλα καταστρέφει το πληροφοριακό τους περιεχόμενο και έτσι οι παραγωγοί σταματούν να γνωρίζουν προς τα που κινείται η συνολική ζήτηση σε σχέση με τη συνολική προσφορά. Ως εκ τούτου (α) η σύνθεση του Εθνικού Προϊόντος παύει να αντανακλά τις επιθυμίες των πολιτών ως καταναλωτών και (β) πιο σημαντικά, χάνεται ο αυτοματισμός της συγκλίσεώς του προς την επιθυμητή διάρθρωση, διότι οι αγορές κρατούνται σε μία κατάσταση διαρκούς ανισορροπίας. Αυτές οι δύο επιπτώσεις του περιορισμού των τιμών επί της παραγωγής απορρέουν από όσα έχουν αναφερθεί ως το σημείο αυτό και δεν θα χρειάζονταν περισσότερη ανάλυση για να διευκρινισθούν. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι μαζί τους προκύπτουν και άλλες σοβαρότατες συνέπειες, οι οποίες θα πρέπει να μην παραληφθούν και περάσουν απαρατήρητες[16].

[16] Βλ. Μπήτρου, Γ. (1985) Κεφ. V για περαιτέρω ανάλυση των συνεπειών αυτών.

ΜΕΡΟΣ VII
ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16
ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ ΟΠΩΣ ΑΠΟΡΡΕΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

16.1 Ο Χαρακτήρας της Βυζαντινής Οικονομίας

Το Βυζάντιο ήταν ο παράδεισος των μονοπωλιακών προνομίων και ο παρεμβατισμός ήταν, χωρίς αμφιβολία, το βυζαντινό ιδεώδες. Η οικονομία του Βυζαντίου ήταν διευθυνόμενη. Από το κράτος ορίζονταν ο τρόπος παραγωγής, οι τιμές τα όρια κέρδους, ο τόπος εργασίας, η είσοδος στο επάγγελμα, η δυνατότητα αλλαγής είδους και τόπου εργασίας. Η βυζαντινή Οικονομία ήταν ελεγχόμενη άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο σε όλες τις δραστηριότητές της, όπως στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις διάφορες υπηρεσίες. Αναρίθμητοι κανονισμοί περιέβαλαν την εμπορική ζωή της Αυτοκρατορίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το περίφημο *edictum de pretiis* του Διοκλητιανού το 301 μ.Χ. αντιπροσωπεύει μια απόπειρα ελέγχου των τιμών, ενώ τα κρατικά μονοπώλια προσέφεραν ένα πρόσφορο εργαλείο άσκησης μιας πολιτικής ρύθμισης των τιμών ορισμένων αγαθών. Ταυτόχρονα, η οικονομική λειτουργία της αγοράς και η εμπειρική σημασία της, ως μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών, ήταν αισθητά περιορισμένη, καθώς η αποδοτικότητα των μηχανισμών της αγοράς μετριάζεται κατά πολύ λόγω των κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων, με σκοπό

την επιβολή συγκεκριμένων τιμών, για σημαντικά καταναλωτικά αγαθά [1], εκ παραλλήλου προς τον δημόσιο έλεγχο των τιμών από ανωτάτους αξιωματούχους.

Είναι γεγονός, ότι σε κάθε εποχή δεν λείπουν και περιπτώσεις ελεύθερης διαπραγμάτευσης των τιμών στην αγορά. Πρέπει να γίνει δεκτό ότι όταν συνέβαινε αυτό η οικονομία της Αυτοκρατορίας λειτούργησε πιο αποτελεσματικά και αυξήθηκε η ευημερία των πολιτών της. Αυτό ανεξάρτητα από το ότι η κεντρική διοίκηση βασιζόμενη στα μεγάλα μονοπώλια και εν γένει στα φορολογικά έσοδα και στην δυνατότητα μεγάλης σπατάλης άρχιζε να βαδίζει αδυσώπητα προς το χαμό και το διαμελισμό της, ανεξάρτητα από όποια ενέργεια έκαναν εναντίον της οι Σταυροφόροι της Δ' Σταυροφορίας και οι σύμμαχοί τους. Οι Σταυροφόροι απλώς επιτάχυναν την κατάρρευση. Οι Βυζαντινοί είχαν χάσει τα μονοπώλια (κύρια πηγή εσόδων) όταν με την βοήθεια του Βυζαντίου μπήκαν οι Ενετοί στην αγορά με καλλίτερες τιμές.

16.2 Συνέπειες σύμφωνα με την Οικονομική Ανάλυση και τα Ιστορικά δεδομένα

Η οικονομική ανάλυση, που έχει προηγηθεί, μας δίνει εντυπωσιακά αποτελέσματα. Όλα τα συμπεράσματά της συμφωνούν απόλυτα με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής των Σταυροφοριών: Τα πολλά μονοπώλια του κράτους, τα οποία ήταν βιομηχανίες ασκούμενες από τη δημόσια αρχή, έξω από τους κανόνες του κοινού δικαίου και του ανταγωνισμού, με σκοπό την προσπόριση καθαρού προϊόντος, το οποίο να υπερβαίνει κατά πολύ το σύνηθες κέρδος, αποτελούσαν στην ουσία φόρο, με συνέπεια να επιβαρύνεται το κόστος των παραγόμενων από αυτά προϊόντων υπερβολικά. Η ενεργός ζήτηση μη δυνάμενη να πληρώσει τα συνεχώς ακριβότερα προϊόντα στράφηκε στα φθηνότερα που πρόσφεραν, οι ανταγωνιστές, οι Βενετοί. Έτσι, άρχισε το κλείσιμο των Βυζαντινών Μονοπωλίων. Επήλθε μείωση των εσόδων του κράτους, μειώθηκε η παραγωγή και η απασχόληση και άρχισε η φυγή προς τις επαρχίες. Η

[1] Kazhdan, Al. / Constable, G. (1982), σ. 48.

νέα εργατική δύναμη που προσφέρθηκε στις επαρχίες τόνωσε την παραγωγική διαδικασία. Παρατηρείται, λοιπόν, στις επαρχίες αύξηση της απασχόλησης, της παραγωγής, αναζωογόνηση του εμπορίου που, όμως, στρέφονταν στις Ιταλικές πόλεις. Πρόσθετοι λόγοι συρρίκνωσης των εσόδων (δυσκολίες είσπραξης φόρων, απάνθρωπη συμπεριφορά εισπρακτόρων φοροδιαφυγή κ.λ.π) της Αυτοκρατορίας. Αλλά έχουμε έντονη οικονομική άνθιση !!!

Οι Βενετοί, σε αντάλλαγμα της βοήθειας που πρόσφεραν στους Βυζαντινούς κατά τον πόλεμο με τους Νορμανδούς, ήταν ελεύθεροι στο εξής να εμπορεύονται σε όλες τις περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με εμπορικούς σταθμούς ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, ελεύθεροι κάθε καταβολής φόρου. Με τον τρόπο που ο Αλέξιος Α' αντιμετώπισε τους Βενετούς, αυτοί βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των βυζαντινών εμπόρων, απέκτησαν αποικιακή ισχύ μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη και προκάλεσαν ισχυρό κλονισμό στο εμπορικό σύστημα του βυζαντινού κράτους. Στην ουσία άνοιξαν τις πόρτες του Βυζαντινού Κράτους των μονοπωλίων και το ανάγκασε να αντιπαραταχθεί στο Βενετικό κράτος του ελεύθερου ανταγωνισμού. Έτσι, το μέλλον της Αυτοκρατορίας, όπως παρουσιάστηκε στην οικονομική ανάλυση που προηγήθηκε, οδηγήθηκε στην καταστροφή.

Επιπλέον, ***ο Αλέξιος Α' Κομνηνός***, όπως έχει αναφερθεί και είναι αναγκαίο να το επαναλάβουμε με έμφαση, κάτω από την πίεση μεγάλης ανάγκης, παράλληλα με τα χρυσά νομίσματα τα παλιά, έβαλε στην κυκλοφορία νομίσματα υποτιμημένα (κιβδηλεία), πράγμα που δεν άργησε να δημιουργήσει σειρά από δυσκολίες στο εμπόριο και στην φορολογία κατά τον υπολογισμό και την είσπραξη των φόρων[2].

---

[2] Αυτές οι ***καβδηλείες, που συνίσταντο*** σε ποικίλες μεταβολές στο νομισματικό σύστημα, τον μεν Αλέξιο Κομνηνό εξευτέλισαν, ***διότι σε διεθνείς συνθήκες ανέλαβε την υποχρέωση να πληρώνει αποζημιώσεις με νομίσματα των προκατόχων του, αναστάτωσαν δε όλη την οικονομία του κράτους, διότι ο αυτοκράτορας είχε την αξίωση να εισπράττει φόρους σε υπέρ νόμισμα*** *[βλ. Ανδρ. Ανδρεάδη, Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, σελ.235.]*. Έτσι, στη συνθήκη προς τον Βοημούνδο ορίστηκε ότι οι καταβολές θα γίνονται σε "Μιχαηλάτα", δηλαδή νομίσματα Μιχαήλ Δούκα (Worth, σελ. CXIII).

Το σχέδιο του Αλέξιου Κομνηνού για την ***οικονομική ανόρθωση*** πρόβλεπε τον πολλαπλασιασμό των νομισμάτων μικρότερης αξίας, ισοδύναμων όμως με το ***νόμισμα***, που ονομάστηκε ***υπέρπυρον***. Εξέδωσαν έξι διαφορετικούς τύπους, που αποτελούνταν από διάφορα μέταλλα. Κυκλοφορώντας νομίμως και έχοντας εξομοιωθεί με το υπέρπυρον, γίνονταν δεκτά στην ονομαστική τους αξία. Από τότε υπήρχαν δύο είδη νομισμάτων το ***καλό*** και το ***κακό*** (***νόμος του Gresham***). Οι φόροι πληρώνονταν σε καλό νόμισμα. Οι εισπράκτορες είχαν εξουσιοδοτηθεί να αρνούνται το άλλο (το κακό). Αυτή η κατάσταση δεν μπορούσε να κρατήσει πολύ, δεδομένου ότι οι φορολογούμενοι είχαν σταματήσει να πληρώνουν. Τελικά, ο Αλέξιος Κομνηνός υποχρεώθηκε να υποχωρήσει. Δέχθηκε, ότι το υπέρπυρον θα άξιζε μόνο 4 χρυσά μιλιαρίσσια, αντί για 12. Αναγνωρίστηκε έτσι ότι το βυζαντινό νόμισμα δεν είχε πια, παρά μόνο το 1/3 της

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, των Σταυροφοριών εκτός από την υποτίμηση του νομίσματος ήλθαν να προστεθούν κι άλλες σημαντικές αλλαγές και στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας. Παρατηρήθηκε χαλάρωση της βυζαντινής γραφειοκρατικής μηχανής και απλόχερη απονομή τίτλων. Πολλά παλιά νομίσματα έχασαν την αξία τους στα μέσα του 11ου αιώνα και έπαψαν να χρησιμοποιούνται στα τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αιώνα. Γενικά, η υποτίμηση των τίτλων, που προστέθηκε στην υποτίμηση του νομίσματος και οι αλλαγές αυτές στο σύστημα των τίτλων απεικονίζουν τις εξελίξεις που είχαν επικρατήσει στη βυζαντινή διοίκηση κατά τις Σταυροφορίες.

Τα μόνα, βέβαια, ελαφρυντικά των κιβδηλειών αυτών ήταν οι κακές περιστάσεις, οι οποίες εξωθούσαν το δημόσιο σε κιβδηλεία και οι ολέθριοι μέθοδοι άμεσου χρηματισμού. Έτσι, την εποχή αυτή η δημοσιονομική κρίση γίνεται αναμφισβήτητη. Η νομισματική, λοιπόν, αταξία αντικατοπτρίζει μια γενικότερη οικονομική κρίση. Δίπλα στην αύξηση των εξόδων του κράτους, που ήταν αιτία του μεγάλου αριθμού υπαλλήλων και των παραχωρήσεων των κρατικών εσόδων σε προνομιούχους ιδιώτες, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς, μαρτυρείται η ελάττωση της αγροτικής παραγωγής.

Από όλες αυτές τις αλλαγές κερδισμένη βγήκε η Δύση, διότι οι Σταυροφορίες ενίσχυσαν το εμπόριο της Δύσης, η οποία από τον 13ο αιώνα χρησιμοποιεί χρυσά νομίσματα, ενώ το Βυζάντιο τα είχε κιβδηλεύσει και μεταχειρίζονταν αργυρά και χάλκινα. Η πτώση του βυζαντινού νομίσματος ενίσχυσε την αξία του Βενετικού Δουκάτου και οι Σταυροφόροι άρχισαν να κατευθύνονται προς την Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

πρωταρχικής του αξίας. Ύστερα από την Φραγκο-Ιταλική εισβολή (Σταυροφορίες) υποτιμήθηκε και πάλι, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε να ξευτελιστεί σχεδόν τελείως, προς όφελος του Βενετικού νομίσματος *[βλ. Gerard Walter: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο (1081-1180) στον αιώνα των Κομνηνών, μεταφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994, σελ. 266]. Επιπλέον,* στην εκτίμηση του φόρου (βασική φορολογία) προστέθηκαν και άλλες φορολογικές προσαυξήσεις ***δικέρατον, εξάφολλον, συνήθεια, ελατικόν*** που έφθαναν μαζί τα 23 τοις εκατό του βασικού φόρου, αυτό προκάλεσε την δυσαρέσκεια των φορολογουμένων και ανάγκασε τον αυτοκράτορα να κάνει υποτίμηση του χρυσού νομίσματος. Με την υποτίμηση αυτή ο Αλέξιος Α΄ πέτυχε σοβαρά ταμειακά πλεονεκτήματα, διότι αυξήθηκε ανάλογα και η τρέχουσα αξία των φόρων, με αποτέλεσμα να καταβάλλουν πρόσθετους φόρους και οι φτωχότερες τάξεις των πολιτών, που πριν είχαν εξαιρεθεί. Η καταθλιπτική λοιπόν φορολογία, η αυθαιρεσία των εφοριακών υπαλλήλων, οι καταχρήσεις των μισθωτών φόρων, που εισέπρατταν ως και διπλάσιο από τον κανονικό φόρο, οδήγησαν το κράτος σε άθλια οικονομική κατάσταση, η στρατιωτική και νομισματική του ισχύς περιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και όλα μαζί οδήγησαν στην κατάρρευση του βυζαντινού κράτους.

Οι Σταυροφορίες, λοιπόν, προξένησαν μεγάλη οικονομική ζημιά. Οι συνηθισμένοι φόροι δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις χρηματικές δυσκολίες της κυβέρνησης, που χειροτέρεψαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της βαθμιαίας παρακμής της Κωνσταντινούπολης σαν παγκόσμιο εμπορικό κέντρο, παρακμής που καθορίστηκε από τις Σταυροφορίες[3]. Η παρακμή αυτή είχε αμεσότατο αντίχτυπο στο δημόσιο ταμείο του Βυζαντίου, που οι τελωνειακοί και εμπορικοί δασμοί ήταν μια από τις σοβαρές πηγές του.

Όπως παρατηρούμε στο περιληπτικό Διάγραμμα 16.1, η διείσδυση αυτή των Ιταλών εμπόρων στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε αρνητική επίδραση στην εξέλιξη της γηγενούς εμπορικής τάξης και στη συμμετοχή των Βυζαντινών στο διεθνές εμπόριο, με επακόλουθο την απώλεια αγορών, δραστική μείωση εσόδων, εξαφάνιση εισοδημάτων, συρρίκνωση της ενεργού ζητήσεως. Προϊόντα άρχισαν να μένουν αδιάθετα (έλλειψη χρημάτων από εξαφάνιση εισοδημάτων) ή έπαψαν πλέον να παράγονται στις βιοτεχνίες - βιομηχανία της Κωνσταντινούπολης, δημιουργία ανεργίας, κακή λειτουργία της κρατικής μηχανής - διοίκησης με τη φυγή πολλών προς τη Δύση, αλλά και κάθε άλλη κατεύθυνση.

Ειδικότερα, οι εμπορικές συνθήκες μεταξύ βυζαντινού κράτους και Ιταλικών ναυτικών πόλεων, στο βαθμό που η σύναψη αναλόγων συμφωνιών συνοδεύθηκε από την παραχώρηση εξαιρετικών προνομίων στους εμπόρους των εν λόγω πόλεων και αναμφιβόλως συνέβαλε στην προϊούσα αναδιάρθρωση, όχι μόνον του βυζαντινού ναυτικού εμπορίου, αλλά και αυτών των εμπορικών συναλλαγών στην ενδοχώρα. Μπορεί ως εκ τούτου να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι η απελευθέρωση των τοπικών αγορών και η προοδευτική υποβάθμιση του βυζαντινού κρατικού παρεμβατισμού απέδωσαν, βραχυχρόνια, σημαντικά κέρδη σε ορισμένους βυζαντινούς εμπόρους, μακροχρόνια όμως επέφεραν την κατάρρευση ενός σοβαρού παραγωγικού ιστού της βυζαντινής οικονομίας. Τούτο είχε ως συνέπεια τη δημιουργία κατά τον 13° αιώνα ενός συνθέτου πλέγματος συναλλαγών, υπό τη μορφή ενός ευρύτατου δικτύου διεθνούς εμπορίου, το οποίο περιήλθε υπό ιταλικό έλεγχο με ιδιαίτερη γεωπολιτική σημασία. Η εμπορική

[3] Gerard, Walter: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο (1081-1180) στον αιώνα των Κομνηνών, μτφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994

κυριαρχία των ιταλικών δημοκρατιών σε εδάφη της βυζαντινής επικράτειας περιέκλειε τη διάσταση του ελέγχου των επικοινωνιών, της ροής πληροφοριών, αλλά και αυτής της πρόσβασης στις δυτικές αγορές, με αποτέλεσμα την τελική υπαγωγή του βυζαντινού εμπορίου στη λογική των αγορών της Δύσης.

Η εγκατάσταση ξένων εμπόρων[4], τόσο από τη Δύση όσο και από την Ανατολή και το Βορρά, ενθαρρύνθηκε από την κοντόφθαλμη πολιτική του βυζαντινού κράτους, που αντί να ενθαρρύνει τους δικούς του εμπόρους να εξάγουν αλλά και να ταξιδεύουν και να εγκαθίστανται στις ξένες χώρες, όπως γινόταν στις αρχές, αναγκάζει τους ξένους εμπόρους να έρχονται στην ίδια την πρωτεύουσα, για να αγοράζουν τα εμπορεύματα που θέλουν από τις τεράστιες αποθήκες, που είχαν ιδρυθεί εκεί. Το χονδρικό εμπόριο και κυρίως το διαμετακομιστικό, γίνεται σε παγκόσμια κλίμακα από εμπόρους εγκατεστημένους στην Κωνσταντινούπολη, τόσο Βυζαντινούς υπηκόους όσο και ξένους. Η κρατική διοίκηση κατηγορήθηκε ότι εμπόδιζε την ανάπτυξη του εμπορίου, όχι μόνο με την παρέμβαση των υπαλλήλων, αλλά και με μια σειρά νομοθετικών μέτρων. Οι οικονομικές ιδέες (Μερκαντιλισμός) αφού επεκράτησαν στους μέσους χρόνους και μέχρι τον 10° αι. εμφανίσθηκαν πάλι υπό την μορφή της *"ελεγχόμενης υπό του κράτους οικονομίας"*

Στο Βυζάντιο το σύστημα των συντεχνιών (guilds) επικρατούσε στο εμπόριο τόσο πολύ όσο και στην βιοτεχνία. Ο δανεισμός με επιτόκιο απαγορεύονταν ή ήταν περιορισμένος σε χαμηλό βαθμό. ***Τις τιμές καθόριζαν οι δημόσιες αρχές και όχι ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης.*** Η είσοδος των ξένων στην Κωνσταντινούπολη δεν επιτρέπονταν ή υπόκεινταν σε αυστηρούς περιορισμούς. Οικονομική όμως και εμπορική ευημερία βρίσκεται εκεί που υπάρχει ελευθερία εργασίας, τιμών, ύψους επιτοκίου και εισόδου αλλοδαπών. Μια από τις αιτίες παρακμής του βυζαντινού κράτους ήταν η απουσία όλων των μορφών ελευθερίας

Όπως έχουμε αναφέρει, στις διάφορες φάσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης του Βυζαντίου το κοινό χαρακτηριστικό ήταν η αύξηση της χρήσης του χρήματος,

[4] Runciman, Steven: Byzantine Civilization, translation Despina Detzortzis, publications Galaxy, Athens, 1969, σελ. 183 κ. επ.

σαν μέσο συναλλαγής. Αυτό ίσχυε για τη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία και την εκμίσθωση της εργασίας. Οι επιχειρηματίες ζητούσαν νόμισμα που να ήταν σεβαστό και να γίνονταν αποδεκτό σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές. Ήθελαν ένα νόμισμα που να μην υποτιμάται συνεχώς, ώστε οι οφειλέτες να μην βασίζονται στη σκέψη ότι θα εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους σε φθηνό νόμισμα[5].

Η δημιουργία ή η ύπαρξη αβεβαιότητας στις συναλλαγές, όπως αναλύει και η σύγχρονη οικονομική επιστήμη, επιφέρει τεράστιες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές επιπτώσεις. Η ανίχνευση, λοιπόν, και μελέτη αυτών των επιπτώσεων, δηλαδή των αιτιών της δημιουργίας αβεβαιότητας, όχι μόνον αυτών που προκύπτουν από την αστάθεια του νομίσματος, αλλά κυρίως και εκείνων από τους παράγοντες που οδηγούν σε αυτήν την αστάθεια της αξίας τους νομίσματος, φωτίζει το μεγαλύτερο ποσοστό συμβολής τους στην διάβρωση της υπαρκτής τότε (11°, 12° αιώνων) οικονομικής ανάπτυξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορικής οικονομίας, που την οδήγησε στην κατάρρευση. Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η "αναγκαστική" χρηματική μεταρρύθμιση που έγινε στην Αυτοκρατορία, ήταν το ζήτημα της ημέρας στα μεγάλα εμπορικά κέντρα, με επί κεφαλής τη Βενετία. Η πρώτη κίνηση για μια πολιτική σκληρού χρήματος έγινε το 1192 όταν ένα νέο νόμισμα, το ***γρόσσι*** μπήκε στην κυκλοφορία. Αυτό ήταν σημαντικότατο γεγονός: Το γρόσσι έπαιρνε τη θέση του ***solidous*** της βάσης της για πολλούς αιώνες κραταιάς βυζαντινής αυτοκρατορικής ισχύος!!!

Επίσης, με τους νέους πιστωτικούς μηχανισμούς που εισήγαγαν οι έμποροι των Ιταλικών πόλεων, τα δάνεια απόκτησαν εμπορικό χαρακτήρα, αφού σκοπός τους ήταν η διακίνηση των αγαθών και η γρήγορη εξόφλησή τους.

Συνοψίζοντας τις οικονομικές συνέπειες της περιόδου των Σταυροφοριών, επισημαίνουμε ότι την εποχή της Μακεδονικής Δυναστείας το Βυζάντιο διατήρησε την εμπορική και βιοτεχνική ηγεμονία και το μονοπώλιο στο διαμετακομιστικό εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δυτική Ευρώπη. Η Κωνσταντινούπολη με τον τεράστιο πληθυσμό της παρέμεινε το κέντρο του ανταλλακτικού εμπορίου

[5] Clough, S. B. – and Rapp, R . T .: Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, τ.μ. Α' σελ.131.

αυτής της περιόδου. Τον 11° και 12° αιώνα λόγω των Σταυροφοριών είχε χάσει πια τα μονοπώλια (αφήγηση του Εβραίου – Ισπανού εμπόρου Βενιαμίν εκ Τουδέλας). Τα προνόμια που δόθηκαν στους Ενετούς κατά την εποχή αυτή τους έκαναν ισχυρούς και εξαφάνισαν τα μονοπώλια της Αυτοκρατορίας[6]. Όπου υπήρχαν μονοπώλια βέβαια (ως η έκδοση χρήματος κ.α.) απέφεραν μεγάλα έσοδα στην Αυτοκρατορία και έτσι παρέχονταν αυξημένες δυνατότητες αντιμετώπισης των αναγκών του κράτους.

Όταν εξαφανίστηκαν τα μονοπώλια, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 16.1 δίνοντας προνόμια στους Ενετούς, συνέχιζαν να υπάρχουν οι ανάγκες για έσοδα και μάλιστα με τις παντοειδείς επιθέσεις των Σταυροφόρων και των άλλων εχθρών υπήρχε ένταση των αναγκών για αυξημένα έσοδα, που απαιτούνταν για την κάλυψη των δαπανών (στρατός, διαβίωση κ.λ.π). Έτσι προέβαιναν σε αύξηση της φορολογίας (για έσοδα). Οι επιπτώσεις της πρόσθετης φορολογίας είχαν δυσάρεστα αποτελέσματα.

Επέφεραν γενικές επιπτώσεις στην απασχόληση (μείωση), στον πληθωρισμό (αύξηση), στη δημιουργία κεφαλαίου (μείωση), στη βιοτεχνία (αύξηση του κόστους), στο εμπόριο (μείωση εξαγωγών), στη ναυτιλία (συρρίκνωση) αυτά είχαν σαν επακόλουθα:

- Αδυναμία πληρωμής φόρων (από τους φτωχούς)
- Αδυναμία είσπραξης φόρων (από τις δημόσιες υπηρεσίες).
- Αναταραχή της κοινωνικής και διοικητικής αρμονίας.
- Απαρχή κατάλυσης της κρατικής εξουσίας.

Τότε ακριβώς οι συνεχείς "πιέσεις" των Σταυροφόρων επιτάχυναν ό,τι είχε ήδη αρχίσει να διαβρώνεται στο κράτος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, τα οικονομικά μέτρα που λαμβάνονταν κατά την Σταυροφορική περίοδο (11ος – 12ος αιώνας) επέφεραν πολλές επιδράσεις στην κοινωνία της εποχής εκείνης. Οι ιστορικοί, όμως της εποχής, καταγράφουν, όπως έχει αναφερθεί, γεγονότα και εξελίξεις στην Οικονομία και την Διοίκηση, που αποδίδονται συνήθως σε εξεγέρσεις, πολέμους, εισβολές, απώλειες της κυριαρχίας του κράτους σε ξηρά και

[6] Levtchenko M.B.: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Γ. Αναγνωστίδη, μτφρ. Γ. Βιστάκη, Αθήνα, σελ. 209.

θάλασσα (εμπόριο, ναυτιλία). Μόνο ορισμένες σημαντικές ιστορικές πηγές, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός[7], θίγουν το θέμα των επιπτώσεων που είχαν τα διάφορα οικονομικά και διοικητικά μέτρα στους πολίτες (ψυχολογικές αντιδράσεις, διάθεση προς εργασία, προς συμμετοχή στα κοινά), αντιδράσεις πωλητών και αγοραστών στις μεταβολές των τιμών. Έτσι, ο Μ. Ψελλός φαίνεται ότι έκανε προσπάθεια να συστηματοποιήσει τους νόμους που διέπουν την λειτουργία της αγοράς. Η παρούσα ανάλυση βρίσκεται σε αρμονία και με τις επισημάνσεις του Μ. Ψελλού ότι, δηλαδή η οικονομική δυσπραγία και η γενική εξαθλίωση, συνέπειες των αλλεπάλληλων Σταυροφορικών επιδρομών, χάλασαν τις αγορές, χάλασαν τη διοίκηση, τον τρόπο ικανοποίησης των αναγκών των πολιτών, επέφεραν μεγάλη ύφεση και το εμπόριο βρέθηκε στο χείλος της καταστροφής.

Αν και ορισμένοι σημαντικοί ερευνητές [8], [9] πιστεύουν ότι υπήρχε οικονομική ανάπτυξη διαπιστώνεται ότι οι Σταυροφόροι προοδευτικά την σταμάτησαν και κατέστρεψαν το οικονομικό κύρος του Βυζαντίου. Τούτο οφείλεται στο ότι η ανάπτυξη αυτή ήταν βραχύβιος, διότι βασίζονταν σε πληθωριστικά φαινόμενα, συνεχή απώλεια της αξίας του χρήματος, απώλεια της μονοπωλιακής θέσης πολλών δραστηριοτήτων του κράτους. Η εμφάνιση ανταγωνιστών (Ενετοί, Πιζάτες, Γενουάτες), οι οποίοι δρούσαν σε ευρύτερη και ελεύθερη αγορά, με όλα τα θετικά επακόλουθα της ανταγωνιστικής αγοράς και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων (απόρροια των προνομίων) έναντι της Βυζαντινής μονοπωλιακής δράσης σε όλους τους τομείς και μπορούσαν να προσφέρουν καλύτερα προϊόντα με χαμηλότερο κόστος, είχαν δε και μεγαλύτερες αποδόσεις. Όλα, λοιπόν, τα οφέλη του ελεύθερου εμπορίου τα καρπούνταν οι Ενετοί. Έτσι οι μονοπωλιακές μορφές αγορών και οι συνεχείς προσπάθειες ελέγχων των τιμών για άσκηση κοινωνικής, αλλά και ταμιακής (φορολογικής) πολιτικής σε συνδυασμό με σπατάλες, που διαμορφώθηκαν στο Βυζάντιο, επέφεραν στρεβλώσεις στις αγορές προϊόντων, εργασίας, βιοτεχνίας, εμπορίου και διοίκησης γενικά. Το αποτέλεσμα ήταν να βρεθεί η Αυτοκρατορία σε αδυναμία να

[7] Ψελλός Μιχαήλ: Χρονογραφία, σελ.109,110.

[8] Harvey, Alan: ως ανωτέρω, σελ. 32.

[9] Kazhdan, A. P. \ Wharton Epstein, Ann: ως ανωτέρω, σελ. 67.

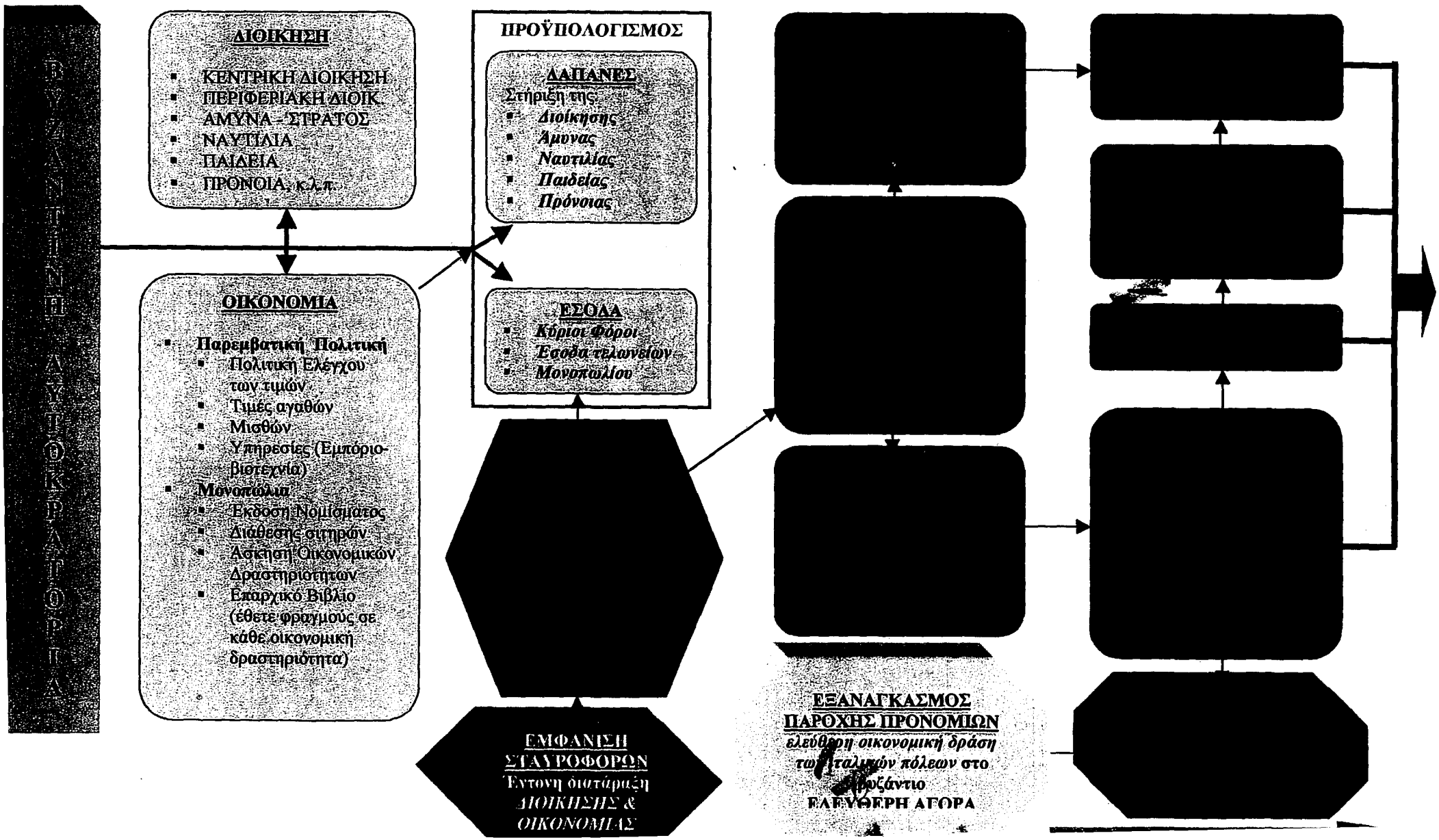
ανταποκριθεί στην πρόκληση του σχεδόν ελεύθερου εμπορίου – ελεύθερου ανταγωνισμού των Ενετών. Καθώς στο Βυζάντιο δεν υπήρχε ιδιοκτησία για την πλειονότητα των πολιτών, αυτό τους καθιστούσε αδιάφορους ως προς το ποιος θα ήταν ο κυρίαρχος των εδαφών στα οποία ζούσαν. Γι' αυτούς κυρίως τους λόγους, σε πολλές περιπτώσεις απώλειες μεγάλων τμημάτων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας πολύ δύσκολα ή ουδέποτε επανακτήθηκαν, ένεκα της αδιαφορίας των πολιτών. Οι πολίτες είχαν οδηγηθεί σε αυτή τη δύσκολη θέση εξ αιτίας της δυσβάσταχτης φορολογίας, που είχε επιβληθεί προκειμένου να διατηρηθούν τα μονοπώλια του κράτους και του ελέγχου των τιμών των παραγωγικών συντελεστών, τα οποία παρείχαν σε αυτό υπέρ κανονικά κέρδη (συνέπεια της μονοπωλιακής αγοράς), χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη οι ανωτέρω αναφερθείσες στρεβλώσεις σε όλους τους τομείς της οικονομικής και διοικητικής δραστηριότητας.

Οι Βενετοί βέβαια, εισήγαγαν νέους θεσμούς καλύτερους από εκείνους που υπήρχαν στο Βυζάντιο, όπως Τραπεζική πίστη, τραπεζογραμμάτια εν όψει. Το τραπεζικό χρήμα περιείχε ασφάλεια των συναλλαγών, που δεν υπήρχε στο Βυζάντιο.

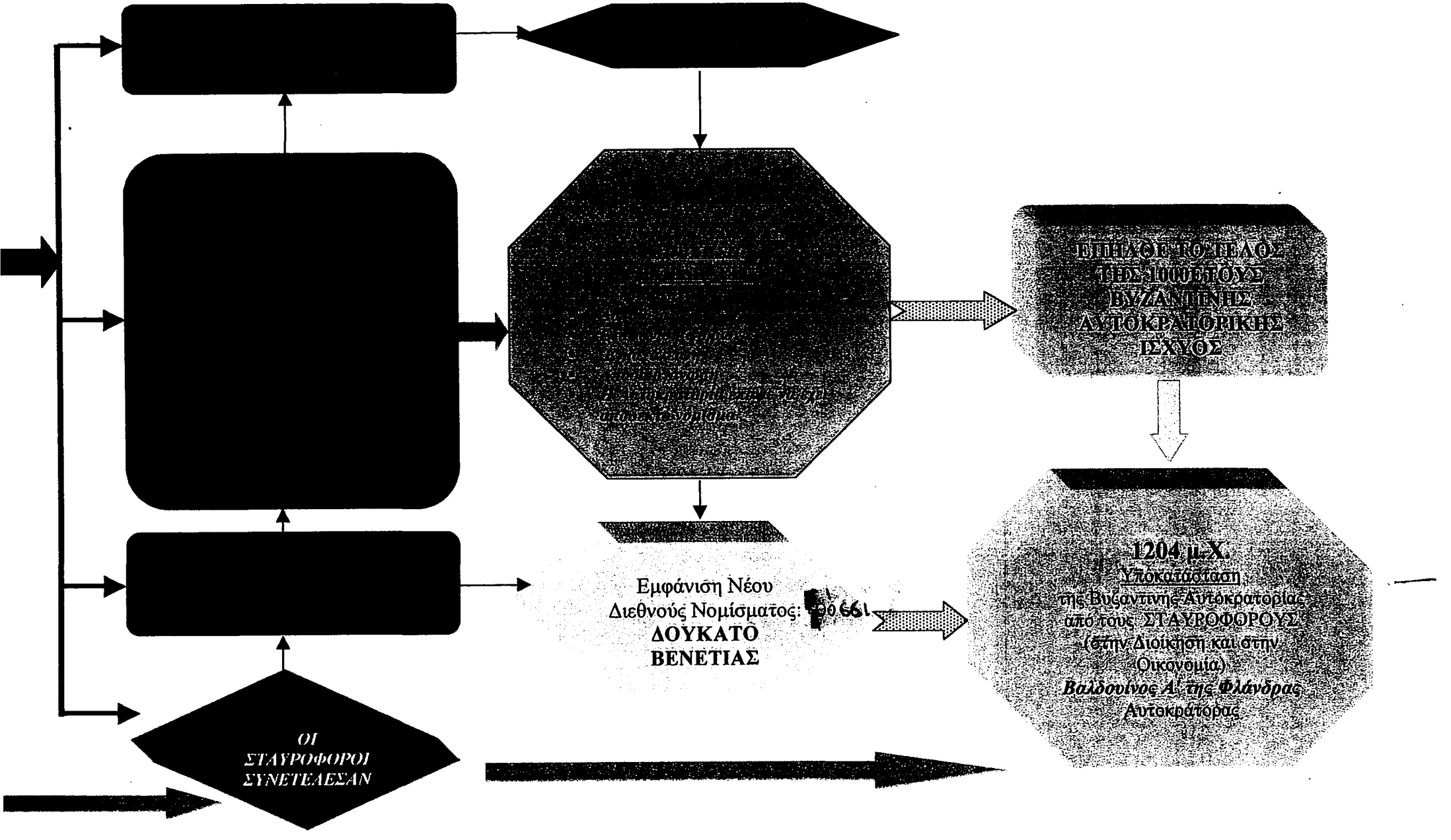
Οι επιπτώσεις, λοιπόν, της μονοπωλιακής οικονομικής διαχείρισης και οι συνέπειες της λειτουργίας των μονοπωλιακών αγορών μπορούν να κατανοηθούν με αναφορά πχ. στη Ρωσία σήμερα. Εκεί επήλθε πτώση της ΕΣΣΔ χωρίς να κάνουν πολέμους. Ίσως να συνέβαινε το ίδιο και στο Βυζάντιο. Οι Σταυροφόροι, όμως, έδωσαν την χαριστική βολή με το να αναγκάσουν τους αυτοκράτορες να δώσουν ειδικά προνόμια. Έτσι, οι Ενετοί και άλλες Ιταλικές πόλεις είχαν ελεύθερο πεδίο οικονομικής δράσης σε τοπικό και διεθνές πεδίο και επέφεραν εξαφάνιση της Βυζαντινής οικονομικής και διοικητικής ισχύος.

Διάγραμμα 16.1

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ:
ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

©Λιάκου, 2001.

ΕΠΗΛΘΕ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ 1000ΕΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ
Εμφάνιση Νέου Διεθνούς Νομίσματος:
ΔΟΥΚΑΤΟ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
1204 μ.Χ.
Υποκατάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (στην Διοίκηση και στην Οικονομία)
Βαλδουίνος Α' της Φλάνδρας
Αυτοκράτορας
ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ ΣΥΝΕΤΕΛΕΣΑΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ

17.1 Η παρεμβατική Βυζαντινή Διαχείριση Έναντι της Φιλελεύθερης Διαχείρισης των Βενετών

1. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στην υπερχιλιετή διατήρησή της (1123 χρόνια και 18 ημέρες), από την σύστασή της από τον Μ. Κωνσταντίνο (325 μ.Χ.) μέχρι την τραγική πτώση της από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 (και αργότερα από τους Τούρκους το 1453), ήταν μια διαρκής εξωτερική και εσωτερική δράση που διήλθε περιόδους ακμής και παρακμής[1]. Η μεγάλη προσφορά του Βυζαντίου στην ιστορία είναι ότι αποτέλεσε τον Θεματοφύλακα του Ελληνιστικού Πολιτισμού, κληρονομιά του οποίου είναι ο Βυζαντινός Πολιτισμός και τον μετέδωσε στους λαούς της Ευρώπη, της Μεσογείου, της Βαλκανικής Χερσονήσου και του Βορρά (Σλαύους, Ρώσους). Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν το πιο μεγάλο κράτος και από τη γεωγραφική του θέση έπαιξε μεγάλο ρόλο όχι μόνο στην ιστορία της Βαλκανικής, αλλά και στην ιστορία της Ανατολικής και της Δυτικής Ευρώπης, όπως και της Ασίας.

2. Η οικονομία στο Βυζάντιο, όπως έχει αναφερθεί ειδικότερα στο κεφάλαιο 12, ήταν ***διευθυνόμενη***. Από το κράτος ορίζονταν ο τρόπος παραγωγής, οι τιμές, τα όρια κέρδους, ο τόπος εργασίας, η είσοδος στο επάγγελμα, η δυνατότητα αλλαγής είδους και τόπου εργασίας. Η οικονομία ήταν ***ελεγχόμενη*** άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο σε όλες τις δραστηριότητές της, όπως στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις διάφορες

[1] Με βάση πάντα την αρχαία Ελληνική μάθηση, διατήρησε και συμπλήρωσε τη Ρωμαϊκή νομοθεσία, έθεσε τις μόνιμες βάσεις της Χριστιανικής Εκκλησίας, ενδιαφέρθηκε για την υλική ευημερία των υπηκόων της, διέσωσε και διατήρησε τον πολιτισμό κατά τον Μεσαίωνα, για το καλό όλης της Ευρώπης. Η πλούσια βιβλιογραφία της παρούσας διατριβής το επιβεβαιώνει.

υπηρεσίες[2]. Αναρίθμητοι κανονισμοί περιέβαλαν την εμπορική ζωή της Αυτοκρατορίας. Ο ***παρεμβατισμός*** ήταν, χωρίς αμφιβολία, το βυζαντινό ιδεώδες. Οι επεμβάσεις του Κράτους για την ενίσχυση της βιομηχανίας ήταν πολύ συχνές[3]. Ο καταφανής καταδυναστευτικός παρεμβατισμός του κράτους και η ανισότητα με την οποία συμπεριφέρονταν στους υπηκόους του φαίνεται και στο γεγονός ότι για την εξόφληση των υποχρεώσεων του κράτους προς τους πολίτες αυτό χρησιμοποιούσε νόμισμα μικρότερης αξίας, ενώ για την πληρωμή των φόρων απαιτούσε από τους πολίτες νόμισμα μεγαλύτερης αξίας, βαρύτερο και δείχνει την εικόνα της αυταρχικής κρατικής οικονομίας, το μέγεθος του κρατικού παρεμβατισμού[4]. Ορισμένοι, μάλιστα, συγγραφείς καταλήγουν στο ότι η Βυζαντινή Οικονομία ήταν εξοργιστικά, καταχρηστικά

---

[2] Ο G. Ostrogorsky γράφει σελ. 728 σχετικά: «Ο ***αυταρχικός συγκεντρωτισμός*** του Βυζαντινού Κράτους επηρέασε επίσης χαρακτηριστικά την αστική ζωή και την αστική οικονομία του Βυζαντίου. Ολόκληρη η οικονομική ζωή της Βυζαντινής πρωτεύουσας ελέγχονταν από τον Έπαρχο της Κωνσταντινούπολης και ο έλεγχος αυτός ήταν τον 10ο αιώνα, την εποχή δηλαδή της παντοδυναμίας της Βυζαντινής κρατικής εξουσίας, ιδιαίτερα άμεσος, όπως δείχνει το λεγόμενο «Επαρχικό Βιβλίο». Ο St. Runciman [Βλ. Runciman Steven: Βυζαντινός Πολιτισμός, μεταφρ. Δέσποινα Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας-Ερμείας, Αθήνα, 1969, σελ. 195, 196] δέχεται ότι μέσω των συντεχνιών το βυζαντινό κράτος ασκούσε έλεγχο τόσο στο εμπόριο όσο και στη βιοτεχνία (Επαρχικό Βιβλίο).

[3] Ο Δ. Ζακυθηνός *[Βλ. Ζακυθηνός Διονύσιος: Βυζάντιο, Αθήνα, 1951, σελ. 48]*, υποστηρίζει ότι στην Βυζαντινή οικονομία δεν υπήρχε ελευθερία, αλλά ***κρατικός παρεμβατισμός***. Το ίδιο πιστεύουν ο Αλεξ. Διομήδης *[Βλ. Διομήδης Αλεξ.: Βυζαντινή Οικονομία και η Πολιτική του Παρεμβατισμού, Ε.Κ.&Δ.Ο., Αθήνα, 1943, σελ. 3]* (« *Η Βυζαντινή οικονομία ήτο εγγυτέρα προς την οικονομία των βασιλείων της Ελληνιστικής περιόδου. Η μορφή της ήτο όχι απλή, αλλά πολυσύνθετος, με πλευράς αι οποίαι υπενθυμίζουν καπιταλιστικάς αντιλήψεις μεταγενέστερων χρόνων και άκρατον παρεμβατισμόν συγχρόνων θεωριών*». Για την μετά τον Ιουστινιανό περίοδο: «*Έκτοτε δεσπόζει απολύτως σύστημα* ***διευθυνόμενης*** *οικονομίας. Δεν αφήνει αυτή ούτε αι τιμαί να ρυθμίζονται αυτομάτως, ούτε αι προμήθειαι να έρχονται ελευθέρως οποθενδήποτε, ούτε τα επιτηδεύματα να ασκούνται κατ' αρεσκείαν. Όλα είναι ρυθμισμένα και παντού η επέμβασις σταματά, ελέγχει και οδηγεί.*»). Ο Χρ. Ευελπίδης *[Βλ. Ευελπίδης Χρ.: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος, Αθήνα, 1950, σελ. 22-24]*: «*Την οικονομικήν ιστορίαν του Βυζαντίου διακρίνει ο κρατικός* ***παρεμβατισμός****, προς διατήρησιν μιας διαρκούς κοινωνικής και οικονομικής ισορροπίας, συμφώνου προς την συντηρητικήν φύσιν της Αυτοκρατορίας και προς το πνεύμα του Μεσαίωνος εν γένει. Ειδικότερον ο συγκεντρωτισμός του εμπορίου, συνδυασμένος με την λεπτομερή ρύθμισιν της βιομηχανικής παραγωγής, απέβλεπεν εις την αναχαίτισιν της μονοπωλήσεως κάθε συναλλαγής με την Ανατολήν.*». Ο A.A. Vasiliev *[Βλ. Vasiliev A.A.:Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόμος Α΄, μεταφρ. Δημοσθ. Σαβράμη, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1953, σελ. 427]*, ο οποίος αναφερόμενος στις συντεχνίες και τα μονοπωλιακά τους δικαιώματα τονίζει ότι ο Έπαρχος της Κωνσταντινούπολης ήταν ο μόνος ανώτερος κρατικός υπάλληλος που είχε δικαίωμα να επεμβαίνει προσωπικά, ή μέσω των αντιπροσώπων του στη ζωή των συντεχνιών και να ρυθμίζει το έργο τους.

[4] Ο Φαίδων Κουκουλές περιγράφει την ***παρεμβατική*** μορφή της Βυζαντινής ***οικονομίας***, την έντονη ανάμειξη του Κράτους για την ρύθμιση θεμάτων όπως τα μέτρα, τα ζύγια και τα σταθμά *[Βλ. Κουκουλές Φαίδων: Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμος Β΄ , Αθήνα, 1971, σελ. 179-258]*. Επίσης, ο Αντ. Χριστοφιλόπουλος στο έργο του « Περί το Επαρχικόν Βιβλίον» δίνει αναλυτική εικόνα της οικονομικής κατάστασης *[Βλ. Χριστοφιλόπουλος Αντώνιος: Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού και αι Συντεχνίαι εν Βυζαντίω, Αθήναι, 1935]*.

παρεμβατική και μόνο για μικρά χρονικά διαστήματα γίνονταν πιο ελεύθερη. Ο ***συγκεντρωτισμός*** και η ελεγκτική αποτελούσαν την αυστηρή βάση της[5].

3. Έτσι, ***η οικονομική λειτουργία της αγοράς*** ως μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών στο Βυζάντιο ήταν αισθητά ***περιορισμένη***, καθώς η αποδοτικότητα των μηχανισμών της μετριάζεται κατά πολύ λόγω των κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων με σκοπό την επιβολή συγκεκριμένων τιμών για σημαντικά καταναλωτικά αγαθά, εκ παραλλήλου προς τον δημόσιο έλεγχο των τιμών από ανωτάτους αξιωματούχους, (ο ίδιος ο αυτοκράτωρ Θεόφιλος περιήρχετο την αγορά ελέγχοντας τις τιμές[6]).

4. Ειδικότερα, στα πλαίσια της βυζαντινής οικονομίας το κράτος διαδραμάτιζε ένα κατ' εξοχήν σημαντικό ρόλο προβαίνοντας στην επιβολή γεωργικών και εμπορικών φόρων, τη διατήρηση αποκλειστικών προνομίων εκμετάλλευσης, την άσκηση ελέγχων επί των συντεχνιακών οργανώσεων, αλλά επί πλέον και στη σύσταση ειδικών μονοπωλίων και την έννομη κατοχή μεγάλων γαιοκτησιών και μεταποιητικών εργαστηρίων, με αποτέλεσμα τη συρροή τεραστίων εσόδων στον κρατικό προϋπολογισμό. Ταυτόχρονα όμως προς τη συγκέντρωση εσόδων, το αξιοσημείωτο ύψος των δημοσίων δαπανών (καταβολή αμοιβών στους κρατικούς υπαλλήλους, το στρατό, τη διπλωματία) επιβάρυνε σε σοβαρό βαθμό τον προϋπολογισμό, εκ παραλλήλου προς την ύπαρξη σημαντικών κοινωνικών δαπανών (για δημόσια έργα και ποικίλες μεταβιβάσεις εισοδήματος υπό τη μορφή δωρεών, παραχωρήσεων και έργων προνοίας και ευποιίας). Αυτός ο διευρυμένος οικονομικός ρόλος του κράτους (ο οποίος οφείλει να συμπληρωθεί με τη συνεκτίμηση της σημασίας της

---

[5] Διαφορετική γνώμη έχει ο L. Brentano, ο οποίος γράφει: « Πνεύμα ***φιλελεύθερον*** διέπει το εμπόριον, κατ' αρχήν δε και αυτήν την εμπορικήν πολιτικήν του Βυζαντίου, δίδουν δε την απατηλήν εντύπωσιν ελευθέρας και μάλιστα καπιταλιστικής οικονομίας» *[Βλ. L. Brentano: Die Byz. Volkswirtschaft, Munchen-Leirzig, 1917,σελ. 9]*. Ο G. Bratianu δέχεται ότι: « το Βυζάντιο άλλοτε μετήρχετο πολιτικήν ***Laisser - Faire*** και άλλοτε ***παρεμβατισμόν*** *[Βλ. G. Bratianu: Etudes Byzantines d' Histoire Economique et Sociale, Paris, 1938, page 132,138, 141]*. Τούτο πραγματοποιείται ανάλογα από τον αυτοκράτορα. Ο Α. Σίδερης γράφει: «*Η βιοτεχνία είναι και αυτή κατ' αρχήν* ***ελευθέρα****. Οι περιορισμοί ους αναφέρει το Επαρχικόν Βιβλίον, δεν είναι πολλοί, ούτε απόλυτοι, ούτε διαρκείς, ούτε εις όλας τας τέχνας και εις όλας τας πόλεις.*». Την θεωρεί ως συνέχεια: «*...κληρονόμον της παρεμβατικής πολιτικής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου...*». Ο Α. Σίδερης ονομάζει επίσης την οικονομία του Βυζαντίου «***ημιδεσμευμένη***» *[Βλ. Σίδερης, Α.:Ιστορία του Οικονομικού Βίου, Αθήνα, 1950, εκδ. Γ', σελ. 205, 294, 295, 297, 314]*.

[6] **Θεοφάνης**, *Continuatus*, εκδ. I. Bekker, *[Scriptores post Theophanem], σ.* 87/16-17.

κρατικής ιδιοκτησίας ως ιδιοτύπον νομικόν status) δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους βυζαντινούς συγγραφείς και διανοουμένους[7].

Η ύπαρξη, όμως, ενός ολοκληρωμένου δημοσιονομικού συστήματος διαχείρισης του πλούτου υπό ευρεία έννοια, εν τούτοις, δεν έπαυσε να διακρίνει το βυζαντινό κόσμο. Ειδικότερα, οι ποικίλες παροχές του κράτους προς ιδιώτες, αλλά και νομικά πρόσωπα, εκτός από το χαρακτήρα των άμεσων δωρεών ή εκχωρήσεων, συχνά προσλάμβαναν τη μορφή παροχής του δικαιώματος μειωμένης συμμετοχής στην κατανομή των φορολογικών βαρών ή ακόμη και άμεσης απαλλαγής από φορολογικές υποχρεώσεις. Από την άλλη, η προοδευτικά αυξανόμενη συγκέντρωση χρηματικών και υλικών πόρων στα δημόσια ταμεία και η γενναιόδωρη διανομή αυτού του πλούτου μεταξύ κρατικών λειτουργών, εκκλησιαστικών και ευαγών ιδρυμάτων και πτωχών ή απόρων συνετέλεσε στην τόνωση της συνολικής ζήτησης, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη και στην αύξηση της παραγωγής ποικίλων αγαθών (ιδίως πολυτελείας και θρησκευτικής λατρείας), αλλά και την ενίσχυση των αγοραίων συνθηκών παραγωγής και διακίνησης καταναλωτικών αγαθών.

5. Οι δομικές, λοιπόν, ιδιαιτερότητες της Βυζαντινής οικονομικής ιστορίας συνιστούν το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης, όπως και το ζήτημα της μεγέθυνσης των παραγωγικών δυνατοτήτων της Βυζαντινής οικονομίας, το οποίο αν και είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο, είναι δυνατόν να συνοψισθεί στις κατωτέρω επισημάνσεις:

I. Η οικονομία διατηρούσε υψηλά επίπεδα απόδοσης και διεκρίνετο για προφανή ευρωστία και ευμάρεια στις απαρχές της ύστερης αρχαιότητας. Τούτο όμως υπέκρυπτε λανθάνουσες δομικές αντιφάσεις, κυρίως εξ αιτίας ενός πλέγματος οικονομικών αλληλοσυσχετίσεων μεταξύ υπαίθρου και πόλεων (επισήμανση ιδιαίτερων κεντρόφυγων τάσεων, που μετατοπίζουν το οικονομικό ενδιαφέρον από τα μεγάλα αστικά κέντρα στις επαρχίες). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στην καταστροφή των προηγμένων αστικών

[7] Με εξαίρεση ασφαλώς την περίπτωση του Πλήθωνος *[Βλ. διεξοδικά, Σ. Π. Σπέντζας, Αι Οικονομικαί και δημοσιονομικαί απόψεις του Πλήθωνος, Αθήναι 1964, σ. 39 ff.]*.

κέντρων της αυτοκρατορίας συνέβαλλε η συνεχής επιδείνωση της οικονομικής ζωής λόγω της ανάπτυξης ενός ισχυρού κράτους καταναγκασμού με υπέρμετρες φορολογικές απαιτήσεις, επιτείνοντας τη φυγή προς τις επαρχίες.

II. Ήδη από τα μέσα του 7ου μ.Χ. αιώνος η αστική οικονομία εκδηλώνει νέα εμφανή σημεία κατάπτωσης και υποβάθμισης της φύσης των οικονομικών διαδικασιών: η συρρίκνωση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών και η περιστολή του μεγέθους ανάπτυξης μιας νομισματικής οικονομίας θα αντισταθμιστούν εν μέρει με την επανασύσταση και εκ νέου δραστηριοποίηση των οικονομικών λειτουργιών της υπαίθρου και την υπέρβαση των προβλημάτων ***στασιμότητας*** και οικονομικής ***αναποτελεσματικότητας***.

III. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι κατά τη διάρκεια του 9ου και 10ου αιώνα σημειώθηκε αξιόλογη οικονομική ανάκαμψη και τόνωση του επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας, η οποία θα προσλάβει νέο περιεχόμενο από τα μέσα του 11ου έως τα μέσα του 13ου αιώνος: οι επαρχιακές πόλεις αποκτούν πλέον νέα οικονομική σημασία και η ύπαιθρος ήταν σε θέση να προσφέρει μεγαλύτερες ποσότητες γεωργικών αγαθών προς κατανάλωση και εξαγωγή.

IV. Φαίνεται ότι η εικόνα αυτή θα διατηρηθεί έως την περίοδο της άνθησης των ιταλικών δημοκρατιών και της οικονομικής διείσδυσής τους στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εξέλιξη η οποία θα συμβάλει στην αναβάθμιση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε αμιγώς βυζαντινές περιοχές. Τούτο όμως δεν απέφερε ιδιαιτέρως ευνοϊκά αποτελέσματα για τους βυζαντινούς, καθώς τόσο το βυζαντινό κράτος, όσο και οι εγχώριοι έμποροι καρπούνταν μόνον ένα μικρό τμήμα των διαρκώς αυξανομένων εσόδων, γεγονός που αναμφιβόλως θα επιτείνει την οικονομική παρακμή του Βυζαντίου.

6. Για να συντηρηθούν όλοι οι υπάλληλοι και ο στρατός απαιτούνταν, όπως προαναφέρθηκε, πολλά χρήματα, τα οποία η κυβέρνηση εξασφάλιζε με τα έσοδα που είχε από το εμπόριο, την βιοτεχνία, τους τελωνειακούς δασμούς, τα

μονοπώλια, την εξαγορά τίτλων και αξιωμάτων, με βασική πάντα πηγή εσόδων την βαριά φορολογία. Αυτό το σύστημα της φορολογίας, το καλά οργανωμένο, που εφοδίαζε συνεχώς τον αυτοκράτορα με ρευστό χρήμα και του έδινε έτσι την δυνατότητα να διατηρεί τους πολλούς γύρω από αυτόν υπαλλήλους και τον μόνιμο στρατό του, τοποθετούσε τον αυτοκράτορα σε μια θέση ασύγκριτα ισχυρότερη από την θέση οποιουδήποτε άλλου δυτικού μονάρχη. Οι μεγάλοι όμως φόροι σήμαιναν ότι οι υπήκοοί του ήταν διαρκώς δυσαρεστημένοι και επίσης ότι βρέθηκαν σε θέση μειονεκτική όταν εμφανίστηκαν εμπορικοί αντίπαλοι, οι Βενετοί, κατά την εποχή των Σταυροφοριών. Οι Βυζαντινοί δεν είχαν διαθέσιμα κεφάλαια για νέες επιχειρήσεις και όταν επί Κομνηνών ανέκυψε η ανάγκη να ληφθούν πολλά σκληρά οικονομικά μέτρα και όλο το οικονομικό σύστημα οδηγούνταν στην κατάρρευση, το βάρος έγινε αβάσταχτο. Σχεδόν φαίνονταν προτιμότερη η κυριαρχία των Σελτζούκων, παρά η των Νορμανδών.

7. Ο διοικητικός μηχανισμός του Βυζαντίου ήταν πολυέξοδος και δυσκίνητος, ήταν όμως αρκετά ελαστικός όσον καιρό τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας εξακολουθούσαν να είναι σε καλή κατάσταση, οπότε ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικός. Έπρεπε να είναι ευρύς, γιατί θεωρούσαν ότι κάθε λεπτομέρεια της ζωής της Αυτοκρατορίας ήταν υπόθεση του κράτους. Η ιδέα του laissez-faire ήταν αδιανόητη. Στην εκπαίδευση, στη θρησκεία, σε κάθε τι το σχετικό με το εμπόριο και τα οικονομικά το κράτος ασκούσε τον έλεγχό του. Μια τέτοια άγρυπνη προσοχή και ένας τέτοιος παρεμβατισμός, που αφορούσε τα πάντα, δημιούργησε πλήρη απασχόληση για τους υπαλλήλους. Αυτός ο πατερναλισμός έβρισκε πεδίο δράσης και στην επίβλεψη που ασκούσε η κυβέρνηση στην θρησκεία. Η Βυζαντινή διοίκηση έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στους πλούσιους – δυνατούς και τους φτωχούς – πένητες. Προσπαθούσε να περιορίσει τους αυτοκράτορες σε στρατιωτικά μόνο καθήκοντα, διατηρώντας τις πολιτικές υπηρεσίες δημοκρατικές και ελεύθερες. Τα ιδεώδη, λοιπόν, της Βυζαντινής διοίκησης θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε ***σοσιαλιστικά***. Από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες ελάχιστοι μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν επιτυχώς στην διακυβέρνηση της χώρας. Κατά

την περίοδο που καλύπτει την βασιλεία των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας, δηλαδή από τα μέσα του 9ου έως τα μέσα του 11ου αιώνα, το Βυζάντιο ακολουθεί μια επεκτατική πολιτική, την οποία ολοκληρώνει χάρη στα μέσα, σε ανθρώπους και χρήμα, που του προμηθεύει η ανακτημένη Ανατολή. Έτσι αυτή την εποχή το Βυζάντιο βρίσκεται στο απόγειο της δόξας του και είναι μια μεγάλη παγκόσμια δύναμη[8]. Ο έλεγχος, όμως, της Κωνσταντινούπολης εξασθένισε εξ αιτίας των αδυναμιών της διοίκησης, που ήταν ανίκανη να κυβερνήσει αποτελεσματικά τις επαρχίες, που ωθήθηκαν έτσι στην απομάκρυνσή τους από την κεντρική διοίκηση. Έτσι την διακυβέρνηση σημαντικών περιοχών, που είχαν παραμεληθεί από την κεντρική διοίκηση τελείως κατά το τέλος του 12ου αιώνα και είχαν πληγεί φοβερά από τους Σταυροφόρους, ανέλαβαν τοπικοί ηγέτες[9].

8. Η παρακμή του Βυζαντινού κράτους είχε, όπως έχει αναφερθεί, αιτία την διαφθορά των ηθών της διοίκησης, που εμπόδιζε τον σωστό μηχανισμό της να πάρει σωστές αποφάσεις, παρότι πολλές φορές αυτή τη διοίκηση ασκούσαν στελέχη έμπειρα και αξιόλογα[10]. Ενωρίτερα, πριν την άλωση του 1204,

---

[8] Η χαλαρή και δημαγωγική πολιτική του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη είχε οδηγήσει την Αυτοκρατορία σε ναυάγιο, ενώ η χρεοκοπία των δημόσιων οικονομικών προστέθηκε στην καταστροφή των στρατιών της. Επί Αλεξίου Κομνηνού, που τον διαδέχθηκε, οι Νορμανδοί της Ιταλίας, με αρχηγό τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, που είχε βλέψεις στον Βυζαντινό θρόνο, είχαν αποβιβαστεί στις Αλβανικές ακτές και προχωρούσαν στο εσωτερικό της χώρας. Οι Τούρκοι είχαν φθάσει στις ακτές του Βοσπόρου, ενώ οι Πατζινάκοι εμφανίστηκαν μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινούπολης. Στα άλλα Βυζαντινά σύνορα, στη Δύση και στο Βορρά, εμφανίστηκαν άλλοι εχθροί και παρουσιάστηκε έλλειψη αφοσίωσης προς την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης.

Θα δούμε το αποτέλεσμα της επεκτατικής πολιτικής του Βυζαντίου τον 11° αιώνα, που αξίωσε από τις εργαζόμενες μάζες σημαντικές θυσίες, για να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, χωρίς ωστόσο να επωφεληθούν οι επαρχιακοί πληθυσμοί από τις επιτυχίες του. Είχε επιβληθεί σε αυτούς, από μια ανελέητη διοίκηση, ένα βαρύ και αυστηρό φορολογικό σύστημα, το οποίο πλούτισε μεν τα ταμεία της κυβέρνησης, γέμισε όμως δυσαρέσκεια τους κατοίκους *[Βλ. Helene Ahrweiler: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σελ. 81, 105-112].*

[9] Οι μετά τον Βασίλειο Β΄ Μακεδόνες αυτοκράτορες δεν αναδείχθηκαν ικανοί στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας *[Βλ. Ostrogorsky George: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους σελ.205, 206].* Μετά από αυτόν το εσωτερικό εγκαταλείφθηκε στις δυνάμεις της αποσύνθεσης, παρατηρήθηκε μια εσωτερική αδράνεια και επακολούθησε η κατάρρευση του συστήματος. Διαλύθηκαν τα αγροτικά και τα στρατιωτικά κτήματα και επήλθε η κατάρρευση της αμυντικής δύναμης και της εσωτερικής ευρωστίας του Βυζαντίου. Ο Βασίλειος Β΄ είχε συντρίψει την ισχυρή στρατιωτική αριστοκρατία των επαρχιών, είχε δώσει το προβάδισμα στην πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, με αποτέλεσμα την πολιτιστική της άνθηση, αλλά και την κατάπτωση της στρατιωτικής δύναμης της Αυτοκρατορίας.

[10] Επίσης η παρακμή είχε αιτία την έλλειψη αφοσίωσης των επαρχιακών πληθυσμών απέναντι στην αδιάφορη προς αυτούς διοίκηση της πρωτεύουσας και την απληστία και αρπακτικότητα των φοροεισπρακτόρων. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ήταν μια συνέπεια αναπόφευκτη της κατάστασης που επικρατούσε πριν στο Βυζαντινό κράτος, που ο μηχανισμός του ήταν σοβαρά και σχεδόν

ολόκληροι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας εγκατέλειπαν τις βυζαντινές πόλεις, για να εγκατασταθούν σε περιοχές που διοικούσαν οι Τούρκοι, διότι οι Τούρκοι έδειχναν πολύ καλύτερη συμπεριφορά προς τους Χριστιανούς από ότι η διοίκηση της Κωνσταντινούπολης. Δηλαδή υπήρχε ρήξη εθνικής ενότητας, με όλα τα επακόλουθα της γενικής καταστροφής και καταφυγή των επαρχιακών πληθυσμών προς αυτούς που πριν ονομάζονταν εχθροί και βάρβαροι[11]. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί ότι, πολλές ιταλικές πόλεις-κράτη, όπως η Βενετία, η Νεάπολη και η Αμάλφη αρχικά ήταν μέρη που αποτελούσαν την Αυτοκρατορία, με πλήρη υποτέλεια στην βυζαντινή επιρροή και μόνο βαθμιαία ανέπτυξαν μια ανεξάρτητη πολιτική οντότητα και δικό τους τρόπο ζωής, κυρίως όταν κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών τους παραχωρήθηκαν εμπορικά προνόμια.

9. Γίνεται φανερό, λοιπόν, το ότι η Αυτοκρατορία κατέρρεε κυρίως από το εσωτερικό. Οι άρχοντες ήταν απασχολημένοι με τα συμφέροντά τους στην Κωνσταντινούπολη και αδιαφορούσαν για τα προβλήματα των επαρχιών. Το μόνο τους μέλημα ήταν η αποστολή φοροεισπρακτόρων, που απογύμνωναν τις επαρχίες από τον λιγοστό πλούτο που τους είχε μείνει. Φαίνεται, ακόμα, ότι η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επήλθε και από το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί πλοιοκτήτες, έμποροι και βιομήχανοι, πιθανόν προσκολλημένοι παθητικά σε πεπαλαιωμένες μεθόδους εργασίας, δεν μπόρεσαν να συναγωνισθούν τους νεώτερους Ιταλούς ανταγωνιστές τους. Από την άλλη πλευρά η Βυζαντινή οικονομική οργάνωση ήταν κρατική και κατά συνέπεια

αθεράπευτα άρρωστος. Νεότεροι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η πτώση του 1204 ήταν γεγονός σωτήριο, για να επέλθει κάποια εξυγίανση αργότερα *[Βλ. Helene Ahrweiler: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σελ.109]*.

[11] Η μνησικακία και η πίκρα ήταν τα αισθήματα των επαρχιωτών απέναντι στην αδιαφορία της πρωτεύουσας, που στο τέλος του 12ου και αρχή του 13ου αιώνα ήταν μια πόλη καταδικασμένη στην αφάνεια. Έτσι η καταστροφή του 1204 ήταν μια συνέπεια της στάσης των πληθυσμών αυτών. Υπήρχαν εθνικές διαφωνίες, διαφορές κοινωνικής κατάστασης και κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις, που έγιναν φανερές με τα γεγονότα του 1204. Οι Σταυροφόροι της Δ΄ Σταυροφορίας την κυρίευσαν οδηγούμενοι από τους Ενετούς εμπόρους, με παροικία μέσα στην Κωνσταντινούπολη, που ήταν πιο ικανοί να γνωρίζουν και να εκτιμήσουν το στρατηγικό ενδιαφέρον της, στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων δρόμων και τα οικονομικά πλεονεκτήματα του ρόλου της πόλης αυτής. Οι ίδιοι οι Ενετοί παρουσίασαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους σαν μια σωτήρια επιχείρηση, διότι στον Βυζαντινό θρόνο θα ανέβαιναν χριστιανοί αυτοκράτορες *[Βλ. Helene Ahrweiler: Η Πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σελ.112]*.

γραφειοκρατική και οι γραφειοκρατίες καταλαμβάνονται ακόμη πιο γρήγορα από την παρακμή από ότι οι κοινότητες.

10. Περιληπτικά, κατά τις Σταυροφορίες το δημοσιονομικό κόστος των πολεμικών εγχειρημάτων ήταν αυξημένο, διότι και πλοία περισσότερα όπως αναφέρθηκε ναυπηγήθηκαν, εξοπλίσθηκαν και επανδρώθηκαν, πολλές δαπάνες λόγω των εκστρατειών και των ναυμαχιών έγιναν και πολλά χρήματα δόθηκαν στους Βενετούς για την βοήθεια που πρόσφεραν, κυρίως κατά την Δ΄ Σταυροφορία. Οι συνέπειες της έλλειψης στόλου ήταν η αύξηση και επικράτηση της πειρατείας, η εφιαλτική διαβίωση του πληθυσμού, η κατάλυση της κρατικής αρχής, η επικράτηση του δουλεμπορίου, η μη ομαλή διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου, με άμεσο αντίκτυπο τον περιορισμό αυτών των εσόδων του κράτους. Η Βενετία έγινε από το 1082 και εξής παντοδύναμη στα βυζαντινά ύδατα και τον Οκτώβριο του 1111 ο Αλέξιος Α' παραχώρησε και στην Πίζα σπουδαία εμπορικά προνόμια. Με τις παραχωρήσεις προνομίων στις Ιταλικές δημοκρατίες το Βυζάντιο έχανε οριστικά την ηγεμονία στη θάλασσα. Η ισχυρή Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατακρημνίστηκε όταν έχασε τη δύναμή της στη θάλασσα.

11. ***Σαν συνέπεια των Σταυροφοριών***, λοιπόν, στον εμπορικό τομέα της Αυτοκρατορίας έγινε μια αξιοσημείωτη μεταβολή. Η Δύση και η Ανατολή άρχισαν να έχουν άμεσες εμπορικές συναλλαγές και το Βυζάντιο έχασε τον ρόλο του μεσάζοντος, πράγμα που αποτέλεσε ένα σοβαρό κτύπημα για την διεθνή οικονομική ισχύ της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Εκτός αυτού στην ίδια την πρωτεύουσα, όπως και σε μερικά άλλα μέρη, η Βενετία είχε ήδη κερδίσει ισχυρές βάσεις από τις αρχές της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού. Όπως έχει αναφερθεί, <u>οι Ιταλικές κοινότητες ήταν η αιτία της πολιτικής, εμπορικής, βιομηχανικής και οικονομικής καταστροφής του κράτους, διότι αποστέρησαν από τους Βυζαντινούς κάθε εμπορική και βιομηχανική δραστηριότητα. Αυτές υποκίνησαν την Δ΄ Σταυροφορία, με τα ολέθρια αποτελέσματά της.</u>

12. Με την κατάκτηση, όμως, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους ***Σταυροφόρους*** το βυζαντινό οικονομικό καθεστώς προσαρμόσθηκε ακόμα

περισσότερο προς εκείνο της Δύσης, ο δε εμπορικό-αστικός χαρακτήρας του Βυζαντίου υποχώρησε μεν, αλλά χωρίς να εξαφανισθούν τα αστικά κέντρα, το εμπόριο και η εγχρήματη συναλλαγή. Έτσι, με την έλευση των Σταυροφόρων μεταμορφώθηκαν και οι υφιστάμενοι θεσμοί. Για την λειτουργία, λ.χ., της βιοτεχνίας, βιομηχανίας, χρειάζονταν κεφάλαια κινήσεως, τα οποία δεν διέθεταν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες κατά την περίοδο των Σταυροφοριών, τα διέθεταν όμως οι πλούσιες Ιταλικές πόλεις Βενετία, Πίζα, Γένοβα. Έτσι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες υποχωρούσαν και για αυτό το λόγο μπρος στην ανάγκη που αντιμετώπιζαν, έδιναν πολλά προνόμια στις Ιταλικές εμπορικές πόλεις και εκτός των άλλων αυτές οι πόλεις δημιούργησαν τις πρώτες τράπεζες, οι οποίες χρηματοδότησαν τις βιοτεχνίες τους και τις βοήθησαν να αναπτυχθούν. Οι τράπεζες των Ιταλικών πόλεων διατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα και πτώχευσαν μετά τις Σταυροφορίες 1290-1320, που παρατηρήθηκε γενική οικονομική ύφεση στην Ευρώπη, ένεκα άλλων λόγων (λιμοί, πανώλη, μείωση πληθυσμού).

13. Πρέπει, επίσης, να τονισθεί ότι όταν άρχισε το εμπόριο με τις Ιταλικές πόλεις Βενετία, Γένουα, Πίζα, Αμάλφη δημιουργήθηκε ένα νέο αυτοφυές δίκαιο, προϊόν της καθημερινής πείρας, το οποίο θεωρήθηκε ο πρόγονος του σημερινού Εμπορικού Δικαίου. Αυτό διότι οι άνθρωποι της εποχής εκείνης συνέλαβαν την ιδέα, ότι το σύγχρονο εμπόριο για να αναπτυχθεί πρέπει να ακολουθεί κανόνες συνοπτικότερης διαδικασίας. Οι ίδιοι άνθρωποι, επειδή επιδίωκαν συνεχή ανάπτυξη των επιχειρήσεων, επινόησαν την ιδιότυπη μορφή του εμπορικού συνεταιρισμού. Αυτοί *αντιλήφθηκαν πρώτοι την μεγάλη πρακτική αξία της* ***εμπορικής πίστεως*** *σαν ξεχωριστό σύστημα.* Το εμπόριο αυτό το ενεργούμενο σε ευρεία έκταση, που μετέφερε προϊόντα από μεγάλες αποστάσεις, τα οποία προορίζονταν για αγορές κατανάλωσης που βρίσκονταν μακριά, δεν μπορούσε να υπάρξει αυτοτελώς. Για να έχει κέρδος έπρεπε αναγκαστικά να ακινητοποιήσει κεφάλαια τοποθετημένα σε εμπορεύματα εν πλω, ευρισκόμενα εντός της εμπορικής διαδικασίας ή αποθηκευμένα, που να περιμένουν την κατάλληλη ευκαιρία για να διατεθούν και να πραγματοποιήσουν κέρδος. Έτσι, οι πρώτες πραγματικές τράπεζες, πρόγονοι

των σημερινών τραπεζικών οργανισμών, είχαν συσταθεί στις πόλεις αυτές. Με την αυξημένη τους ταμειακή δύναμη χορηγούσαν στο εμπόριο τα απαραίτητα ρευστά κεφάλαια για την κίνηση, προεξοφλούσαν γραμμάτια μακράς λήξης, διευκόλυναν πληρωμές από τόπου σε τόπον και επινόησαν στις αρχές του 13ου αιώνα την έκδοση τραπεζικών γραμματίων εν όψει. Όταν σε μια κοινωνία η οικονομία φθάσει σε σταθμό εξέλιξης, έχει σε ευρεία κλίμακα παραγωγή και κίνηση αγαθών και το μεγαλεμπόριο εμφανίζεται ως η απαραίτητη μορφή εξυπηρέτησης των αξιώσεων της κατανάλωσης. Ολόκληρη αυτή η κίνηση, που κατέληξε στην σύγχρονη παντοδύναμη τραπεζική και πιστωτική λειτουργία – το λεγόμενο ***Krediterkehr*** – έχει την αφετηρία του στις Ιταλικές οργανώσεις του 12ου και 13ου αιώνα, δημιούργημα του συλλογικού εμπορικού δαιμονίου των ανθρώπων που ζούσαν τότε στην Ιταλική χερσόνησο. Οι άνθρωποι αυτοί έπλασαν, από την ώθηση του συμφέροντος και της φιλοδοξίας, βασικών στοιχείων της Αγοράς, του ανταγωνισμού, κατάλληλη ατμόσφαιρα, προσάρμοσαν δε στις νέες ανάγκες τους απαραίτητους θεσμούς για την πραγματοποίηση των σκοπών τους, το – ***Fruhkapitalismus*** – για αυτό είχαν αποβεί δεσπόζοντες παράγοντες της οικονομικής ζωής. Έτσι η στοιχειώδης τραπεζιτική τέχνη των αργυροπραττών δεν μπορούσε να αναπληρώσει την ευρέως αναπτυσσόμενη στην Ιταλία τραπεζιτική λειτουργία, η οποία χάρις στα διαθέσιμα τρίτων, που μπορούσε να συγκεντρώσει, τροφοδοτούσε συνεχώς με τα αναγκαία ρευστά κεφάλαια τον εισαγωγέα, τον έμπορο, τον ασφαλιστή ή τον βιομήχανο, που αποθήκευε πρώτες ύλες, για να αντιμετωπίσει τα άγνωστα ενδεχόμενα του μέλλοντος.

14. Δεν πρέπει, όμως, να παραληφθεί το πολύ σημαντικό γεγονός που συνετέλεσε στην οικονομική εξαφάνιση του κύρους της Αυτοκρατορίας, που ήταν χωρίς αμφιβολία το ότι το νόμισμα με το οποίο γίνονταν οι πληρωμές κατά την περίοδο των Κομνηνών αναγκαστικά νοθεύτηκε, ***άρχισε η κιβδηλεία***. Έτσι ο όρος ***νόμισμα***, που άλλοτε σήμαινε το χρυσό νόμισμα, μπορεί να αναφέρεται τώρα ή στο ιδεατό γερό νόμισμα των 24 καρατίων ή σε οποιοδήποτε νόμισμα με μειωμένο τίτλο καθαρότητας. Τα δύο, λοιπόν, γεγονότα που επέφεραν ***οικονομική κατάπτωση*** πρώτον και έπειτα την άλωση του 1204 ήταν

η ανάγκη να χορηγηθούν οικονομικά προνόμια και η συνακόλουθη κιβδηλεία του νομίσματος[12]. Η πτώση του Βυζαντινού νομίσματος είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί η αξία του ***Βενετικού Δουκάτου***, το οποίο μετά την Άλωση του 1204 και από το 1284 άρχισε να επικρατεί στη Μεσόγειο. Ο χρυσός που συγκεντρώνονταν άλλοτε στο Βυζάντιο, τώρα έρχεται στην Ιταλία[13].

15. Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω ως και το Διάγραμμα 16.1 μπορούμε να τονίσουμε συνοπτικά ότι: η διείσδυση των Ιταλών εμπόρων στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε αρνητική επίδραση στην εξέλιξη της γηγενούς εμπορικής τάξης και στη συμμετοχή των Βυζαντινών στο διεθνές εμπόριο, με επακόλουθο την απώλεια αγορών, δραστική μείωση εσόδων, εξαφάνιση εισοδημάτων, συρρίκνωση της ενεργού ζητήσεως, προϊόντα άρχισαν να μένουν αδιάθετα (έλλειψη χρημάτων από εξαφάνιση εισοδημάτων) ή έπαψαν πλέον να παράγονται στις βιοτεχνίες - βιομηχανία της Κωνσταντινούπολης, δημιουργία ανεργίας, κακή λειτουργία της κρατικής μηχανής - διοίκησης με τη φυγή πολλών προς τη Δύση αλλά και κάθε άλλη κατεύθυνση.

16. Επίσης, είναι σημαντικό να μη μας διαφύγει ότι τα μονοπώλια του κράτους, τα οποία λειτουργούσαν σαν βιομηχανίες του δημοσίου, έξω από τους κανόνες του κοινού δικαίου και του ανταγωνισμού, προσέφεραν στο κράτος υπερκανονικά κέρδη. Καθότι οι μονοπωλητές καθορίζουν τιμές υπέρ το κανονικό ("το οποίο να υπερβαίνει κατά πολύ το σύνηθες κέρδος και κατά

---

[12] Κατά τον *Κων. Άμαντο* η οικονομική κατάπτωση και στη συνέχεια η άλωση του 1204 επήλθαν πρώτον από την ανάγκη να καταπολεμηθούν οι Νορμανδοί, φοβεροί εχθροί του Βυζαντίου, που οδήγησε τον Αλέξιο Α' Κομνηνό να συνάψει εμπορικές συμφωνίες με τους Βενετούς και να παράσχει οικονομικά πλεονεκτήματα στο Ιταλικό ναυτικό και εμπόριο. Πλεονεκτήματα έδωσαν και σε άλλους Ιταλούς, τους Γενοάτες και τους Πισάτες, με αυτόν όμως τον τρόπο οι Ιταλοί άρχισαν να παραγκωνίζουν το ελληνικό εμπόριο και να επικρατούν οικονομικώς στην ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα. Δεύτερον, η κιβδήλευση του νομίσματος από τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο και περισσότερο από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη και εξής, επέφερε την οικονομική κατάπτωση και την άλωση του 1204. *[Βλ. Κων. 'Αμαντος: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, εκδ. ΟΒΣΒ, Αθήναι, 1977].*

[13] Εκεί σχηματίζονται αποθέματα, ενώ στο Βυζάντιο αυξάνει η φτώχεια τόσο ώστε επί των τελευταίων Παλαιολόγων δεν υπήρχαν πλέον χρυσά νομίσματα αλλά μόνο αργυρά και χάλκινα. Οι παλιοί θησαυροί των Βυζαντινών εκκλησιών και της αυλής σιγά-σιγά εξαντλήθηκαν μετά την άλωση του 1204, η οποία επιτεύχθηκε από τους Βενετούς και για οικονομικούς λόγους, για να ληστευθεί η Κωνσταντινούπολη. Πως να αναλάβει πλέον οικονομικώς το Βυζάντιο; Αντιθέτως οι Ιταλοί ενισχύθηκαν και από τα οικονομικά προνόμια που πήραν και από τους Μουσουλμάνους ηγεμόνες, προ πάντων της Αιγύπτου.

ακολουθία να αποτελεί φόρο.... Cossa[14]), ως εκ τούτου επιβάρυναν την κατανάλωση με πρόσθετο βάρος (φόρος) μη δικαιολογημένο σαν αμοιβή των συντελεστών της παραγωγής των προϊόντων που προσέφεραν τα μονοπώλια. Το αποτέλεσμα ήταν να μειώνουν τη δυνατότητα των πολιτών στο να απολαύσουν περισσότερα αγαθά και να βελτιώσουν την ευημερία τους. Έτσι, τα μονοπώλια οδήγησαν σε έντονες αντιδράσεις, διότι επέφεραν μείωση της κοινωνικής ευημερίας.

17. Η αναποτελεσματικότητα, όμως, των μονοπωλίων φαίνεται και από το γεγονός ότι, όπως έχει ήδη τονισθεί, προξενούσε βίαιες αντιδράσεις. Δεδομένου ότι τα κρατικά μονοπώλια κατέληξαν να μην εξυπηρετούν την ασφάλεια της κατανάλωσης, αλλά αποκλειστικά τις δημοσιονομικές ανάγκες, τελικά ανέβαζαν τις τιμές των προϊόντων που προσπαθούσαν να προστατεύσουν στα ύψη. Τούτο είναι προφανές αν λάβουμε υπόψη την οικονομική ανάλυση που έχει προηγηθεί και το γεγονός ότι η τιμή κάθε προϊόντος ή υπηρεσίας πρέπει να είναι το αποτέλεσμα ανεμπόδιστων δυνάμεων της αγοράς που σπρώχνουν σε ισορροπία την προσφορά και τη ζήτηση. Οι διαμορφωμένες με αυτό τον τρόπο τιμές είναι και δίκαιες, διότι συμβάλλουν στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας, ενώ στο βυζαντινό κόσμο η έννοια της δικαίας τιμής συνάγεται από την παραδοχή της ανάγκης κρατικού ελέγχου στην οικονομία του. Η έννοια αυτή θεωρητικά συνέτεινε στον περιορισμό του έρποντος πληθωρισμού, ο οποίος οφείλονταν σε προσωρινές ανεπάρκειες της προσφοράς αγαθών και λιγότερο σε διαρθρωτικές αδυναμίες προσαρμογής της παραγωγής στις απαιτήσεις της ζήτησης. Αντιθέτως το μονοπώλιο ως θεσμικό μέσο μεγιστοποίησης του επιπέδου κερδών εντάσσονταν στις γενικότερες τάσεις σταθεροποίησης της οικονομίας, στο μέτρο που εξασφαλίζει στο κράτος μια διαρκή πηγή εισοδήματος ανεξάρτητου των όποιων αγοραίων διακυμάνσεων. Έτσι, φαίνεται ότι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ο έλεγχος των τιμών ως ισχύουσα οικονομική πρακτική διακρίνει το σύνολο σχεδόν των εμπορικών συναλλαγών,

[14] L. Cossa: ως ανωτέρω, σελ. 46, 47,142.

(περιορισμοί του ορίου κερδών, απαγόρευση της ύψωσης των τιμών υπεράνω ενός αναγκαίου επιπέδου).

18. Το εμπόριο και η επιχειρηματική ζωή αναστέλλονταν από τα κρατικά μονοπώλια, τα προνόμια και τον κρατικό παρεμβατισμό. Τούτο το επιτύγχανε το κράτος στη Μεσοβυζαντινή εποχή με τη σωματειακή οργάνωση της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Αυτό, όμως, ήταν πραγματικά αντίθετο με ότι συνέβαινε στη Δύση, όπου τα σωματεία δημιουργήθηκαν από τους εμπόρους και τους βιοτέχνες για την προστασία των δικών τους συμφερόντων και όχι των συμφερόντων του κράτους, όπως συνέβη στο Βυζάντιο. Ο ***μισθός***, επίσης, ***ως αμοιβή της εργασίας*** συνιστούσε αντικείμενο εργασιακής διαπραγμάτευσης και ιδιωτικής συμφωνίας, η οποία περιβάλλονταν την μορφή συμβολαίου, η σύναψη του οποίου αποτελούσε υπόθεση των συμβαλλομένων μερών, αλλά η πολιτεία δεν έπαυε να διατηρεί το έννομο δικαίωμα άσκησης ελέγχου επί του ύψους του μισθού. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η κρατική ρύθμιση του μεγέθους και της μορφής της καταβολής αμοιβής λόγω παροχής υπηρεσιών εμπίπτει στην δικαιοδοσία διακανονισμών που περιλαμβάνονται στο Επαρχικό Βιβλίον, στο οποίο καθορίζονται λεπτομέρειες σχετικές με τη χρονική διάρκεια του συμβολαίου κ.λ.π.

Το κράτος όπως καθόριζε το **Επαρχικό Βιβλίο** του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού[15] επεμβαίνει και κανονίζει δια του **Επάρχου** της Πόλης, όλα τα ζητήματα των συντεχνιών, στις οποίες υπάγονται όλοι οι βιοτέχνες και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, πού θα πωλούν τα εμπορεύματά τους, σε ποια τιμή, με ποιο κέρδος και πως θα κατανέμεται το αγοραζόμενο από την συντεχνία εμπόρευμα. Εμπορικός, λοιπόν, ανταγωνισμός δεν επιτρέπονταν, εφόσον τα πάντα αγοράζονταν από το κράτος. Επίσης δεν μπορούσε κανένας μικρέμπορος να πωλήσει εμπορεύματα που είχαν ορισθεί για άλλους

[15] Από τους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας βαρβαρικές επιδρομές ιδίως στα Ευρωπαϊκά εδάφη της και πολιτική αστάθεια είχαν αντίκτυπο στην οικονομία, όπου παρατηρήθηκε μεταξύ άλλων κάμψη του εμπορίου, έλλειψη αγροτικών χεριών, επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας, πληθωριστικά φαινόμενα. Από την αρχή ο Διοκλητιανός ζήτησε τη λύση όχι στη λήψη κατάλληλων οικονομικών μέτρων, αλλά στον αυθαίρετο καθορισμό των τιμών. Για τον σκοπό αυτόν εξέδωσε το 301 διάταγμα περί τιμών , στο οποίο με σχολαστική ακρίβεια καθόριζε τις τιμές κάθε εμπορεύματος στις διάφορες ποικιλίες του, ανάλογα με την ποιότητα και τον τρόπο κατεργασίας του. Παράλληλα το διάταγμα ρύθμιζε και τις αμοιβές για τις υπηρεσίες που παρείχαν γιατροί, συμβολαιογράφοι, ναυπηγοί, κεραμοποιοί και άλλοι.

μικρέμπορους. Έτσι στο Επαρχικό Βιβλίο δεν υπήρχε ελευθερία. Το κράτος είχε κάθε παρέμβαση, γνώριζε κάθε λεπτομέρεια της εμπορικής ζωής, την οποία ρύθμιζε προς όφελός του, κυρίως εν καιρώ επιδημίας ή λιμού. Ορισμένα είδη, όπως όπλα ή μεταξωτά, δεν επιτρέπονταν να πωλούνται σε ξένους. Η κατασκευή μάλιστα των όπλων, η νομισματοκοπία, η κατεργασία της πορφύρας, της μέταξας και άλλων πολύτιμων προϊόντων αποτελούσε μονοπώλιο του κράτους. Έτσι, το κράτος μέσω του Επάρχου διηύθυνε την οικονομία, δεν επέτρεπε ελευθερία εμπορίου και περιόριζε την ατομική πρωτοβουλία.

19. Κατά την περίοδο, λοιπόν, των Σταυροφοριών (ως Σταυροφορική περίοδος νοείται η χρονική περίοδος από την πρώτη Σταυροφορία 1096 μέχρι την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204), διάφορα διοικητικά και νομοθετικά μέτρα ασκούσαν μια τακτική προσέλευση αλλοδαπών, [16]. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180) πρωτοστάτησε φαίνεται, λόγω φιλικών αισθημάτων προς τους ξένους, στην πολιτική αυτή[17].

Από την άλλη πλευρά οι βυζαντινοί πλοιοκτήτες, έμποροι και βιομήχανοι, πιθανόν προσκολλημένοι παθητικά σε πεπαλαιωμένες μεθόδους εργασίας, δεν μπόρεσαν να συναγωνιστούν τους νεώτερους Ιταλούς ανταγωνιστές τους. Η βυζαντινή οικονομική οργάνωση ήταν κρατική - παρεμβατική και κατά συνέπεια γραφειοκρατική και οι γραφειοκρατίες

---

[16] Οι πόλεμοι, οι αρρώστιες και κατά καιρούς η πείνα προκάλεσαν μείωση του πληθυσμού και έλλειψη του εργατικού δυναμικού στη Δυτική Ευρώπη. Ο υποτικός στρατός, αντικαταστάθηκε από μισθοφορικό, για την πληρωμή του οποίου απαιτούνταν χρήματα, προερχόμενα κυρίως από βαριά φορολογία. Όλες αυτές οι δύσκολες καταστάσεις ώθησαν πολλούς άνδρες να λάβουν μέρος σε κατακτητικές εκστρατείες, όπως των Νορμανδών της Σικελίας τον 11° αιώνα, του Γουλιέλμου του Κατακτητή (1066) και τέλος οι Σταυροφορίες από το 1096 μέχρι την άλωση του 1204.

[17] Στους ανωτέρω συνεπώς λόγους αποδίδεται και η παρουσία περίπου 60.000 Ιταλών και άλλων 60.000 αλλοδαπών πριν από την άλωση του 1204, οι οποίοι κατά τον Αλέξανδρο Πασπάτη *[Βλ. Άμαντος, Κωνσταντίνος: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, 867 – 1204 μ.Χ. σελ.233]* ***«κατέστησαν οι κυριώτεροι εργάται της καταστροφής του κράτους»***. Επί της Μακεδονικής Δυναστείας άρχισε η πρώτη εγκατάσταση και η βαθμιαία ισχυροποίηση των ξένων υπηκόων, Ενετών, Γενουατών, Πιζάνων, οι οποίοι δημιούργησαν ισχυρές κοινότητες, επέτυχαν την παροχή προνομίων, έφθασαν να ελέγχουν σχεδόν αποκλειστικά το εμπόριο της Αυτοκρατορίας, αναλαμβάνοντας τις μεταφορές με δικά τους πλοία. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ολέθρια για την Βυζαντινή οικονομία, με αντίκτυπο κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό. Η ισχυροποίηση των ξένων στην πρωτεύουσα, οι οποίοι απαιτούσαν και συμμετοχή στην διοίκηση της χώρας, έθιγε το εθνικό γόητρο των Βυζαντινών, δημιουργούσε διαρκώς προστριβές, οι οποίες οδήγησαν σε πολλές περιπέτειες τους Βυζαντινούς *[Βλ. Vasiliev A. A.: Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453, τόμος Α΄, σελ. 435, 447]*.

καταλαμβάνονται ακόμη πιο γρήγορα από την παρακμή από ότι οι κοινότητες. Η ανεπαρκής και αδύναμη εξουσία της Κωνσταντινούπολης υποχωρεί από περιοχές ζωτικής σημασίας για την Αυτοκρατορία[18].

20. Στο διάστημα των χρόνων που διήρκεσαν οι Σταυροφορίες μέχρι την άλωση του 1204, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία γνώρισε την διάβρωση και την κατάπτωση. Αυτό είχε αντίκτυπο στις επαρχίες, που η μια μετά την άλλη προσπαθούσαν να απομακρυνθούν από την Κωνσταντινούπολη, που παρέμενε απομονωμένη και αδιάφορη, με μοναδικό μέλημά της την εκμετάλλευση των επαρχιών, που ο μόνος σύνδεσμός τους με την πρωτεύουσα ήταν η παρουσία των ανελέητων φορολογικών υπαλλήλων. Η εξουσία, η διοίκηση της Κωνσταντινούπολης είχε γίνει για τους πληθυσμούς των επαρχιών την εποχή των Σταυροφοριών ένας θεσμός αδικίας και διαφθοράς [19]. Έτσι οι πληθυσμοί αυτοί στρέφονταν προς τους εξωτερικούς εχθρούς, των οποίων η συμπεριφορά ήταν πιο ήπια και υποφερτή από εκείνη των υπαλλήλων της Κωνσταντινούπολης.

Παρά όλα αυτά το κεντρικό διοικητικό σύστημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν καλά οργανωμένο και δεν άλλαξε καθόλου ως την στιγμή που το σταμάτησε βάναυσα, το 1204 η άλωση της Κωνσταντινούπολης

---

[18] Παρατηρείται χαλάρωση των δεσμών των περιοχών αυτών με την Κωνσταντινούπολη, της οποίας η διοίκηση αδυνατεί να ασχοληθεί με τα προβλήματα των επαρχιακών πληθυσμών. Η πολυτελής και διεφθαρμένη ζωή των ανακτόρων και του λαού της Κωνσταντινούπολης, που έπαιξε τον ρόλο της κατά την άλωση της Δ΄ Σταυροφορίας, έγινε η αιτία για δρυμείς κατηγορίες αγνωμοσύνης και αδιαφορίας από τους επαρχιακούς πληθυσμούς προς τον λαό της πρωτεύουσας. Από τον 11ο αιώνα η βυζαντινή διοίκηση δεν ήταν πλέον ικανή να προστατεύσει τους μικροϊδιοκτήτες γης *[Βλ. Ostrogorsky Georg: Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τομ. Γ' σελ. 72]*. Έτσι, φαίνεται ότι ***η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επήλθε με πολλούς τρόπους και για πολλούς λόγους.***

[19] Άρα η παρακμή του Βυζαντινού κράτους είχε αιτία την διαφθορά των ηθών της διοίκησης, που εμπόδιζε τον σωστό μηχανισμό της, ασκούσαν αυτή τη διοίκηση στελέχη έμπειρα και αξιόλογα. Επίσης η παρακμή είχε αιτία την έλλειψη αφοσίωσης των επαρχιακών πληθυσμών απέναντι στην αδιάφορη προς αυτούς διοίκηση της πρωτεύουσας και την απληστία και αρπακτικότητα των φοροεισπρακτόρων. Μπορεί κανείς επίσης να υποθέσει ότι, με την αδιάκοπη παρέμβαση των υπαλλήλων της διοίκησης, οι οποίοι καθώς ο χρόνος περνούσε χειροτέρευαν, το κράτος προξένησε περισσότερο κακό παρά καλό σε όλους τους τομείς. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ήταν μια συνέπεια αναπόφευκτη της κατάστασης που επικρατούσε πριν στο Βυζαντινό κράτος, που ο μηχανισμός του ήταν σοβαρά και σχεδόν αθεράπευτα άρρωστος. Νεότεροι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η πτώση του 1204 ήταν γεγονός σωτήριο, για να επέλθει κάποια εξυγίανση αργότερα *[Βλ. Hélène Ahrweiler: Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σελ.109]*.

από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, που κατέστρεψε όλον τον κρατικό μηχανισμό.

21. Το εμπόριο και η βιοτεχνία απέδιδαν περιορισμένα κέρδη, όχι μόνο διότι ο δανεισμός με επιτόκιο απαγορεύονταν δια νόμου, αλλά και εξ αιτίας του συστήματος των συντεχνιών και του κρατικού ελέγχου επί της παραγωγής και επί των τιμών και απέδιδε μόνο η γεωργία. Η γεωργία ήταν επικερδής, γιατί ασκούσε σχετικά ελεύθερη ανταγωνιστική δραστηριότητα. Φαίνεται ότι και για το λόγο αυτό ο Michael Angold[20] υποστηρίζει ότι κατά τις ***Σταυροφορίες***, τον 12ο αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία απολάμβανε μια περίοδο ευημερίας σε όλα τα μέρη της. Το θεμέλιο της Βυζαντινής οικονομίας εξακολουθούσε να είναι η γεωργία, αλλά την εποχή εκείνη ήταν πιο ανοιχτή σε μια οικονομία αγοράς. Η οικονομική ανάπτυξη, όμως, δημιουργούσε εντάσεις που εξασθενούσαν τις πολιτικές δομές. Η ευημερία αυτή της γεωργίας βασίζονταν στους αγρότες, αλλά υπονομεύονταν από τις απαιτήσεις που είχαν από αυτούς το κράτος και οι γαιοκτήμονες.

17.2 Η Αναποτελεσματικότητα των Κρατικών Ελέγχων Υποχώρησε στην Αποτελεσματικότητα των Μηχανισμών της Αγοράς

Είναι σημαντικό να τονισθεί, όπως μας εξηγεί η οικονομική ανάλυση, που έχει προηγηθεί, ότι η λογική της πρότασης για την εγκατάλειψη της συγκεκριμένης παρεμβατικής - ρυθμιστικής πολιτικής ελέγχου των τιμών (αγαθών, υπηρεσιών, συντελεστών της παραγωγής) στηρίζεται στη σιγουριά, με την οποία επιχειρήματα λογικής και εμπειρικής φύσεως αποδεικνύουν την αναποτελεσματικότητα του ελέγχου των τιμών να επιτύχει τους εκάστοτε επιδιωκόμενους στόχους και το μεγάλο κόστος σε απώλειες ευημερίας που προκαλεί στο κοινωνικό σύνολο.

[20] Angold, Michael: ως ανωτέρω, σελ. 458.

Δυστυχώς, οι δυσάρεστες συνέπειες του ελέγχου των τιμών δεν γίνονται αισθητές παρά μόνο μετά από μια περίοδο σχετικής ευφορίας[21].

Παρ' όλα τα ανωτέρω, όμως, μένει ακάλυπτη η ανάγκη για μια πειστική εξήγηση του γιατί οι κυβερνήσεις από αρχαιοτάτων χρόνων, αλλά και πολύ συχνά, όπως αναφέρθηκε, στη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορικής γενικότερης δημοσιονομικής οικονομικής πολιτικής, ειδικότερα κατά τους 11° και 12° αιώνα, καταφεύγουν σε τέτοιους ελέγχους. Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι η πρακτική θεωρείται ότι έχει σημαντικά οφέλη. Ειδικότερα, βραχυχρόνια οι επηρεαζόμενοι πολίτες φαίνονται να σχηματίζουν ευνοϊκή εντύπωση για τις ενέργειες της πολιτικής αρχής, ενώ αργότερα που επέρχονται οι δυσάρεστες συνέπειες, είτε οι υπεύθυνοι έχουν απομακρυνθεί, είτε αποδίδονται σε άλλες αιτίες. Όλες οι λοιπές εξηγήσεις που συνήθως αναφέρονται, ότι οι έλεγχοι αποβλέπουν στην προστασία του κοινού από «πρόσκαιρες κερδοσκοπικές καταστάσεις», την «καταπολέμηση του πληθωρισμού», την «επιτάχυνση της οικονομικής αναπτύξεως», κλπ είναι δικαιολογίες, οι οποίες δεν αντέχουν στο βάρος ούτε της λογικής και της οικονομικής αναλύσεως, αλλά ούτε και της συσσωρευμένης ιστορικής εμπειρίας όπως επισημαίνεται σε πολλά περιστατικά της χιλιόχρονης Βυζαντινής Διοίκησης.

Το συμπέρασμα που συνάγεται στο σημείο αυτό και το οποίο έχει διαχρονική αξία, κυρίως κατά την εξεταζόμενη περίοδο των επιπτώσεων των

---

[21] Στην προκειμένη περίπτωση αν λάβουμε για παράδειγμα τη θεαματική οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 δεν άφηνε τα ολέθρια αποτελέσματα της «αναπτυξιακής πολιτικής επιτοκίων» να βγουν στην επιφάνια και να αντιμετωπισθούν έγκαιρα. Γιατί, προσπαθώντας να επιταχύνουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας με διοικητικά καθοριζόμενα επιτόκια, οι νομισματικές αρχές κατάργησαν τις αγορές χρήματος και κεφαλαίων, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν σύγχυση στους αποταμιευτές και τους επενδυτές ως προς το πραγματικό κόστος του χρήματος και να τους οδηγήσουν σε πρόσκαιρες επιλογές. Έτσι, σήμερα, με καθυστέρηση τριών δεκαετιών, είναι φανερό ότι οφείλεται ένας σημαντικότατος λογαριασμός με τη δημιουργία "προβληματικών επιχειρήσεων", για τις οποίες, βέβαια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε κάποιο βαθμό ευθύνεται η έλλειψη διορατικότητας εκ μέρους των επιχειρηματιών. Οι λόγοι, όμως, για τη δημιουργηθείσα κατάσταση πρέπει να αναζητηθούν αλλού και όχι στους Έλληνες επιχειρηματίες οι οποίοι, σε τελευταία ανάλυση, έδρασαν μέσα στα πλαίσια που τους επέβαλε η πολιτεία. Ένας δε από τους λόγους αυτούς, εξίσου αν όχι πιο υπεύθυνος και από τους αγορανομικούς ελέγχους των τιμών των αγαθών και υπηρεσιών, είναι η «αναπτυξιακή πολιτική επιτοκίων» που ακολουθούν οι νομισματικές αρχές καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Οι σύγχρονες γενεές των Ελλήνων καλούνται να πληρώσουν με σοβαρές απώλειες υλικής ευημερίας την αύξηση στο επίπεδο ζωής των προηγουμένων γενεών, που προκλήθηκε εξαιτίας της εσφαλμένης από μακροχρόνια σκοπιά παρεμβατικής πολιτικής στις πιο ευαίσθητες από όλες τις αγορές, δηλαδή, τις αγορές χρήματος και κεφαλαίων *[Βλ. Μπήτρου Γ. (1985), Κεφ. V]*.

Σταυροφοριών στην Διοίκηση και την Οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι ότι έναντι των αμφίβολων βραχυχρόνιων πλεονεκτημάτων του άμεσου ελέγχου των τιμών, οι πολίτες και οι ιθύνοντες θα έπρεπε (αλλά και θα πρέπει) να σταθμίζουν το βέβαιο κόστος των ακόλουθων παρενεργειών[22]. Πρώτον, όσον αφορά στις επιχειρήσεις, αυτές και λαμβάνοντας - υπόψη ειδικότερα το Κεφ. 12 της παρούσας μελέτης, για τις γενικότερες ιστορικές μαρτυρίες στην άσκηση της Βυζαντινής οικονομικής διαχείρισης:

1. αφού γνωρίσουν ότι με κάποια υστέρηση οι αρχές θα τους επιβάλλουν μειώσεις στις τιμές των προϊόντων τους, παύουν να ενδιαφέρονται για τη μείωση του παραγωγικού τους κόστους.
2. συνειδητοποιούν ότι οι τιμές που αναγνωρίζουν οι αρχές για το προϊόν της καθεμίας επιχείρησης εξαρτώνται από τη διάρθρωση του κόστους των άλλων επιχειρήσεων του κλάδου και αποκτούν κίνητρο να συνενωθούν μεταξύ τους και να πάρουν μέτρα εξουδετερώσεως του ελέγχου.
3. οι επιχειρήσεις επιλέγουν τις επενδύσεις τους για να μεγιστοποιήσουν όχι την απόδοσή τους, αλλά τη βάση του κόστους επί του οποίου οι αρχές υπολογίζουν τις ανώτατες επιτρεπόμενες τιμές, και
4. λόγω της συχνής αλλαγής αγορανομικής πολιτικής, οι επιχειρήσεις κυριαρχούνται από αβεβαιότητα αναφορικά με τις εξελίξεις στο πολιτικό επίπεδο, ώστε η συμπεριφορά τους επηρεάζεται δυσμενώς για την οικονομία της χώρας.

Δεύτερο, οι καταναλωτές σχηματίζουν τη λανθασμένη εντύπωση ότι οι αρχές έχουν τα μέσα να τους προστατεύσουν από τις ανισορροπίες που φυσιολογικά παρουσιάζουν οι αγορές και συνεργούν στη στρέβλωση των επιλογών τους και μείωση του κυρίαρχου ρόλου που έχουν στο οικονομικό σύστημα. Τρίτο, η οικονομία στο σύνολό της χάνει ανταγωνιστικότητα σε σχέση με τρίτες χώρες, οι οποίες βασίζονται πιο πολύ στους αυτόματους μηχανισμούς της αγοράς και μπαίνει στο φαύλο κύκλο της οικονομικής εξαρτήσεως από το εξωτερικό, κάτι που θεμελιώνεται και ιστορικά συνέβη στο Βυζάντιο με την παραχώρηση προνομίων στις Ιταλικές πόλεις (11ος και 12ος αιώνας), ως και η

[22] Βλ. Μπήτρου Γ. (1985) Κεφ. V.

συνακόλουθη συνέπεια του ότι η εφαρμογή του ελέγχου των τιμών γίνεται πεδίο διαρκούς αντιδικίας και σε πολλές περιπτώσεις συναλλαγής μεταξύ των πολιτών και των αρμοδίων οργάνων της πολιτείας, με αποτέλεσμα να καταρρακώνεται η αξιοπιστία του κράτους και να διαβρώνονται τα χρηστά ήθη.

Για να διαπιστώσουμε, βέβαια, τις αρετές του συστήματος της αγοράς, όπου οι τιμές διαμορφώνονται από τον συσχετισμό των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης, δηλαδή της ελεύθερης οικονομίας και ταυτόχρονα της αποφυγής προσπαθειών παρέμβασης σε αυτή, είναι αρκετή η γρήγορη αναφορά στη μακραίωνη πορεία του πολιτισμού, από τη βαρβαρότητα μέχρι σήμερα, όπου η οικονομική οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών έχει πάρει πολλές μορφές, οι οποίες διακρίνονται από ένα κοινό χαρακτηριστικό και μερικές σημαντικότατες διαφορές. Το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι ότι όλες καταφέρνουν και λύνουν κατά κάποιο τρόπο το οικονομικό πρόβλημα που θέτει η στενότητα των διαθεσίμων οικονομικών πόρων, σε σχέση με τις υπάρχουσες ανάγκες και το επίπεδο της τεχνολογικής γνώσεως, δηλαδή: τι πρέπει να παραχθεί, πώς θα παραχθεί, για ποιον θα παραχθεί, πώς λαμβάνονται αυτές οι αποφάσεις. Ενώ οι διαφορές τους ανάγονται στους βαθμούς που καθεμία τους ικανοποιεί τα ιδανικά της ελευθερίας, της δημοκρατίας ως και άλλα ιδανικά που σε κάθε εποχή θεωρούνται, επίσης, πολύτιμα. Αξιολογούμενη με βάση όλα αυτά τα κριτήρια η οικονομική οργάνωση, η οποία βασίζεται στον μηχανισμό της αγοράς, όπου οι τιμές διαμορφώνονται από την προσφορά και την ζήτηση, στέκεται αναμφισβήτητα στην κορυφή των θεσμικών επιτεύξεων όλων των εποχών.

Επί οικονομικού επιπέδου, (μεγιστοποίησης, αριστοποίησης) η εν λόγω οργάνωση κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις ομαλής λειτουργίας της αποτελεί την καλύτερη σε σύγκριση με τις άλλες τις γνωστές αρετές για δύο λόγους. Τούτο διότι πρώτο, εξασφαλίζει την πλέον αποδοτική χρήση των παραγωγικών πόρων, αφού τα αγαθά και οι υπηρεσίες παράγονται και διανέμονται στις ποσότητες που ζητούνται με το μικρότερο εφικτό κόστος και δεύτερο διότι προάγει την τεχνολογική γνώση, με συνέπεια να διευρύνεται η διαθέσιμη ποσότητα των παραγωγικών μέσων και επομένως η δυνατότητα αυξήσεως της υλικής ευημερίας. Το σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία αυτών των αποτελεσμάτων βρίσκεται στον

απαράμιλλο ρυθμιστικό ρόλο που παίζει ο μηχανισμός των τιμών σε συνδυασμό με την έμφυτη κλίση των ατόμων να δραστηριοποιούνται, για την εξυπηρέτηση του ιδιωτικού τους συμφέροντος[23].

Έτσι, δεν σχηματίζονται αζήτητα αγαθά - πλεονάσματα, τα οποία, όμως, όταν δημιουργούνται και αυτά είναι αγαθά, έχουν παραχθεί με θυσίες - κόστος και δεν χρησιμοποιούνται για την κάλυψη αναγκών!! Δηλαδή αν και η σπανιότητα ύπαρξης αγαθών συνεχίζει να υπάρχει η "αδόκιμη" άσκηση παρεμβατικής πολιτικής ή άλλης διαταρακτικής παρέμβασης στις αγορές, προξενούν σπατάλες πολύτιμων πόρων και μειώνουν επικίνδυνα την κοινωνική ευημερία. Οι αγορές, λοιπόν, όταν λειτουργούν "ομαλά" συμβάλλουν στην μεγιστοποίηση της χρησιμοποίησης και απόδοσης των πόρων, που διαθέτει μια κοινωνική οργάνωση, με την παροχή των πληροφοριών στους παραγωγούς προς τα που κινείται η ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών σε σχέση με την προσφορά και οι τιμές τους εξωθούν να ανακατανέμουν ακατάπαυστα τους διαθέσιμους ανθρώπινους και φυσικούς παραγωγικούς συντελεστές προς τις πλέον αποδοτικές τους χρήσεις, με στόχο την εξάλειψη της υπερβάλλουσας ζητήσεως και προσφοράς σε όλες τις αγορές. Στη διαδικασία αυτή δεν έχει σημασία αν επιτυγχάνεται ποτέ η κατάσταση ισορροπίας στο σημείο της μέγιστης αποδοτικότητας, αλλά πόσο κοντά της βοηθάει την οικονομία να φθάσει ο μηχανισμός των τιμών. Πρέπει να τονισθεί ότι το κριτήριο της χρησιμότητας των τιμών είναι το πόσο καλά συντονίζουν τη διασκορπισμένη γνώση σχετικά με τις παρουσιαζόμενες ανισορροπίες στις επιμέρους αγορές και πόσο ισχυρά κίνητρα παρέχουν στους παράγοντες του οικονομικού συστήματος για τη διόρθωσή τους προς τη σωστή κατεύθυνση. Με άλλα λόγια, η έμφαση δεν είναι πλέον στο πόσο βοηθούν οι τιμές να επιτευχθεί

[23] Για παράδειγμα, όπως έχει αναφερθεί αρκετές φορές στο τμήμα VI της μελέτης σε όσες αγορές η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά οι τιμές διαμορφώνονται σε ανώτερο επίπεδο από αυτό που δικαιολογούν οι επικρατούσες συνθήκες παραγωγής και δημιουργούν ευκαιρίες για κέρδη. Αυτές παρακινούν τους ενδιαφερομένους που τις επισημαίνουν να αναλάβουν τις απαραίτητες πρωτοβουλίες και με τις ενέργειές τους προσαρμόζουν την προσφορά στην αυξημένη ζήτηση, προσελκύοντας τους αναγκαίους παραγωγικούς πόρους από λιγότερο αποδοτικές χρήσεις. Αντίθετα, σε εκείνες τις αγορές στις οποίες παρουσιάζεται υπερβάλλουσα προσφορά, οι τιμές πέφτουν σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό που δικαιολογούν οι επικρατούσες συνθήκες παραγωγής και με τις ζημίες που προκαλούν αναγκάζουν τους επηρεαζόμενους να περιστείλουν την προσφερόμενη ποσότητα, μεταφέροντας παραγωγικούς πόρους σε άλλες επικερδέστερες δραστηριότητες.

ισορροπία στο σημείο της μέγιστης αποδοτικότητας, αλλά πόσο αποτελεσματικά βοηθούν στη διόρθωση των ανισορροπιών που ανακύπτουν[24]. Επί του τελευταίου, βέβαια, υπάρχει γενική συμφωνία, ότι η αποδοτικότητα και κατά επέκταση η υλική ευημερία, που εξασφαλίζει η οικονομία της αγοράς, είναι ασυναγώνιστη.

Βέβαια, δεν εξαντλείται ο ρυθμιστικός ρόλος των τιμών με την προβολή των ευκαιριών που δημιουργούν οι ανισορροπίες μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης στις επιμέρους αγορές[25]. Οι τιμές προκαλούν παράλληλα το ενδιαφέρον στα άτομα και τους επιχειρηματικούς οργανισμούς, για την ανακάλυψη αγνώστων μέχρι σήμερα χρήσεων των παραγωγικών πόρων και τη δοκιμασία τους στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς. Αυτό σημαίνει με άλλα λόγια ότι, χάρις στο μηχανισμό των τιμών, η τεχνολογική πρόοδος στο σύστημα της αγοράς είναι ενδογενής και εξαρτάται από την αστείρευτη εφευρετικότητα του ανθρώπινου μυαλού, όταν ενεργοποιείται από την προσδοκία οικονομικών ωφελειών. Ότι πρόκειται για μια πηγή αξεπέραστης δυναμικότητας δεν θα μπορούσε να καταδεχθεί καλύτερα από τις συνεχείς ανακαλύψεις καινούργιων υλικών, τα οποία υποκαθιστούν άλλα ακριβότερα στις διάφορες παραγωγικές διαδικασίες[26]. Όλα αυτά φαίνεται ότι ήταν τα κύρια εφόδια των Ενετών και όλων των άλλων

---

[24] Βλ. *F.V.Hayek "The Meaning of Competition"*, μελέτη η οποία πρωτοεμφανίστηκε σαν διάλεξη το 1946 και αναδημοσιεύθηκε στο βιβλίο του *New Studies In Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas (Chicago: University of Chicago Press, 1978).*

[25] Η ιδέα του κατευθυντηρίου ρόλου που παίζουν οι τιμές στο είδος και την έκταση των καινοτομιών που επινοούνται και υιοθετούνται στην οικονομία μπορεί να ανιχνευθεί σε πολλά κείμενα του παρελθόντος αιώνος. Στον καιρό μας απέκτησε καινούργια δημοτικότητα με τη δημοσίευση του βιβλίου του *Sir John Hicks, The Theory of Wages (London: Macmillan & Co, Ltd, 1932)* και έφτασε στο αποκορύφωμά της με την εργασία του *F.V. Hayek, "Competition as a Discovery Procedure"*, (η οποία πρωτοεμφανίστηκε το 1968 και αναδημοσιεύεται στο βιβλίο του *New Studies in Philosophy, politics, Economics and the History of Ideas (Chicago: University of Chicago Press, 1978),* και το αδημοσίευτο άρθρο του *I.M.Kirzner Prices, the Communication of Knowledge, and the Discovery Process, (New York University: Department of Economics, 1984).*

[26] Αν οι τιμές του ξύλου, του μαλλιού και του βαμβακιού, του δέρματος, του γυαλιού, των διαμαντιών και τόσων άλλων φυσικών υλικών δεν είχαν παρουσιάσει την τεράστια άνοδο της τελευταίας πεντηκονταετίας, χωρίς αμφιβολία, οι μελαμίνες, οι ρεγιόνες, τα πλαστικά, τα τεχνητά διαμάντια, κλπ μπορεί να είχαν ανακαλυφθεί, αλλά δεν θα είχαν εισχωρήσει και εδραιωθεί στη ζωή μας. Και το ίδιο θα συμβεί στο μέλλον αναφορικά με την αντιπαράθεση στην αγορά ενέργειας μεταξύ του πετρελαίου από πετρελαιοπηγές και του πετρελαίου από απόσταξη σχιστόλιθων. Γιατί, αν και η τεχνολογία της αποστάξεως δεν είναι σήμερα οικονομικά βιώσιμη, καθώς η τιμή του φυσικού πετρελαίου, θα ανέρχεται με την εξάντληση των αποθεμάτων του, όλο και θα μεγαλώνει το κίνητρο για εκείνον τον καινοτόμο, ο οποίος θα κατέχει την αποκλειστική γνώση, για να μειώσει το κόστος παραγωγής του τεχνητού πετρελαίου πχ κατά Χ%, ώστε επικερδώς να μειώσει την τιμή του κάτω από την τιμή του φυσικού πετρελαίου. Τότε σίγουρα θα αρχίσει μια νέα εποχή, η εποχή της παραγωγής πετρελαίου από σχιστόλιθους, *[Για σύντομη παρουσίαση και παράθεση παραδειγμάτων βλ. Γ. Μπήτρου (1985), σελ. 164 κ. επ.].*

δραστήριων εμπόρων που με την ευκαιρία των Σταυροφόρων ανάγκασαν τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες να τους εκχωρήσουν ειδικά προνόμια. Έτσι, στην ουσία τέθηκε σε εφαρμογή η αποτελεσματικότητα λειτουργίας του συστήματος της ελεύθερης αγοράς, στο οποίο δρούσαν οι Βενετοί. Η ελεύθερη, δηλαδή, δράση των Βενετών συνέβαινε μέσα στον ασφυκτικό έλεγχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να δραστηριοποιούνται μόνον οι Βυζαντινοί (έμποροι, βιοτέχνες, επαγγελματίες, γεωργοί κλπ., όπως αναφέρονται με λεπτομέρεια στο Επαρχικό Βιβλίο).

Το ερώτημα του τρόπου σχηματισμού των τιμών στο βυζαντινό κόσμο και την πολυπλοκότητα του δεν το εξαντλούν μεμονωμένες παρατηρήσεις των βυζαντινών συγγραφέων. Είναι βέβαια αλήθεια ότι, η επίδραση μη-αγοραίων παραγόντων, όπως δασμών, εκτάκτων επιτάξεων και μονοπωλιακών συνθηκών, που αντανακλούσαν πολιτικές παρεμβάσεις στη σφαίρα της οικονομίας, ήταν ιδιαιτέρως σημαντική. Το πραγματικό όμως ερώτημα δεν είναι αν πρόκειται για μια ξεκάθαρη οικονομική διαδικασία σχηματισμού των τιμών – γιατί άλλωστε είναι φανερό ότι δεν υπήρχε κάτι ανάλογο – αλλά εάν και σε ποια έκταση οι αμιγείς αγοραίες παράμετροι μπορούσαν να επηρεάσουν την τελική διαμόρφωση των τιμών. Υπάρχουν σε αυτό το σημείο ιστορικές αναφορές όπως έχει αναφερθεί, ότι σε περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν παρατηρείται οποιαδήποτε αλληλεπίδραση πολιτικών παραμέτρων και αγοραίων συνθηκών, είναι δυνατή η διαπίστωση ενός οικονομικού μηχανισμού, η λειτουργία του οποίου τείνει να εξασφαλίσει σταθερότητα τιμών, καθοριζομένων με βάση την εγγενή αξία των αγαθών. Αντιθέτως, όσες φορές εξακριβώνεται η ύπαρξη ενδεχομένων επιπτώσεων στις τιμές λόγω τυχαίων ή εξαιρετικών περιστατικών ή δεδομένων πολιτικών παρεμβάσεων, παρατηρείται μια εμφανής οικονομική αστάθεια: η τελευταία αίρεται όταν τερματισθεί η εξωγενής παρέμβαση, οπότε επιτυγχάνεται η επάνοδος των τιμών στο αρχικό τους ύψος. Οι Σταυροφορίες, λοιπόν, είχαν τουλάχιστον, εκτός των άλλων και αυτές τις επιδράσεις δηλαδή της δημιουργίας οικονομικής αστάθειας.

Το πρώτο βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα ανωτέρω είναι ότι οι τιμές που παρατηρούνται κάθε στιγμή αντανακλούν ευκαιρίες για επικερδείς

ενέργειες, είτε με βάση την υπάρχουσα διασκορπισμένη γνώση στα άτομα, είτε κεντρίζοντας το ενδιαφέρον τους να δοκιμάσουν εντελώς καινούργιες ιδέες, αποτελέσματα συστηματικής έρευνας και ακόμα απλές υποψίες. Κατά συνέπεια, όταν οι κυβερνήσεις επεμβαίνουν και επιβάλλουν τεχνητά εμπόδια στη διαμόρφωση των τιμών δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να παρεμποδίζουν την εμφάνιση των κινήτρων που εμπεριέχουν οι τιμές ανισορροπίας, με αποτέλεσμα να καταπνίγονται τα σήματα πάνω στα οποία στηρίζεται το σύστημα της αγοράς για την αυτοδιόρθωσή του. Ταυτόχρονα δε, αποπροσανατολίζεται και η διαδικασία της επιλογής των καινοτομιών, με τις οποίες το σύστημα εξασφαλίζει την ανοδική εξελικτική του πορεία. Για αυτό η ευρωστία και η δυναμικότητα της οικονομία είναι τόσο πιο μεγάλη όσο πιο απρόσκοπτα λειτουργεί ο μηχανισμός των τιμών της. Όπως έχει αναφερθεί περί τα τέλη του 12ου αιώνα όταν είχαν διεισδύσει οι Σταυροφόροι στο Βυζάντιο και οι Βενετοί (ως και άλλες Ιταλικές πόλεις) είχαν λάβει τα προνόμια της ελεύθερης οικονομικής δράσης, ταυτόχρονα και πολλές κυρίως επαρχίες ωφελήθηκαν και άρχισαν να δραστηριοποιούνται με σχετική χαλάρωση του ελέγχου και εποπτείας της Κεντρικής Διοίκησης της Κωνσταντινούπολης. Έτσι παρουσιάζεται μια ευρωστία και οικονομική ανάπτυξη, η οποία βέβαια κατευθύνθηκε προς τη Βενετία και όχι την Κωνσταντινούπολη.

Το δεύτερο, λοιπόν, θεμελιώδες συμπέρασμα είναι ότι[27] η ανταλλαγή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί υλικών και άυλων παραγωγικών πόρων, που γίνεται με τη βοήθεια του μηχανισμού των τιμών, οδηγεί ταυτόχρονα σε απαράμιλλα επίπεδα υλικής ευημερίας και εξασφαλίσεως των ατομικών ελευθεριών και της πολυφωνικής δημοκρατίας. Για αυτό, στην παραγωγή και διάθεση των μη

[27] Από τα οικονομικά εντούτοις σημαντικότερα είναι τα πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης οργανώσεως για τις ατομικές ελευθερίες και τη διατήρηση πολυφωνικής δημοκρατίας γιατί και εάν ακόμη μια οργάνωση κατά τα στρατιωτικά πρότυπα μπορούσε να επιτύχει επίπεδα υλικής ευημερίας ανώτερα από το σύστημα της αγοράς, θα ήταν πάμπτωχη, αφού θα την χαρακτήριζε έλλειψη σεβασμού προς τη μοναδικότητα του κάθε ατόμου και της ανάγκης του να παίρνει ελεύθερα στάση έναντι των μεγάλων υπαρξιακών προβλημάτων, καθώς και εκείνων που θέτει η καθημερινή ζωή. Τα πλεονεκτήματα αυτά απορρέουν από το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και συνίστανται, μεταξύ των άλλων, στο ότι:

1. ο έλεγχος στη χρήση των συντελεστών της παραγωγής επιμερίζεται σε πάρα πολλά κέντρα αποφάσεων, με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιείται η άσκηση αυταρχικών επιδράσεων επί των ατομικών επιλογών στον οικονομικό τομέα,

2. οι επιλογές της πολιτικής εξουσίας απαιτείται να έχουν τη συναίνεση των πολιτών με συνέπεια. Η πρώτη να μην μπορεί να μεταβάλλει τους δεύτερους σε υπηκόους των οποίων η γνώμη και οι προτιμήσεις στη διαχείριση των κοινών είναι αμελητέα.

δημοσίων αγαθών, όπου τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της αγοράς είναι ασυναγώνιστα, οι αρχές θα πρέπει να κατευθύνουν τις προσπάθειές τους, στην εξάλειψη των αιτιών που προκαλούν τις παρατηρούμενες ατέλειες στις διάφορες αγορές και όχι στην αντιμετώπιση των ανεπιθύμητων συνεπειών τους με κατασταλτικά μέτρα επί των τιμών.

Η αγορά, λοιπόν, κατορθώνει να κάνει τον καταμερισμό των αγαθών και αυτό αποτελεί μακροχρόνια το θρίαμβό της και την αδυναμία της. Τα συστήματα *δίχως αγορά κατά κανόνα υποφέρουν από δύο δυσκολίες. Αν λειτουργούν κυρίως* κατά παράδοση, τείνουν να είναι αδρανή, παθητικά, χωρίς μεταβολές. Σε μια παραδοσιακή οικονομία δύσκολα γίνεται κάτι, αν πρόκειται να γίνει με κάποιο καινούργιο τρόπο.

Οι διευθυνόμενες οικονομίες, μια από τις οποίες παρατηρήσαμε υπήρχε στο Βυζάντιο, παρουσιάζουν ένα διαφορετικό συγγενές πρόβλημα. Είναι ικανές να λύνουν προβλήματα, αλλά αυτή τους η ικανότητα πληρώνεται με κάποια τιμή. Η τιμή αυτή είναι η ανάμειξη της πολιτικής εξουσίας στον οικονομικό μηχανισμό, δημιουργία κρατικών μονοπωλίων, είτε με τη μορφή εκτεταμένης γραφειοκρατίας και ελέγχων, είτε με τη μορφή μιας εξουσίας ικανής να παρεμβαίνει στην καθημερινή οικονομική ζωή και δράση, προκαλώντας ζημιά στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου, καθιστώντας αδύνατη την οικονομία της χώρας. Η συνέπεια τούτου είναι ότι δεν αφομοιώνονται νέες εξελίξεις ούτε αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για μετεξέλιξη του παραγωγικού ιστού της οικονομίας. Φαινόμενα που συναντήσαμε αρκετές φορές μελετώντας τη Βυζαντινή ιστορική πραγματικότητα.

Αντίθετα, έναντι αυτών των δύο δυσκολιών, το σύστημα της αγοράς που αναγκαστικά εισχώρησε στο Βυζάντιο μαζί με τους Σταυροφόρους έχει δύο μεγάλα πλεονεκτήματα (1) είναι εξαιρετικά δυναμικό και (2) είναι αυτοδύναμο. Δηλαδή, από τη μια μεριά αφήνει ελεύθερο το δρόμο για την είσοδο μεταβολών στο σύστημα και από την άλλη επιτρέπει την πραγματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς να είναι ανάγκη να επιβλέπει κάποιος το σύστημα.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό (η αυτοδυναμία) της αγοράς είναι εξαιρετικά χρήσιμο για τη λειτουργία του καταμερισμού. Αντί για τα δελτία διανομής με τις

σχεδόν αναπόφευκτες μαύρες αγορές ή τους κουραστικούς ελέγχους ή τις ουρές των πελατών που προσπαθούν να φτάσουν στα αγαθά πριν εξαντληθούν, όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο 15, το σύστημα της αγοράς λειτουργεί χωρίς κανένα είδος ορατού διοικητικού μηχανισμού ή παραπλεύρων επιδράσεων. Οι ενέργειες που πρέπει να αφιερωθούν στον προγραμματισμό ή οι τριβές που προκαλούνται από αυτόν παύουν να είναι αναγκαίες, γιατί ***ο μηχανισμός της αγοράς αυτο-αστυνομεύεται.***

Όπως έχει αναφερθεί η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι κέντρο του εμπορίου και μετά την εμφάνιση του Ισλάμ, το χάσιμο της Αιγύπτου και μέρους των Ανατολικών Επαρχιών. Αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου έπαιξε η σταθερότητα της αξίας του βυζαντινού νομίσματος, που διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες το μέσο των διεθνών συναλλαγών.

Η δημιουργία ή η ύπαρξη αβεβαιότητας στις συναλλαγές από την ύπαρξη αναξιόπιστου νομίσματος, όπως αναλύει η σύγχρονη οικονομική επιστήμη, επιφέρει τεράστιες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές επιπτώσεις. Η ανίχνευση, λοιπόν και μελέτη αυτών των επιπτώσεων, της δημιουργίας αβεβαιότητας, όχι μόνον από την αστάθεια του νομίσματος, αλλά κυρίως από τους παράγοντες που οδηγούν σε αυτήν την αστάθεια της αξίας τους νομίσματος, φωτίζει το μεγαλύτερο ποσοστό συμβολής τους στην διάβρωση της υπαρκτής τότε (11°, 12° αιώνων) οικονομικής ανάπτυξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορικής οικονομίας, που οδήγησε στην κατάρρευση. Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η χρηματική μεταρρύθμιση ήταν το ζήτημα της ημέρας στα μεγάλα εμπορικά κέντρα, με επί κεφαλής τη Βενετία. *Η πρώτη κίνηση για μια πολιτική σκληρού χρήματος έγινε το 1192, όταν ένα νέο νόμισμα το γρόσσι μπήκε στην κυκλοφορία. Αυτό ήταν σημαντικότατο γεγονός: Το γρόσσι έπαιρνε τη θέση του "solidous" της βάσης της για πολλούς αιώνες κραταιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορικής ισχύος!*

Η υποκατάσταση, λοιπόν, του ισχυρού αυτοκρατορικού νομίσματος ένεκα "κιβδηλείας" από το "γρόσσι" των Βενετών, σε συνδυασμό με τους νέους πιστωτικούς μηχανισμούς, όπου τα δάνεια απόκτησαν εμπορικό χαρακτήρα και έτσι ο σκοπός τους που ήταν η διακίνηση των αγαθών και η γρήγορη εξόφλησή

τους, εισήχθη στο Βυζάντιο. Στην Αυτοκρατορία συνήθως δεν δίνονταν δάνεια για την χρηματοδότηση των επενδύσεων, διότι η απόσβεσή τους απαιτούσε μεγάλο χρονικό διάστημα. Τον ίδιο καιρό η απαγόρευση της τοκογλυφίας ήταν σε ισχύ. Η προσπάθεια για τη δημιουργία σταθερού και πρότυπου χρήματος ήταν έμπνευση όχι μόνο των πλουσίων εμπόρων και τραπεζιτών αλλά και των μοναχών, που προσπαθούσαν να επιβάλλουν την εξουσία τους σε βάρος των άλλων αρχόντων. Είδαν στη νομισματική μεταρρύθμιση έναν τρόπο να βοηθήσουν το εμπόριο και την ίδια στιγμή , με κάποια αντιστροφή του ***Νόμου του Gresham*** , μια μέθοδο με την οποία θα μπορούσαν να βγάλουν από την κυκλοφορία το φθηνό νόμισμα των αρχόντων, οι οποίοι θα έχαναν μια σημαντική πηγή του εισοδήματός τους, τόσο από την κανονική κοπή του νομίσματος ,όσο και από την υποτίμηση αυτού. Έτσι στα τέλη του 12ου αιώνα παρατηρήθηκαν, λόγω των Σταυροφοριών, μεγάλες νομισματικές αναταραχές. Οι κιβδηλείες, όμως, των νομισμάτων μαζί με τους εχθρούς συνέβαλαν στην τραγωδία. Τα μόνα ελαφρυντικά των κιβδηλιών αυτών ήταν οι κακές περιστάσεις, οι οποίες εξωθούσαν το δημόσιο σε κιβδηλεία και οι ολέθριοι μέθοδοι άμεσου χρηματισμού[28].

Έτσι, όπως, παρατηρούμε και στο Διάγραμμα 16.1, ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους και οι συνεχείς προσπάθειες ελέγχου των τιμών των συντελεστών της παραγωγής, σε συνδυασμό με την επιβολή εμφανούς βαριάς φορολογίας των πολιτών, συμπεριλαμβανομένης και της πρόσθετης (κεκαλυμμένης) φορολογίας της επιβαλλόμενης μέσω της λειτουργίας - δράσης των ποικίλων κρατικών βιομηχανιών, ***των μονοπωλίων***, δεν άφηναν περιθώρια για οποιαδήποτε ανάληψη επιχειρηματικής δράσης για δημιουργία του απαραίτητου πλούτου, αναγκαίου για να υπάρξουν αρκετά πλεονάσματα για το σχηματισμό παραγωγικού κεφαλαίου, ικανού να τονώσει μια διαδικασία μονιμότερης οικονομικής αναπτυξιακής δράσης των οικονομούντων ατόμων. Τέτοιες συνθήκες δεν μπορούν να αναπτυχθούν όταν στις αγορές παρέμβαιναν εξωαγοραίοι παράγοντες για να ρυθμίσουν τη λειτουργία και την κατανομή του εθνικού προϊόντος και τη μερίδα που θα λάβει ο καθένας των παραγωγικών συντελεστών της παραγωγικής διαδικασίας. Η αναπτυξιακή

[28] Ανδρεάδης, Ανδρέας: Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, τόμος Β' σελ. 407 ή 235. Επί Παλαιολόγων, αργότερα επειδή πλημμύρισαν την Πελοπόννησο ποικίλα ξένα νομίσματα, ο Γεώργιος Γεμιστός έφθασε μέχρι του να συμβουλέψει την επάνοδο εις την αρχέγονη ανταλλαγή σε είδος.

διαδικασία απαιτεί συνέπεια, συνέχεια και ηρεμία. Οι παρεμβάσεις δημιουργούν αναταραχή και αβεβαιότητα που οδηγούν σε καταστροφή των ιστών της εν γένει παραγωγικής, εμπορικής, αμυντικής, διοικητικής, εκπαιδευτικής κ.λ.π. ισχύος του κράτους και, στην περίπτωσή μας, της ισχύος της Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Έτσι, λοιπόν, οι Σταυροφορίες, εκτός των άλλων, έπληξαν καίρια την Αυτοκρατορία, διότι επέφεραν ισχυρές διαταράξεις ή και καταστροφές στη λειτουργία των παραγωγικών τουλάχιστον διαδικασιών της οικονομίας. Τούτο είχε οδυνηρές επιπτώσεις στους υπόλοιπους αλληλοεμπλεκόμενους ιστούς της Βυζαντινής κρατικής (όχι μόνο οικονομικής), αμυντικής, ναυτικής, εμπορικής, βιομηχανικής, διοικητικής μηχανής. Τότε ανέκυψε η ανάγκη εξεύρεσης πόρων. Εφάρμοσαν τη γνωστή μέθοδο της αφαίμαξης των αγροτών, δημιουργήθηκε δυσαρέσκεια και στη συνέχεια ποικίλες αντιδράσεις, όπως παρατηρήσαμε στην πληθώρα της βιβλιογραφίας που έχει αναφερθεί και παραπάνω. Και επήλθε το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Συνοψίζοντας: (όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 16.1) οι Σταυροφόροι πιέζοντας τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες από όλες τις πλευρές τους δημιούργησαν πολλές πληγές και περισσότερο ανάγκες και επέφεραν: αμυντική, διοικητική, εκπαιδευτική, ναυτική, εμπορική, αγροτική, βιοτεχνική, οικονομική, φορολογική και κατά συνέπεια νομισματική διατάραξη και δημιουργήθηκε έντονη αβεβαιότητα, αποδιοργάνωση, εξάντληση. Έτσι, προοδευτικά επήλθε πτώση της αμυντικής ισχύος, διοικητική και εκπαιδευτική διάβρωση, απώλεια πολλών αγορών, αδυναμία διατήρησης της ναυτικής ισχύος και αύξηση του κόστους μεταφορών, περαιτέρω συρρίκνωση και της παραγωγής με τη μείωση των εξαγωγών, χειροτέρευση των όρων εμπορίου. Δημιουργήθηκαν δυσχέρειες στη βιομηχανία - βιοτεχνία και παρατηρήθηκε κάμψη της ζητήσεως, μείωση της απασχολήσεως στον κλάδο και μείωση των εισοδημάτων αυτών που απασχολούνταν σε αντίστοιχες εργασίες (που ήταν συγκεντρωμένες στην Κωνσταντινούπολη). Σαν αποτέλεσμα, έχουμε αφ' ενός φυγή προς την επαρχία με ταυτόχρονη μείωση της ενεργού ζήτησης για αγροτικά προϊόντα, εφόσον μειώθηκαν η απασχόληση και τα εισοδήματα στην Κωνσταντινούπολη και κάμψη στην αρχή της ζήτησης αγροτικών προϊόντων. Μείωση της παραγωγής αγαθών και

υπηρεσιών. Απώλεια εσόδων από την κεντρική διοίκηση. Σε περιβάλλον αυξανόμενων αναγκών άμυνας - πίεση Σταυροφόρων κυρίως: επιβολή πρόσθετων φόρων, κυρίως στους αγρότες, και επιπρόσθετη επιδείνωση της θέσης τους, σε συνδυασμό με τις απάνθρωπες μεθόδους στην προσπάθεια είσπραξης αυτών (υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία τέτοιων μαρτυριών). Ταυτόχρονα εξαναγκασμός για ποικίλες παραχωρήσεις προνομίων στους Βενετούς και σε άλλες Ιταλικές πόλεις. Εγκατάσταση αυτών στην καρδιά της Αυτοκρατορίας. Άσκηση ελευθέρων επιχειρήσεων και άλλων δραστηριοτήτων από αυτούς, σε μια Αυτοκρατορία των μονοπωλίων και της παρεμβατικής πολιτικής, στη διαμόρφωση των τιμών των αγροτικών, βιοτεχνικών - βιομηχανικών προϊόντων, μισθών, κατοικιών κ.λ.π. πρόσθετων ρυθμιστικών παρεμβάσεων. Παρατηρείται η δημιουργία μιας "όασις" ελεύθερης ανταγωνιστικής δράσης των Ενετών και άλλων Ιταλών με μεγάλα συγκριτικά πλεονεκτήματα έναντι των Βυζαντινών, κυρίως με την αποκόμιση των αιωνίων προτερημάτων της ελεύθερης (από την προσφορά και ζήτηση) διαμόρφωσης των τιμών (με τις δυνάμεις που την έσπρωχναν στις καινοτομίες, τη δημιουργία της "πίστεως" και των τραπεζογραμματίων εν όψει κ.λ.π.). Με όλα αυτά τα οφέλη των Ιταλικών πόλεων ήταν με μαθηματική ακρίβεια προδιαγεγραμμένη η εξαφάνισή των βυζαντινών, η οποία άρχισε, κυρίως, από την ανάγκη που επιβλήθηκε στο Βυζάντιο να νοθεύσει το νόμισμά του και ***να κυκλοφορήσει κίβδηλα***, που οδήγησαν το solidus σε εξαφάνιση όπου ανέτειλε το ***Γρόσσι***.

Εδώ έχουμε πλήρη εφαρμογή του νόμου του Gresham. Ο νόμος αυτός, όπως διατυπώθηκε από τον σερ Τόμας Γκρέσαμ τον 16° αιώνα, ***επισημαίνει ότι σε όλες τις χώρες όπου κυκλοφορούν δύο νομίσματα το κακό νόμισμα εκτοπίζει πάντοτε το καλό.*** Βραχυχρόνια το ακριβό χρήμα αποθησαυρίζεται ή κρύβεται από την κυκλοφορία, αν υπάρχει η δυνατότητα να μετατραπεί αργότερα σε σταθερό χρήμα με μια ευνοϊκή τιμή ή σε αγαθά σε πλεονεκτικές τιμές. Μακροχρόνια, το φθηνό ή αναξιόπιστο χρήμα οδηγεί στο ασφαλές και ομοιόμορφο νόμισμα, γιατί ο κίνδυνος αποδοχής του ελαφρού υποτιμημένου νομίσματος είναι μεγαλύτερος από ότι στο καλό νόμισμα. Αλλά το μακροχρόνιο είναι πολύς χρόνος. Η Βυζαντινή νομισματική κυκλοφορία άρχισε να υποφέρει από την πληγή του "μαύρου

χρήματος", που ήταν και μόνιμη πληγή πληθωρισμού στο επίπεδο των μικρών συναλλαγών, δηλαδή όταν αλλοίωσε το νόμισμά της. Το μεγάλο διεθνές εμπόριο δεν μπορούσε να ανεχθεί αυτό το αβέβαιο μέσο συναλλαγής. Άλλωστε σε αυτό οφείλονταν και η ισχύς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία από τα πρώτα χρόνια χρησιμοποιούσε ομοιόμορφα στην κοπή και στο βάρος χρυσά νομίσματα για τις μεγάλες συναλλαγές, το "σόλιδο"[29].

Έρχεται, λοιπόν και πάλι στο νου μας η σύσταση του Ξενοφώντα ότι ***"Τα υγιή οικονομικά κάνουν την καλή πολιτική"***. Τούτο διότι οι υπερβολικές δαπάνες, η βαρύτατη φορολογία, οι φορολογικές αδικίες σε συνδυασμό με τις παρενέργειες των ρυθμιστικών παρεμβάσεων στους μηχανισμούς διαμόρφωσης των τιμών (αγαθών και υπηρεσιών) αποτελούν ***δημοσιονομικές "προκλήσεις"***, οι οποίες όπως απέδειξε ο πολύς Α. Ανδρεάδης, ακόμα και αν επιβάλλονταν από μεγάλες ανάγκες (αντιμετώπιση Σταυροφοριών) επιβεβαίωναν τον κανόνα ότι: ***"η κακή δημοσιονομική διαχείριση έχει ένα τρομερό τρόπο να εκδικείται τις κυβερνήσεις που την αγνοούν ή την προκαλούν".***

---

[29] Το ***νόμο του Gresham***, βέβαια, τον είχε διατυπώσει πολύ ενωρίτερα ο ***Αριστοφάνης (452 - 385 π.Χ.)***. Σε χωρίο των *Βατράχων* αναφέρονται από τον Χορό τα εξής: " *Πολλές φορές μου φαίνεται ότι η πόλη αυτή έχει πάθει με τους καλούς και τίμιους πολίτες της ό,τι παθαίνουμε με το παλιό νόμισμα και με τα καινούργια χρήματα. Δεν κυκλοφορούν πια τα παλιά νομίσματα, που δεν είναι κάλπικα, που θεωρούνται τα πιο καλα από όλα, που έχουν κοπεί σωστά, που κουδουνίζουν αληθινά και περνούν παντού, κι ανάμεσα σε Έλληνες και στους βατράχους. Αντί για αυτά κυκλοφορούν νομίσματα, χτεσινά και προχτεσινά, άθλια, χάλκινα και κακοκομένα. Έτσι, γίνεται και με τους πολίτες μας: καταξευτελίζονται όσοι πολίτες είναι από σόι, σώφρωνες και δίκαιοι, καλοί και τίμιοι, άνθρωποι που ανατράφηκαν μέσα σε παλαίστρες με χορό και μουσική και έχουν πέραση τα χάλκινα νομίσματα και οι ξένοι, οι κοκκινομάλλιδες, οι άθλιοι, από άθλια γενιά, οι νεοφερμένοι, αυτοί που πιο πριν η πόλη δε θα τους ήθελε ούτε για σφαγάρια*" Αριστοφάνη "Βάτραχοι", στ. 718-733.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αγγελόπουλος, Αγγ. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: 50 Χρόνια από τον Θάνατό του, Ομιλία, Έκτακτος Συνεδρία Ακαδημίας Αθηνών, της 2ας Δεκεμβρίου 1986.

Αδαμαντίου, Αδαμάντιος. Ο Βυζαντινός στρατός, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ζ΄. Αθήνα, 1920.

Αλεξανδρής, Α. Κ. Η Θαλάσσια Δύναμις εις την Ιστορίαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Ιστορικής Υπηρεσίας Βασιλικού Ναυτικού, Αθήνα, 1956.

Άμαντος, Κωνσταντίνος. Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (867-1204 μ. Χ.), τόμος Β΄, εκδ. ΟΕΣΒ, Αθήνα,1977.

---- Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν, εκδ. β', Αθήναι,

Ανδρεάδης, Ανδρέας. Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, τόμος Α΄, από των Ομηρικών μέχρι των Ελληνομακεδονικών Χρόνων, τόμος Β΄ από την Ελληνομακεδονικών μέχρι και των Βυζαντινών Χρόνων, α' εκδ. Αθήναι, 1918, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992.

---- Περί του Πληθυσμού και του Πλούτου της Κωνσταντινούπολης κατά τους Μέσους Αιώνες, Παρνασσός 13, 1917.

---- Περί του Νομίσματος και της Κτητικής Δυνάμεως των Πολυτίμων Μετάλλων κατά τους Βυζαντινούς Χρόνους, Επιστημονική επιτηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών, 1916-1917.

---- Η Οικονομική Ζωή του Βυζαντίου, μετάφρ. Δ. Σακκά, με τίτλο " Η Οικονομική Ζωή του Βυζαντινού Κράτους- Τα Δημόσια Οικονομικά ", στο N.H. Baynes and H.St.L.B.Moss (επιμ.)Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1996.

Αντωνακόπουλος, Αντώνιος. Το Βυζάντιο και ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, Εισαγωγή στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών των Νεωτέρων Χρόνων, (Πολιτική-

Οικονομία- Φιλοσοφία), τόμος α΄(η Συμβολή του Βυζαντίου στη Δυτική Αναγέννηση και τη Διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, - Κομοτηνή , 1980, ανατύπωση 1985.

Αντωνιάδου-Μπιμπίκου, Ελένη. Το Βυζάντιο και ο Ασιατικός Τρόπος Παραγωγής. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.

Αριστοφάνης. Βάτραχοι.

Βικέλας, Δημήτριος. Περί Βυζαντινών. Εκδόσεις Williams and Norgate, London-Edinburgh, 1874.

Βρυώνης, Σπύρος. Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11ος-15ος) αιώνας. Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996.

Γέμτος, Πέτρος. Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Μεταθεωρία και Ιδεολογική Κριτική των Επιστημών του Ανθρώπου. Τόμος Α΄, Β΄,εκδόσεις Παπαζήσης, Γ΄ έκδοση, Αθήνα, 1987.

Γεωργακόπουλος, Θ. Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική. 1977.

Γκότσης, Γεώργιος. Προβλήματα Οικονομικής και Πολιτικής Ηθικής στην Πατερική και Βυζαντινή Σκέψη. Εισαγωγικά Μελετήματα. Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτινή, 1996.

Δερτιλής, Π. Ιστορία του Οικονομικού Βίου. Θεσσαλονίκη, 1956. Εκδ. Β'

Διομήδης, Αλέξανδρος. Τα Αίτια της Οικονομικής Παρακμής του Βυζαντίου. Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα, 1937.

---- Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα της Ακμής και Παρακμής του Βυζαντίου. Ανάτυπον εκ των πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1947.

---- Οικονομικές Περιπέτειες του Παρακμάζοντος Βυζαντίου. Η Τελική Πτώση του Βυζαντινού Νομίσματος. Εις την Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής. Αθήνα, 1939.

---- Βυζαντιναί Μελέται. Αθήνα, 1951, Έκδοση Β΄, τόμος Α΄.

---- Η Βυζαντινή Οικονομία και η Πολιτική του Παρεμβατισμού. Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής, Αθήνα, 1943.

---- Η Εξέλιξη της Φορολογίας της Γης στο Βυζάντιο. Εκδόσεις ΕΒΣπ. Αθήνα, 1949.

Δράκος, Γ.Ε. Μαθήματα Δημόσιας Οικονομικής, εκδ. Καραπιπερόπουλος, Αθήνα 1974.

Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ. Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκδόσεις Μέλισσα, Τόμος Α΄, Αθήνα, 1977.

Επιλογή 1, 2: Ετήσια ειδική έκδοση «Ελληνική οικονομία. Γύρω από την οικονομία. Η οικονομική ζωή στο βυζάντιο». Αθήνα, 1992.

Ευαγγελάτου- Νοταρά, Φλωρεντία. Σημειώματα Ελληνικών Κωδίκων ως Πηγή δια την Έρευνα του Οικονομικού και Κοινωνικού Βίου του Βυζαντίου, από του 9ου αιώνος μέχρι του 1204. Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαρίπολου, (47), Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1982.

Ευελπίδης, Χρ. Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος. Ιστορική Ενδοσκόπησης Αθήνα, 1950.

Ζακυθηνός, Διονύσιος. Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία. Αθήνα, 1951.

----- Βυζαντινή Ιστορία (324-1071). Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα- Γιάννινα, 1989.

----- Το Βυζάντιο (1071-1453). Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Β΄,Αθήνα, 1959.

----- Περί της Τιμής του Σίτου εν Βυζαντίω.ΕΕΒΣ, 12, 1936.

Ζαμπέλιος, Σπυρίδων. Βυζαντιναί Μελέται περί Πηγών Νεοελληνικής Εθνότητος, από Η΄άχρι Ι΄εκατονταετηρίδος μ. Χ. Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Αθήνα, 1857, επανέκδοση Αθήνα, 1976.

Θεοφανίδης, Σταύρος. Μεθοδολογία της Επιστημονικής Σκέψης και Έρευνας. Εκδόσεις Μπένου, Αθήνα, 1998.

----- Θεωρία και Πρακτική της Οικονομικής Πολιτικής. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1971, 1985.

----- Οικονομική των Διεθνών Ενοποιήσεων: ΕΛΛΑΔΑ - ΕΟΚ.Στοιχεία Θεωρητικής και Εμπειρικής Διερεύνησης. Εκδόσεις Διον. Κανελλόπουλος,Αθήνα,1982.

----- Αγροτική Οικονομική. Θεωριτική Ανάλυση και Πολιτική. Εκδόσεις Παπαζήσης, έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα, 1992, Α΄ έκδοση , 1985.

----- Ποιός Είναι Ηγέτης, η Ποιότητα της Ηγεσίας. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.

----- Πώς θα γίνετε καλύτερος Πρωθυπουργός, Υπουργός, Διοικητής, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.

Θεοχάρης, Ρηγίνος. Η Εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης από τους Αρχαίους Έλληνες στους Κλασσικούς. Επιλογές από Κείμενο, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα: 1985.

----- Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.

Ισραηλινά Νέα. Συγνώμη μετά από... 900 χρόνια. Τεύχος 260 Ιούλιος – Αύγουστος 1966.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Βυζαντινός Ελληνισμός, Βυζαντινοί, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί Χρόνοι. Α΄ Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1980.

Καζάζης, Νικόλαος. Πλήθων- Γεμιστός Γεώργιος (1355-1393) και ο Κοινωνισμός κατά την Αναγέννηση. Εις την Επιστημονικήν Επιτηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1902-1906.

Καράγεωργας, Δ.. Παραδόσεις Δημοσιονομικής Πολιτικής, τεύχος Α΄, εκδ. Παπαζήση. 1977

Καραγιάννης, Αναστάσιος. Δημόσια Οικονομικά του Βυζαντίου. Χριστιανικό Οικονομικό Σύστημα, Πατερικά, Οικονομικά του Αγίου Όρους. Εκδόσεις Interbooks, Αθήνα, 1995.

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους. Τόμος Α΄. Ιστορία της Πρωϊμου Βυζαντινής Περιόδου (324-565). Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1988. Τόμος Β΄(565-1081). Ιστορία της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου (1081-1453). Τελευταίες Λάμψεις (1081-1204), Ανατύπωση α. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.

—— Το Βυζαντινό Κράτος, Κρατική Οργάνωση, Κοινωνική Δομή. Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1988.

—— Το Βυζαντινό Κράτος. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996.

—— Πηγές της Βυζαντινής Ιστορίας. Έκδοση Ε΄, εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1987.

—— Η Βυζαντινή Ιστορία από τις Πηγές. Συνεργασία με Θ. Κορρέ. Έκδοση Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993.

Καργάκος, Σαράντος. Βυζαντινή Ιστορία. Εκδόσεις ΟΕΣΒ, Αθήνα, 1958.

---- Η Πόλη έπεσε για λόγους Οικονομικούς, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Αύγουστος, 1995.

---- Ο Σταυρός κατά της Ημισελίνου, 1096, έναρξη των Σταυροφοριών, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Δεκέμβριος, 1996.

Καρολίδης, Π. Εγχειρίδιον Βυζαντινής Ιστορίας. Εκδόσεις Τζάκα, Αθήνα, 1906.

Κοκορέ- Λιάκου, Ελένη. Ο Ρόλος της Πόλης των Θηβών στην Οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Δ' Διεθνές Συνέδριο Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 2000. Υπό δημοσίευση.

Κοκορές Ταξιάρχης. "Οικονομικός Φιλελευθερισμός και Επιβίωση στα Πλαίσια της ΕΟΚ". Ελεύθερη Κοινωνία. Νοέμβριος - Δεκ. 1985.

Κόλιας, Γεώργιος Τ. Κεφάλαια Ιστορίας Μέσων Χρόνων.Αθήνα, 1958.

---- Η Εξωτερική Πολιτική Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Αθήνα, 1955.

---- Βυζαντινή Διπλωματία.Πολιτική Επιθεώρηση, Τόμος Γ΄, αριθμός 1-2, 1946.

---- Ιστορική Γεωγραφία. Πολιτική, Οικονομική, Εποικισμός. Αθήνα, 1948.

Κόλιας, Ταξιάρχης Γ. Νικηφόρος Β΄Φωκάς (963-969) : Ο Στρατηγός Αυτοκράτωρ και το Μεταρρυθμιστικό του Έργο. Ιστορικές Μονογραφίες 12, Εκδόσεις Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1995.

---- Η Θέση του Στρατιωτικού στη Βυζαντινή Κοινωνία, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα, 1994.

Κόλια - Δερμιτζάκη, Αθηνά. Ο Βυζαντινός Ιερός Πόλεμος, η έννοια και η προβολή του Θρησκευτικού Πολέμου στο Βυζάντιο, Ιστορικές Μονογραφίες 10, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1991.

---- Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα, 1994

Κορδάτος, Γιάννης. Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τόμος Α΄ 395-1204, Β΄ 1204-1453. Εκδόσεις 20ος αιώνας, Αθήνα, 1959- 1960.

---- Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου. Τόμος Α΄, Αθήνα, 1965, Έκδοση Ε΄.

Κορδώσης, Μιχαήλ. Ιστορικογεωγραφικά Πρωτοβυζαντινών και εν γένει Παλαιοχριστιανικών Χρόνων, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Εκδόσεις Καραβίας, Αθήνα, 1996.

Κορρές, Θ. Ο Προβληματισμός γύρω από το Υγρό Πυρ των Βυζαντινών. Βυζαντιακά Γ΄, Θεσσαλονίκη, 1983.

Κουκουλές, Φαίδων. Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός. Τόμοι 6. Αθήνα, 1947-1957. Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου, Αθήνα, 1948. Ανατύπωση εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1972.

----- Λαογραφικαί Ειδήσεις παρά τω Θεσσαλονίκης Ευσταθίω, ΕΕΒΣ, Αθήνα, 1924.

Κούλης, Ι. Στοιχεία Θεωρητικής και Εφηρμοσμένης Δημόσιας Οικονομικής, εκδ. Αθήνα, 1962.

Κρουμβάχερ, Κ. (K,Krumbacher). Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας (527 - 1453), Α΄-Γ, Αθήνα, 1974 (ανατ.).

Λαΐου-Θωμαδάκη, Αγγελική. Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή. Μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997.

Λουγγής, Τηλέμαχος. Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας. (324-1204). Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

Maalouf, Amin. Οι Σταυροφορίες από τη Σκοπιά των Αράβων. Μετάφρ. Βάντζη Αγγελική, εκδ. Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996.

Μέντζου, Κωνσταντίνα. Συμβολαί εις την Μελέτην του Οικονομικού και Κοινωνικού Βίου της Πρωϊμου Βυζαντινής Περιόδου. Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου (31) ,Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήναι, 1975.

Μηλιαράκης, Αντώνης. Βασίλειον της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261). Ανατύπωση Δ. Καραβίας - Ευάγγ. Λάζος, Αθήνα, 1994.

Μπαλόγλου, Χρήστος. Η Οικονομική Σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων. Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής (ΙΛΕΧ) , Θεσσαλονίκη, 1995.

----- Ο Γεώργιος Γεμιστός- Πλήθων. Σκαπανεύς των Τεσσάρων Αρχών της Φορολογίας του ADAM SMITH. Ανάτυπο του τόμου Βυζαντιναί Μελέται, 6, Αθήνα,1995.

----- Η Οικονομική Σκέψη του Νικολάου Καβάσιλα. ΙΣΤ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη, 1995. Κυκλοφορεί Μαΐο, 1996.

----- Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου.Α.Ν. Βερναρδάκη, Αθήνα, 1885. Επανέκδοση του έργου με εισαγωγή- ευρετήριο, 1990.

----- Βιβλιογραφία Γεωργίου- Γεμιστού Πλήθωνος, Εκδόσεις Βυζαντινός Δόμος 7, Αθήνα, 1993-1994.

----- Η Οικονομική Φιλοσοφία των Κυνικών, MESOGEIOS Mediterranee 4 (1999), Publ. HERODOTOS \ KADMOS , Copyright Mesogeios, Paris, 1999.

----- Έννοια και Προβληματική της Χρηματιστικής κατά τον Αριστοτέλη, αφιέρωμα στον Εύαγγελο Μουτσόπουλο, εκδ. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2001.

Μπήτρος, Γ. Οι Έλεγχοι των Τιμών και οι Συνέπειές τους. ΙΟΒΕ. Αθήνα: 1985.

Νομικός, Χ. Α. Οι Σταυροφορίες. Εκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα, 1990.

Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, Μαρία. Venice et la Mer Noire du XI au XVe siecle, Θησαυρίσματα 7, Βενετία, 1970

Ξανάλατος, Διογένης. Βυζαντιναί Μελέται. Συμβολαί εις την Ιστορίαν του Βυζαντινού Λαού. Αθήνα, 1940.

Οικονομίδης, Νικόλαος. Η Δ΄ Σταυροφορία και η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1204). Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος 9, Αθήνα, 1979.

Πανταζόπουλος, Ν. Αι Ελληνικαί "Κοινωνίαι". Προλεγόμενα εις το ΑΤΤΙΚΟΝ Σωματειακόν Δίκαιον. Αθήνα,1946. Ανατύπωση Επιστημονική Επιτηρίδα, της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τόμος 10. Αντιχάρισμα στον Ν.Ι. Πανταζόπουλο Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη, 1986

Παπαδημητρίου, Κώστας. Το Άγνωστο Βυζάντιο. Περισσότερο Φως στην Ιστορία του. Εκδόσεις Σμυρνιωτάκη, Αθήνα, 1981.

Παπαδόπουλος, Σάββας. Βυζαντιναί Μελέται. Η Δημόσια Οικονομία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκδόσεις Π. Δρούκα - Ν. Κονσόλα, Αθήνα,1963.

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, επιμ. Π. Καρολίνης, Αθήνα, 1932, επαν. Γαλαξίας, Αθήνα, 1971.

Ράδος, Κωνσταντίνος. Το Ναυτικό του Βυζαντίου. Εκδόσεις Ελευθερουδάκη - Μπαρτ, Αθήνα,1920.

Σαββίδης, Αλέξης. Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας , 11ος- 13ος αιώνας. Εκδόσεις Καρδαμήτσα, Αθήνα, 1995.

---- Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα.Ανατύπωση άρθρων, 1981-1990. Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 1991.

---- Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας. Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα,1992.

Σάπικας, Δανιήλ (Αρχιμ.) Ιστορική εξέλιξη και τέλος της praefectura της Πελοποννήσου κατά τη Βυζαντινή περίοδο μέχρι τη Φραγκοκρατία, 5ος αι. - 1204 μ.Χ. ΒΜ4 1992.

Σβορώνος, Νικόλαος. Η Βυζαντινή Επαρχία. Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 18, Αθήνα, 1981.

Σβώλος, Αλ. Το Δικαίωμα του Σενεταιρίζεσθαι και το Δίκαιο των Σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί Σωματείων Νόμο. Για το Βυζάντιο ειδικότερα. Αθήνα, 1915.

Σίδερης, Α. Ιστορία Οικονομικού Βίου. Η Οικονομία του Βυζαντίου. Έκδοση Γ΄, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1947.

Σπέντζας Π. Σάββας. Δημοσιονομική Διερεύνηση του Βυζαντινού Κράτους. Συμβολή εις την Ελληνική Δημόσια Οικονομία. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.

---- Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο Φιλόσοφος του Μυστρά. Οι Οικονομικές-Κοινωνικές και Δημοσιονομικές του απόψεις. Εκδόσεις Καρδαμήτσα, Αθήνα,1996.

Στράτος, Α. Το Βυζάντιο τον Ζ΄ αιώνα. Τόμος Α΄, Αθήνα, 1965, Τόμος Β΄, Αθήνα, 1966.

Χέσσελιγκ, Ντ. Βυζάντιο και Βυζαντινός Πολιτισμός, Αθήνα, 1914.

Χουμανίδης, Λάζαρος. Ιστορία Οικονομικών Θεωριών. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1965.

----- Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος. Από της Αρχαιότητος μέχρι της Πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Τόμος Α΄, Εκδόσεις Παπαζήσης , Αθήνα, 1990.

----- Περί Τόκου επί Βυζαντινών Χρόνων. Βυζαντιναί Μελέται ΣΤ΄, εκδ. Αθήνα,1995.

----- Οικονομία και Εμπόριο στο Βυζάντιο. Εκδ. Αθήνα, 1959.

----- Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου. Τεύχος Α΄, Β΄, εκδ. Αθήνα, 1969.

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές. Εκδόσεις, ΟΕΔΒ, Αθήνα,1979.

----- Βυζαντινή Ιστορία. Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1975 και εξής.

Χριστοφιλόπουλος, Αναστάσιος. Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος ΣΤ΄ου Σοφού και αι Συντεχνίαι εν Βυζαντίω. Εκδ. Αθήνα, 1935.

----- Εισαγωγή στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών των Νεωτέρων Χρόνων.Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα,1985.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Ahrweiler, Hélène. L' Ideologie Politique de l' Empire Byzantin. Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου, έκδοση Δ', εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 1988.

---- Etudes sur les Structures Administratives et Sociales de Byzance. Variorum Reprints, London, 1971.

---- Recherches sur l' Administration de l' Empire Byzantin aux IXe - XIe siecles, BCH, 84, 1960.

----- L' Asie Mineure et les invasions Arabes, VIIe - IX e siecles, RH 227, 1962.

---- Byzance: les pays et les territoires, London , VR, 1976.

---- Byzance et la Mer. Paris, 1966.

Angold, Michael. The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History. Publ. Longman, London- New York, 1984. Ελληνική μετάφραση Ευαγγελία Καργιανιώτη, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1997.

Antoniadis-Bibicou, Helene. Recherches sur les Douanes a Byzance, l' " octava", " le kommerkion" et les Commerciaires, Paris, 1963.

---- Problemes d' Histoire Economique de Byzance au XI[e] siecle: Demographie, Salaires et Prix, Byzantinoslavica 28, 1967.

Atiya, A. The Crusades, Historiography and Bibliography, Bloomington - London, Indiana, UP., 1962.

---- The Crusade in the Later Middle Ages, London, 1938.

Baker, D. Relations between East and West in the Middle Ages, Edinburgh, 1973.

Barker, E. Social and Political Thought in Byzantium from Justinian to the last Palaeologus, Oxford, 1957.(ανατ.) 1961.

----- The Crusades, London, 1936, (ανατ.) και επανέκδ. σε EBr 6 (1957).

Baynes N. H. - H.St. L. B. Moss. Byzantium, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό 1948, β' εκδ. 1961, μτφρ. Δημ. Σακκά, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1996.

Branson, William and **Litvack, James**: Macroeconomics, 1981. Μακροοικονομική Θεωρία μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Gutenberg. Αθήνα. 1992.

Bratianu, G. Etudes Byzantins d' Histoire Economique et Social. Paris, 1938.

----- Le Monopol du Ble a Byzance au XI siecle.Vol. 9, 1934.

Brehier , L. La Civilisation Byzantine, Paris, 1950.

Brentano, L. Die Byzantinische Volkswirtschaft, Munchen - Leirzig, 1917.

Brooman, F.S.. Macroeconomics. The Minerva Series No 9, G. Allen and Irwin. London: 1962.

Browning, Robert. The Byzantine Empire, 1980 Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μτφρ. Νικ. Κονομή, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1992.

Brundage, J. The Crusades, Motives and Achievements, Boston, 1964.

Cahen, Cl. Orient et Occident au Temps des Croisades. Paris, 1983.

Cambridge Medieval History. Εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1979-80.

Chacholiades, M.: Microeconomics I. 19, Μικροοικονομική Εκδ. Κριτική Επιστ. Βιβλιοθήκη 1990. μτφρ. Α. Κορκοτσίδη. Αθήνα: 1990.

Chalandon. Histoire de la Premier Croisade. Paris, 1925.

----- Essai sur le Regne d' Alexis 1er Comnene, Paris, 1900.

Charanis, P. Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium, Church History 21, (1952).

----- Social Economic and Political Life in the Byzantine Empire, London,VR, 1973.

----- Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade, Byzantion 19, 1949.

Clough, S. B.- Rapp, R. T., The Economic development at Western civilization, 1959, Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία. Η Οικονομική Ανάπτυξη του Δυτικού Πολιτισμού, τόμοι 2, μτφρ. Φ. Διαμαντόπουλος, Μ. Κολιάκος, Γ. Ταλαρούγκας, Φ. Χαμόδρακας, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1979.

Constantinescu, N. A. La Communaute de Village Byzantine et ses Rapports avec le Petit Traite Fiscal Byzantin, Academie Roumaine, Bulletin de la Section Historique 13, 1927.

Cossa, L. Πρώτα Στοιχεία της Δημόσιας Οικονομίας. μτφρ. Κ. Δ. Παπακωνσταντίνου, εκδ. Β΄, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήνα, 1892

Delaruelle, E. L' Idee de Croisade au Moyen Age. Torino, 1980.

Diehl, Charles. The Fourth Crusade and the Latin Empire. Cambridge Medieval History, τόμος Δ΄, 1923.

----- Les Grandes Problemes de l' Histoire Byzantine. Paris, 1943.

----- Byzance et l' Occident a l' Epoque des Croisades.

----- Manuel d' Art Byzantine. Paris, 1926.

----- Etudes sur l' Administration Byzantine dans l' Exarchat de Revenne (568 - 751), Paris, 1888.(ανατ.) New York, 1959.

----- Byzantium, Greatness and Decline, Paris, 1919, New Branwick, 1957.

----- Βυζαντινές Μορφές, Paris,1905, Αθήνα, 1969.

----- Manual d' Art Byzantin, I - II., Η Βυζαντινή Τέχνη στους Baynes - Moss, Βυζάντιο, μτφρ. Δημητρίου Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα,1996.

----- The 4th Crusade and the Latin Empire, CMH IV, 1923.

Dolger, F. Beitrage zur Byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10 u 11, Jahrhunderts, Byzantinisches Archiv, Heft 9, Leipzig - Berlin, 1927.

Durant, Will. Παγκόσμιος Ιστορία Πολιτισμού. Κεφάλαιο 23° Σταυροφορίες (1095 - 1291).

Finlay, George. A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Times, B.C.146- A.D. 1864, τόμος Γ' .

Friedmann, M. and **Stingler,G.L.**, "Roofs Or Ceilings?", Popular Essays on Current Problems, Vol.1, Σεπτέμβριος 1946.

Geanakoplos, Deno. Byzantine East and Latin West, two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance., Dumbardon Oaks Papers, Oxford, Basil Blackwell, MCMLXVI, 1966.

Grabar, A. : Le Premiere Art Chretien. L' Univers des Formes, Paris, 1966.

Grousset, Rene. Histoire des Croisades et du Roujaume Frank de Jerusalem,Vol. 3, Paris, 1934-1936.

Grumel, V. Etudes Byzantines, Vol. 3, Paris, 1945.

Guillou, A. La Civilisation Byzantine, Paris, Collection les grandes civilisations, Dirigee par Raymond Bloch, Arthaud, 1974.

Haldon, J. Byzantium in the 7th cent. Cambridge U.P., Haldon, J. 1990, Το Βυζάντιο τον 7ο αιώνα.

Harvey, Alan. The Growth of the Byzantine Rural Economy. (Διδακτορική Διατριβή), Birmingham, 1983.

---- Economic Expansion in the Byzantine Empire 900 – 1204, Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1204. μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, εκδόσεις MIET, Αθήνα, 1997.

Hayek, F.V. "The Meaning of Competition". New Studies In Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Hayek, F.V. "Competition as a Discovery Procedure", New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Heilbroner, R.l. & Thurow, L.C.: Understanding Microeconomics. 6th Edition. μετφρ. Εκδ. Παπαζήση. Αθήνα: 1984.

Hendy, F. Michael. Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300-1450),publ. Cambridge University Press, Cambridge, London, New- York, New- Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985.

---- Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081 - 1261, Washington, 1969.

Heisenberg, A. Staat und Gesellschaft des Byz. Reiches: Die Kultur der Geganwart, B', 4,1,1923.

Herrin, J. The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelth Century : a Study of Medieval Economy, University of Birmingham Historical Journal, 12, 2, 1970.

Heyd, W. Histoire du Commers du Levant au Moyen Age.Vol. I,I, Leipzig, 1936.

Hoffmann, Jurgen. Rudimente von Territorialstaaten in Byzantinische Reich, 1071-1204, Munich, 1974.

Holt, M. P. The Age of the Crusades. The Near East from the Eleventh Century to 1517.Publ. Longman, London and New-York, 1986.

Hook, Richard, - Nicolle, David. Οι Σταυροφορίες. Μετάφρ. Νίκος Πρωτονιτάριος, εκδ. Αψίδα, Αθήνα, 1996.

Hunger, Herbert. Die hocksprachliche profane Literatur der Byzantiner, 1978 Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών. Μτφρ. Κόλιας Ταξιάρχης, Συνέλη Κατερίνα, Μακρής Γ.Χ. Βάσσης Ιωάννης, εκδ. Β', εκδόσεις MIET, Αθήνα, 1997.

Iorga, N. Histoire de la Vie Byzantine : L' Empire de Penetration Latin. (1081-1453). Bucarest, 1935, τόμ. Β'.

Kazhdan, A. P. - Wharton, Epstein, Ann. Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth centuries, 1985, Αλλαγές στο Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11° και 12° αιώνα. Μετάφρ. Ανδρέας Παππάς, μετάφρ. Παραρτήματος Δημ. Τσουγκαράκης, εκδ. MIET, Αθήνα, 1997.

Karayannopoulos,I. Die Finanzwesen des Fruhbyzantinischen Staates. Munchen,1958.

Kedar, B.Z. Crusade and Mission. European Attitudes Toward the Muslimw, Prinston, 1984.

Kirzner, I.M. Prices, the Communication of Knowledge, and the Discovery Process. New York University: Department of Economics, 1984.

Koetzschke, K. : Allgemeine Wirtschafts Geschichte des Mittelalters, Jena, 1924.

Kolias, George. Amter- und wurdengkauf im fruh - und Mittelbyzantinischen Reich, Athen, 1939. (Texte und Forschungen zur Byzantinischneugriechischen Philologie, 35).

Kolias, G.T. Byzantinische Waffen (Byzantina Vindobonensia, 17), Wien, 1988.

Kolias, G. T. The Taktika of Leo VIth the Wise and the Arabs, Graeco-Arabica 3, 1984.

Krumbacher, K. : Geschichte der Byzantinischen Litteratur, Munich, 1894.

Laiou - Thomadakis, Angeliki. Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century. Ανάτυπο από τα " Θησαυρίσματα",τ. 22 (1991), Βενετία, 1992.

----- The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th - 15th centuries. DOP 34,35, 1980, 1981.

Laurent, V. L' Idee de Guerre Sainte et la Tradition Byzantine. RHSEE 23 , 1946.

Lemerle, Paul. Byzance au Tournant de son Destin (1025- 1118), στο : Cing Etudes sur le XIe siecle Byzantine. Paris, 1977.

----- Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance : les Sources et les Problemes. Revue Hist. 219 (1958).

----- Le Monde de Byzance. Histoire et Institutions, London, 1978, VIII.

----- The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelth Century. The Sources and Problemes. Galway U.P. 1979.

----- Essais sur le monde Byzantin, London, 1980.

----- Byzance et la Croisade, au Comitato Internazionale di Scienze Storiche, X.Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni, vol. C', Φλωρεντία, 1955.

Levtchenko, M. B. History of the Byzantine Empire, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκδόσεις Νέα Ελλάδα, Αθήνα, 1955. Α΄ έκδ. Moscow-Leningrand, 1940.

----- Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μετάφρ. Γιάννης Βστάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, 1956.

Lindsay, Jack. Byzantium into Europe. The Story of Byzantium as the First Europe (326- 1204 AD) and its Further Contribution till 1453 AD. Publ. The Bodley Head , London.

Lilie, R.J. Byzantium and the Crusader States 1096- 1204. Transl. By J.C. Morris, J.E. Riding, Oxford, 1993.

Lock, Peter. The Franks in the Aegean –1204 – 1500, 1995 Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, (1204-1500). Μετάφρ. Κουσουνέλος Γεώργιος, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 1998.

Lopez, R. The Silk Industry in the Byzantine Empire, Spec 20, 1945.

----- Byzantium and the World aroud it. Economic and Institutional Relations, London, 1978, (VR).

----- The Shape of Medieval Monetary Economy, London, 1986 (VR).

Lopez, R. – Raymond, L. Medieval Trade in the World, London, 1955.

Lopez, X. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, DOP, XIII, 1959.

----- Un Born au Royaume des Aveugles: La position de Byzan ce dans l' Economie Europeene du haut moyen age. Bulletin de l' Azssociation Marc bloch de Toulouse, 1953 – 55.

Maalouf, Amin. The Crusades Through Arab Eyes. London, 1984.

Malamut, Elizabeth. Les Iles de la Mer Egee de la Fin de XIe siecle a 1204. Byzantion 52, Βρυξέλλες, 1982

Matzukis, Corina - Hendrickx, B. : Alexios V Doucas Mourtzouphlos: his Life, Reign and Death, Ελληνικά 31, 1979.

Mayer, H.E. : Geschichte der Kreuzzuge, Stuttgart 1965.

Mavris, N.G. Byzantina – Metabyzantina, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά. A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies. Publ. by the Wsociety for the Promotion of the Byzantine and Modern Greek Studies, New York City, 1949.

Miller, William. The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204 – 1566), 1908, Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204- 1566). Μετάφραση- Εισαγωγή- Σημειώσεις Άγγελου Φουριώτη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990.

Morrisson, Cecile. La Devaluation de la Monnaie Byzantine au XIe siecle : essai d' interpretation , T. (1976). (Τεμ. 6).

----- Catalogue des Monnais Byzantines de la Bibliotheque Nationale, I-II. Paris, 1970.

----- Monnais et Finances dnas l' EMPIRE Byzantine. X^{e}- XIVe siecle.au: V. Kravari – J. Lefort – C. Morrisson, publ. Hommes – et richesses dans l' Empire Byzantin, v. B', VIIIe siecle (Realites Byzantines 3)

Musgrave R. and Musgrave P. Public Finance in Theory and Practice. McGraw-Hill, 1973.

Neumann, C. Die Byzantinische Marine, Historische Zeitschrift (1898), Bd. XLV. H. Z.

----- La Situation Mondiale de l' Empire Byzantin avant les Croisades. Transl. Renauld and Kozlowski ,

Nicol, D. M. .The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204- 1261, Cambridge Medieval History, vol. D', publ. 1966.

----- The Last Centuries of Byzantium (1261- 1453), London, 1972.

----- Byzantium, Venice and the Fourth Crusade, Athens, 1990.

Nicolle, David and Hook, Richard. Οι Σταυροφορίες. Μετάφραση Πρωτονοτάριος Νίκος, εκδ. Αψίδα, Αθήνα, 1996.

Norwich, J.J. Byzantium: the decline and fall, (1071-1453), London, 1992, Αθήνα, 1999.

----- A short History of Byzantium, 1988, 1991, 1995, 1997. Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, μτφρ. Δ. Π. Κωστελένος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα,1999.

Obolensky, Dimitri. : The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe (500-1453). Londres, 1971.

Oikonomides, N. Fiscalite et exemption fiscale a Byzance, IVe – XIe siecles, 1996, Αθήνα.

Ostrogorsky, George. Histoire de l' Etat Byzantin, Paris, 1956.

----- Quelques Problemes d' Histoire de la Paysannerie Byzantine, (Corpus Bruxellense Hist. Byz. Subsidia II), Bruxelles,1956.

----- Pour l' Histoire de la Feodalite Byzantine. Traduction Francaise de H. Gregoire. Corpus Bruxellense Hist. Byz. Subsidia I, Bruxelles, 1954.

----- Geschichte des Byzantinischen Staates, Munchen, 1963 μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα, 1993.

----- Lohne und Preise in Byzanz, BZ 32, 1932.

----- Geschichte des Byzantinischen Staates, Munchen, 1963.

Prawer, J. Histoire du Ruyaume Latin de Jerusalem, I, Paris 1969, II, Paris, 1970.

----- The World of the Crusades, London - Jerusalem, 1972.

Prest A. Public Finance in Theory and Practice, London, Weidenfeld and Nicholson, 1960.

Rambaud L' Empire Grec au 10eme siecle.Constantin Porphyrogenete, Paris, 1870.

Ramsey, W.M. Historical, Geography of Asia Minor,Amsterdam, 1962 (ανατ.).

Riley, J. and Smith. The Crusades. Idea and Reality, 1095- 1274, London, 1981.

Robinson, J. The Economics of Imperfect Competition. London: McMillan &Co. Ltd., 1933.

Runciman, Steven. The Fall of Constantinople, Cambridge, 1965, 1966. Ελληνική Μετάφραση εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1979.

----- A History of the Crusades, vol. 3, Cambridge, 1951 - 1954, London, 1988.

----- Byzantine Civilization, Edward Arnold, London, 1933. Ελληνική μετάφραση Δέσποινα Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας - Ερμείας, Αθήνα, 1969.

----- A History of the First Bulgarian Empire, London, 1930.

----- The Byzantine Theocracy, Cambridge, University Press, 1977.

----- Η Βυζαντινή Θεοκρατία, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 1991.

Samuelson, Paul A. & Nordhaus, William D.: Economics. Ed. Mc Graw - Hill, 1985.

Sbarounis, A.. André Andreadis. Fondateur de la Science des Finances en Gréce. Athènes: 1936.

Setton, Kenneth. A History of the Crusades. 1.The First Hundrend Years, publ. M.W. Baldwin, Philadelphia, 1955. II. The Later Crusades 1189 - 1311, publ. R.L. Wilff and H. W. Hazard, Philadelphia, 1962. University of Wisconsin, 1985.

----- On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire from the Fourth Century to the Fourth Crusade. AJPh 74 (1953).

Shlumberger, G. L'EpopeeByzantine a la Fin du X siecle, vol. 3, Paris, 1896, 1900, (μετάφραση Ι. Λαμπρίδης, Αθήνα, 1905). Επανέκδοση 1925.

----- Un Empereur Byzantin, au X' siecle : Nicephore Phocas, Paris, 1890, επανέκδοση, 1923.

Sir John Hicks. The Theory of Wages. London: Macmillan & Co, Ltd, 1932.

Smail, R.C. : The Crusaders in Syria and Holy Land, London, 1973.

Smith, Adam. Έρευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών. μετάφραση και επιμέλεια Δημ. Καλιτσουνάκη. εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991.

Stevenson, W.B. The Crusaders in the East. A brief History of the wars of Islam the 12th and 13th centuries, Cambridge, 1968.

Stiglitz, J. Economics of the Public Sector, 1988. Οικονομική του Δημοσίου Τομέα. Εκδ. Κριτική Επιστημ. Βιβλιοθήκη, 1992.

Svoronos, N. G. Societe et Organisation Interieure dans l' Empire Byzantine XI ' siecles. Les Principaux Problemes 13 th International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966.

---- Recherches sur le Cadastre Byzantin et la Fiscalite aux Xie et XIIe siecles : le Cadastre de Thebes, BCH, 1959.

---- L' Epibole a l' Epoque des Comnenes, Trav. Et Memoires Byz. 8 , 1981.

---- Petite et grande exploitation a Byzance, Annales II, 1956. Αναδημοσίευση στο Etudes sur l' organization interieure, la Societe et l' Economie de l' Empire Byzantin, VR, Λονδίνο, 1973, II.

---- Structures Economiques. Remarques sur les Structures Economiques de l' Empires Byzantin au XIe siecle. Travaux des Memoires 6, 1976.

Treadgold, W. The Byzantine Revival 780 - 842, Stanford, California, 1988.

Vasiliev, Alex. History of Byzantine Empire 324 – 1453. Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόμ. Α΄, Β΄, μετάφρ. Δημ. Σαβράμη, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1953, έκδ. Α΄Παρίσι, 1932.

---- Byzance et les Arabes, 1. La Dynastie d' Amorium (820-867), Bruxelles, 1935. 2. Les Relations Politiques de Byzance et des Arabes a' l' epoque de la dynastie Macedonienne , premiere periode (867-959), Bruxelles, 1950.

Villey, M. La Croisade, Essai sur la Formation d' une Theorie Juridique, (l' Eglise et l' Etat au Moyen Age, 6), Paris, 1942.

Villey, M. L' Idee de la Croisade chez les Juristes du Moyen Age. Relazioni III.

Vryonis, Speros Jr. Byzantium and Europe, Thames and Hundson, London, 1967.

---- The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century, Berkeley, Los Angeles, London, 1986. Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11 έως και 15 αιώνας), μτφρ. Κάτιας Γαλαριώτου, εκδ. MIET, Αθήνα, 1996.

Walter, Gerard. La Vie Quotidienne a Byzance au siecle des Comnenes, 1970, 1988. Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζαντιο, στον αιώνα των Κομνηνών (1081 - 1180), μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1994.

Williams, A. Public Finance and Budgetary Policy, Minerva Series in Economics. 1961.

Zakythinos, Dion. Crice Monetaire et Crise Economique a' Byzance du XIIIe au XVe siecles, Athenes, 1948.

Zhang Xu -shan, Η Κίνα και το Βυζάντιο. Σχέσεις- Εμπόριο- Αμοιβαίες Γνώσεις από τις αρχές του 6^{ου} ως τα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Ανατύπωση από τα Ιστορικογεωγραφικά, Τόμος 6^{ος} (1996-97), ISTORIKOGEOGRAPHIKA MELETIMATANo 3, Αθήνα, 1998.

Π Η Γ Ε Σ

Ακροπολίτης, Γεώργιος. Χρονική Συγγραφή, εκδ. A.Heisenberg, Georgii Acropolitae Opera, I, Lipsiae, 1903.

Ατταλειάτης, Μιχαήλ . Ιστορία, εκδ. I Bekker, Michaelis Attaliotae Historia (CSHB), Bonnae, 1853.

Βρυέννιος, Νικηφόρος. Ύλη Ιστορίας, εκδ. P. Gautie, Nicephore Bryennios, Histoire (CFHB, 9), Bruxelles, 1975.

Bury : Later Roman Empire, Imperial Adminirtrative System in the Ninth Century (British Academy).

Chalandon. F. Histoire de la Premiere Croisade, Paris, 1925.

Diehl, Charles. The Fourth Crusade and the Latin Empire. Cambridge Medieval History, vol. D', μερ.2, publ. J.M. Hussey, 1967.

----- Etudes Byzantines, Paris, 1905.

----- Byzantium : Greatness and Decline, trans. N. Walford Rutgers, University Press, New Branswick, 1957.

Ευστάθιος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Eustathii Metropolitae Thessalonicencis Opuscula, XXIV, Frankrurt\ M, 1832, Amsterdam, 1964.

Ζωναράς, Ιωάννης. Ioannis, Zonaras, Epitome Historiarum, publ. M. Pinder - T. Buttner- Wobst, vol. 3, Bonne, 1841- 1897.

Θεοφάνης: Continuatus, εκδ. I, Bekker, (Scriptores post Theophanem) σ..87/16-17.

Κεκαυμένος, Κατακαλών. Στρατηγικόν, Εισαγωγή, Μτφρ., Σχόλια Δημ. Τσουγκαράκης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 1996.

Κίνναμος, Ιωάννης. Ιστοριών Βιβλία Ζ', έκδ. A Meineke, Bonnae, 1836.

----- Επιτομή, εκδ. A Meineke, Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticani, CSHB, Bonnae 1836.

Κομνηνή, Άννα. Αλεξιάς. Εκδ. B. Leib, Anne Comnene, Alexiade, I – III, Paris, 1937 – 1945, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 1992.

Krumbacher, K. Geschichte der Byzantinischen Litteratur, Munich, 1897.

Παχυμέας Γεώργιος: Μιχαήλ Παλαιολόγος, Ανδρόνικος Παλαιολόγος, Βόννη 1835, II, 493.

Προκοπίου, " Ανέκδοτα" . Η Απόκρυφη Ιστορία. μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, 1993.

Rambaud. Etudes sur l' Hstoire Byzantine.

----- L' Empire grec au 10eme siecle. Constantin Porphyrogenete, Paris 1870.

Runcimam, Steven. A History of the Crusades, vol. 3, Cambridge, 1951-1954.

Τζέτζης: Επιστολαία, Π.Α.Μ. Leone (hg), Leipzig (ed. Teubner) 1972.

Χωνιάτης, Μιχαήλ ή Ακομινάτος. Τα Σωζόμενα, Εκδόσεις Σπ. Λάμπρου, Αθήνα, 1879-1880.

Χωνιάτης, Νικήτας. Χρονική Διήγηση, Εκδόσεις Bekker,1835. Publ. J. A. van Dieten, Νέα Υόρκη, Βερολίνο, 1975.

Ψελλός, Μιχαήλ. Χρονογραφία, μετάφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, 1993.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΑΡΘΡΑ

Ahrweiler, Helene. L' Asie Minuere et les Invuassions Arabes, Reuve Historique, 227, 1962.

ΕΠΙΛΟΓΗ. Ετήσια ειδική έκδοση. Η Ελληνική Οικονομία 1992. *Η Οικονομική Ζωή στο Βυζάντιο. Γύρω από την Οικονομία.*

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. Απόψεις της Βυζαντινής Οικονομίας.

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. Πόλεις και Αστική Οικονομία κατά τη Μεταγενέστερη Βυζαντινή Εποχή.

Μανάφης, Κωνσταντίνος. Κράτος και Εκκλησιαστική Περιουσία στο Βυζάντιο.

Κονιδάρης, Ιωάννης. Οι Μονές ως Οικονομική Δύναμη στο Βυζάντιο.

Σπέντζας, Π. Σάββας.Ποια ήταν η Μορφή της Βυζαντινής Οικονομίας.

ΕΠΙΛΟΓΗ . Ετήσια Ειδική Έκδοση.Η Ελληνική Οικονομία 1993. *Γύρω από την Οικονομία. Η Οικονομία κατά την Τουρκοκρατία.*

Σφυρόερας, Βασίλειος. Πόλεις και Βιοτεχνία στον Ελληνικό χώρο κατά τον 18°αιώνα.

Ασδραχάς, Σ. Θέματα Οικονομικής Ιστορίας των χόνων της Οθωμανικής Κυριαρχίας.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης. Ο Οικονομικός Χώροα των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας.

Κωστής, Κωστής. Αφορία, Ακρίβεια και Πείνα στην Ελληνική Χερσόνησο, 17ος έως 19ος αιώνας.

Ahrweiler, Helene. L. Asie Mineure et les Invassions Arabes. Revewe Historique 227, 1962.

Antoniadis - Bibicou, Helene. Problemes d' Histoire Economoque de Byzance an XIe siecle : Demographie, Salaires et Prix. Byzantinoslavika 28, 1967.

Geanakoplos, Deno. Byzantine East and Latin West. Dambardon Oakw Papers, 1966.

Ισραηλινά Νέα. Συγνώμη μετά από.... 900 χρόνια. Τεύχος 260, Ιούλιος- Αύγουστος, 1997.

Καργάκος, Σαράντος. Η Πολη Έπεσε για Λόγους Οικονομικούς. Οικονομικός Ταχυδρόμος, Αύγουστος, 1995.

Καργάκος, Σαράντος. Ο Σταυρός κατά της Ημισελήνου, 1096 έναρξη των Σταυροφοριών. Οικονομικός Ταχυδρόμος, Δεκέμβριος, 1996,

Kedar, B. Z. Crusades and Mission. Publ. Princeton, 1984.

Κουκουλές, Φαίδων. Λαογραφικαί Ειδήσεις παρά τω Θεσσαλονίκης Ευσταθίω. Επιτηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα, 1924.

Lemerle, Paul. Esquisse poyr une Histoire Agraire de Byzance : les sources et les problemes. Revue histirique219(1958),220 (1958).

Lemerle, Paul. Byzance et la Croisade. Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche,III,Φλωρεντία,1955.

Lopez, X. The Role of Trade in the Economic Readjustement of Byzantium in the Seventh Century. Dumbardon Oaks Papers, XIII 1959.

Lopez, X. Un Borne au Royaume des Aveugles : La Position de Byzan ce dans l' Economie Europeene du haut moyen age. Bulletin de l' Association Marc Bloch de Toulouse, 1953 - 1955.

Mavris, N.G. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά.A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies. Publ. By the Society for the Promotion of the Byzantine and Modern Greek Studies. New- York City, 1949.

Morrisson, Cecille. Catalogue des Monnais Byzantines de la Bibliotheque Nationale, I-II . Paris, 1970.

Morrisson, Cecille. La Devaluation de la Monnais Byzantine au XI^{e}siecle : essai d' interpretation. Travaux et Memoires 6, 1976.

Morrisson, Cecille. Monnais et Finances dans l' EMPIRE Byzantine. X^{e}- XIVe siecle.au : V. Kravari- J. Lefort- C.Morrisson, publ. Hommes et richesses dans l' Empire Byzantin, v. B', VIIIe- XVe siecle (Realites Byzantines 3), Paris, 1991.

Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Μαρία. Venice et la Mer Noire du XI au XVe siecle, Θησαυρίσματα 7, Βενετία, 1970.

Svoronos, N. Structures Economiques. Remarques sur les Structures Economiques de l' Empires Byzantin au XIe siecle. Travaux des Memoires 6, 1976.

Villey, M. L' Idee de la Croisade chez les Juristes du Moyen Age. Relazioni III.

Villey, M. La Croisade. Essai sur la Formation d' une Theorie Juridique,(L' Eglise et l' Etat au Moyen Age,6), Paris, 1942. x